

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL XXXV
2009.*

XXXV

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXXV

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BASICS BEATRIX

BESSENYEI JÓZSEF

BODÓ SÁNDOR

FARBAKY PÉTER

GYÁNI GÁBOR

SIPOS ANDRÁS

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

VALTER ILONA

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XXXV
2009.*

SZERKESZTETTE SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTORÁLTA

BASICS BEATRIX, GYÁNI GÁBOR, NAGY SÁNDOR, KESERŰ KATALIN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

BENCZE ZOLTÁN – ZÁDOR JUDIT:
EGY BUDAVÁRI POLGÁRHÁZ TÖRTÉNETE.
BUDAPEST, I. TÁNCICS MIHÁLY UTCA 27.

THE HISTORY OF A HOUSE OF A BUDA CITIZEN – BUDAPEST, I. MIHÁLY TÁNCICS STREET NO 27.
7

BENDA JUDIT:
PECTEN MAXIMUS,
AVAGY EGY SANTIAGO DE COMPOSTELAI ZARÁNDOKJELVÉNY BUDÁN

PECTEN MAXIMUS,
ODER EINE PILGERZEICHEN VON SANTIAGO DE COMPOSTELA IN BUDA

39

RÉVÉSZ EMESE:
A „JÁTÉKBA HOZOTT KÉP”.
KAZINCZY KÉPI REPREZENTÁCIÓJA AZ 1859–ES EMLÉKÉVBEN
„PERFORMED IMAGES” KAZINCZY’S CULT IN POPULAR GRAPHICS
55

DUBNICZKY ZSOLT:
A SZÜLETŐ NAGYVÁROS.
JAN NERUDA (1834–1891) CSEH ÍRÓ PESTI LEVELEI 1869–BŐL
JAN NERUDA (1834–1891) IN PEST–BUDA, 1869
DIE ENTSTEHENDE GROßSTADT (JAN NERUDAS BRIEFE AUF PEST) 93

PAPP BARBARA:
AZ UTOLSÓ LÉPCSŐ AMA MÉLYSÉGBE.
A „MAGYAR EGYESÜLET A LEÁNYKERESKEDÉS ELLEN”
ADATAI A BUDAPESTI PROSTITUÁLT–JELŐLTEKRŐL (1912–1913)
„HUNGARIAN ASSOCIATION AGAINST TRAFFICKING IN WOMEN”
133

MINDEN JOG FENNTARTVA

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2010

FELELŐS KIADÓ: BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

ISSN 0238 5597

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS: SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

GÁBRIEL TIBOR:
A BUDAI VIGADÓ

THE BUDA REDOUT
159

PÁLINKÁS EDIT:
„MÚLTJÁBAN NINCS ÖRÖM, JÖVŐJÉBEN NINCS REMÉNY”.
A NÉPOPERA ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

„THERE IS NO JOY IN ITS PAST, NO HOPE IN ITS FUTURE”
THE ARCHITECTURAL HISTORY OF THE PEOPLE'S OPERA IN BUDAPEST
187

RIGÓ MÁTÉ:
„A JÓ PARTI”.
HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BUDAPESTEN

*THE PERFECT MATCH: VISIONS OF MARRIAGE,
PROSPERITY AND GENDER ROLES IN INTERWAR BUDAPEST*
215

VALLÓ JUDIT:
BELBUDAI MODERN BÉRHÁZAK ÉS LAKÓIK AZ 1930–AS ÉVEKBEN
TENEMENT HOUSES AND THEIR INHABITANTS IN INNER-BUDA IN THE 1930S
245

FORRÁS

*A FŐVÁROSI KÉPTÁR -
RAJZ ÉS AKVARELLGYŰJTEMÉNY, PORTRÉK I.*

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: BASICS BEATRIX
275

KIADVÁNYOK ISMETETÉSE

GÁBOR ESZTER:
PEST VÁROS ÉPÍTŐ BIZOTTMÁNYA 1861—1873. BUDAPEST RÉGI TERVEI.
SZERKESZTETTE HIDVÉGI VIOLETTA
307

KATONA CSABA:
ZSOMBÉKOK.
KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS ISKOLÁZTATÁS MAGYARORSZÁGON
A 19. SZÁZAD ELEJÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG.
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK, SZERKESZTETTE: KÖVÉR GYÖRGY.
310

EGY BUDAVÁRI POLGÁRHÁZ TÖRTÉNETE

BUDAPEST, I. KERÜLET, TÁNCICS MIHÁLY UTCA 27.

A budai Várnegyed északi végén a Bécsi Kapu térre nyíló ablakokkal áll a budavári polgárváros egyik legérdekesebb lakóháza. A középkorban épült, majd többször átalakított, kisméretű ház egyszerű külseje és földszinti bolthelyisége máig megőrizte történelmi hangulatát és patináját. Tulajdonosai iparosok, kereskedők majd az ország ünnepelt színésznője Márkus Emília volt.

A Táncsics Mihály utca 27. egyemeletes lakóház a Budai Várnegyed északi végén. U-alakú beépítésű, keskeny telken áll a Bécsi Kapu tér és a Táncsics Mihály utca találkozásánál. Barokk stílusban helyreállított főhomlokzata az utcára néz, a keleti

*1. Az épület
külső homlokzata.
Bakos Margit fotója*

hátsó része pedig a Babits sétányra nyúlik ki. A magas tetős épület alaprajzát többszöri hozzáépítéssel és udvari szárny beiktatásával módosították. A házon belül szintugrások és szinteltolódások figyelhetők meg.¹

Az épület háromtengelyes főhomlokzatát főpárkány és övpárkány tagolja, emeleti ablakai sima keretezésűek. Földszintje jobb szélső tengelyében kosárirves kapu nyílik, barokk kőkerettel és klasszicista szárnyakkal.

A ház keskeny, hosszú kapualjának utcai felét középkori dongaboltozat fedi, oldalait elfalazott középkori téglaboltövek tagolják. A kaput az udvar felé a 18. században barokk keresztboltozattal hosszabbították meg.² A bejárat északi oldalán kétkarú, áttört orsófalú lépcsőház vezet fel az emeletre, mellette pedig egyszerű beton lépcsősoron juthatunk a kétszintes pince felső részébe. A kapualjtól északra középkori dongaboltozatos üzlethelyiség helyezkedik el. E mögött van a barokk lépcsőház, majd annak folytatásában még két barokk dongaboltozatú helyiség található. A telek hátsó, Babits sétány felőli részén egy belső lépcsőházas, három szintes lakosztály van. A

2. A Babits sétány felőli homlokzat 1964. Budapest Főváros Levéltára

második világháború után teljesen újjáépített lakószárny első emeleti homlokzatán erkély nyílik a keskeny, kisméretű előkertre.³

A Táncsics Mihály utca 27. számú épület különlegessége, hogy keskeny kapualjának déli részéből lépcsősor vezet fel a szomszédos 25. számú ház emeleti lakásába. A ház homlokzatán, a kapu északi oldalán emléktábla olvasható:

„E házban született Martin Lajos (1827–1897) matematikus, a rakéte technika, a gépi repülés, a vízgépészet és az öntözés gépesítésének nagy magyar úttörője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Kolozsvári Egyetem tanára.

Emlékére állította: a Közlekedési Múzeum, a Magyar Vízügyi Múzeum és Budapest Főváros Tanácsa, 1977.”

A TÁNCICS MIHÁLY UTCA 27. KÖZÉPKORI HELYRAJZA

A ház a középkori Buda egyik legforgalmasabb helyén a Szombatpiac keleti sarkán, a Szombat- (Bécsi) kapu közelében épült.⁴ A Szombatpiac a mai Várnegyed északi részén helyezkedett el, a középkorban Szombathelynek nevezett területen. E terület felölelte a város teljes északi részét az ÉNy-i saroktól egészen a mai Táncsics Mihály utca 9. alatt található Régi királyi házig.⁵ Az innen északi irányba futó utcaszakaszt Szombat-, majd később Zsidó utcának nevezték a források.⁶ Az egykori sziklafelszín szintviszonyai szerint az utca lejtős, 1. számú telke 3,25 méterrel magasabban található, mint a 27-es számú.⁷

A tatárjárás után megalapított Budát a Vár-hegy peremére épített városfállal vették körbe, melyet tornyokkal erősítettek meg.⁸ A keleti oldalon, a Táncsics Mihály utca 23. alatt korábban előkerült torony⁹ mellett a közelmúlt régészeti kutatásai további három tornyot tártak fel a 13. századi erődítés északi szakaszából.¹⁰ A mai Táncsics Mihály utca 9. számú telek, melyet magna curia regisnek is neveznek a források az első budai királyi szálláshely volt. 1381-ben az épületet Nagy Lajos király a budaszentlőrinci pálos kolostornak adományozta.¹¹ Valószínűleg ez az épület túl nagy lehetett a pálosoknak, ezért 1416-ban elcserélték azt Hermann cillei és zagorjei gróffal, akinek háza a mai Fortuna utca 4. számú telekre lokalizálható.¹² A környék másik fontos intézménye a Táncsics M. u. 23. szám alatt előkerült, 1461-ben épített zsinagóga volt.¹³ Buda zsidó lakossága eredetileg a Vár-hegy déli részén élt,¹⁴ ahonnan a 15. században költöztek át erre a területre.¹⁵ A mai Táncsics M. utca északi szakaszát ettől fogva Zsidó utcának nevezték, 1526 után tizenegy zsidók birtokolta vagy lakta háztulajdonról ismerünk adatokat.¹⁶ A környék lakói a 14–16. században kereskedők és iparosok lehettek. Az egykori Zsidó utca török neve Jahudiler mahalleszi, azaz Zsidó mahalle volt, a Bécsi kapu táján volt a Becs kapuszu mahalleszi.¹⁷ Az 1686-os visszafoglalás során komoly károk keletkeztek a vári épületekben. Az utca neve a 18. század elején Judengasse, a Szent József bástyáról, lőportoronyról Josephi Gasse, a közeli temetőről Todtengasse, majd Consilium vagy Kammergasse később a Bécsi Kapuról Wiener – ill. Wienerthor Gasse volt. 1874-től Werbőczy utca, majd 1948-tól – az 1846–1848 között itt raboskodott Táncsics Mihály emlékére – Táncsics Mihály utcának nevezik.¹⁸

A KÖZÉPKORI TELEKBEÉPÍTÉS

A budai Várnegyed beépítéséről az első közvetlen adatunk 1437-ből maradt ránk. Zsigmond király tervbe vette a bazeli zsinat Budára helyezését. Ezért elrendelte a város vendéglátásra alkalmas helyiségeinek összeírását. A lajstromban 312 ház szerepelt. Valószínűleg a Zsidó utcát, mint elképzelhető szálláshelyet nem vették figyelembe, tehát a valóságos telekszám legalább 20–25-tel több lehetett.¹⁹

A középkori viszonyokat legjobban visszatükröző Haüy-Rabatta felmérés az előbbinél több, 388 házat plusz a Várnegyed északi részén szabadon hagyott „Császár résen” még 12 házhelyet említett. Tehát a hódoltság után közel 400 telek illetve házhely lehetett a városban.²⁰

Ha a Haüy-Rabatta felmérés adatait megvizsgáljuk megállapíthatjuk, hogy a város alapításakor a 13. században a budai átlag telekszélesség 45 és 60 francia láb között mozgott.²¹ A telkek megosztásáról illetve összevonásáról szóló oklevelek már korán jelentkeztek, és a telekosztásoknál többször szerepelt közös kapuhasználat.²² A felmérésben a Táncsics Mihály utca 27. szám 25 láb (7,90 méter) szélességével a Budai Várnegyed egyik legkeskenyebb telkeként szerepelt. Érdekes megfigyelni ugyanakkor, hogy a Táncsics Mihály utca – a középkori Zsidó utca – északi végét, a mainál sűrűbb beépítés, egymást váltogató keskeny telkek sora jellemezte. A Táncsics Mihály utca 21–27. között a jelenlegi négy ház helyén a Haüy-Rabatta felmérés hat telket jelölt. A 23. és a 25. számú épületek helyén a mai kettő helyett négy telek (27 és 51 láb, 24 és 36 láb) szerepelt, ugyanakkor a 21. (34 láb), és a 27. (25 láb) számú telkek mérete megegyezett a mai telekosztással. *Tehát a Táncsics Mihály utca 27. számú telek mérete a késő középkor óta nem változott.* A telken épült középkori ház Buda tipikus, utcára merőleges, oldalkapus épülettípusához tartozott, és a *telek és a ház alaprajzi vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy az épület máig megőrizte a késő középkori beépítési rendjét.*

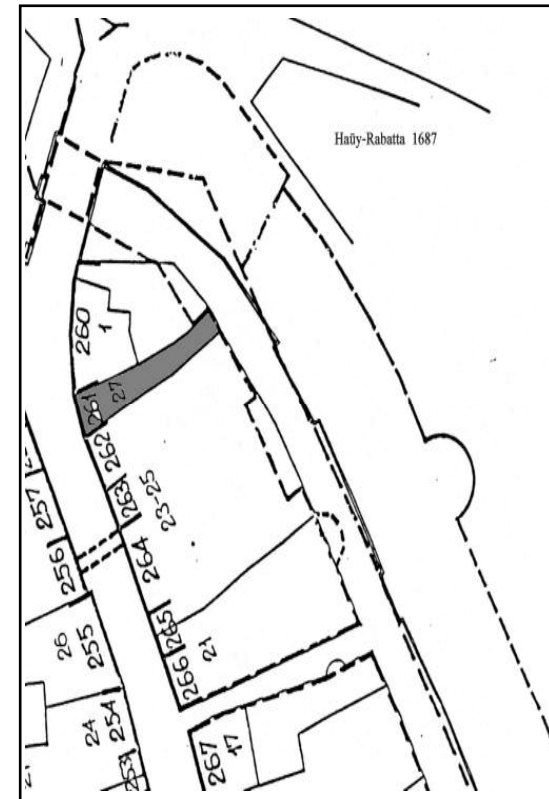
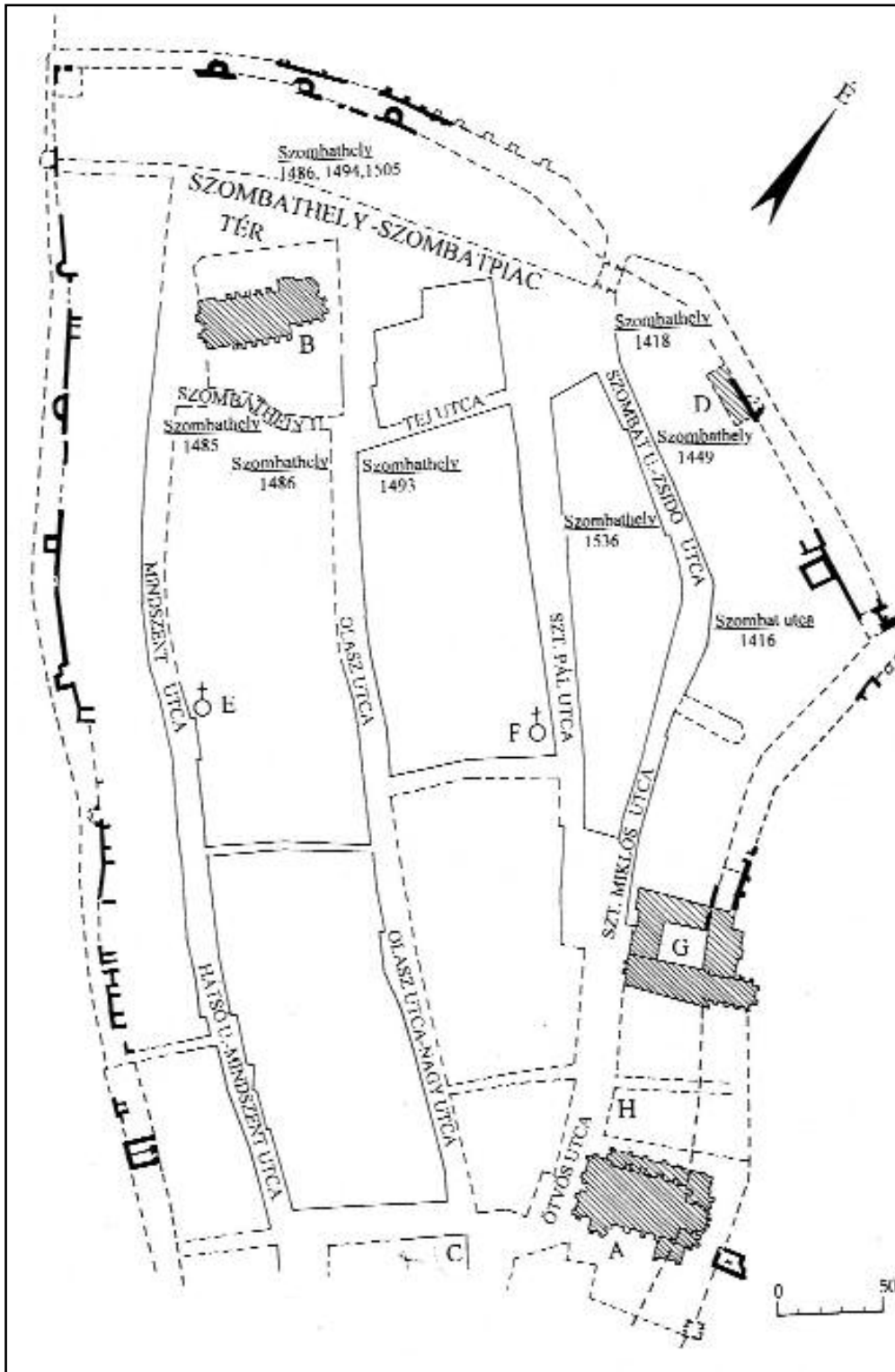
Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy a Táncsics Mihály utca 25. épület északi (36 láb széles) részével egykor nem alkothattak-e közös telket? Ekkor egy tipikus középkapus beépítésű épületről beszélhetünk. A klasszikus beépítési mód szerint először felépült az egyik telekhatáron egy egymenetes épületszárny, később a másik telekhatáron felépült a következő, utcára merőleges épületszárny, majd a két épület közti területet beboltozták és kialakították a dongaboltozatos kapualjat. Az épületre emeletet húztak és létrehozták a budai Várnegyedre jellemző klasszikus, zártsorú beépítési rendet.²³ Később, de még a középkor folyamán a telket megoszthatták, a rajta álló épületet pedig fallal leválasztották. Ugyanakkor megmaradhatott a közös kapuhasználat.

A telken és az épületen régészeti feltárás nem volt, a legkorábbi beépítés nyomait nem ismerjük. Csupán a 14–16. századi telek beépítés maradványait figyelhetjük meg az épület *pincszintjein, földszintjén és a homlokzatán.*

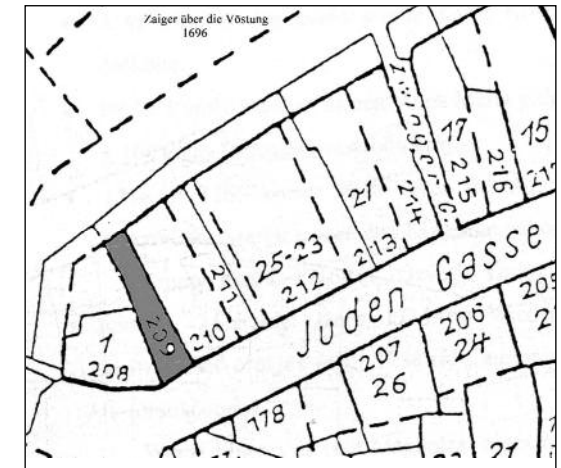
3. A kapualj az utca felől nézve 1964.
Budapest Főváros Levéltára

5. Háty-Rabatta 1687-es felmérése.

6. Zaiger über die Vöstung 1696.
Kuczogi Zsuzsanna rajzai

A PINCESZINTEK LEÍRÁSA

Az utcára merőleges épületszárnyból lépcsősor vezet a felső pincébe. Az eredetileg egyterű, dongaboltozatos hosszanti pincét az újkorban középen leválasztották, és lakossági pincerekeszekre osztották. Ezek építési idejét régészeti és műemléki kutatás hiányában pontosan meghatározni nem lehet. Ugyanakkor a pince alaprajza, és a kis-sé nyomott tégladongaboltozat mindenképpen *középkori beépítésre* utal.

A pince nyugati, utcai zárófalának déli oldalán leszűkített pinceablak nyílik a Tánacsics Mihály utcára. Feltehetően a középkorban a nyílás szélesebb volt, hordógurító, vagy utcai lejáró lehetett. A homlokzati zárófal északi felében a mélypincébe levezető, a két szint között lefalazott, középkori szellőző vagy kút maradványa látható.

A Tánacsics Mihály utca 27. számú épület különlegessége, hogy nemcsak az utcára merőleges épületszárny alatt, hanem a kapualj alatt is pince húzódik. Feltehetően, ezt a keskeny dongaboltozatos helyiséget csak később, de még a középkor folyamán vágták be a ház alá.²⁴

A felső pince lejáratának egyenes folytatásaként rossz minőségű lépcsősor vezet

< 4. A középkori Buda északi részének topográfiaja
Végh 2008, 52. kép után, Kuczogi Zsuzsanna rajza,

le a mélypincébe. Feltehetően a középkorban a lakóház alatti természetes sziklaüreg fokozatos mélyítésével és szélesítésével kialakított egyhelyiséges pinceteret, a 18–19. század folyamán statikailag megerősítették, a meglévő falazatot nagyméretű, jó minőségű téglával köpenyezték, a mennyezetet fiókos dongaboltozattal fedték. A mélypince déli oldala középkori törkő falazaton nyugszik, valamint nyugati zárófalának északi vége, és az északi oldalának keleti vége is.²⁵

Az épület földszintjén megmaradt a középkori dongaboltozatos kapualj, és a kapualj északi oldalán levő széles dongaboltozatos helyiség, a jelenlegi élelmiszerbolt. A homlokzaton 16. századi kváderes festés maradványai kerültek elő. A mély hornyokkal elválasztott két négyzet és egy téglalap váltakozó rajza erőteljes kváderezés, amely nagyszemcsés, sötét színű habarcsból készült és a homlokzat földszinti részét borította. Az épület két szélén a főpárkányig, mint hangsúlyos sarokarmírozás, ugyanaz a kváderezés futott fel.²⁶

Tehát a Táncsics Mihály utca 27. számú épület helyén a középkor végén egy tipikus kis méretű lakóház állt, amelynek a lakói – a Szombat Piac közelsége miatt – kereskedők vagy iparosok lehettek.

7. A mélypince elfalazott sziklaüreggel.
Bakos Margit fotója

A HÁZ TULAJDONOSAI 1687 ÉS 1945 KÖZÖTT

Buda törököktől való visszafoglalása után a Táncsics Mihály utca 27. számú telek méretét elsőként – a már említett – 1687-es Haüy-Rabatta felmérésből ismerjük.²⁷ A következő, az 1696-ban készült újabb telekkönyvi kimutatásban, a *Zaiger über die Vöstung*-ban épületünkről a következőt olvashatjuk:²⁸ „209. sz. Ház a Bécsi-téren, a Zsidók utcájába nyúlik, homlokzata 4 öl 15 láb, hátoldala 2 öl 4 láb, jobb oldala 15 öl, a bal 15 öl 3 láb, még jó falai, boltozatai és pincéje van. Graff Kristóf mészáros tulajdona.” A tulajdonlapi bejegyzések szerint Graff Kristóf mészáros a házat 1691 előtt örökölte, tőle a telket Peyler Károly Nándor, és neje Anna Márta 1712. IX. 21-én megvásárolta 2300 Ft+100 arany félpénzért. Ezután, az 1716. és 1754. évek között eltelt közel negyven év alatt az örökösödési és az adásvételi szerződések szerint a telek és a ház tulajdonosai sűrűn váltakoztak:

Grupp József 1716-tól, özvegy Grupp Józsefné 1719-től, Schurdin János 1734-től, Wieder János Mihály 1736-tól, Daindl (Deindl) József öröklés útján 1738-tól, valamint Laurentius Spindler 1740-től, Josef Teindl pedig 1748-tól volt a tulajdonosa.

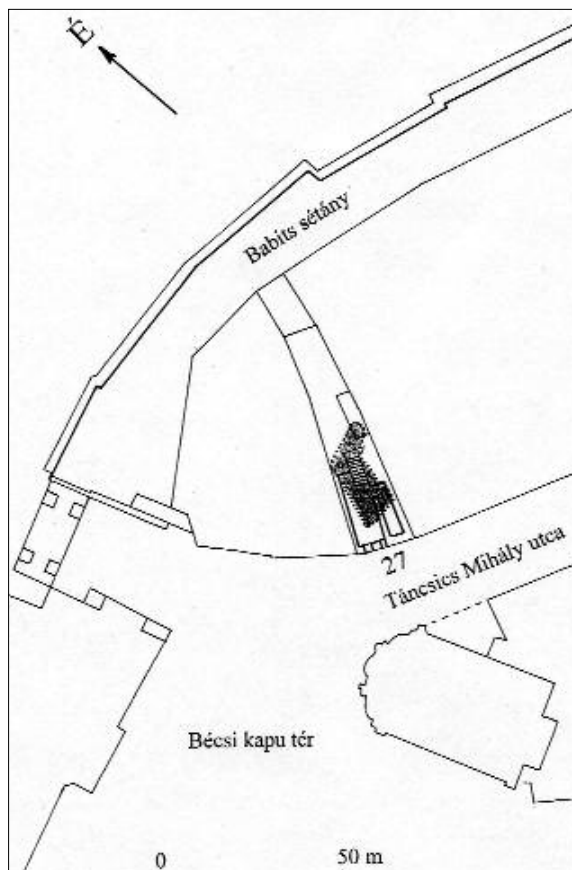

8. A mélypince középkori törkő falazattal.
Bakos Margit fotója

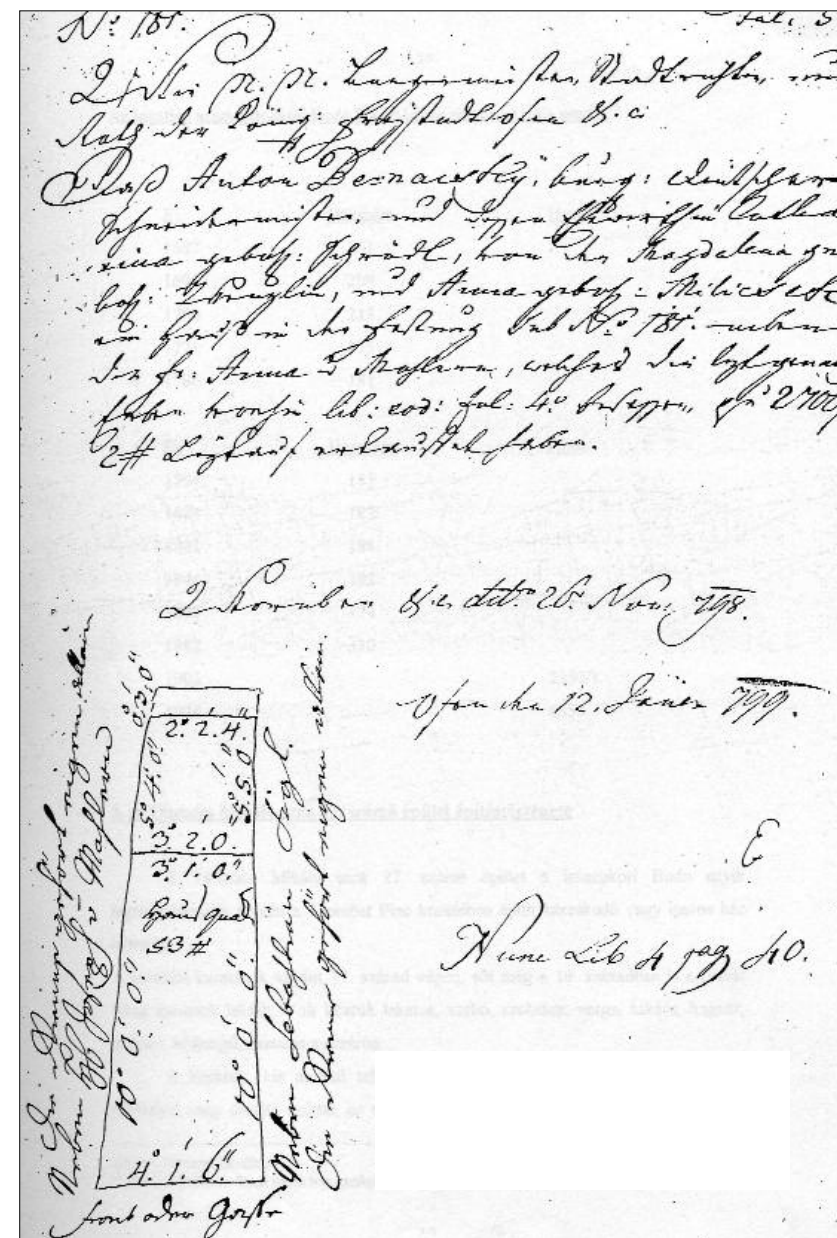
A 18. század közepétől pedig a Táncsics Mihály utca 27. tulajdonjoga évtizedekig nem változott, és egy-egy család akár 40–50 évig is birtokolta a lakóházat. Először iparosok, majd kereskedők vásárolták meg az épületet, így Wenzl Frigyes tabáni cipésmester és neje Magdolna 1754. XII. 5.-én adásvétel útján, 700 Ft.+20 Ft. félpénzért vette meg a tulajdont. Wenzl Frigyesné újra férjhez ment, férje Milicsek Ferenc 1763-tól fele részben volt az ingatlan tulajdonosa. Wenzl Frigyesné, később Milicsek Ferencné leszármazottai: Spalenczkyné sz. Wenzl Magdolna, Wildné sz. Milicsek Anna a tulajdont 1794. VI. 12. kelt végrendelet alapján örökölte majd eladta.

A Wenzl-Milicsek családtól Bernacsky Antal német szabómester és neje Schrödl Katalin 1799. január 12-én 2700 Ft.+2 arany félpénzért megvette a házat.²⁹ A család az ingatlant 1832-ig birtokolta, amikor Martin József szatócs és neje Leiter Anna, a Bernacsky családnak 1832. július 20-án 10 000 bécsi értékű forintot fizetett a lakóházért. Martin Józseftől második felesége született Wagner Anna és leszármazottai³⁰ 1859. június 28-án kelt hagyatéki szerződés szerint örökölték a házat.

1891. május 18-án özvegy Martin Józsefné született Wagner Anna az ingatlan nagyobb részének tulajdonosa volt, a kisebb rész pedig Martin Károly, Hollmann Jánosné született Martin Emma, Lederbauer József, Lederbauer Anna, Lederbauer Jenő tulajdonába került. Özvegy Szlávnits Jánosné született Beránek Janka kereskedő 1894.

9. A felső és a mélypince alaprajza.
Kuczogi Zsuzsanna rajza

10. Adásvételi szerződés a telek alaprajzával 1799-ből.
Budapest Főváros Levéltár

december 28-án (tényleges birtoklás 1895. december 18-án) 6000 Ft-ért megvette az épület két- harmadát, Martin Károly és Hollmann Jánosné született Martin Emma örökségét. A ház fennmaradó harmadát a további örökösök, Lederbauer József, Lederbauer Anna, Lederbauer Jenő házrészét az özvegy csak 1904-ben – az 1904. október 14-én kelt végzés szerint – szerezte meg 8000 koronáért.

1916. július 1-én az 1915. hagyatéki átadó végzés alapján a ház örökösei: Szentkirályi György, Dr. Szlavnits Lajos, Szlavnits János.

Az ingatlan számváltozásai Buda város topográfiai mutatója szerint³²

Év	Hátszám	Hrsz
1687	261	
1696	209	
1706	213	
1771	155	
1786	181	
1794	181	
1804	183	
1823	184	
1844	182	
1853	174	
1882	330	
1903		2350/1
1924		6558

11. A bejáratú kapu, és a földszinti homlokzat részlete.
Erdélyi Mór 1910 körüli felvétele.
BTM, Újkori Várostopörténeti Osztály Fotótára

12. A Tánicsics Mihály 27. az 1900-as évek elején Erdélyi Mór felvétele.
BTM, Újkori Várostopörténeti Osztály Fotótára

Az utolsó nagy tulajdonosváltás 1917. március 10-én történt. Ekkor – a március 6-án kelt adásvételi szerződés alapján – Párdány Oszkár és felesége Márkus Emilia színésznő 36 000 koronáért megvette a házat.³¹ Az épület végig a család tulajdonában maradt, majd 1945. után állami tulajdonba került, több lakásra felosztották.

A TÁNCSICS MIHÁLY UTCA 27. SZÁMÚ LAKÓHÁZ ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A Tánicsics Mihály utca 27. a középkori Buda egyik legforgalmasabb helyén a Szombat Piac közelében álló kereskedő- és iparosház volt. A levéltári kutatások szerint a 17. század végén, sőt még a 18. században is az utcát főleg iparosok lakták. Volt köztük lakatos, szabó, szobrász, varga, takács, bognár, ónöntő, kőfaragó, asztalos és mésszáros.³³

A keskeny, kis méretű telken egyszerű polgárház állhatott, a földszinten műhellyel

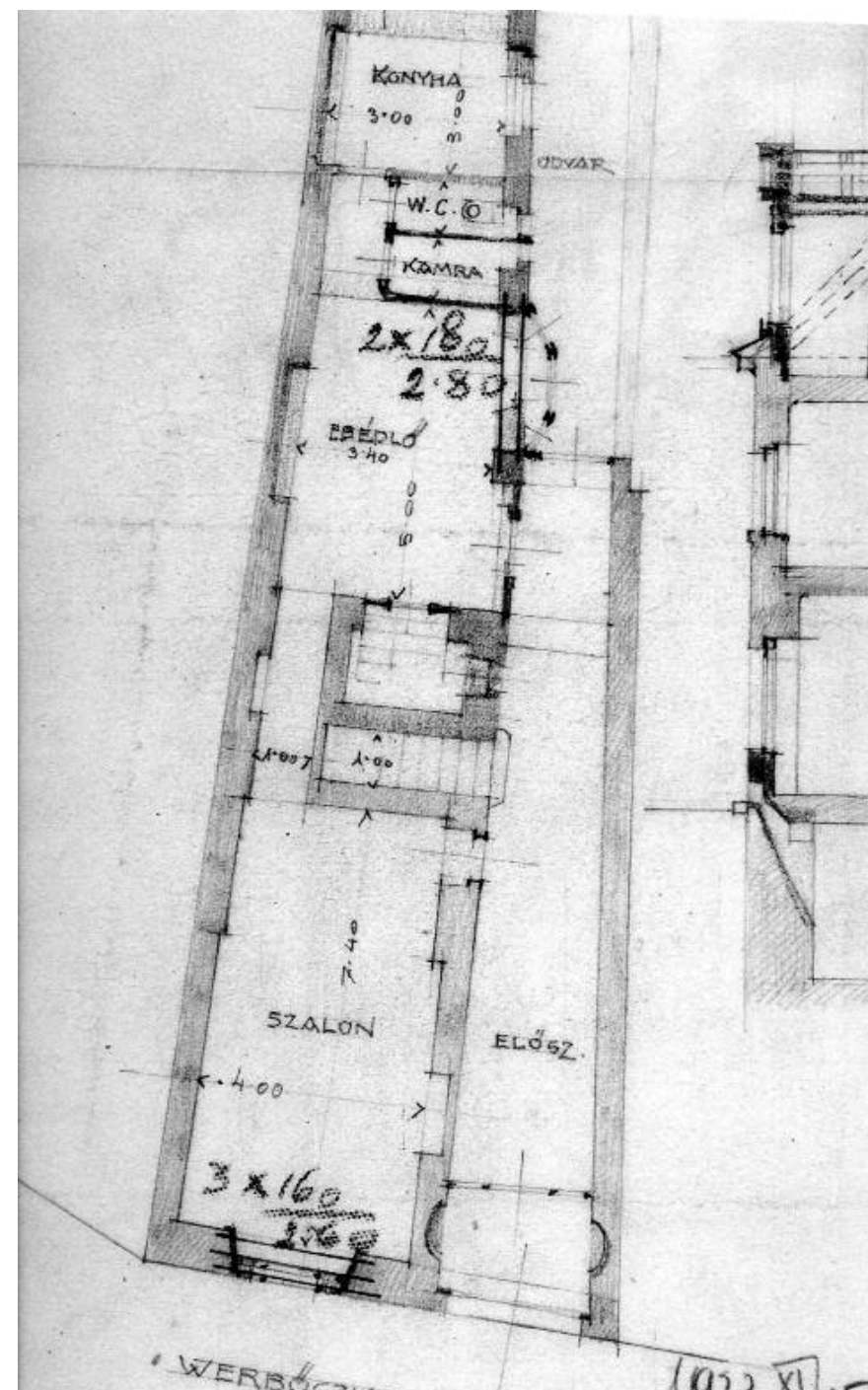

13. Az épület utcai homlokzata
Kismarty-Lechner Jenő terve,
1922.
BTM, Újkori Városhistória Osztály
Tervtára,
Szalatnyai Judit fotója

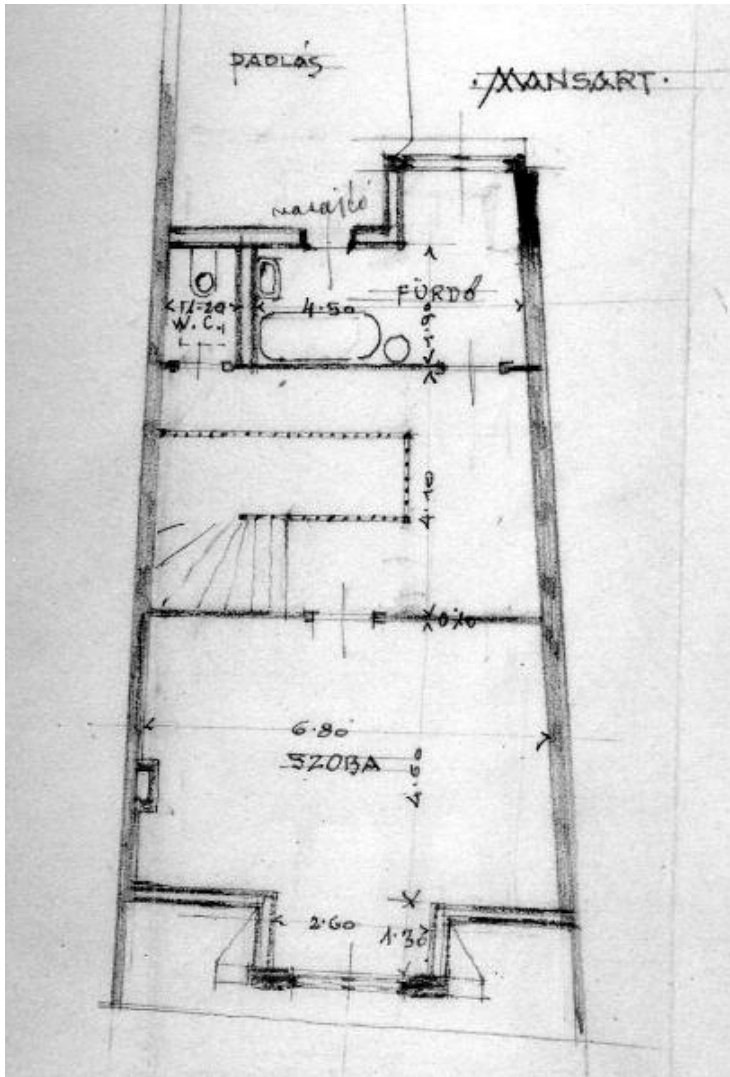
vagy árusító bolttal, az emeleten lakószobákkal. A 25 láb (7,90 m) széles telken nem épülhetett – a középkori Budára oly jellemző – széles kapualj, sem pedig a gazdagabb polgárházak díszes, festett, kapu fölötti ebédlőterme, a pallatium depictum.³⁴

Az 1696-os *Zaiger über die Vöstung* szerint a ház tulajdonosa Graff Kristóf mészáros, akinek kamarai ajándékként a szomszédos Bécsi Kapu tér 1. számú épület is a tulajdona volt. Az összeírás szerint a telek nagysága megegyezett a mai méretekkel. Az 1743-ban készült Matthey-féle felmérés még követte az eredeti telekosztást, ám a későbbi 1875-ös, 1889-es, 1908-as felméréseken az udvar középső része átnyúlt a szomszédos, 25. számú ház udvarára. Úgy tűnik, hogy az 1800-as években, a szomszéd telek rovására, időlegesen megnövelték a Táncsics Mihály u. 27. telek méretét.

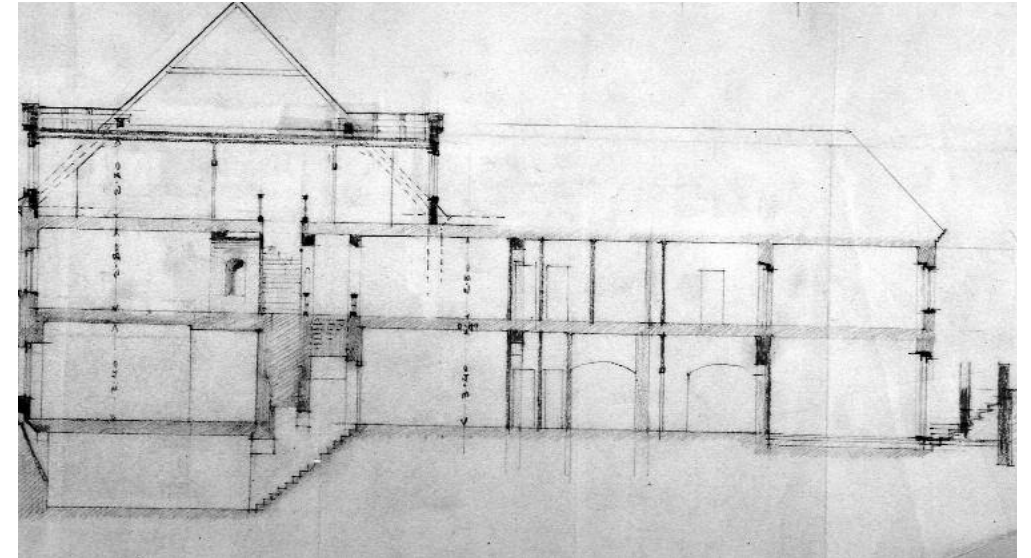
Buda telkeiről, házairól és tulajdonosairól az 1784. évi összeírásból kaphatunk teljes képet. Mikor II. József elrendelte a kormányhivatalok Pozsonyból, Budára helyezését, felmérte, hogy a város vajon képes-e befogadni a hivatalokkal érkező, nagyszámú tisztségviselőt és hivatalnokot. Az elkészült összeírást többek között a lakóházak befogadóképességéről, bővíthetőségéről, a beépíthető telkek számáról, az utak

14. Emeleti alaprajz Kismarty-Lechner Jenő 1922.
BTM, Újkori Városhistória Osztály, Tervtár, Szalatnyai Judit fotója

15. Az épület második szintje, a Mansart alaprajza Kismarty-Lechner Jenő terve, 1922.
BTM, Újkori Várostörténeti Osztály, Tervtár, Szalatnyai Judit fotója

16. Az épület keresztmetszete. Kismarty-Lechner Jenő terve, 1922.
BTM, Újkori Várostörténeti Osztály, Tervtár, Szalatnyai Judit fotója

állapotáról, a kutak és vendéglők számáról 1784. január 12-én terjesztették fel a Helytartótanácsához. Az összeírt 175 lakóház közül 38-at csak a tulajdonosa lakta, 137-ben bérlakások voltak. Az összeírásban kizárólag a bérlakások adatai szerepeltek, a magánházaknál csak a hozzáépíthető szobák számát közölték.³⁵

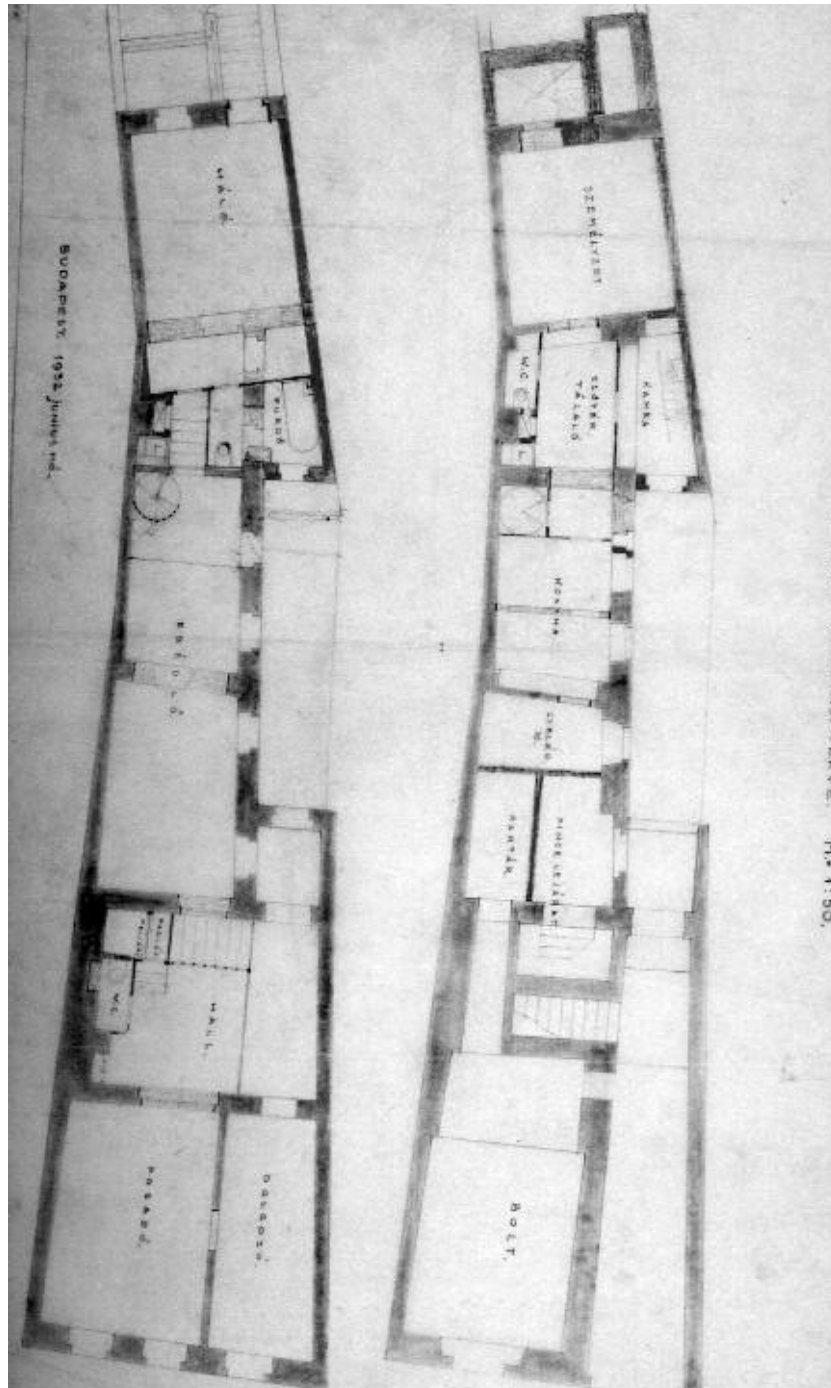
A lajstromban a Táncsics Mihály utca 27. a szomszédos 25. számú épülettel együtt szerepelt. Közös tulajdonosuk Milicsek Ferenc – néhai Wenzl Frigyes cipésmester özvegyének Magdolnának második férje – a tulajdonokat „ipse inhabitat” saját maga lakta. Így sem a ház helyiségeinek a felsorolása, sem pedig a felhasználható, kiadható vagy bővíthető része nem lett megnevezve.³⁶

Mint fentebb volt róla szó, az 1700-as évek elején és közepén a telek és az épület tulajdonosai egymást váltogatták, tehát úgy tűnik, hogy senki nem kívánt hosszabb ideig a házban életvitelszerűen tartózkodni. Milicsek Ferencet először 1783-ban em-

lítik, a saját házában lakó tulajdonosként. A Milicsek-család úgy tűnik, semmiféle bővítést, átépítést a házban nem hajtott végre, pedig az újabb 1792-es összeírás szerint a budai várban az épületek felújítására, a lakóterek növelésére, illetve a kevés számú új ház felépítésére fordított összeg meghaladta az 597 670 Ft-ot. Ezek között a szomszédos Táncsics Mihály 25. új tulajdonosa Sigl. v. Manokovitsch 1 836 Ft-ot költött épülete bővítésére.³⁷ Feltehetőleg az idős tulajdonosok, Milicsek Ferenc és neje, akik közel harminc éve laktak az épületben sem anyagilag, sem pedig fizikailag nem voltak képesek nagyobb felújítási munkákra.

Az épületet 1794-ben a házaspár örökül hagyta lányainak: Spaleczkyné született Wenzl Magdolnának és Wildné született Milicsek Annának. Mikor a testvérek eladták a házat Bernacsky Antal német szabómesternek és feleségének Schrödl Katalinnak az adásvételi jegyzőkönyvben fennmaradt a telek méreteivel ellátott alaprajza.³⁸ A felmérési rajz még megegyezett a török visszafoglalás utáni (1696) méreteivel.

Az épület nagyságáról, a helyiségek számáról és megoszlásáról hiteles képet kapunk József nádor 1805-ös felméréséből. József nádor az 1784. évi lajstromnál sokkal részletesebb összeírást készíttetett annak bizonyítására, hogy – Pozsony mellett – Buda is alkalmas az országgyűlés megtartására. A város képes elszállásolni és ellátni az ide érkező képviselőket, hivatalnokokat és a nagy számú érdeklődőt. Az összeírás tartalmazta a lakóházak számát, az utcai és az udvari szobák mennyiségét, emeletenkénti eloszlását, és a házakhoz tartozó üzleteket és műhelyeket. Az összeírt ingatlanokat minőségileg osztályozták, és meghatározták, hogy az épület milyen rangú személyek elszállásolására alkalmas.³⁹ Ebben az összeírásában a Táncsics Mihály utca 27. a következőképpen szerepelt:

17 Kismarty-Lechner Jenő 1932-ben készült második terv változata.
 BTM. Újkori Várostarténeti Osztály, Tervtár, Szalatnyai Judit fotója

18. A külső homlokzat háború előtti felvétele
 BTM. Újkori Várostarténeti Osztály Fotótára

19. A külső homlokzat a háború utáni helyreállítás után.
Budapest Fővárosi Levéltára

A 183. számú ház a *Consilium utcában*, amelynek a tulajdonosa Anton Bernacsky.

Szobák száma:	Földszint	1 utcára néző, 2 udvari,
	Emelet	2 utcára néző, 1 bástyára néző,
Konyhák száma:	Földszint	1
	Emelet	2
Pince		1
Fáskamra		2

A szobák igénybe vehető harmada: 2 szoba.

Az épület városok követeinek (Abl. Civ.) vagy távollévő főrendek követének (Abl. Abs.) elszállásolására alkalmas.⁴⁰

20. A külső homlokzat 1945 és 1949 között készült felvétele
Budapest Főváros Levéltára

21. A külső homlokzat az 1964-es helyreállítás előtt.
Budapest Főváros Levéltára

A ház leírása alapján feltételezzük, hogy az 1799 és 1832 között az épületet lakó Bernacsky család a budai vár átlag iparos rétegéhez tartozott. A leírásban még nem szerepelt a földszinten sem műhely – pedig a tulajdonos szabó volt – sem pedig árusító helyiség. A mai élelmiszer bolt helyén még lakószoba lehetett. Az egyszerűbb épületek közé tartozott, mivel a szerényebb igényű városi illetve a távollévő főrendek követeinek elszállásolására jelölték alkalmasnak.

A Bernacsky család otthonaként tekintett a Tánacsics Mihály utca 27. számú épületre. Hozzájuk fűződhet a ház 19. század eleji átépítése és modernizálása. Felújítot-

ták a földszintet, a helyiségeket fiókos dongaboltozattal fedték, emeleti feljárót átboltozták, a pincékben pedig a középkori törtkő falazat elé téglaköpenyezést húztak.

Miután 1832-ben a Martin család, Martin József szatócs és felesége Leiter Anna megvették az ingatlant, feltehetőleg a földszinti, utcai szobából ők alakították ki a bolthelyiséget, amely azóta is árusító helyiségként szolgál. Az épület földszinti homlokzati falán a ház híres „szülöttjéről” Martin József fiáról Martin Lajosról emléktábla olvasható. Ám a ház a család tulajdonába csak 1832-ben került, amikor Martin Lajos, a későbbi tudós akadémikus már legalább öt éves lehetett, tehát nem szülöttje, hanem lakója volt az épületnek. Amennyiben Martin Lajos akadémikus az épületben lakott, a házat feltehetőleg kora megfelelő ízlése és színvonala szerint szépíthette és díszíthette. Elsősorban az első emeleti – főleg reprezentációra szolgáló – utcai szobákat (ebédlőt, fogadóhelyiséget) alakíthatta, építhette át.

A Martin családtól özvegy Szlávnits Jánosné sz. Beránek Janka 1894. december 28-án 6 000 Ft. értékben megvette a ház egy részét, ekkor a földszinti bolt és a hozzá tartozó raktárak tulajdonjoga kerülhetett az özvegyhez. Erre bizonyíték Erdélyi Mór 1900-as évek legelején készült felvétele, ahol a Tánacsics Mihály utca északi oldala, és a járókelőkkel teli utca képe látható. Az épületünk földszintjén jól olvasható a fűszerkereskedést hirdető felirat. Később, 1904-ben a teljes épület is – további 8000 koronáért – az özvegy tulajdonába került.

Az 1910-es években készült újabb felvételen már csak a Tánacsics Mihály utca 27. földszinti bejárata látszik. Az addigra igen kopott, rossz állapotba került homlokzaton a felirat igen rosszul és töredékesen olvasható. A lemállott vakolat alatt előbukkantak a középkori sarokarmírozás és a kváderfestés maradványai.

A házon történt igazi változás az 1930-as évek tehető. Ekkor Párdány Oszkár és felesége Márkus Emília híres színésznő – akik 1916 óta tulajdonosai az ingatlannak – a telek hátsó, Babits sétány felőli részére új szárnyat építtetett. A tervező, Kismarty-Lechner Jenő a teljes épületre már 1922-ben készített egy meg nem valósult átalakítási tervet. A Kiscelli Múzeum tervtárában megőrzött beadási terv különlegessége, hogy az építész az utcai díszes homlokzatot, és az egész épületet egy reprezentatív polgárházzá, lakássá tervezte át. A megvalósulatlan terven úgy tűnik, hogy megszűnne a földszinti bolthelyiség, és a tetőtérre egy külön kis lakrész, mansart kerülne.

Az igazi átépítés 1933-ban valósult meg. Kismarty-Lechner Jenő ekkor egy klaszszikus városi, polgári lakást tervezett meg, amely a tíz évvel korábbi tervnél sokkal egyszerűbbnek, funkcionálisabbnak tűnik. Az első emeleti reprezentatív szalont és előteret felváltja a jóval kisebb alapterületű hall, a fogadó- és a dolgozószoba. Ugyanakkor az építész a telek hátsó, Babits sétány felőli részére egy teljesen új és többszintes épületszárnyat alkotott.

Megválaszolatlan kérdés, hogy a 20. század egyik legnagyobb magyar színésznője vajon miért vásárolta meg, és tervezette át az egyszerű, szerény vári lakóházat a kor egyik legkiválóbb építészevel Kismarty-Lechner Jenővel 1922. és 1932. között.⁴¹ Továbbá, milyen változás történt a színésznő életében, ami miatt az épület átalakítását megváltoztatta, és a korai reprezentatív terv helyett a megvalósulást a puritán egyszerűség jellemezte.

Ha megvizsgáljuk az 1900-as évek első felében a budapesti színészek lakás- és

22. A homlokzat kváderes
architectúrájának a feltárása 1964.
Budapest Főváros Levéltára

életkörülményeit, akkor bennük sok közös vonást figyelhetünk meg. A század elején még az volt a cél, hogy a színészlakások a színházak közelében legyenek. Ekkor a legtöbben a Nagykörút és környékén, a Király utcában, a Népszínház utcában laktak. Később a budai lakás és villa egyre inkább vezető színészeink státusz-szimbólumává vált. A színészek, akik tehettek, Budára költöztek. Divatos környék lett a Hűvösvölgy, a Rózsadomb, a Svábhegy, a házak többsége újonnan épült, modern, és minden komforttal felszerelt. A művészek otthonáról rendszeresen tudósítottak a színházi lapok. A budai lakásokhoz a színház gyors megközelítése miatt később hozzátartozott az újabb státusz-szimbólum az autó.⁴²

Márkus Emilia 1903-ban kötött házasságot második férjével Párdány Oszkárral. Ekkor lakást vásárolt a Rákóczi út – Múzeum körút sarkán álló egykori Nemzeti Színház épületében. A színház lebontása után 1912-ben a Hűvösvölgyben építtetett villát, és ott lakott élete végéig. A villa a II. kerület Hűvösvölgyi út 85. szám alatt Herczeg Ferenc szomszédságában Janszky Béla és Szivessy Tibor építészek tervei

23. A homlokzat feltárásának részlete 1964.
Budapest Főváros Levéltára

24. Az udvar és a bejárat a Babits sétány irányába, 1964.
Budapest Főváros Levéltára

szerint neoreneszánsz stílusban épült. A hatalmas márvány hall, az abból nyíló könyvtárszoba, a „zöld szalon”, az óriási ebédlő hamarosan a budapesti, sőt a külföldről a fővárosba érkező művészvilág egyik központja lett. A pazarul berendezett házban estélyek, fogadások, ebédek, vacsorák követték egymást. A vendégeket lovas bérkocsik sora szállította ki a villába, ezeket később személygépkocsik váltották fel.⁴³ Tehát, a villa 1912-óta a nagy társadalmi összejövetelek színhelye volt, ugyanakkor a színházi

25. A középkori
törköves kapualj
és a Babits sétány
felőli szárny
udvari bejárata
1983.
Budapest Főváros
Levéltára

élet, a késő estig tartó előadások, rendezvények után a vári lakásba sokkal könnyebb és gyorsabb volt a hazajutás, ami megkönnyítette a színész nő életét. Az épület felújítását, az 1922.-es terv szerinti átépítését feltehetően anyagi okokból halasztották el. Az állandó pénzügyi problémákkal küzdő színész nő, minden anyagi erejét a Hűvösvölgyi villa fenntartására és nagyvilági életvitelének megtartására fordította. A változást a személygépkocsi hozta, amelyet rendszeresen Márkus Emília férje Párdány Oszkár vezetett. Így a villába való kijutás gyorsabb és kényelmesebb lett. A vári lakásnak a fontossága ezért nagymértékben csökkent. Viszont a földszinti bolthelység bérleti díja állandó bevételi forrást biztosított.⁴⁴ Feltehetően ekkor készült Kismarty-

Lechner Jenő 1932-ben beadott, és később megvalósult második engedélyezési terve. Az életrajzi művekben Kismarty-Lechner Jenő és Márkus Emília személyes kapcsolatáról semmilyen adat nem található. De azt tudjuk, hogy Kismarty-Lechner Jenő közvetlen kontaktusban állt a színházi világgal, 1915-ben ő tervezte a híres Mednyaszay Színházat a Belvárosban, az Eskü téren, amely a II. világháborúban elpusztult, Rózsahegyi Kálmán huszonöt éves színészi jubileumára pedig kilenc szobás kertes villát alkotott. A villa 1926-ban közadakozással épült fel a Krisztina tér közelében, Budán.⁴⁵

26. Az épület délnyugatról nézve, (a szomszédos Bécsi Kapu tér 1. és Táncsics M. u. 25.).
Bakos Margit fotója

A II. világháborúban Táncsics Mihály utca 27. Babits sétány felőli része súlyos sérüléseket szenvedett. 1948-ban Gortvay Tibor tervei szerint a hátsó épületszárnyat teljesen újjáépítették, benne belső, félköríves alaprajzú lépcsőfeljáratot alakítottak ki. 1952-ben az épület Táncsics Mihály utcai homlokzatát – szakszerűtlenül – ideiglenes vakolással borították. Az épületet 1965-ben Horler Ferenc kutatta. 1965-ben, és 1983-ban végeztek rajta helyreállítási munkákat.⁴⁶

Az 1960-as műemlék-jegyzékben, még mint műemlékjellegű épület szerepel, de az 1990-es műemlék-jegyzék már műemlékként említi.

Összefoglalva az épület, és a telektörténet eddig ismert adatait, megállapíthatjuk, hogy a *telek a középkor óta beépített volt*. A telek és ház alaprajzi vizsgálata alapján bizonyos, hogy az *épület máig megőrizte középkori beépítési rendjét*. A középkori lakóház maradványait az *alsó és a felső pince törtköves oldalfalain, a kapualjban, az északi dongaboltozatos helyiségben (jelenleg bolt,) és a helyreállított homlokzati kváder-festésen* lehet megfigyelni.

Az 1800-as évekbeli átépítés során készült többek között a földszint udvari lakásának *fiókos dongaboltozata, és a mélypince megerősítése*.

Táncsics Mihály utca 27. számú épület és lakóinak vizsgálata során képet kaphatunk a Várnegyed egyik legérdekesebb és legváltozatosabb területén épült lakóház történetéről és fejlődéséről a 14. századtól napjainkig.

JEGYZETEK

1. Horler 1965. 3.
2. Pogány – Horler 1959. 508.
3. Horler 1965. 3.
4. Végh 1997, 295–296., Végh 2006, 58–59.
5. Végh 2006, 83–85, 301, 306–307.
6. Végh 2006, 85, 87., Végh 2008, 347.
7. H. Gyürky Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt 99. 1972. 33–34.
8. Magyar Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel, Braunschweig 1991. 159–162., Végh 1997, 295., Végh 2006. 54–60.
9. Zolnay 1971, 271.
10. Bencze Zoltán: Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. HK 34. 1987/2. 373–383., Bencze Zoltán: Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. HK 34.1987/4. 792–795., Bencze Zoltán: Jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán 1987. végéig folyt ásatásokról. HK 35. 1988/1. 178–181., Bencze Zoltán: Jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán 1989-ben és 1990-ben folytatott feltérési munkáról. HK 103. 1990/3. 194–195., Bencze Zoltán: Előzetes jelentés a volt Állami Nyomda épületeinek területén folytatott régészeti kutatásokról. BudRég 37. 2003. 114–115, 121–122, 124–129.
11. Végh 2006, 269–272.
12. A Szent Pál házának vagy pálos nagy háznak nevezett épület eredetileg Friedrich Krazer gazdag budai polgár tulajdona volt. 1395-ben Krazer lánya Anna eladta apjától örökölt házát 3300 forintért Lackfi István zajorjei grófnak. Lackfit, miután királyellenes összeesküvésbe

keveredett 1397-ben meggyilkolták. Zsigmond király elkobozta javait, budai házát pedig hívének Hermann cillei grófnak adományozta. Ezt a házát cserélte el a gróf a pálosokkal a Kammerhof nevű épületre. Végh András: A budai plébániák határjárásainak helyrajzi elemzése. In: Quasi liber et .pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 2004. 642, 644.

13. Zolnay 1971.
14. Végh András: Adatok a budai Kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. BudRég 33. 1999. 25–31., B. Nyékhelyi Dorottya: Középkori kúttelelet a Szent György téren. Monumenta Historica Budapestinensia XII. 2003. 34, 40, 44, 45–49., Végh András: Buda város első zsidó negyedének emlékei az újabb ásatások fényében. Régészeti Kutatások Magyarországon 2005. Budapest, 2006, 125–148.
15. Végh 2006. 301–302, 306–307.
16. Végh 2006. 304–307.
17. Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. In: Budapest története II. Budapest, 1973. 348–349.
18. Zolnay 1981, 389.
19. Borsos 1972, 57. 60.
20. Borsos 1972, 60., Horler – Weidinger 1956. 29–32, 1–4. melléklet. A budai középkori telekosztásokkal részletesen foglalkozik: Lócsy 1964.
21. 1 francia láb=0,3248 méter.
22. Borsos 1972, 61. 17. jegyzet.
23. Borsos 1972, 61.
24. Kovács Eszter Budapest, I. Táncsics M. u. 14. sz. ház kutatásakor szintén megtalálta a kapualj alatt húzódo másodlagosan kialakított pincét. Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Kovács Eszter: Budapest, Táncsics Mihály utca 14. 175.
25. Bencze – Zádor: Táncsics Mihály utca 27. pincédokumentáció 4, 5. K.i., 2002.
26. Horler 1965, 3.
27. Horler – Weidinger 1956, 29., 1. melléklet.
28. Zaiger über die Vöstung 1696. (Fővárosi Levéltár. Buda város levéltára, telekkönyvi iratok gyűjteménye 18/8) [s.l.] [s.n.]
29. A Bernacsky család leszármazottai és az épület örökösei: Bernatsky György, Bernatsky Antal, Ganszné sz. Bernatsky Borbála, Kornné sz. Bernatzky Anna, Steinerné sz. Bernatzky Katalin, Argauerné sz. Bernatzky Teréz. Bánrévy – Kovács, 6558.
30. Ifj. Martin József, Martin Lajos, Martin Karolina, Martin Anna, Martin Károly, Martin Rudolf, Martin Emma és Hornecker Rozália. Bánrévy – Kovács, 6558.
31. Bánrévy – Kovács, 6558.
32. Gál – Felhő 1980. 40.
33. Nagy 1971. 85.
34. Gerevich 1950, 170.
35. Borsos 1972, 64.
36. Borsos 1972, III/5. melléklet
37. Borsos 1972, 75. II/3 melléklet
38. Budapest Fővárosi Levéltár IV. 1009. c Budai Telekkönyvek Liber III. Festung.
39. Borsos 1972, 67, 68.
40. Borsos 1972, I/4. III/5 melléklet
41. Márkus Emília életrajzában, a Színháztörténelmi Múzeum és Archivum hagyatéki gyűjteményében semmilyen adat, utalás nincs a Táncsics Mihály utca 27. házról. Kizárólag a tulajdoni lapból derült ki, hogy az épület a színésznő tulajdonába volt.

42. Magyar Színháztörténet 1920–1949, [2005] 1108–1109.
 43. *Cenner* 1961, 17.
 44. Kadic Ottokár barlangkutató a Táncsics Mihály u. 27. alatti pincszintek leírásában a következőt jegyzi le: „Verbóczy utca 27 (330) Tulajdonos: Márkus Emília 1931.III./17. Schneller Pál fűszerkereskedő raktárából 9 falépcső vezet a megnyúlt négyszög alapú, téglával boltozott felső pincébe.” Barlangtani Intézet, Kadic Ottokár hagyaték.
 45. Magyar Színháztörténet 1920–1949. [2005] 1108.
 46. Budapest Főváros Levéltára XV. 17.e. XXXII. 306.

RÖVIDÍTÉSEK

Bánrévy – Kovács

XV.9. Kiadatlan gyűjtemények. Bánrévy-Kovács: Budai Vár házainak topográfiaja 6558. Budapest Főváros Levéltára.

Borsos 1972.

Borsos László: Régi budai házösszeírások. Tanulmányok Budapest Múltjából XIX. 1972.

Cenner 1961.

Cenner Mihály: Márkus Emilia Színháztörténeti Könyvtár 4. szám Budapest, 1961.

Gál – Felhő 1980.

Gál Éva – Felhő Ibolya: Buda város topográfiai mutatója. II. Krisztinaváros 1980.

Gerevich 1950.

Gerevich László: Gótikus házak Budán. Budapest Régiségei 15. 1950.

Horler 1965

Horler Ferenc: Budapest, I. Táncsics Mihály utca 27. számú épület tudományos dokumentációja 1965. Budapest Fővárosi Levéltár XV.17.e. XXXII. 306.

Horler – Weidinger 1956.

Horler Ferenc – Weidinger György: A budai Vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. Tanulmányok Budapest Múltjából XI. 1956.

Lócsy 1964.

Lócsy Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Vármegyedben In: Budapest Régiségei 21.1964.

Magyar 1991

Magyar Károly: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. von *Gerd Biegel*, Braunschweig 1991.

Magyar Színháztörténet

Magyar Színháztörténet III. 1920–1949. [2005] Szerk. *Gajdó Tamás*.

Nagy 1971.

Nagy Lajos: A budai Vár topográfiaja a XVII. század végén. Tanulmányok Budapest Múltjából

18. 1971.

Pogány – Horler 1959.

Pogány – Horler: Budapest Műemlékei I. 508. Magyarország Műemléki Topográfiaja IV. Szerk. *Dercsényi Dezső* Budapest, 1959.

Végh 1997.

Végh András: A középkori várostól a török erődig. Budapest Régiségei 31. 1997.

Végh 2006.

Végh András: Buda város középkori helyrajza I. Monument Historica Budapestinensia 15. Budapest 2006.

Végh 2008.

Végh András: Buda város középkori helyrajza II. Monument Historica Budapestinensia XVI. Budapest 2008.

Zolnay 1971.

Zolnay László: Középkori zsinagógák a budai Várban. Budapest Régiségei 22. 1971.

Zolnay 1981.

Zolnay László: Táncsics Mihály utca. Budapest Enciklopédia, 1981. Szerk. Tóth Endréné.

ZOLTÁN BENCZE – JUDIT ZÁDOR

THE HISTORY OF A HOUSE OF A BUDA CITIZEN –
 BUDAPEST, I. MIHÁLY TÁNCICS STREET NO 27.

SUMMARY

The building in Táncsics street stood in one of the busiest places of medieval Buda near the so called „Szombatpiac” (Saturdaymarket). The northern part of the present Castle District was called „Szombathely” (Saturdayplace) in the Middle Ages. Founded following the Mongol Invasion Buda was surrounded with a city wall fortified with towers built at the edge of the Castle Hill. Beside the tower recently unearthed near the Transylvanian Bastion further three towers of the northern part of the fortifications have been excavated lately. In the early city wall beside the Saturday gate (today Viennese Gate) leading to the city of Esztergom another gate was mentioned by sources in the territory of the so called Kammerhof. The site at the present no 7-9 Mihály Táncsics street mentioned earlier as magna curia Regis used to be the first royal seat in Buda. In 1381 the building was donated by King Louis the Great to the Paulite monastery in Budaszentlőrinc. This building might have been too large for the Paulites so it was changed for count Cillei in 1416, whose house could be located to the site of no 4 Fortuna street. Another important religious building in the surroundings is the synagogue from 1461 found in no 21-23 Mihály Táncsics street. The Jewish population of Buda lived originally in the southern part of the Castle Hill and moved to this territory in the 15th century. The northern part of the present Táncsics street was called Jewish street from that time on. After 1526 eleven houses in Jewish ownership were known.

The inhabitants might have been merchants and craftsmen in the 14-16th centuries.

Examining the plan of the site no 27 Mihály Táncsics street it can be stated that the building has preserved its medieval form the fragments of which could be observed in the cellar, ground floor and façade. A simple house stood on the small, narrow site with a workshop or shop in the ground floor and rooms in the first floor. Neither a wide entrance (characteristic of the medieval Buda) could be built at the 7,90 m site nor the richly decorated dining room of the rich citizens' houses above the entrance, the so called *pallatium depictum*. According to archival research the street was inhabited mainly by craftsmen at the end of the 17th century, even in the 18th century. Among the owners of no 27 Táncsics street a butcher, shoemaker and grocer can be found, who formed the house in the 18-19th century according to their own needs. A famous owner of the house was mathematician Lajos Martin, member of the Academy of Sciences, the last owner was the famous actress Emília Márkus. The last change was made on the building by architect Jenő Kismarty Lechner commissioned by the actress. This house has a special role in the medieval and modern architectural history of the Castle District in Buda.

*PECTEN MAXIMUS,
AVAGY EGY SANTIAGO DE COMPOSTELAI
ZARÁNDOKJELVÉNY BUDÁN*

*„Az Krisztus mondja: jertek énhozzám, mit futunk Rómába
Bódogasszonyhoz Coloniába, onnat a nagy Ágba,
Bolcsós helyekre a szent Jakabhoz a
Compostellába.”*

*(Szkhárosi Horvát András:
Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak háládatlanságáról, 1546.)*

Markoló fordított ki a földből egy tenyérnyi fésűskagylót a Budapest, I. ker. Logodi utca 11–13. telken. A megelőző feltárás első napján történt 2004 tavaszán, a kerthumus és a felső, törmelékes újkori réteg gépi eltávolítása során. Így valóban „csodával határos módon” került a kagyló teljesen épen a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának gyűjteményébe. A *Pecten maximus* nagysága 10x10 cm, külső felülete hófehér, belső felülete fehér, néhol sárgás elszíneződéssel. Törés nem, kisebb-nagyobb repedések vízszintes és függőleges irányban is roncsolták a testét. Két köpenyre vagy kalapra való felvarrára szolgáló fűrt lyuk található a páncél központi vonalában és a jobb fülén. (1. kép)

Magyarország területén eddig igen kevés zarándokkagyló került elő ásatásból, így a régészeti szakirodalom sem igen foglalkozott a témával. Ezekből indokoltnak tartjuk a lelet bemutatásán túl, a hozzá kapcsolódó kultúrtörténeti háttér felvázolását.

A KAGYLÓ MINT JELKÉP ÉS JELVÉNY

A kereszténység kezdete óta felkeresték a hívők a szentek életének helyszíneit és sírjaikat, hogy ott imádkozzanak. Gyakori, hogy innen olyan tárgyakat vittek magukkal (köveket, földet, szentelt olajat és vizet), melyek a sírral kapcsolatba kerülve hitelesítették magát a zarándokot is. A zarándokjelvények megszentelt helyről származtak, a pap külön áldásban is részesíthette őket és sokszor a szent sírjához, vagy az ereklyetartóhoz érintve segítő-védelmező erőt is nyertek. A 12. század második felében lettek kedveltek a Canterburyt megjárt zarándokok körében a kis kapszulák, melyet egy szalagon a nyakukban hordtak. Ez szenteltvízzel volt megtöltve, amit Beckett Szent Tamás vérével [?] keverték, így inkább a bajelhárító amulett szerepét töltötte be. Az 1300-as években terjedtek el a tömegcsődületek, azaz a „geläuff” járások, ami azt jelentette, hogy nagyjából tízezer ember volt egyszerre, egy időben a kultusz helyen. A tömegigényeket kielégítendően a legtöbb zarándokhely készített saját zarándokjelvényt magának, olykor többfélét is. Keltezni azonban igen nehéz őket, mivel a modellt gyakran antikizáló díszítéssel állították elő, tehát nem a korának megfe-

lelő stílusban. Ha az öntvényen felismerhető a helyi templom kultuszképe, szobra, oltára, akkor könnyebb a jelvény kormeghatározása. A 12–13. századra datálható zárándokjelvények lapos, 3x4 cm nagyságú ólomöntvények, előlapjukon plasztikus díszítéssel, hátoldalukon ferde rácsozattal irdalt lemezek voltak.¹ Ruhára erősíteni az oldalakon található kis fülecskével lehetett. Később, a 14. század végéig ún. rácsozó-öntvényeket állítottak elő, melynél a központi alakok mögötti háttér plasztikus rácsozattal készült. Egy 1466-ból származó einsiedelni adat szerint 130.000 jelvényt adtak el két hét alatt. Regensburgban 1519 és 1524 között – a fennmaradt kereskedői számlák alapján – 48.000–49.000 ólomból és 18.000 ezüsből készült jelvényt állítottak elő.² Ismerünk palából vagy zsírkőből faragott öntőformákat is, egy igen szép darab az egykori Figdor gyűjtemény része volt.³ A zárándokjelvényeket szokás volt harangkészítéskor az öntőmintához felhasználni, amely nemcsak díszítette az elkészült harang palástját, hanem bizonyos szakrális tartalommal is felruházta.⁴

A kagyló-jelkép felhasználásának magyarázatára több változat létezik. A Physio-

1. kép. A Budán talált zárándokkagyló.

(foto: Tihanyi Bence)

2. kép.

Tillman Riemenschneider:
Idősebb és fiatalabb Szt. Jakab
a Windsheimi „Zwölfboten”
oltáron.

Heidelberg, Kurpfälzisches Museum
(foto: Günther és Klaus Beyer)

logus szerint a gyöngykagylót a hajnali harmat termékenyíti meg, így születik a gyöngy. A kagyló két héja az Ó- és Újszövetség, a harmat a Szentlélek, a gyöngy Krisztus. Ugyanez lehet a Szűzanya, vagy „Krisztus a sírban” jelképe is. A kagyló külső héján látható sugárívek a csillag fényét és átvitt értelemben az Isteni áldást is jelentik.⁵ Hétköznapi jelentése szerint, birtokosa eljutott a korabeli világ végére (Finisterrába) és az Atlanti óceán partjáról hozott kagylóhéjjal bizonyította ottjártát. Egyes feltételezések szerint a kagyló öble ivócsészeként is használható volt; bár a képi, írott és régészeti források szerint minden esetben viseletre varrva, jelvényként használták. Zárándokjelvényként Compostelában valódi kagylót használtak, Mont Saint-Michelben kisméretű, kagyló alakú, Szt. Mihályt is ábrázoló ólomöntvényekhez lehetett hozzájutni. A kagylók jelvényként való elterjedésének divatja valószínűleg megelőzte az ólomöntvény jelvények divatját, ugyanis a legkorábbra keltezhető jelvények a 11. század elejéről származó, Santiago de Compostelában feltárt darabok voltak.⁶

Egyedülálló történeti bizonyíték az a teljesen épen megőrződött zarándoköltözék, amely III. Praun István nürnbergi patriciusról maradt ránk. A kereskedő 1571-ben tette meg a santiagoói utat és ehhez reprezentatív ruhát szabatott magának. Gyapjúfilc kabátja fölött hordott egy rövid bőrköpenyt, amelyet egy kicsi kagyló a gallérján, és egy nagy kagyló díszített. Ez a „pelerin” (azaz zarándokköpeny) védte a vándort a széltől és az esőtől. Az utazókészlethez tartozott továbbá egy kapucni, a zarándokbot, a zarándokkalap, egy pár saru és egy nagyméretű rózsafüzér. A széles karimájú kalapot egy nagy kagyló, valamint számtalan miniatűr, csontból faragott zarándokbot és palackoska díszítette. A fejfedőn találhatóak még kis gagátból faragott figurák és egy gagát-medál lovon ülő Szt. Jakabbal.⁷ Igen ritka, megbecsült leletnek számítanak a féldrágakő gagátból faragott és az ólomból öntött tárgyak. 16. századi készítésű az a kagyló formájú gagátjelvény, amelynek közepén lapos reliefben a szent ábrázolása látszik.⁸ A németországi Mindenben olyan 15. századi zarándoksírt tártak fel, amelyben egy rózsafüzér három, gagátból készült, kagyló alakúra faragott gyöngye került elő. Zarándokkagyló lelőhelyek továbbá: Billerbeck, Dalheimi, Soest, Enger, Menden, Werl, Peperburg, Wildburg, Schwerte, és Jakobsberg Németországban. A Peperburgban talált darabot megkísérelték azonosítani Pelegrimus de Vore-val, aki 1251-1275 között volt a vár birtokosa. A feltárt zarándoksírok a legtöbb esetben a templomokban feküdtek, templom körüli temetőkből eddig még nem ismertek ilyen leletek.⁹ A lelőhelyek térképen ábrázolható „sűrűsödési pontjai” kirajzolják a Compostelába vezető középkori útvonalat. A feltárt csontvázakon általában egy, esetenként két kagylót találtak, a mellkason (tehát a köpenyen), vagy a váz mellett (a táskán), esetleg a fej környékén (a kalapon). Érdekes az elsősorban uralkodóknak és főpapoknak járó privilégium, hogy a temetéskor bizonyos hatalomra utaló mellékleteket (temetési korona, kehely és paténa, pásztorbot) engedtek a koporsóba tenni, itt is megjelenik. A hazafelé igyekvő, de az út során betegségben vagy fegyveres támadásban életüket vesztett polgárokat teljes utazó-felszerelésükben, azaz köpenyben, kalapban, táskával a vállukon, bottal a kezükben temették el.

A csontvázak antropológiai elemzése a várt eredményre vezetett. Az eltemetettek 70%-a 20–30 éves kora körül halt meg. Ez életkori sajátosságokra vezethető vissza, hiszen a fiatalokban sokkal nagyobb volt a kalandvágy, a világ megismerésére való ösztönző erő, valamint fizikailag is jobban bírták az út megpróbáltatásait. A nemek közti megoszlás is igen markáns, hiszen a feltárt sírok 80–85 %-a férfisír. A hosszú út a nők számára sokkal veszélyesebbnek ígérkezett, ezért ők főleg idősebb korban indultak útnak. Például jámbor Wilbirg remetető, barátnőjével Mathilddal együtt járt Compostelában, de Rómába már nem mert elindulni, mert félt, hogy szüzességén csorba esik.¹⁰ A halál oka legtöbbször betegség, olykor rablótámadás során szerzett sebesülés volt. Egy Rocamadourban feltárt sírban fekvő csontvázon erős tuberkolózis jeleit lehetett kimutatni. A Västerhusban eltemetett ember viszont a csontjain látható nagy, vágott sebei alapján valószínűsíthető, hogy útonállóknak támadásának válhatta áldozatául. Az Alslev Nörrei tömegsírból eltemetett emberrel járvány végzett.

Magyarország meglehetősen szegényes a zarándokkagyló-leletek tekintetében, aminek magyarázata, hogy a nagy távolság miatt kevesen indultak Compostelába és még kevesebben érkeztek haza. Benkő Elek gyűjtötte össze és dolgozta fel az eddig

előkerült Jakab-kagylókat, illetve töredékeket a zarándokjelvényekkel foglalkozó tanulmányában.¹¹ Egy kagyló palástjának negyedrésze került elő Székesfehérváron a Szűz Mária templom ásatásán 1936-ban. Ennél kicsit nagyobb töredéket találtak (apró, ruhára varrásra szolgáló lyukakkal) Marosvásárhelyen, az egykori ferences kolostorban. Esztergomban, a Szentgyörgy utca 10. számú telek feltárásán pedig egy (két lyukkal átfúrt) fosszilis kagyló került napvilágra, valamint egy másik példány Tácon, a középkori Fövény falu területéről. A Budán talált kagyló épsége és szépsége okán kiemelkedő lelete a Magyarországon talált középkori compostelai zarándokjelvényeknek.

SZT. JAKAB MINT TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, A SZT. JAKAB LEGENDA ÉS TÖRTÉNELEMFORMÁLÓ EREJE, A SZT. JAKAB KULTUSZ

Szent Jakab apostol, Betszaidában született és Jeruzsálemben halt meg 42 körül. Ismerjük családját is: apja Zebedeus, anyja Salome, öccse János (apostol). Foglalkozása, mint apjának és öccsének halász volt, mígnem találkoztak Jézussal akinek tanítványául szegődött a két testvér. Ott lehetett Jézussal a színeváltozáskor, Jarius leányának feltámasztásakor és végül az Olajfák hegyén.¹² Ő mondta lelkesen Jézusnak:

„Uram, ha akarod, lehívjuk az égből az Isten nyilat, hadd pusztítsa el őket!”. Jézus halála után ő lett a Jeruzsálemi egyház püspöke, az „Egyház oszlopa”. A *Breviárium* szerint: *„Jézus Krisztus mennybemenetele után Jakab Júdeában és Szamáriában hirdette Jézus istenségét és sokakat elvezetett a keresztény hitre. Ezután Hispániába ment, ahol néhány embert Krisztushoz térített, akik közül később hetet Péter apostol püspökké szentelt és Hispániába rendelt.”* Jeruzsálemben megtérítette Hermogenész mágust és annak Phileteus nevű tanítványát, emiatt a főpap kiszolgáltatta őt Heródesz Agrippának, aki karddal lefejeztette. A legenda szerint a kivégzőhely felé vezető úton azonban még megtérítette a Józsiás nevű poroszlót. Testét Jeruzsálemben temették el, sírjának pontosabb helyét nem ismerjük.

Halála után ötszáz évvel kezdtek terjedni a legendák holttestének további sorsáról. Európai térítőútja és testének menekítése történetileg nem bizonyítható. A 7. század első felében íródott apostolkatalógus említi először, hogy Hispániában is térített. Egyes 13–14. századi legendák szerint az elkedvetlenedett Jakabot Saragossában a Szűzanya vigasztalta meg.¹³ A *Legenda Aurea*-ban olvashatunk először földi maradványainak Hispániába érkezésének csodájáról. Az apostol holttestét tanítványai Athanasius és Theodoros hajóra tették, ami napokig sodródott a tengeren, míg végül Galíciánál ért partot. Először a helyben uralkodó Lupa királynőtől kértek segítséget eltemetéséhez, aki azonban segítség helyett bebörtönözte őket. Angyalok segítségével szabadultak ki a fogságból és menekültek meg a királynő katonái elől, akik alatt egy hegyi patak hídja beomlott. A kereszt segítségével legyőzték az ellenük küldött sárkányt és a vad bikákat, majd ezekkel szállították be az apostol testét a királyné palotájába, aki ezután a csodás tetteket látva megtért.¹⁴

Más legenda szerint Nagy Károlynak álmában megjelent a csillagösvény, amely a Fríz-tengertől Galíciáig mutatott, ahol akkor még ismeretlenül, Jakab apostol teste

nyugodott a „campus stellae” nevű mezőn. A császár hadseregével a csillagutat követve elindult az apostol sírjának megkeresésére. Ez volt a császár „hivatalos” magyarázata a hispániai arab uralom ellen szervezett hadjáratára. Galaxisunk Földről látható hosszú, keskeny sávban elhúzódó csillaghalmaza, ami a magyar kultúrkörben Tejút, vagy Csaba királyfi csillagösvénye elnevezést kapta, a mediterrán népeknél (spanyol, francia, olasz) Szt. Jakab útja, vagy szintén Csillagösvény néven említik.¹

A Szt. Jakabhoz köthető első csoda szerint egy német család elindult Santiagoba zarándokútra. Estére betértek egy fogadóba, ahol a fogadós lányának megtetszett a családdal együtt utazó nagyfiú. A fiúnak nem kellett a lány, ezért a lány bosszúból egy értékes kupát rejtett a csomagjába. A fiút elfogták, elítélték és felakasztották. A Compostelából visszatérő család látta, hogy a fiú még mindig él az akasztófán, ezért a bíróhoz mentek, hogy vonja vissza az ítéletet. A bíró azt felelte, hogy a fiúk annyira él, mint a kemencében ropogásra sült szárnyasok. Erre a kakas és a tyúk kukorékolva repültek ki a kemencéből, mire a bíró elrendelte a fiú leemelését a fáról.¹⁶

A Hispánia védőszentjévé vált Jakab tiszteletének azonban komolyabb vallástörténeti és korabeli politikai háttere volt, a félsziget több száz évig tartó fokozatos felszabadítása a mór uralom alól, a reconquista. Egyes források szerint 528–530 között kerülhetett át az apostol teste Palesztínából a Sinai hegyen épült Raithu kolostorába, majd onnan a 8. század elején szállíthatták át Saragossába, 757 körül először Lugóba, és tovább Compostelába.¹⁷ A fellelt sír (valójában római szarkofág) fölé először egy kis kápolna épült. 899-ben ezt III. Alfonz király kibővítette, melyet ugyan 997-ben leromboltak az arabok, de az apostol sírját megkímélték. A ma is álló bazilika 1075–1128 között készült el, melyet az idők során többször átépítettek, korszerűsítettek.

A gyorsan terjedő és nagy népszerűségnek örvendő Jakab legendákban és szimbólumokban, bizonyos germán-kelta gyökereik is feltételezhetőek. Szt. Jakab a spanyol krónikákban már mint „Matamoros”, azaz mórverő, pöröllyel (kalapáccsal) harcolt a mórok ellen. Itt lehetséges, hogy a kelta-ibér Sucellus isten és a Szent Jakab hagyományok mosódtak össze egymással. A germán Thor a mennydörgés istenének szintén kalapács volt a jele, feleségét Nantosveltát a ház és a bőség istennőjét pedig általában kagylón állva ábrázolták.¹⁸ Érdekes, hogy Jakabot életének vagy halálának tárgyi jelképeivel (könyv, karddal történt lefejezése) ritkán ábrázolták. Ehelyett az öt-hétszáz évvel a halála után keletkezett legendák jelképeivel (kakas, kagyló, kulacs) és a tiszteletére kialakult zarándok-mozgalom viseleti tárgyaival jelentetik meg. Szent Jakabnak, a kora-középkor óta használt attribútumai megegyeztek a zarándokok öltözékével: kalap, bot, tarisznya, köpeny, kagyló, kulacs. (2. kép) A kagyló kivételével ezek lényegében a hosszú út szükséges kellékei, legalapvetőbb használati tárgyai voltak, amelyek nélkül a vándornak nem volt tanácsos elindulni. Nem csak Jakabot ábrázolták kagylóval a középkorban, hanem Szt. Kálmán, Szt. Sebald, Szt. Rókus és Szt. Jodokus is – a zarándokokra jellemző – ruhára vagy kalapra varrt kagylóval látható.¹⁹

A KÖZÉPKORI COMPOSTELAI ZARÁNDOKLATOK MAGYAR VONATKOZÁSAI

A középkorban a bajt, betegséget bűneinkért elszenvedett büntetésként fogták fel, tehát a betegség nem egészségügyi kérdés, hanem morális probléma volt. A zarándoklat oka ezenkívül lehetett még segélykérés, áldozathozatallal való kiengesztelés, nyújtott segítségért hálaadás, vagy fogadalom teljesítése. A „do ut des” -felfogás uralkodott a fogadalmak megtételénél: pl. ha meggyógyítod a lábamat, meglátogatom erekyeidet. A hagyomány szerint a vezeklő bűnösök minél több kegyhelyet látogattak meg, annál több évet tudtak a tisztítóútz idejéből elnyerni. Az elégtételadásnak három fő csoportja alakult ki, a böjt, az alamizsna és az imádság. A testet sanyargató cselekedeteknek (zarándoklat, virrasztás, böjt) lényege az önmegtartóztatás. Az elmélkedés és szemlélődés (ima), valamint az irgalmasság cselekedetei (alamizsnaadás) a lelket tisztítják meg.²⁰

A kegyes zarándoklat önkéntes, vagy vezeklő zarándoklatot jelentett. Célja, hogy a meglátogatott szent közbenjárását kérjék a bűnök bocsánata céljából, a purgatóriumi büntetés lerövidítése miatt. A becsülettel elvégzett zarándoklat lényegében megegyezett a szerzetesi erények gyakorlásával. Bár nem egyértelműen ezt vállalták, de a végeredmény mégis szinte ugyanaz lett, hiszen az önként vállalt lemondások (imádság, böjt, fizikai igénybevétel, szegénység, szüzesség) megegyeztek. A középkorban leghíresebbé vált, *caminot* megjárta magyar, Krizsáfán fia György volt, aki I. Lajos kapitányként 350 embert ölt meg háborúban. 1353-ban először Rómába ment, majd „*rengeteg, számára szokatlan viszontagság után gyalogszerrel*” jutott el Compostelába. Mivel ezt a vezeklést kevésnek találta, így továbbment és a finissterrei Szűz Mária-egyház mellett 5 hónapig kenyéren és vízen élve remetéskedett, onnan pedig Írországba gyalogolt.²¹

A 13. századtól szokás volt, hogy gyilkossági ügyekben, ha a vétkes és az áldozat családja megállapodott, a bűnöst pro anima interfecti, azaz az áldozat lelki üdvéért zarándoklatra küldték. Ezen kívül még rá várt a sértett családjától való nyilvános bocsánatkérés és a vérdíj (homagium) kifizetése. A penitenciát hatóság előtt kellett írásba foglalni, a bűnösök nevét pedig törölték a városi könyvekből. 1300-tól 1503-ig több mint 40 vezeklő zarándoklatról maradt fenn írásos forrás. A selmecbányai városkönyv szerint 1372-ben Monstel 3 utat vállalt, 500 misét és ezeken kívül 4 kolostor konfraternitását támogatta. 1493-es feljegyzés adja hírül, hogy a brassói gyóntatók, híveiket bűnbocsánatért Kerbe, Máriaczellbe, Rómába, Lorettóba, Compostelába szokták küldeni. Az elkövetett bűn nagyságától függött, hogy melyik kegyhelyre való zarándoklással lehetett azt levezekelni.²²

Politikainak számító zarándoklatot általában udvari méltóságot viselő főurak és maga az uralkodó, vagy annak családtagjai tettek. II. András 1217-ben indult el, hogy beváltsa apjától örökölt keresztesfogadalmát. Erzsébet királyné és I. Lajos többször ment Aachenbe és Rómába. Két legismertebb kápolna-alapításuk: az aacheni magyar kápolna és a máriaczei kegytemplom. Erzsébet 1343-ban Rómába vonultakor a Szt. Péter templomnak kelyheket, papi díszruhákat, magyar szentek képével hímzett oltárterítőket és aranyforintokat adományozott. I. Lajos király 1350-ben a nápolyi hadjá-

ratából visszafelé vezető úton részt vett a római szentévi zarándoklaton. Megtekintette Veronika kendőjét, vagyis a „Vera ikont”, majd összesen 4000 aranyforintot adományozott a Szt. Péter oltárnak és más kolostoroknak, templomoknak. 1357-ben Erzsébet királyné 700 kísérelővel Marburgban, Aachenben, Mainzban és Kölnben járt. Zsigmond császár 1433-ban a német-római császárrá koronázásának alkalmával tekintette meg a „Vera ikont”.²³

A lovagi zarándoklatok során nagy szerepet játszott a kalandvágy. A Rátót nembéli Tar Lőrinc pohárnokmester, Sárkányrendi tag, engedélyt kért Zsigmond királytól, hogy Compostelába és Szt. Patrik írországi purgatóriumába látogathasson. 1411-ben, a barlang látogatása után Jacobus Yonge közjegyzőnek lediktálta élményeit. Johannes Otlinger 1430-ban és 1435-ben járt Compostelában, Cillei Ulrik pedig négy aranyból készült, kagylódíszes nyakravalót kapott a spanyol királytól. Podjebrád György sógora Rozmitali Leo 1465-ben kelt útra, hogy meglátogassa a híres kegyhelyeket: Kölnt, Canterburyt, Compostelát és Guadalupét.²⁴

Különleges típus volt a helyettes zarándoklat, melynek során nem saját elhatározásból indultak útnak, hanem végrendeletileg elrendelve, mások lelki üdvéért. Általában családtagokat bíztak meg ennek elvégzése céljából, de az egyházi személy, iskolázott ember vagy templomszolga által végrehajtottak még nagyobb volt az értéke. Az út megtételének finanszírozására pénzt, ékszereket, lovat hagyatkozottak a kijelölt zarándokra.²⁵ Megesett azonban, hogy a helyettes zarándoklatot egyes vállalkozó szelleműek fizetség fejében tették meg, akik mai szóhasználatnál élve bérzarándokok voltak. Az álzarándokok azonban a zarándokok ruháját magukra öltve, olykor még a kagylójelvényt is kítűzve lényegében nem éppen bűnbánó életmódot folytató csalók voltak, akik álereklyéket mutogatva és magukról valótlanságokat terjesztve koldulták végig a városokat.²⁶

Az indulás elengedhetetlen feltétele volt a menlevél (salvus conductus) beszerzése. Kibocsátója (pápa, császár, király, herceg) oltalma alá fogadta birtokosát, szavolta a biztonságos közlekedést és felmentette bizonyos vámok fizetése alól. Indulás előtt az útrakelők végrendeletet írtak, folyó ügyeiket megpróbálták rendezni (hitbér kifizetése, per elhalasztása), esetleg ha az illető úgy érezte nem fog visszatérni, például feloldozhatta feleségét a hitvesi köteletség alól, vagy utasította, hogy halála után vonuljon kolostorba. Rendelkezett, hogy ha nem térne haza, kire szálljon a vagyon, illetve egyházaknak tett adományt bizonyos kikötésekkel: kereszt állítása, kápolna építése, oltár készíttetése, mise mondatása. Az utazás általában tavasszal, húsvéti időszakban kezdődött, a polgárok is kisebb vagy nagyobb csoportokban indultak útnak. Az utat főként gyalog, ritkábban lóháton tették meg.²⁷

A középkori Európában két nagy zarándokhely (peregrinationes maiores) jött létre, melyeknek vonzáskörzete megegyezik a korabeli kormányzati központok, nagyvárosok, kereskedelmi csomópontok és az ezeket összekötő útvonalak hálózatával. A Compostelába vezető két főútvonal közül az északi út Aachenből Párizson keresztül, a déli út Rómából futott a Földközi tenger mellett, míg a Skandináviából és a Brit szigetekről jövők a tengeri útvonalat vették igénybe. 1130–1140 közt készült az Aymeric Picaud francia pap által írt első „modern” útikönyv a *Codex Calixtinus*, négyféle utat különböztetett meg és részletesen beszélt az egyes településekről, szállásokról, az út

praktikus tudnivalóiról. Suodheimi Ludolf 1336–1341 között élt Keleten, *De itinere Terrae Sanctae* című munkájában jól követhetőek az útvonalak. Korábban az északkeletről futó Nieder Strasse vagy az olaszok által járt, Dél-Franciaországon keresztül vezető Via Francigena volt a legkedveltebb. A zarándokok gyakran több helyen is megfordultak: Hermannus Bank 1307-ben Aachen felé ment haza, Krizsafán fia György Rómából ment Compostelába. Általában zarándokházakban, ispotályokban, fogadóknál, magánházakban szálltak meg. Ha valahol Szt. Kristóf vagy Jakab képe ki volt függesztve, ott szállást és ételmet kaphatott az utazó.²⁸

Az út utolsó állomása a Compostela mellett álló – beszédes nevet viselő – Örvendezés hegyén volt (Monte del Gozo vagy Mons Gaudii), ahonnan már látni lehetett a várost. A legfelemelőbb pillanat azonban az volt, amikor a zarándok megpillantotta a kegytemplomot.²⁹

A „kötelezően” elvégzendő zarándokprogramba tartozott a szent sírjának és ereklyéjének megtekintése, szentmisén részvétel, gyónás, áldozás, adományok felajánlása, igazolás kérése az út teljesítéséről, ereklye vagy úti emlékek (jelvények) beszerzése és egyéb bevásárlások (posztó, öv, miseruha). A zarándoktemplomoknak – így a compostelainak is – széles oldalhajókkal növelt alapterületük, és latinkereszt alaprajzuk van, mellékoltáros kereszthajókkal, megemelt főoltárral, az apszis körüli kápolnakoszorúval. Ezek az építészeti jellegzetességek elősegítik a zarándokok szabad áramlását a templomon belül, anélkül, hogy a főhajóban éppen folyó szentmisét zavarnák.³⁰ 1879-ben, 1946-ban és 1959-ben végeztek ásatásokat a templomban. A legkorábbi kutatások során római-kori szarkofágokat tártak fel, és a bennük található csontokat (a feltárók szerint Szt. Jakab, Theodorus és Athanasius maradványait) 1886-ban, gazdagon díszített ezüst ereklyetartóba tették, amely most az oltár alatti kriptában látható.³¹

Elég kevés adatunk van a középkori magyarok camino-járásáról, ami nem véletlen, mivel inkább látogatták Rómát és Aachent, mint az igen távoli Compostelát. Az első okleveles adat egy Magyarországról indult püspökről szól, aki az út alatt halt meg, 1140-ben. A 13. században íródott *Selmeci Jogkönyv* szerint a polgárok csak akkor zarándokolhattak Rómába vagy Compostelába, ha feleségük beleegyezett.³²

1307-ben szepességi Herrmannot gyilkosság miatt kötelezték engesztelő búcsújárásra. A már említett Krizsafán fia Györgyön kívül Tar Lőrinc is járt „Jakabnak zöldellő tájain”. Katalin, György nyergesmester özvegye az 1430 évek elején indult a nagy útra.³³ Miklós jeruzsálemi bíboros 1439-ben zarándokolt a szent sírjához. Frisch János soproni polgár 1513-ban, Pullendorfer Mihály fia 1521-ben tette meg a camino-t, egy másik soproni polgár pedig végrendeletileg rendelte el, hogy Compostelába és Rómába zarándokoljanak érte. A 15. század végén egy német zarándok Beziersben megpihenve Compostelába zarándokló magyarokkal is találkozott.³⁴

Végül két igen ismert személyiséget is meg kell említenünk, akiknek neve kapcsolódik a *camino*hoz. Assisi Szt. Ferenc 1213-ban érkezett Compostelába, közvetlenül az újjáépített katedrális felszentelése után. Egy legenda szerint itt éjszakázván, álmában azt a parancsot kapta, hogy építtessen a városban kolostort. Megbízta ezzel Cotolay nevű szénégető házigazdáját, aki egy kútban erre a célra kincset talált.³⁵ A Fioretti legenda kicsit másképp ír erről: „*Szent Ferenc pedig a többi testvérrel együtt*

folytatta útját Szent Jakabhoz. Megérkezésük után az éjszakát imádságban virrasztották át Szent Jakab templomában, és akkor adta Isten tudtára Szent Ferencnek, hogy széles e világon számos kolostort kell alapítania, mert rendje nagyon el fog terjedni és a testvérek száma nagyon meg fog növekedni.”³⁶ Párizsban, valamint Buxerolles környékén – ahol Jakab „lábnymát” őrizték – fosztogatta a zarándokcsoportokat François des Loges alias Montcorbier, azaz Villon a „Kagylósok” (les Conquillards) bandájával 1455-61 között, és rabolta el a teológiai fakultás pénzét.³⁷

NÉPI ZARÁNDOKLAT – MAI ÁHITAT

Július 25-e, Jakab napja a magyar katolikus naptárban eredetileg nyolcaddal megült törvényt nap *quattuor tempora* (kántorböjt) kezdőnapja volt. A néphagyomány szerint ekkor kell felszedni a fokhagymát a földekről. Több helyen az asznapi időjárást a következő évre vonatkozó időjárás-jóslására használták. Például ha sok felhő van az égen, vagy hűvös az idő vagy erős szél fúj, akkor hideg tél lesz, sok hó lesz, esetleg tönkremegy a termés. Erre utal Széchenyi György érsek 1713-ban írott levelében tett megjegyzése, hogy Szent Jakab lova ne „nyargalja meg” a zabot. Az ebben az időben érő gyümölcsöket is elnevezték róla, pl. szegedi jakabalma, székesfehérvári jakabszőlő. Németprónai szokás szerint Jakab „beszenteli” a gyümölcsöt, amit meghagy, az meg is marad. A szegedi juhászok Jakab éjszakáján a csillagok állásából következtettek a jövő évi időjárásra. Horgoson az Orion csillagképet Jakab pálcájának hívták, Tápén, ha Jakab napján északi szél fúj, hideg tél volt várható.³⁸

A középkori zarándoklatok, hosszú, több hónapot igénybe vevő útja a 18. századra „lerövidült”, azaz átalakult a közelebbi kegyhelyek látogatásának szokásává. A Habsburg uralkodóház által támogatott rekatolizáció új lendületet adott a népi vallásosság megnyilvánulásainak, köztük a búcsújárásoknak is. A szentbúcsú egy kegyhely zarándoklattal – bizonyos időpontban – felkeresett, ott elvégzett lelki gyakorlatokat (gyónás, szentmisén részvétel, áldozás, körmenet), illetve a bűnbánatért elnyert feloldozást jelenti. A búcsú helye nem templomhoz kötődik, hanem egy olyan hely, ahol valamely csoda történt (jelenés, gyógyulás). Ez lehetett forrás, fa Madonna képpel, szobor, szentkép is. A szentté vált, gyakran csodás gyógyulást hozó hely mellé ezután hamar épült kápolna, templom, így létrejött a kegyhely. A búcsújárás közösségi tevékenység volt, általában a falu jó része részt vett rajta. Voltak, akik fogadalmat tettek (gyógyulás, házasság, valamely elemi csapás vagy járvány elkerülése, férj, fiúgyermek háborúból való hazatérése) érdekében. Emellett azonban nem hanyagolható el a falun túli világ látásának izgalmas ténye, valamint a közösségi életből, a közös élményből való kimaradás félelme. A vezető legtöbbször tanult ember volt (plébános, szerzetes, kántortanító, deák), aki az előénekesi teendőket is ellátta. Indulás előtt szokás volt a „megkövetés”, azaz a haragostól való bocsánatkérés és a misehallgatás, melyen a keresztek és zászlókat, valamint a résztvevőket megáldotta a pap. A menet gyalog tette meg az utat, amely nemritkán 3–5 napig is tarthatott.³⁹

A kegyhely megközelítése előtt megmosakodtak, felvették ünnepi ruhájukat, megújították a gyertyákat és így vonultak a templom elé. A templomba lépve letérdel-

tek a szentkép előtt, meghajtották a zászlókat, letették az ajándékba hozott gyertyákat és a kegyhelyhez illő énekeket énekeltek. Ha volt kálvária, akkor végigjárták a keresztutat és időnként divat volt a búcsúkeresztelkedés, ahol az először itt jártakat szenteltvízzel újra megkeresztelték. A búcsújáróhelyen gyónás a pap ismeretlensége miatt volt közkedvelt. Ha gyógyító vízhez kötődött a kegyhely, akkor a mosakodás, a vízből való ivás és annak hazavitele kis korsókban, üvegedényben fontos szokás volt. Az offerálás, azaz a beteg testrészt, állat, vagy egyéb tárgy viaszból kiöntött másának oltárra tétele az imába foglalt kérés elhangzása után történt. Ha a kérés meghallgatásra talált, megtörtént a várt esemény (gyógyulás, házasságkötés), akkor egy újabb zarándoklat alkalmával ajándékokat hoztak a szentképhez, szoborhoz. A falusi búcsújárók az éjszakát gyakran a templomban vagy közvetlen közelében töltötték. A templomban nem mindenki aludt, sokan vállalták az imádság kiegészítéseként a virrasztást, a Rózsafüzér mondását és a Szentségimádást. A templomon kívül alvókat kamrákban, istállókban helyezték el, a gazdagabbakat vagy a helyi rokoni viszonyokat ápolókat házakban látták vendégül. Másnap reggel vagy délelőtt volt a nagymise, amely során áldoztatás is folyt. Az ünnepi istentisztelet után még volt egy kis idő a hazaindulásig. A búcsúfiát ekkor vették meg, ami lehetett a kegyszobor, a kegykép másolata, kegyérem, díszgyertya, melyet általában helyben készítettek az iparosok vagy ügyeskezdő parasztok. Kívánságra ezeket a plébános megszentelte és a csodatévő képhez, a kegyszoborhoz is hozzá lehetett érinteni, hogy ereje átsugározzon. Gyakran vittek haza alakos mézeskalácsot (baba, szív, olvasó, huszár), felvirágozott botot, zöld ágat, különleges helyi növényeket vagy virágkoszorút. A búcsúk vonzaskörzetei általában egybeestek a kialakult kulturális övezetekkel és a vásárközvetekkel. Lokális jelentőségű búcsújáróhelynek az 1 napi járóföldre (25 km) fekvő számított. A regionális már minimum 2 napi (50 km) távolságra volt. Az ennél nagyobb távolság megtételére kényszerülők már egy mai fogalmakkal élve nemzetközi hatósugarú zarándoklatra vállalkoztak.⁴⁰

Az ezer évig alig változott zarándok-szokások a 20. század utolsó harmadában jócskán átalakultak. A hagyományos zarándoklat a katolikus egyház közösségein belül ugyanolyan népszerűségnek örvend, mint régebben. A ma Magyarországról legtöbbször felkeresett „divatos” zarándokhelyek (Szentföld, Róma, Medjugorje, Lourdes) és a magyar búcsújáróhelyek (Csíksomlyó, Máriagyűd, Mátraverebély-Szentkút) vonzaskörzete a közlekedés megváltozása miatt jelentősen megnőtt. Santiago de Compostela is kedvelt zarándokhely, de az oda és visszautazás, valamint a *camino* megtétele (Roncesvallestől Composteláig) nem csak fizikai, hanem anyagi megterhelést is jelent. A vallásukat gyakorló katolikusok számára ma szokásos gyakori gyónás miatt a bűnbánat és a vezeklés már nem meghatározó része az útnak.

Szintén divat-jellegű lett az ezoterikus megközelítésű *camino*-járás a nem vallásosok körében is. A távolkeleti taoizmus hatását is fel lehet fedezni, hiszen tanítása szerint nem a végcél elérése, hanem az *Úton járás* az emberi élet értelme. Az ősi világszemlélet mai értelmezésében az út megjárása és a lelki megtisztulás a cél, a „megtörtént a csoda” átélésének érzése, az eddig élt élet átértékelése, szembenézés önmagunkkal, készülés a „megváltozott” életre. Jeles személyiségek (színészek, írók, filmrendezők, politikusok) ugyanúgy vették a bátorságot a *camino* megtételéhez, mint

egy egyszerű polgár. Ez is egyfajta lelki gyakorlat, ahol az út megtétele (a fizikai megpróbáltatás) és a közben átélt spirituális élmény a lényeg. A bűnbánat itt már egyáltalán nem része az útnak, de a visszaérkezők mind lelkesen beszélnek gondolkodásuk és életük megváltozásáról.

JEGYZETEK

1. *Haasis-Berner* 2000, 346–347., *Haasis-Berner* 1999, 272.
2. *Scherer* 2000, 132.
3. *Lambacher* 2008, 214.
4. A témát részletesen *Benkő Elek* dolgozta fel. *Benkő* 2001, *Benkő* 2004. A tanulmányomhoz nyújtott kedves segítségét ezúton szeretném megköszönni.
5. A keresztény művészet lexikona, 160.
6. *Scherer* 2000, 131., 2008, 65–67.
7. *Scherer* 2000, 132–133.
8. *Scherer* 2000, 133–134.
9. *Haasis-Berner* 2000, 350.
10. *Petneki* 1994, 367.
11. *Benkő* 2008, 176–180.
12. A szentek élete, 438–439.
13. *Kakucs* 2006, 23–25.
14. *Voragine* 160.
15. *Kakucs* 2006, 17.
16. *Voragine* 161.
17. *Kakucs* 2006, 25–26.
18. *Kakucs* 2006, 26–29.
19. *Plötz* 2008, 64.
20. *Pásztor* 2000, 19.
21. *Csukovits* 2003, 50–52, *Kakucs* 2006, 76–78, *V. Kovács* 1985, 45.
22. *Csukovits* 2003, 52–65.
23. *Csukovits* 2003, 65–77.
24. *Csukovits* 2003, 77–82.
25. *Csukovits* 2003, 82–88.
26. *Petneki* 1994, 377–378.
27. *Csukovits* 2003, 89–127.
28. *Bálint* 1977, II. kötet 77–88. Azaz Róma és Santiago de Compostela, a harmadik Jeruzsálem volt. A későközépkorban Jeruzsálem helyett Aachen vált a harmadik legkedveltebb zarándokhelyé.
29. *Csukovits* 2003, 127–133.
30. *Correa* 1988, 12–13.
31. *Kakucs* 2006, 244–245.
32. *Bálint* 1977, II. kötet, 77–88.
33. *Csukovits* 2003, 23–27.
34. *Pásztor* 2000, 118.
35. *Kakucs* 2006, 247.
36. *Fioretti* 30.

37. *Petneki* 1994, 378–379., *Szegi* 1992, 139., 161, 170.
38. *Tátrai* 1990, 194.
39. *Bráth* 1990, 366–393.
40. *Barna* 2001, 35–54.

RÖVIDÍTÉSEK

- A keresztény művészet lexikona 1994.
A keresztény művészet lexikona. Szerk.: *Jutta Seibert*, Corvina Budapest, 1994.
- A szentek élete 1978.
A szentek élete. Szerk: *Diós István*, Szent István Társulat, Budapest, 1978.
- Barna* 2001.
Barna Gábor: Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001.
- Bálint* 1977.
Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágból. I., II. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- Báth* 1990.
Báth János: Népi vallásosság, A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Benkő* 2001.
Benkő Elek: Középkori zarándokjelvények erdélyi harangokon. Korunk, Kolozsvár, 2001/7.
- Benkő* 2004.
Benkő, Elek: Mittelalterliche Pilgerzeichen auf Siebenbürgischen Glocken. In: „Quasi liber et pictura”, Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk: *Kovács Györgyi*, Budapest, 2004.
- Benkő* 2008.
Benkő, Elek: Pilgerzeichenforschung und Pilgerzeichenüberlieferung in Ungarn und in Siebenbürgen. In: Das Zeichen am Hut im Mittelalter, Europäische Wallfahrtstudien. Band 4., *Peter Lang* Verlag, Berlin 2008.
- Correa* 1988.
Correa, Antonio Bonet: Architecture and sculpture on the road to Santiago. A future for our past 32. European cultural itinerary-Council of Europe (1988).
- Csukovits* 2003.
Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. História Könyvtár, monográfiák 20., História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003.

Fioretti

Fioretti: Assisi Szent Ferenc Virágokertje. Fordította: *É. Megyeri András*, Kiadja: *P. Radnai Tibor*, Bécs, 1988.

Haasis-Berner 1995.

Haasis-Berner, Andreas: Die Jakobsmuschel in Grabfunden. Hinweise zu Ursprung und Bedeutung eines Pilgerzeichens. *Sternenweg* 16. (1995), Aachen, Deutschen St. Jakobus Gesellschaft.

Haasis-Berner 1999

Haasis-Berner, Andreas: Die Pilgerzeichen des 11.–14. Jahrhunderts. Mit einem Überblick über die europäische Pilgerzeichenforschung. *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Internationale Archäologie, Studia honoraria, Band 9.* 1999.

Haasis-Berner 2000.

Haasis-Berner, Andreas: Archäologische Funde von mittelalterlichen Pilgerzeichen und Wallfahrtsandaken in Westfalen. *Hefte für Geschichtliche Kunst und Volkskunde*, 78. Band, Münster Westfalen 2000.

Kakucs 2006.

Kakucs Lajos: Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség és Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, Budapest, 2006.

Lambacher 2008.

Lambacher, Lothar: Zur Geschichte der Pilgerzeichensammlung des Berliner Kunstgewerbemuseums. In: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter, Europäische Wallfahrtstudien Band 4.*, *Peter Lang Verlag*, Berlin 2008.

Pásztor 2000.

Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség*, Budapest, 2000, (reprint 1940).

Petneki 1994.

Petneki Áron: *Advenae et peregrini. Utazás és zarándoklás a középkori mentalitástörténetben. Századok* 128. (1994/2).

Plötz 2008.

Plötz, Robert: Signum peregrinationis Heilige Erinnerung und spiritueller Schutz. In: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter, Europäische Wallfahrtstudien. Band 4.*, *Peter Lang Verlag*, Berlin 2008.

Scherer 2000.

Scherer, Anette: Spiegel der Seligkeit, Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter. *Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg*, 2000.

Szegi 1992.

Villon összes versei. *Jegyzetek: Szegi Pál*, Európa, Budapest, 1992.

V. Kovács 1985.

Tar Lőrinc pokoljárása, Középkori magyar víziók. Szerk.: *V. Kovács Sándor*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Tátrai 1990.

Tátrai Zsuzsanna: Jeles napok – ünnepi szokások. In: *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Madas, 1990.

Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. Szerk.: *Madas Edit*, Helikon, Budapest, 1990.

JUDIT BENDA

PECTEN MAXIMUS,
ODER EINE PILGERZEICHEN VON SANTIAGO DE COMPOSTELA IN BUDA

ZUSAMMENFASSUNG

Eine schöne Kammuschel wurde im Frühling 2004, an einem Grundstück in Budapest (I. Bezirk, Logodi Strasse 11–13.) vor dem Bau einer Garage an der Notgrabung gefunden. Heute befindet sich die Muschel in der Sammlung der Mittelalterlichen Abteilung des Historischen Museums der Stadt Budapest. Die (pecten maximus) ist 10x10 cm gross, hat weisse Farbe, ihren Oberfläche ist von dünnen Sprungen geteilt. Zwei Löcher befinden sich darauf: ein in der Mitte des Panzers, das andere auf dem rechten Ohr. Die Löcher ermöglichten die Muschel auf einen Mantel oder einen Hut zu nähen. Auf dem Gebiet Ungarns wurde noch selten Pilgermuschel ausgegraben, deswegen halten wir es für wohlbegründet den kulturhistorischen Hintergrund der Muschel vorzuführen.

Seit dem Anfang des Christentums pilgerten die Gläubigen zu den Orten des Lebens und Graben der Heiligen. Die Pilgerorte erstellten sich eigene Pilgerzeichen. Die Pilgerzeichen der 12–13. Jahrhunderten waren flache, 3x4 cm grossen Bleigüsse. Die Vorplatte wurde plastisch verziert, die Rückseite war schräg vergittert. Die kleinen Ohren auf den Flanken ermöglichten den Zeichen auf dem Kleid zu nähen. Später, bis zum Ende des 14. Jahrhunderts wurden sg. Gittergüsse hergestellt, auf den der Hintergrund der Figuren in der Mitte mit plastischen Gittermuster erstellt wurden. Als Pilgerzeichen wurden in Santiago de Compostela echte Seemuschel verwendet, im Mont Saint-Michel aber wurden kleine muschelförmige Bleigüsse verkauft.

Die Graben der Pilger, die schon freigelegt wurden, lagten am Meisten in Kirchen. Auf den offengelegten Skeletten wurden entweder auf dem Brustkasten, oder neben dem Skelett, oder um den Schädel Muschel gefunden. Das weist darauf hin, daß die Pilgern mit dem ganzen Reisegewand, also mit Mantel, Hut, Tasche und Stock begraben wurden. Die 70% der Pilgern, deren Graben freigelgt wurden, waren mit 20-30 Jahren gestorben, und deren 80–85% waren Männer. Die Gründe des Sterbens waren oft Krankheiten (Epidemie, Tuberkulose), oder tödliche Verwundungen von Raubüberfall.

Ungarn ist an mittelalterlichen Pilgermuschel-Funde ziemlich arm, weil wegen des grossen Abstands wenige nach Compostela gingen und noch weniger kamen zurück. Elek Benkó hat die bisher gefundenen Jakobsmuscheln gesammelt und in seinem Aufsatz bearbeitet. Neben dem budäer Fundstück wurden in Székesfehérvár, in Tirgu Mures, in Esztergom und in Tâc Muschelstücke gefunden.

Die erste urkundliche Angabe handelt sich von einem ungarischen Bischof, der unterwegs in 1140 gestorben ist. Nach dem Schemnitzer Stadtrecht (13. Jh.) durften die Bürger der Stadt nur mit der Erlaubniss ihren Frauen nach Roma oder Compostela pilgern. Im 1307 wurde Herrmann von Zips wegen Mordes auf sühnenden Pilgerweg verpflichtet. Im Mittelalter der berühmteste ungarischer Pilger Georg Sohns Krizsafán war, der als Hauptmann des Königs Ludwig der Grosse 350 Menschen im Krieg umgebracht hat. Im 1353 ging er zuerst zu Fuß nach Rom, dann nach Compostela, und endlich nach Irland. Johannes Otlinger besuchte im 1430 und 1435 Compostela. Lev z Roimitalu, der Schwager Georg von Podjebrads startete seine Reise nach der berühmten Pilgerorten im 1465: er ging nach Köln, Canterbury, Compostela und Guadalupe. Auch Lőrinc Tar besuchte Compostela vor seiner Reise in Irland. Katalin, die Witwe von Georg Sattlermeister rückte sich nach den grossen Weg im 1430. Nikolaus, der Kardinal von Jerusalem pilgerte zu dem Grab des Sanktes im 1439. Johannes Frisch ödenburger Bürger ging das camino im 1513, der Sohn von Michael Pullendorfer im 1521. Ein älteren ödenburger Bürger verordnete in seinem Testament, daß seine Erbe für seine Seelenheit nach Compostela und Roma pilgern sollen. Am Ende des 15. Jhs. traf ein nach Compostela reisender deutschen Pilger mit ungarischen Pilgern im Beziars.

RÉVÉSZ EMESE

A „JÁTÉKBA HOZOTT KÉP”

KAZINCZY KÉPI REPREZENTÁCIÓJA AZ 1859-ES EMLÉKÉVBEN

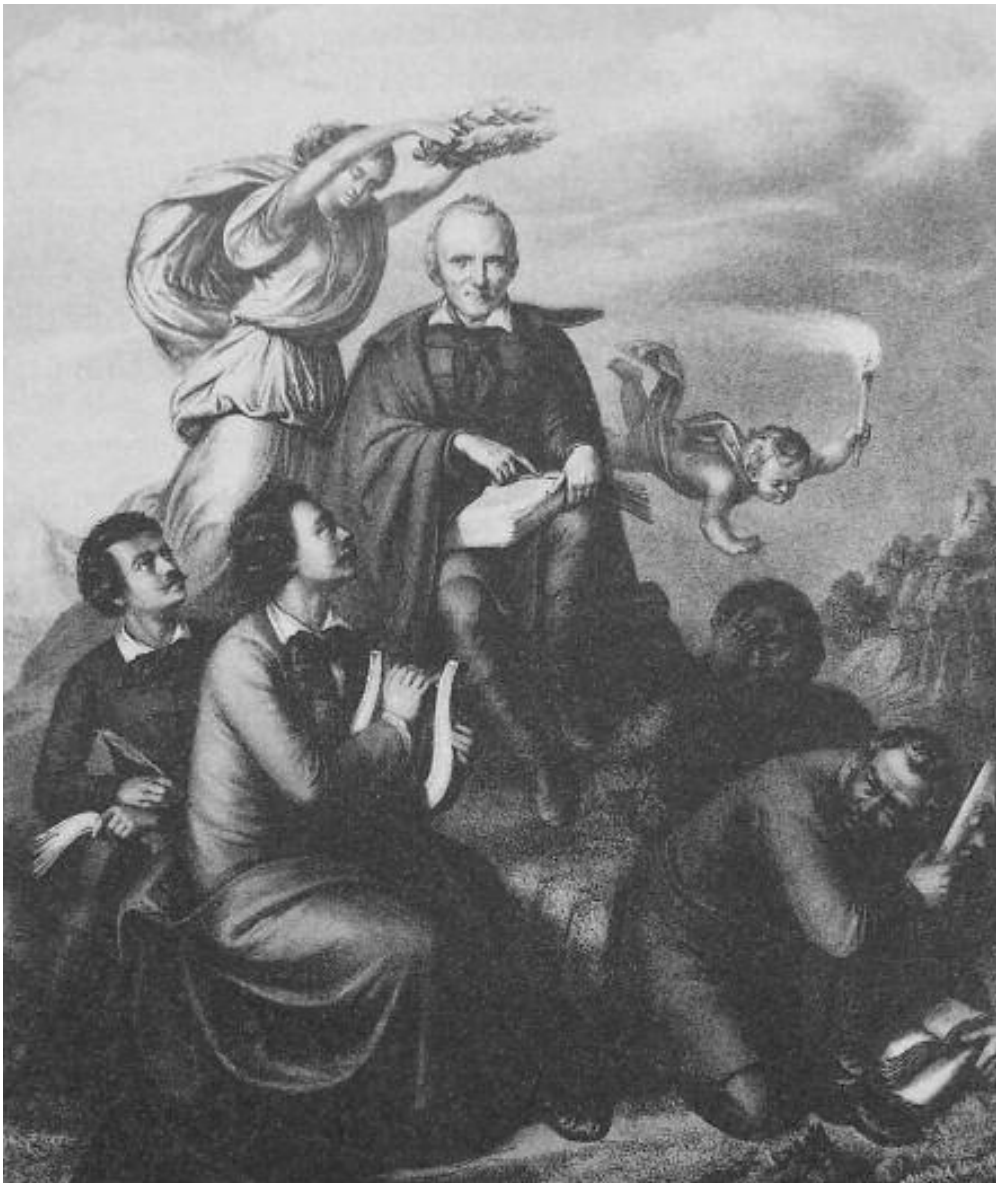
KAZINCZY-KULTUSZ

Az abszolútizmus időszakának egyik leggazdagabb, leglátványosabb kultikus esemény-sorozata Kazinczy Ferenc centenáriumaához kötődött. Születésének századik évfordulóját 1859 október végétől kezdődően az ország több mint száz településén ünnepelték meg, a hónapokon át tartó ünnepekről, előadásokról pedig a szemtanú résztvevők beszámolóí nyomán a sajtó részletesen tájékoztatta olvasóit. E roppant kiterjedésű forrásanyagnak köszönhetően irodalomtörténetünk a korszak legpontosabban rekonstruálható irodalmi kultuszaként tekint a Kazinczy-ünnepekre, a ceremóniákhoz kapcsolódó gazdag tárgyi emléktanyag pedig a művészettörténet figyelmét is felkeltette a téma iránt.¹

A megemlékezések messze túlnőttek az irodalom szűk körén, politikai jelentőségüket növelte, hogy a megmozdulások kivétel nélkül a civil szféra nyilvánosságához kötődtek. Az őszi nyitányt, a Magyar Tudományos Akadémia emlékünnepe jelentette, amely a hazai művelődés csúcshintézményeként Kazinczy alakját, mint a nemzeti irodalom megteremtőjét emelte piedesztálra. Toldy Ferenc már egy évvel korábbi programtervezetében körülhatárolta Kazinczy aktuális szerepeit valamint az ünneplés nyelvi és képi formáit. Javaslatára szerint a megemlékezések a magyar költészet, próza és nyelvészet terén egyaránt úttörő irodalmár alakját „magasztaló beszédek”, „széptani emlékiratok” és „dicsőítő költemények” felolvasásával emeljék ki.² Megfogalmazása pontosan tükrözte azt a kortársi magatartást, amely az ünnepelt laudációjában látta hivatását. Résztvevőitől történeti távlatú, tárgyilagos elemzés helyett annak világos megfogalmazását várta, hogy Kazinczy alakja milyen aktuális üzenetet hordoz az ünneplők saját kora számára. A politikai enyhülés ígéretét hordozó 1859-es esztendőben az öt ünneplők benne a nemzeti kultúra élharcosát, a politikai cselekvő szerepét bártan felvállaló író eszményképét magasztalták.³ Ez adhat magyarázatot arra, hogy a megemlékezés, amely kezdetben csupán egy szűk, Kazinczy műveit olvasó és értő irodalmi elit főhajtása kívánt lenni, hogyan terebélyesedett spontán módon országos jelentőségű eseménysorozattá. Az első ünnepekről beszámoló újságcikkek újabb és újabb ceremóniákat generáltak, mígnem alig akadt már olyan nagyobb település az országban, amely ne rótt volna le kegyeletét az előtt az író előtt, akinek a század derekán már csupán pár tucatnyi tényleges olvasója volt. A centenárium jelentőségéből azonban mitsem vont le az, hogy időszerű politikai, közéleti üzenetek burkolt kifejtésének ürügyeként szolgált, hiszen az ünnepek gazdagsága éppen tárgyak aktualitásából fakadt.

Toldy már 1858-as programtervezetében sürgette az efemer ceremóniakon túl az

Plachy Ferenc rajza után Rohn Alajos: Apotheosis Kazinczy évszázados emlékére.
Kőrajz.. A „Hölgyfutár” jutalomképe, 1859

emlékezés műalkotásokban tárgyiasult formáit, nevezetesen a költő arcképének sokszorosítását, valamint mellszobrának és emlékérmének elkészítését.⁴ Részt e felhívás eredményeként alkalmi képek sokasága született, melyek között akadt ugyan egyedi festmény és szobrászati alkotás is, de többségük eleve nagy tömegű terjesztésre szánt sokszorosított grafika és fénykép volt. Közvetítésükben nagy részt vállalt a sajtó, amely csaknem valamennyi alkalmi alkotásnak nyilvánosságot adott, magya-

rázataival pedig segített a képek értelmezésében. Az ábrázolások jellemzően Kazinczy alakját kívánták az ünneplők emlékezetébe idézni, egy töredékük magát a ceremóniát (közvetve tehát magukat az ünneplőket) örökítette meg. A képek azonban nem csak a közös emlékezés segédeszközei voltak, hanem olykor maguk is főszerepet kaptak a kollektív rítusokban, ahol immár a szöveget, mozgást és zenét ötvöző, összetett látványosság alkotóelemeként nyertek új jelentést. A megélt szertartások és az általuk megtestesített eszmék átörökítéséről az ünnepi beszédek kinyomtatása mellett a magánlakások és közterek falait díszítő sokszorosított képek gondoskodtak.

AZ ÍTÉLKEZŐ ÉS A BÉKETEREMTŐ

Elsőként a *Hölgyfutár* reflektált a Kazinczy-centenáriumra, mikor jóval az őszi ünnepek előtt megjelentette Plachy Ferenc alkalmi kompozíciójának litografált másolatát. Az *Apotheosis Kazinczy évszázados emlékére* címmel hirdetett művet a népszerű folyóirat előfizetői számára második félévi műlapnak szánta. A kőrajz szétküldését már július elején megkezdte és vállalkozása oly sikeresnek bizonyult, hogy (az újság saját híradása szerint) többen csak a kép reményében csatlakoztak az előfizetők táborához.⁵ A Kazinczy-kép jól illeszkedett a *Hölgyfutár* irodalmi arculatához, sőt egyfajta képi program részeként is értelmezhető, hiszen a szerkesztők ezt megelőzően Orlai Petrics Soma: *Petőfi Debrecenben* és Jankó János: *Csokonai a csikóbőrös kulacsal* című életképeit küldték meg előfizetőiknek.⁶ Míg korábban sikeres műveleti festményeket sokszorosított a kiadó, az eredeti témaválasztást ezúttal kizárólag a közelgő ünnepek sugallták. Plachy Ferencet a műkedvelő közönség főként magyar történelmi kompozíciói és történelmi arcképcsarnoka révén ismerhette.⁷ A képes sajtóval korábban nemigen volt kapcsolata, bár elismertségét jelezte, hogy 1862-ben a *Divatcsarnok* nevét a lap „művészeti vezetőjeként” tűntette fel.

Plachy kompozíciója az egyetlen az alkalmi képek sorában, amely az allegória tradicionális eszközével, egységes képtérben idézi meg a költő alakját.⁸ Az ünnepelt szakrális hasonlatokkal való felmagasztalása, valamint kiválóságának tézis-antitézissel való argumentációja jelentős irodalmi hagyományokra tekint vissza a panegirikus beszédek, művészeket dicsérő laudációk körében.⁹ E retorikai tradíció nyomdokain Kazinczy méltatói fennkölt példázatok sokaságával emelték kultikus magasságokba a költő alakját, a nemzeti irodalom prófétájaként, népét a kivezető útra terelő Mózesként, profán megváltóként láttatva őt.¹⁰ Plachy a szónoklatok emelkedett hangneméhez igazodva Kazinczy megdicsőülésének aktusát tézis-antitézis fordulattal jeleníti meg, képileg az apoteózisok hagyományait követve.¹¹ Elvont romantikus tájban, mitikus időben játszódó jelenete az *Utolsó Ítélet* szakrális kerettémájának felhasználásával isteníti a költőt, aki baljában a tudás (élet) könyvét tartva magasodik kortársai fölé, jobbán tanítását megértő, „üdvözült” követőivel, balján kárhozatra ítélt, bőszenelenségeivel. A szakrális ikonográfia hasonlóképpen profanizált újraértelmezésére a korszak számos példát kínál, a hazai sajtó körében Plachy képével közel egy időben Vizkelety Béla *Mátyás király* alakját jelenítette meg a végső ítélet ikonográfiai topozáit követve.¹²

Orlai Petrics Soma: *Kazinczy és Kisfaludy találkozója.*
1859, Vászon, olaj. Széphalom, Kazinczy Mauzóleum

A *Hölgyfutár* jelenete a kor általános Kazinczy-képétől eltérően nem a konszenzust teremtő apostolt, hanem az igazságtévő költő-vezért láttatta, aki meg nem alkuvo látnokként teremtett át nem hidalható szakadékot (erkölcsi avagy esztétikai) jó és rossz között. Ezzel szemben a centenárium másik emblematikus kompozíciója, Orlai Petrics Soma festményének vezérgondolata éppen az ellentéteket kibékítő közös platform, az érdekegyesítés nemes ügye volt. Orlai egy irodalompartoló arisztokrata hölgytől, Nádasdyne Forray Júlia grófnőtől kapott megrendelést a kép megfestésére. Nádasdy Lipót felesége jól ismerte a festő munkásságát, hisz az férje kérésére 1855-től két művén is megörökítette a műpartolásáról jeles 17. századi nádort, Nádasdy Tamást.¹³ Nádasdyne a vállalkozást partoló főrangú hölgyekkel karöltve nemes példát kívánt mutatni a magyar irodalom és művészetek ügye iránt közömbös hazai arisztokrácia számára.¹⁴ Orlai megbízásáról és az arisztokrata hölgyek által indított gyűjtésről már jóval az ünnepségek megkezdése előtt, 1859 márciusában hírt adott a *Vasárnapi Ujság*.¹⁵ Noha a kezdeményezés nem az Akadémiától indult, a művet az mégis sajátjának tekintette: a részletek kidolgozását illetően a festő tanácsadója Toldy Ferenc, az Akadémia titkára volt. A kapcsolatot az is indokolta, hogy a Nádasdy-család régóta jó viszonyt ápolt a tudományos intézménnyel, a kép születése előtt nem sokkal, 1857-ben Nádasdy Ferenc akadémiai díjat alapított elbeszélő költemény írására. Részben e szoros köteléknek is köszönhetően Orlai festménye a mai napig a Kazinczy-kultusz egyik központi darabja: első ízben a Magyar Tudományos Akadémiának a Nemzeti Múzeumban rendezett őszi ünnepségén láthatták a meghívottak. Nem sok-

Orlai után Werfer Károly nyomdájában: *Kazinczy és Kisfaludy Károly első találkozója.*
Kőrajz., a „Képes Újság” jutalomképe, 1860

kal később a mű már az Akadémia üléstermékét díszítette, majd mikor 1873-ban felavatták Kazinczy széphalmi emlécsarnokát, Orlai képe ott a kiállítás állandó darabjává vált.¹⁶

Ezt a tudományos intézmények zárt világára korlátozódó szűk körű nyilvánosságot a festmény sajtóban is megjelenő sokszorosított grafikai másolatai tágították ki. A *Hölgyfutár* már 1859 októberében arról adott hírt, hogy a *Divatcsarnok* átmenetileg nem jelenik meg, ezért előfizetői Orlai festményének Werfer József által kiadott és a vele társult Haske Ferenc műintézetében nyomtatott litografált változatát kapják meg.¹⁷ Novembertől a válságba került divatlap szerkesztését Szabó Richárd, kiadását Werfer vette át, aki köztudottan nagy súlyt fektetett képeslapjai igényes kiállítására. A Császár Ferenc által alapított folyóirat hagyományosan jó kapcsolatot a ápolta hazai arisztokráciával, ami az új gárda képviselőjében is tükröződött. Vélhetően ennek köszönhetően szerezte meg Werfer oly gyorsan a festmény reprodukciós jogát. A kőrajzot pár hónappal később díszes, Szabó által szerkesztett *Kazinczy-Album*ban újra megjelentette.¹⁸

Orlainak a kép konkrét témáját minden bizonnyal Toldy Ferenc sugalmazta, aki évtizedekkel korábban szemtanúja, mi több, fő kezdeményezője volt a két irodalmi vezér találkozásának. Az Akadémia *Kazinczy-émlékkönyvében* részletesen kitért a festményre, megvilágítva a nevezetes kézfogás előzményeit és pontos körülményeit.¹⁹ Elbeszélése szerint a találkozóra Kazinczy egyik hosszabb pesti tartózkodása alatt, 1828 február 18-án került sor. Felbukkanása arra ösztönözte Toldyt hogy Bajzával

együtt rábeszéljék Kisfaludy Károlyt, hogy személyesen is találkozzon Kazinczyval, akivel levelezését akkor szakította meg, mikor az elítélően nyilatkozott bátyjáról, Kisfaludy Sándorról. Toldy emlékei szerint Kazinczy barátjánál és távoli rokonánál, Bártfay Lászlónál szállt meg, de a találkozóznak Szemere Bertalannál ejtették szerét, akihez a mester ebédre volt hivatalos. Toldy élénken pergő képekben vezette olvasóit az események csúcspontja felé: „Az ajtó nyílik, Kisfaludy Károly lép be, barátaival követve. Szemere megszűgja vendégének Kisfaludy nevét, Kazinczy felkél azon percben, melyben Toldy aggódó örömtől mondja Kazinczynak: Ez az! A két férfi kezét fog, s Kazinczy ifjabb társához – kivel az irodalmi primátust megosztá vala, szívesen – így szól: Igen tisztelt férfiú! Barátságodat kérem. Összeölelkeztek.” Kiváló dramaturgiával megformált leírása meggyőző, érzelmileg is hatásos módon élezte ki a két vezér ellentéteit feloldó békülését.

Orlai festményében sikeresen ötvözte a korszak olyan vezető képi műfajait, mint az aktuális eseményábrázolás, a történeti kép, az irodalmi zsáner és a csoportportré. Toldy megerősítő leírásának köszönhetően a festmény egy korszerű történeti kép alakját öltötte magára, amely szándékai szerint a lehető leghűségesebben, egy riportkép pontosságával kívánta rekonstruálni a történéseket.²⁰ Orlai a környezet, a viseletek és a jelenlévők arcvonásainak lehetőség szerint pontos megidézésével teremtette meg a hitelesség illúzióját. Fő segítője e téren Toldy volt, akinek beszámolója több ponton ellentmondott Kazinczy (ekkor még nem publikus) naplójának, aki a találkozóznak közel sem tulajdonított olyan drámai jelentőséget.²¹ Az események hatásadás dramaturgiáját már Toldy kortársai is kifogásolták, hiszen Kazinczy és Kisfaludy 1860-ban kiadott levelezéséből világosan kiderült, hogy a két író kölcsönös tisztelettel tekintett egymásra. A kötetet szerkesztő Kazinczy Gábor előszavában éppen ezért egyenesen „szerencsétlennek” és „elhibázottnak” tekintette Orlai képét.²² Mindez azonban a legkevésbé sem csökkentette a mű sikerét, hiszen a kvázi-hiteles történeti zsáner virágkorát élte a század derekán. E képtípus fő vonzerejét az jelentette, hogy elszakadva a romantika mítikus művészképétől, a nagy embert földi halandóként, hétköznapi közegében mutatta be, a kíváncsi közönség számára betekintést nyújtva a művészek családi vagy társas életének mindennapjaiba.²³ Orlai Petőfi-képeinek sikerére éppen e józan tárgyilagosságból fakadt, amely látszólag egy fotográfia objektivitásával örökítette meg az utókor számára a korszakos költőzsenit. Ugyanakkor a költészet és festészet viszonyáról kifejtett elmélete alapján Orlai igencsak tudatosan mérlegelte az eszmei mondandónak alárendelt valóság és fikció viszonyát.²⁴ Vitatható hitelességük azonban a legkevésbé sem állta útját az irodalmi és történeti személyiségekhez kötődő zsánerek népszerűségének: Jankó János *Csokonai*-képét, Szemlér Mihály: *Vörösmarty a Főti dalt szavalja* című kompozícióját vagy *Széchenyi utolsó találkozása Jósika Sámuellel* jelenetét a nagy emberek popularizálásában élen járó sajtó is a biztos siker reményében sokszorosította.

Kazinczy és Kisfaludy találkozása messze több volt az abszolutizmus korának nézője számára, mint az irodalom magánéletét felkínáló csemege. Orlai történeti jelenetét (mint már annyiszor) ezúttal is jó érzékkel átbillentette az allegória határára, mértékletes tárgyilagosságával pedig korszerű módon „reális allegóriává” formálta a közelmúlt történéseit. Aprólékos gonddal rekonstruált biedermeier enteriőrbe helye-

Klimkovics Ferenc: Salamon és László királyok kibékülése szent István sírjánál.
Kőrajz... „Az Ország Tükre” melléklete, 1859

zett csoportképe az ötvenes évek olvasatában a nemzeti kultúra megőrzéséért felelős társasélet magasztalása volt. A korszak általános nézete szerint a privát szféra óvó védelmébe működő társasélet a korlátozott közbeszéd, megbénított nyilvánosság egyedüli alternatívájaként kapott jelentőséget. Gyulai Pál megfogalmazása szerint a társasélet „titkos műhelyében rejtezik az a hatalom, mely uralkodik és igazgat.” Vele párhuzamosan Mocsáry Lajos úgy vélte: „közlekedésnek, eszmesurlódásnak legeleső tere a magán körök, a magán társalgás [...] Magán körökben pendíttetnek meg előbb az eszmék, melyek a nyilvános téren nyernek azután bővebb kifejtést. [...] Most, midőn fórumaink elnémultak, ez az egyedüli tér.”²⁵ Orlai képén ez az „egyedüli tér” a reformkor egyik pesti irodalmi szalonjában öltött testet, útmutatóként szolgálva a festő saját jelene számára is.

Mindemellett magát az oly vitatott békülési mozzanatot is az időszerség szándéka magyarázta. Az abszolutizmus éveinek egyik vezéreszméje volt ugyanis a társadalmi érdekegyesítés, a különféle osztályok, nemzetiségek, érdekkörök vagy eszmék közti konszenzus létrehozásának sürgető ereje.²⁶ E társadalmi összefogás megteremtésében úttörő szerepet szántak a kor gondolkodói a társaséletnek, ahol a magántér bensőséges körének szereplői levetthetik előjogaikat és előítéleteiket. Kazinczy és Kisfaludy találkozása nagy meggyőző erővel elevenítette meg két eszmei tábor, két

generáció, két vezéregyéniség példászerű kiegyezését. Az érdekegyesítés 1860 körül társadalmi és politikai szinten egyaránt időszerű eszméje Orlai műve mellett a történeti képek körében is jelen volt. Egyik legismertebb példája, Klimkovics Béla *Salamon békülése Szent Lászlóval* a Kazinczy-ünnepségekkel közel egy időben jelent meg a Pesti Műegylet tárlatán, sokszorosítását pedig szintúgy Werfer Károly vállalta fel. A *Képes Ujságban* közölt kép kommentárja pontosan megfogalmazta az e körbe sorolható művek popularizált mondandóját: „...mily szép is, midőn két magyar régi harag után megint összebékél!”²⁷

A HALHATATLANSÁG ZÁLOGA

Plachy allegóriája és Orlai történeti zsánerképe mellett az ünnepségek harmadik legismertebb műtárgya Ferenczy István *Kazinczy-büszttje* volt. Szemben az előzőekkel ez közvetlen kapcsolatban állt az ünnepelttel. Kazinczy nagy elismeréssel és várakozással tekintett a fiatal szobrászművészre, aki hozzá hasonlóan a klasszicizmus szemléletét követve munkálkodott a nemzeti művészet kidolgozásán. Az irodalmi vezér saját eszközeivel: a nyilvános, írott betű erejével támogatta a nemzeti szobrászat megteremtésére hivatott ifjú titánt: 1822-ben Budára érkező első szoborműveit lelkesen méltatta a sajtóban, anélkül hogy ő maga látta volna a Pászorlányka szobrát vagy Csokonai büszttjét.²⁸ Ferenczy kortársakról készített szoborportréiban a nemzeti kultúra jövődöbéli pantheonjának kezdeményeit üdvözölte, bennük saját irodalmi arcképcsarnokával rokon törekvésre lelt. Grafikai portréi és Ferenczy büszttjei kapcsán tett megjegyzései szerint a plasztikailag megformált képmást olyan magasabb rendű alkotásnak tekintette, amely eszményítő jellegénél fogva inkább megfelel a monumentális, nyilvános emlékállítás igényének.²⁹ „A plastica nem a hasonlóságot tette céljává, hanem a szépítést, a ez valóban szép fej” – írta a *Csokonai-büsztről*.³⁰ „Képből sokkal igazabban ismerkedik meg az ember azzal a kit ismerni lángol. A faragás inkább idealizál mint a festés” – fogalmazta meg Csereynek írott levelében.³¹ Másutt így nyilatkozott: „Faragott munkákban csak ideálokat kell bírni s látni, vagy az ideálig emelt portraitket.”³² Dayka Gábor vagy Báróczy Sándor képmásait ennek megfelelően antik szoborbüszttöt imitáló modorban rajzoltatta meg.³³ Elvei szerint a közéleti szereplőre emlékező nyilvános szobormű sem követhet más mintát, mint az eszményítő klasszicizálás antikizáló formarendjét. Kazinczy ezen elvárásainak ismeretében alkották meg tisztelői ötven éves írói jubileumára fiktív szoborbüszttjét 1825-ben és az író ezen kívánalmához igazodott Ferenczy István márványba faragott képmása két esztendővel később.³⁴

Az 1859-es kultusz megkonstruálói tehát jó érzékkel állították az ünnepségek középpontjába azt a monumentális alkotást, amely maga is az ábrázolt esztétikai ideáljainak bűvkörében született. Kazinczy és a Kisfaludy-kör 1860-ban kiadott levelezése pedig több értékes adalékkal is szolgált a nevezetes márványfej készülsi körülményeit illetően. Kazinczynak Schedel (Toldy) Ferenchez – a későbbi kultusz egyik fő iniciátorához – írott leveleiből kiderült, hogy a szobrász első vázlatai kezdetben a modell távollétében, mi több előtte titokban készültek.³⁵ Mikor Kazinczy 1827 júniu-

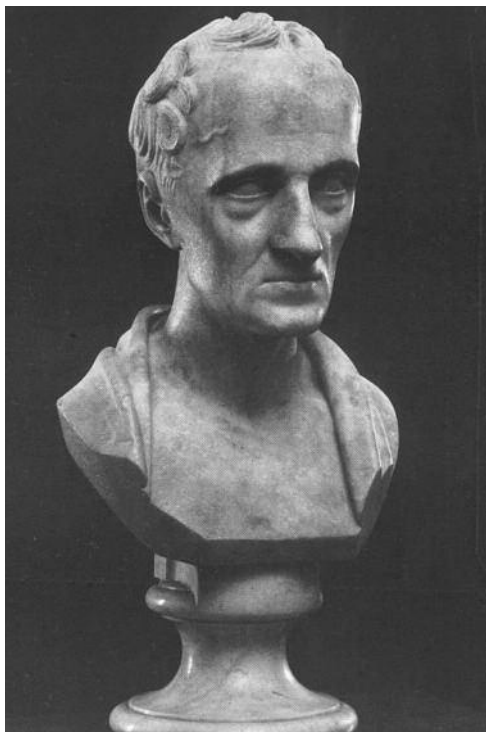
Wilhelm Rieder,
Blaschke János:
A haza géniusza
hódol Kazinczy
mellszobra előtt.

Rézmetset.

A „Hébe” melléklete, 1825

sában kézhez kapta Teleki Borbála grófnőnek egy készülő „fiktív büszttöt” felvázoló rajzát, nem állta meg, hogy további instrukciókkal ne lássa el az arcvonásain munkálkodókat. „Csak gyönyörűen van dolgozva, s nem hív fej, nem szép fej. Ellenben hiszen [valaki] egy gipszdarabot mely 1788. készült: az mind hív fej, mind szép fej. Óhajtanám, hogy az metszések inkább, de hogy mind a haj, mind a leplezet, legalább a haj bizonyosan megváltozzék. – Hogy a fej még 1788-ik, az még ajánlja azt, mert plasticai darabokhoz inkább illik az ifjúság mint az öregség. A hajnak rövidnek kell lennie, még pedig antik ízlésben.”³⁶ Gyakorló portrémegrendelőként tehát Kazinczy meglehetősen határozott elképzelésekkel rendelkezett arról, hogy milyen elvárásoknak is kell megfelelnie annak a képmásnak, amely jövőbeli nyilvános kultuszának potenciális tárgya lehet. Mégis mikor az év végén tudomására jutott, hogy a barátai által lopva szőtt összeesküvés voltaképp Ferenczy István munkáját támogatta, Kazinczy meghatottan vette tudomásul a kezdeményezést, hiszen ezzel – saját mércéje szerint is – vonásait a legnemesebb formában örökítették az utókorra: „Én csak leveledből látom, hogy Ferenczy fejemet faragta. Szeretném tudni, profilban-e vagy büszttben.

*Ferenczy István:
Kazinczy Ferenc, 1827.
Márvány. Magyar Nemzeti Galéria*

Akár így, akár úgy, kevélykedem vele, mert megvallom kevélységemet, hogy ha majd Pesten leszek, s még nem volna a büszk, magam kérném rá. Ezt bizonyosan Szemerének kell köszönnöm, ki rajzolatimat és a gipsz fejet tőlem csak rajzolás véget vette. A kit Te édes barátom s Ferenczy tevé halhatatlanná, az nem sülyedhet feledségbe.”³⁷

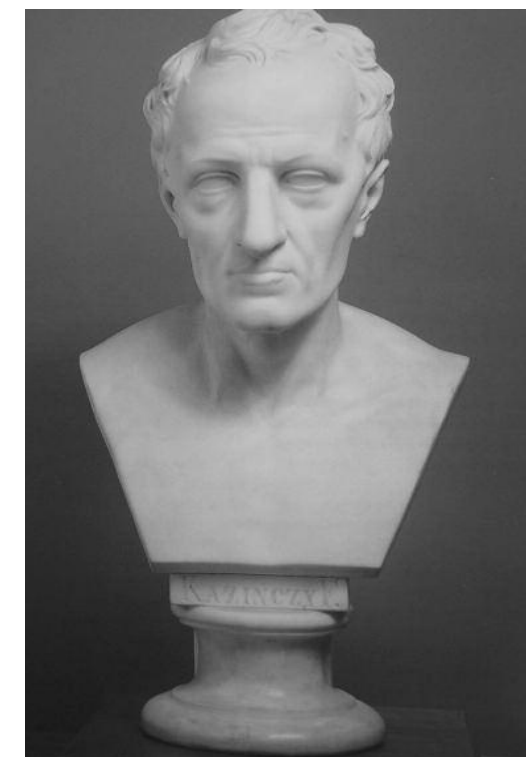
Bár látszólag Ferenczy *Kazinczy-büszkje* a centenáriumi ünnepségek leginkább autentikus darabja volt, az valójában csupán egyike volt a szoborportré változatainak. Az 1859-es év ceremóniái egy olyan plasztikai mű köré szerveződtek, amelynek mind egyedisége, mind Ferenczyhoz kötődő attribúciója kétséges volt. Csakhogy az eredetiség és egyediség hiánya méginkább alkalmassá tette azt kultikus szerepkörére. Hiszen igaz ugyan, hogy az ábrázolt arcvonásait egyaránt stilizálta a plasztikai műfaj, a klasszicizáló formarend, a többféle közvetítő média (a mintaként használt dombormű, rajz, árnykép) és végül művet befejező idegen kéz: ám az eszménykereső kultusz keresve sem találhatott volna céljaihoz jobban illeszkedő tárgyat. Ahogy a kétséges eredetiség sem semmisítette meg, hanem inkább megerősítette a monumentum jelenlétét. Toldy egykorú leírása szerint a büszk első változata 1860 körül a szobrász testvérbátyja, Ferenczy József birtokában volt. A források alapján a három ismert változat közül ez volt a leghitelesebb, az, amelyet Kazinczy leveiben is emlegetett és amelyhez 1828-as pesti látogatása során még modellt is ült.³⁸ Az író ikonográfiájának legjobb ismerője, Rózsa György ezt a legkorábbi és feltehetően kizárólag Ferenczy nevéhez kötődő művet azzal a márványbüszkkel azonosította, amely 1902-ben magánadományozás révén a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe került.³⁹ A leghitelesebbnek tartott változat tehát csak igen későn került a nyilvánosság elé.

*Ferenczy István, Marschalkó János:
Kazinczy Ferenc, 1859.
Márvány. Széphalom, Kazinczy Mauzóleum*

*Ferenczy István, Izsó Miklós:
Kazinczy Ferenc. 1873.
Márvány. Magyar Tudományos Akadémia*

Az 1859-es ünnepségeken szereplő szobor ezzel szemben sem Ferenczy sem Kazinczy személyével nem függ össze közvetlenül. Keletkezéstörténetét Toldy az Akadémiai emlékkönyvében eképpen rekonstruálta: 1834-ben Kölcsey Ferenc Pozsonyban, az országgyűlési követek közt kezdett gyűjtést az író emlékszobra javára, majd a csekély eredménnyel záruló kezdeményezést Pesten Fáy András folytatta. Ennek eredményeként 1847-ben Ferenczyt már egy, a Magyar Tudományos Akadémián felállítandó szoborképmás elkészítésével bízták meg.⁴⁰ A félbehagyott, rimaszombati műhelyben talált büszk befejezésére végül a közelgő centenárium emlékhánya adott alkalmat: ekkor bízták meg az Akadémiával jó kapcsolatot ápoló Marschalkó Jánost a szobor befejezésével.⁴¹ Évekig ez, az Akadémia üléstermében elhelyezett mű

*Dunaiszky László után
Werfer Károly nyomdaja:
Kazinczy Ferenc emlékszobrának
mintája Dunaiszkytól.
Kőrajz., Kazinczy Album, 1860*

reprezentálta Kazinczyt az irodalmi elit szűk körű nyilvánossága előtt. A szélesebb publikum hozzáférést az író „plasztikus másához” csak a széphalmi emléksarnok 1873-as megnyitása biztosította. Ennek szakrális idézetekkel teli építészeti terébe, annak is jelképes szentély-apszisaiba került a Marschalkó-féle szobor, amelyet az Akadémián egy újabb, Izsó Miklós által átdolgozott példánnyal váltottak ki.⁴² Ily módon a századfordulóra Ferenczy *Kazinczy*-szobra három példányban, három eltérő kontextusban jelent meg: a széphalmi „mauzóleumban” mint a kvázi-funerális közösségi emlékezés ereklyéje, az Akadémián mint a tudós-irodalmi panteon része, míg a múzeumban mint kultúrtörténeti értékkel rendelkező műalkotás.

Ezek egyike sem volt azonban köztéri emlék, azaz a város nyílt terén felállított, közösségi kultuszok tárgyaként szolgáló monumentum. Ennek igényét természetes módon hívták életre az ősztől zajló emlékünnepek, amelyek gyakorta szerveződtek valamely emlékszerű tárgy köré. Ezt az elvárást felismerve már a Műegylet januári tárlatán megjelentek Kazinczy emlékszobrának tervei.⁴³ A négy bemutatott gipszminta közül leginkább Dunaiszky László egyik tervezetéről tudunk fogalmat alkotni, amelynek rajza még az év nyarán megjelent a Szabó Richárd által szerkesztett *Kazinczy-Album*-ban. Dunaiszky ekkor bontakozó monumentális szobrászatunk egyik legígéretesebb tagja volt, akinek Tomori Anasztáz megrendelésére készülő Lendvay-szobrának mintáját már korábban láthatta a műegyleti tárlatokat látogató közönség és aki nem sokkal később Katona József kecskeméti emlékére is megbízást nyert.⁴⁴

Gipszintájának kőrajzban fennmaradt ideálterve az író tihennő testtartásban, zsinóros mentében és hosszú, redőzött köpenyben jelenítette meg. Ábrázolása leginkább Friedrich John Vinzenz Georg Kininger rajza után készült, jól ismert rézmetszetét idézte, amelynek elemzőjeként Kazinczy a viseletnek jelképes jelentőséget tulajdonított: „Előttem a lepel Cosmopolitát, a magyar mente a francia ízlésű lajblival s szabóval a craváttal a nemvad patriotát jelenti.”⁴⁵ A viselet mint identitásjelző elem kulcskérdés volt Kazinczy számára, aki kortársai portréin – legyen az *Ráday Gedeon* házisapkás portréja vagy Ferenczy mentébe bújtatott *Csokonai*-büsztje, és saját képmásain is – egyaránt nagy gonddal elemezte a külső megjelenés szimbolikus részleteit. Míg az antik mintaképek bűvöletében alkotó Ferenczy természetszerűleg lemondott a kortársi viseletről, s csupán egy tóga-szerű köpeny jelzésével élt, addig a nemzeti emlékmű műfajának megteremtésén fáradozó új generáció képviselőjében Dunaiszky külsőségeiben is kortársként idézte meg az író.⁴⁶

A hónapokon át tartó megemlékezések mindvégig összekapcsolódtak a köztéri emlékszobor ügyével: Debrecenben Ferenczy *Csokonai*-szobrához hasonló márványbüszt kivitelezését javasolták a főiskola könyvtára számára, Győrött pedig a Nemzeti Múzeumban felállítandó szoborra kezdeményeztek sikerrel gyűjtést.⁴⁷ 1860 januárjában eldőlt, hogy az emlékmű a Múzeumkertben fog helyet kapni, egy ott kialakítandó nemzeti panteon egyik első darabjaként. A Nemzeti Múzeum épülete és díszítése kezdettől fogva összekapcsolódott egy nemzeti arcképcsarnok gondolatával.⁴⁸ A múzeumkert ideális hely volt e célra, hiszen átmenetet alkotott a városi forgalom és a zárt múzeumi templomtér között. Bevonása a panteon gondolatba egyfajta nyitást jel-

*Vay Miklós: Kazinczy Ferenc. 1861.
Magyar Nemzeti Múzeum kertje*

zett, amely a kulturális hőszok monumentumait összekapcsolta a szabadidő eltöltésének városokhoz kötődő új típusával, a természetben végzett kontempláló séta gyakorlatával. Vay Miklós bronzba öntött Kazinczy-büszkje 1861 márciusában, csaknem egy évvel Berzsenyi szobrát követően került végleges helyére. Felállítása ugyan már nem lopva történt (mint korábban a Berzsenyi-szoboré), de avatását nem kísérte ünneplés. Pedig Vay művében csaknem fél évszázad után a *Hébe* metszetének korábbi, fiktív emlékszobra öltött testet, kissé puritánabb szellemiségben ugyan (Pannónia tisztelgő alakja és romantikus természeti környezet nélkül), de végre megajándékozva Kazinczyt azzal, amire annyira vágyott: a „bronzba öntött halhatatlansággal”.⁴⁹

Kazinczy kultuszának 1860 körülre körvonalazódó helyei egyaránt az elit kultúra köréhez, az Akadémiához és a Múzeumhoz kötődtek, noha ezen intézmények munkásságát életében kevésbé méltányolták, középületeik pedig jóval az író halála után nyitották meg kapuikat. Széphalmi birtoka, vagyis az a tér, amely munkásságának közvetlen ihletője volt Pest-Budától távol esett, a közfigyelmet csak a centenáriumi előkészületek terelték az omladozó kúriára, melynek megmentése ekkor már összekapcsolódott az irodalmi emlékhelyek újonnan kibontakozó tiszteletével. Megörökítésére Bártfay László, Kazinczy egykori barátja, pesti utazásainak gyakori vendéglátója adott megrendelést Jakobey Károlynak. A müncheni tanultságú festő 1859-ben készült olajképeinek egyikén topografikus hűséggel örökítette meg a zempléni domok tövében meghúzódó klasszicizáló kúriát, míg párdarabján az író puritán síremlékét és omladozó lakóházát állította kontrasztba.⁵⁰ Látképei némi melankóliával átszőve idézték meg a bukolikus vidéken pusztuló klasszikus értékeket. Bártfay megrendelőként gondoskodott róla, hogy a képek hatóköre túl terjedjen a személyes tiszteletadás körén, hiszen mozgósító erejük csak a nyilvánosság elé lépve érvényesülhetett. Így a széphalmi vedútákat előbb az Európa szálló vendégei, majd 1860 májusától a műegyleti tárlat látogatói láthatták, rövidesen pedig az egyik látkép kőrajzolatú másolatát Werfer Károly *Képes Újságjában* és *Kazinczy-Albumában* is közölte.⁵¹ A Széphalom felé forduló gondoskodó figyelmet jelezte a *Vasárnapi Ujság* illusztrált cikke is, amely szintén sürgette az emlékhely megtóvását.⁵² E nyilvános megmozdulások nyomán az Akadémia még ez évben megvásárolta a birtokot, így a méltó emlékhely feladata intézményes kereteket kapott.

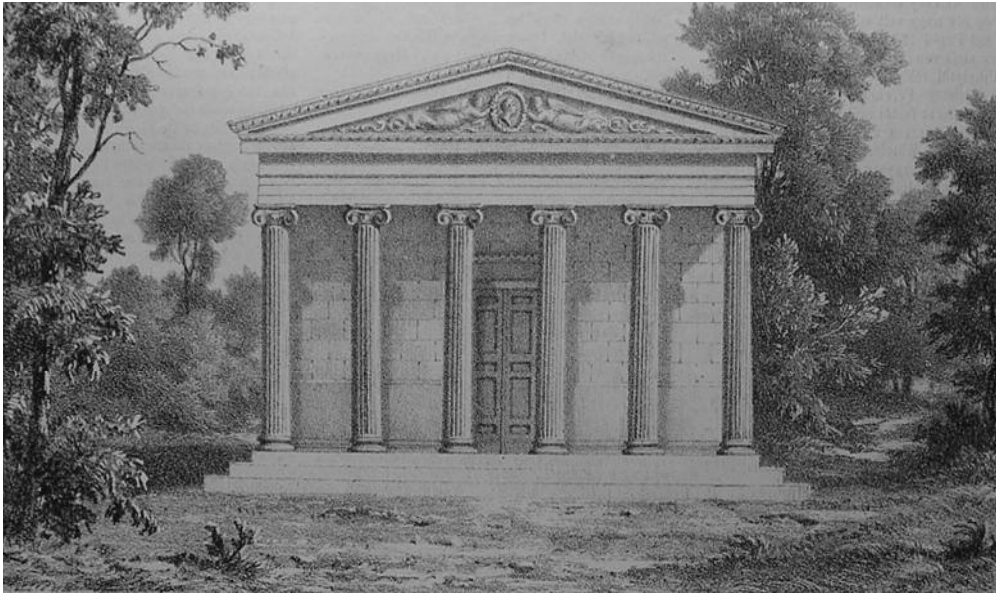
Az egykori lakóház nyilvános emlékhellyé alakítása már ekkor felmerült. Ybl Miklós 1863-ban benyújtott tervei egy minden ízében klasszicizáló, monumentális emléksarnokot vázoltak fel. Ión oszlopok által kialakított görög stílusú peripterosza jól tükrözte, miként látta a század derekának embere a klasszicizmus korszakát. Petőfi már 1847-ben az író megszentelt emlékműveként tekintett Széphalomra: „Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda zárandokolnia, mint a mohamedánnak Mekkába.”⁵³ Ybl terve olyan retorikailag emelkedett architektúrát álmódott meg, amely eszméjében is funkciójában is egyesítette az archaikus szakrális teret a modern múzeumi térrel. A munkálatokat irányító Akadémia kérésére Ybl mindkét benyújtott tervezete magába foglalta Kazinczy egykori

Jakobey Károly: Kazinczy Ferenc sírja.
Fa, olaj. 1859. Magyar Tudományos Akadémia

Jakobey Károly: Kazinczy Ferenc szülőháza.
Fa, olaj. 1859. Magyar Tudományos Akadémia

*Ybl Miklós után: A „Kazinczy” emlék
Kőrajz. 1863. „Az Ország Tükre” illusztrációja. 1861. Magyar Nemzeti Múzeum kertje*

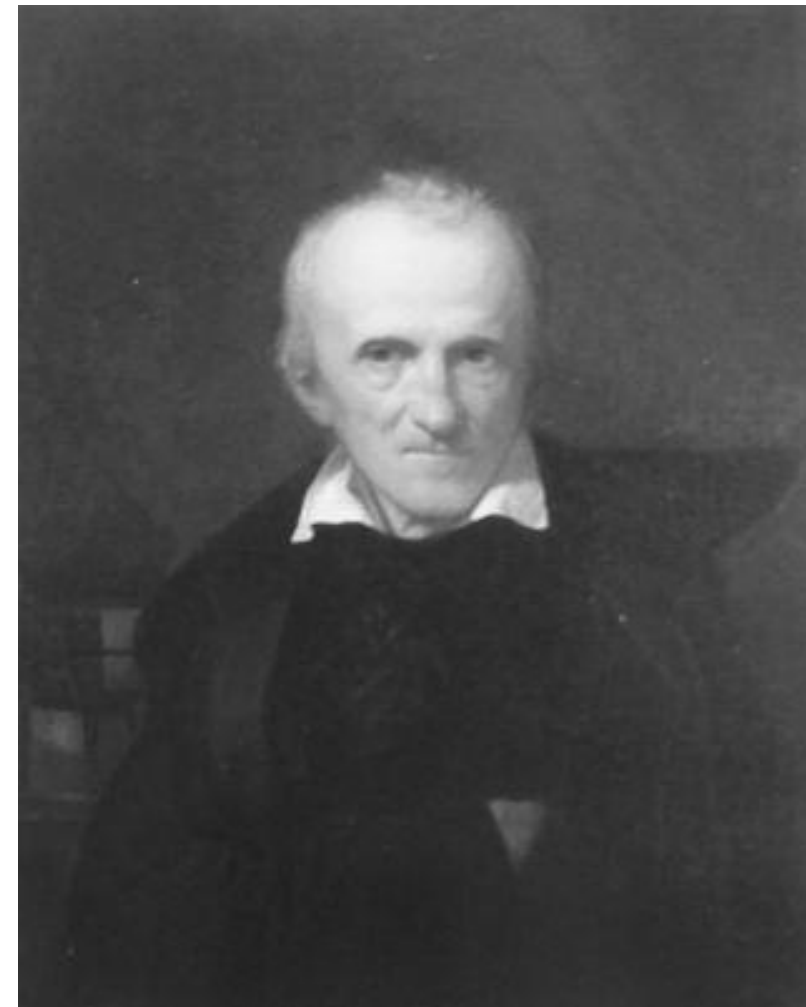
háló- és dolgozószobáját, így módon egyfajta díszes ereklyetartóként övezve a „nagy ember” mágikus jelenléte által megszentelt privát szférát. Az Akadémia által elfogadott tervet, mint egy arkádikus hangulatot árasztó park fái közé illesztett épületet már 1863-ban bemutatta a nagyközönségnek *Az Ország Tükre* és a *Vasárnapi Ujság*.⁵⁴ Utóbbi arra is kitért, hogy az író sírja szomszédságában emelt múzeum-szentély az író személyes tárgyai és kultuszának későbbi dokumentumai egyaránt helyet kaptak volna. Az emlékcsernő tíz esztendővel későbbi felavatását követően valóban megkezdődött a Kazinczy-ereklyék felhalozása, amelyek között alkotásai és használati tárgyai már éppúgy helyet kaptak, mint kultuszának szuvenírtárgyai.

A JELENLÉT MEGSOKSZOROZÁSA

Az egyedi műalkotások – legyenek mégoly kifejezőek és találóak is – időben és térben csupán korlátozott mértékben voltak képesek a közösségi kultuszok igényeinek kiszolgálására. Kazinczy centenáriuma előre alig megbecsülhető számú lokális közösséget ösztönzött a megemlékezésre, és a pár hónap alatt futótűzként terjedő „kulturális demonstrációk” megsokszorozták az ünneplők képigényét. A ceremóniák szervezői megmozdulásuk középpontjába igyekeztek olyan tárgyat illeszteni, amely közvetlenül utal az ünneplőre, a résztvevők pedig e rítus jelképes meghosszabbításaként törekedtek rá, hogy az otthonukba is birtokoljanak egy magánáhitatot segítő ereklyetárgyat. E hirtelen megnövekedett képigény kiváló alkalmat teremtett a nyomdai vállalkozásoknak arra, hogy portékájukat a lehető leggyorsabban értékesítsék.

Különböző technikával készült, különböző vásárlói igényekhez igazodó nyomtatványaik egyszerre gerjesztették és támogatták a nagy ember kultuszát. Általuk a kultusz tárgya (és az általa megtestesített eszmerendszer) jelenlétét megsokszorozva terjesztette ki hatókörét.

A legnagyobb igény érhető módon az író arcképei iránt jelentkezett, amelyek a leginkább közvetlen módon idézték fel az emlékezőben pályáját, egyéniségét, munkásságát. Kazinczy esetében a nagy előd vonásait kutató utókor igen szerencsés helyzetben találta magát, hiszen az író kortársaival összehasonlítva rendkívüli buzgalommal festette magát, roppant körültekintően választva meg az őt megörökítő alkotókat.⁵⁵ Írásaiban, barátainak írott leveleiben már-már aggodalmas részletességgel tárgyalta elkészült arcképei előnyös és hátrányos vonásait. Figyelmét előrelátása táp-

*Johann Ender: Kazinczy Ferenc.
Vászon, olaj. 1828. Magyar Tudományos Akadémia*

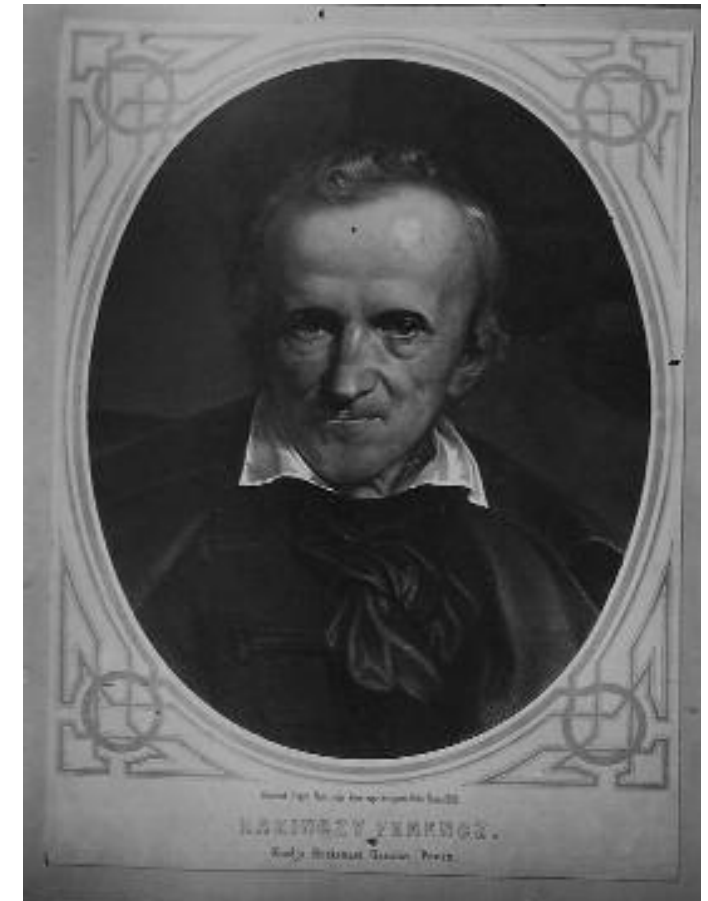
Johann Ender után
Michael Hoffmann: Kazinczy Ferenc.
Acélmetszet. 1833.
A Magyar Tudós Társaság Évkönyvének
címképe

lálta, hiszen megrendelőként számolt azzal, hogy – egy író számára sosem közömbös – az utókor majdan e művek alapján miként ítéli majd meg őt. Képmásain ennek megfelelően a közszereplő felelőségteljes öntudatával pózolt, magára öltve a saját korában tudatosan élő író önértékes, magabiztos szerepét. Arcképeinek saját kezűleg összeállított jegyzéke szerint portréi többségét íróbarátainak szánta, mintegy barátságképként.⁵⁶ Noha barátainak általa megrendelt arcképeit igyekezett a sokszorosított grafika eszközével a nyilvánosság elé tárni, saját megrendelésére mindössze egyetlen ilyen ábrázoláskészült: Vinzenz Georg Kininger tusrajzának rézmetszetű másolata 1804-ben.⁵⁷ A róla készült metszetek többsége élete utolsó éveiben született, immár kortársi tiszteletének jeleként. Személye e képmások által részévé vált a grafikai arcképcsarnokok segítségével körvonalazódó nemzeti panteonnak. Manschgo János rajza a pozsonyi országgyűlés képviselői szerepkörében örökítette meg, míg Schmid János litográfiája révén az egyik első hazai, folyóirathoz kötődő arcképcsarnokban jelent meg.⁵⁸ Kazinczy alakjának panteonizációs folyamatában később is jelentős szerepet játszottak metszetes portréi: 1854-ben és 1856-ban Vahot Imre történelmi és irodalmi arcképcsarnokában, 1858-ban Heckenast Gusztáv *Magyar írók* kötetében, 1865-ben Arany János *Koszorújának* irodalmi arcképcsarnokában, a századvégen pedig Dolinay Gyula népszerű nemzeti panteonjaiban kapott helyet.

A metszetek megrendelői, rajzolói természetesen a számukra legkönnyebben hozzáférhető előképeket használták. Ez rendszerint valamely előző metszet volt, vagy ritkábban olyan egyedi képmás, amelyet a portré készítője akadálymentesen lemásolhatott. Rózsa György Kazinczy-ikonográfiájából világosan leolvasható, hogy az író legtöbb képmásának mintaképe Johann Ender olajfestménye volt. Ez az időskori

portré a megszokottól sok tekintetben eltérő képet közvetített Kazinczyról, akinek sötétből felderengő arcvonásai egy fizikailag megtört, ám lelkében konok elszántságot őrző bölcs alakját rajzolták a szemlélő elé. Ender képmásának nem kis előnyére szolgált, hogy már 1833-tól szerepelt az Akadémia frissen formálódó nyilvános arcképcsarnokában, ugyanabban az évben pedig a *Magyar Tudós Társaság Évkönyvében* metszetes másolatát is közölték.⁵⁹ Elterjedését az sem hátráltatta, hogy a mintakép maga is másolat volt, hiszen Ender festménye Heinrich Thugut, mára elveszett kompozícióját követte.⁶⁰ Thugut művének „megismétlését” az indokolta, hogy az eredeti portré magánkézben, méghozzá Kisfaludy Károly birtokában volt, aki vélhetően nem kívánt megválni általa nagyra becsült író társa arcképétől. Az Akadémia viszont szükségét érezte, hogy két évvel korábban elhunyt jeles tagja és fáradhatatlan munkatársa előtt azzal a gesztussal is lerója kegyeletét, hogy képmását nyilvánosan kiakasztja. A tudós testület a centenáriumi évben is az ünnepségek legfőbb kezdeményezője és szervezője volt, hozzájuk köthető a legjelentősebb őszi megemlékezés éppúgy mint a *Kazinczy-émlékkönyv* kiadása.

A centenáriumi ünnepségek révén megnövekedett képigényt a kiadók egymással versengve igyekeztek kielégíteni. Heckenast Gusztáv az akadémiai ünnepségekkel

Heinrich Thugut után
Rohn Alajos:
Kazinczy Ferenc.
Kőrajz. 1859

Rohn Alajos: Öt író a Magyar Tudományos Akadémia címerével.
Acélmetszet, 1861

párhuzamosan, 1859 októberében dobta piacra az író Thugut „múzeumi arcképe” nyomán a Rohn Alajos által kőre rajzolt, díszesen keretelt arcképet.⁶¹ Ugyanezt a mintaképet használta Werfer Károly 1860 augusztusában *Kazinczy-album*ában közölt (különállóan is árusított) portréja, valamint a szabadkai *Kazinczy-Emlény* és Kempe-

len Győző *Emlékkönyve*. A Thugut-Ender-féle akadémiai képmás mellett az évforduló idején Stunder János Jakab két ifjúkori Kazinczy-portróját másolták a leggyakrabban: az 1791-es képmást közölte Toldy Ferenc *Kazinczy és kora* címmel megjelent irodalomtörténeti memoárja továbbá a *Remény* díszalbuma, míg Stunder képének pár évvel későbbi változatát két alkalommal Rohn Alajos rajzolta kőre.⁶² A portréfestmények mellett az alkalmi arcképek harmadik leggyakrabban használt forrása Ferenczy-Marschalkó Kazinczy-büszkje volt: ezt reprodukálta a *Hazánk* és ennek fotómásolatát közölte az Akadémia emlékkönyve.

A sajtóképek és önálló emléklapok mellett a megemlékezések vizuális kellékterének harmadik pillérét az ünnepi eseményeket dokumentáló alkalmi kötetek alkották. Az Akadémia saját gondozásában kiadott *Emlékkönyvét* és Toldy monográfiáját éppúgy az író egy-egy képmása díszítette, mint a szegediek vagy szabadkaiak kiadványait. Egyetlen jelzésértékű képmásnál csak Werfer Károly vállalkozott többre, aki 1860 augusztusában adta közre hat, igényes kőrajzzal illusztrált díszalbumát. Ábrázolásai az irodalmi kultusz képi formáinak szinte valamennyi alaptípusát felölelte: a portrét, a történeti tájat (szülőházat és sírhelyet), a historizáló zsánert, az aktuális eseményábrázolást és az egész alakos emlékszobrot. Metszetei közül kettőt – nem kevéssé az önreklám pragmatikus céljával indokolva – saját illusztrált lapjában, a *Képes Újságban* is közre adott. Werfer vállalkozóként igyekezett a legteljesebb mértékben

Engel Mór és Mangello Henrik kiadása:
Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Széchenyi István, Kisfaludy Sándor.
Kőrajz. 1860

*Hódolat Kazinczy Ferencz szellemének.
Fametszet, 1859. A „Vasárnapi Ujság” illusztrációja*

kiaknázni a centenáriumban rejlő üzleti lehetőségeket: díszes műlapjai mellett Kazinczy-melltűkkel is szolgált az ünnepi lázban égő publikumnak.⁶³

A gazdasági hasznosszerzés vágyát jótékonyan elfedte az ünneplő közönség képígyének nemes célokból táplálkozó óhaja. Orlai nagy sikerű festményének sok-

szorosításáról maga az alkotó gondoskodott, aki előrelátóan már 1860 januárjában előfizetést nyitott a Ráth Mór könyvkereskedésében két forintért árusított litografált másolatra.⁶⁴ Plachy Ferenc szintén joggal remélt némi közvetlen jövedelmet Kazinczy-allegóriái után, amelyet a *Hölgyfutár* előfizetői ugyan ingyen megkaptak, mások viszont 1 forint 30 krajcáros jutányos áron magánál a festőnél, könyvárusoknál vagy papírkereskedőknél is megrendelhetők.⁶⁵ A Marschalko által átdolgozott *Kazinczy-büszöt* szintén többféle kópiában árusították: „finom gipszből” 6 forintért, „alabástromgipszből” 10 forintért Lauffer és Stolp könyvkereskedés forgalmazta.⁶⁶ A mellszobor és Ender festményének fotómásolatát pedig Simonyi Antal készítette el „több száz példányban”. Az új közvetítő médium a metszeteknél is alacsonyabb áron (50 krajcárért, díszes keretben 1 forintért) kínálta a személyes emlékezést avagy magánáhitatot szolgáló emléktárgyakat.⁶⁷ A kultusz üzleti érdekköréből még az Akadémia sem vonta ki magát, amely Anton Fabris centenáriumi emlékérmét bronz, ezüst és arany változatban árusította.⁶⁸

A JÁTÉKBA HOZOTT KÉP

A *Vasárnapi Ujság* ünnepi számában eredeti, alkalmi allegóriával emlékezett Kazinczyra.⁶⁹ Rohn Alajos rajzán egy pogány szertartás résztvevői idézték meg az író szellemét, a rítus középpontját alkotó római tripusz lábait szőlőlevelekkel fonták körbe, miközben kámzsás papjuk ivócsészéjéből megszentelt folyadékot hintett a tűzre. Mágija nyomán füst csapott fel az áldozati oltárról, a varázslatba beavatott, tógába öltözött ifjak pedig áhitattal tekintettek fel az író füstben felderengő alakjára. Az élénk elevenséggel megidézett jelenetet a képtér alsó szférájában elhelyezett *Historia* és *Kronos* pernoszinifikációja egészíti ki, utalva rá, hogy elhunyt nagyjaink személye és alkotása menthetetlenül a múltba hullott vissza, alakjukat (a kultikus mágia illúziója mellett) már csak a hivatásos emlékező, azaz a történetíró képes feltámasztani. Az elvont fogalmakból építkező allegóriát Falk Miksa retorikailag nem kevésbé emelkedett szónoklata kíséri az újság lapjain. Deklamált beszéde ószövetségi prédikációk formuláival szellemíti át Kazinczy alakját, akit az üldöztetésekkel mitsem törődő, a töviskoszorú mártíriumát vállaló vértanúként magasztal, benne a nemzeti nyelv mózesi erejű védelmezőjét látatja: „És a nép, örömet vevé e beszédet; megnyílt szíve annak hallatára; föltárult lelke előtt a múltnak dicsősége, a jelennek törpe-sége, s a jövőnek ragyogó álma; és nagy megindulása közben, szemében a szemrehányás égető könnye után, az örömmek meleg gyémántcseppjei hullának; és miután kizokogta magát, beszélt az édes haza nyelvén, és olly felette igen jólesett az lelkének.”⁷⁰ Falk pátosza ugyanazt a retorikai átszellemültséget tükrözte, amely a folyóirat alkalmi allegóriáját és az ünnepi megemlékezések egészét is áthatotta.

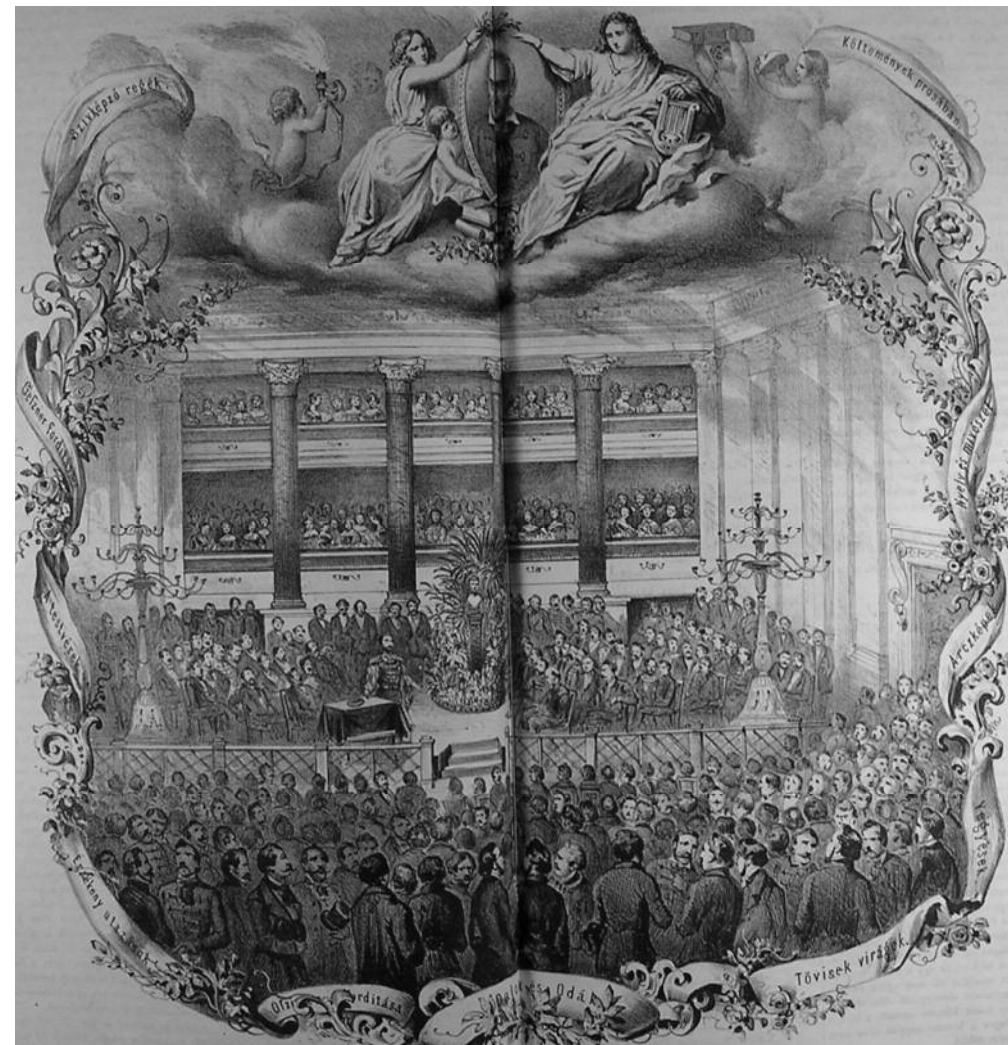
Rohn allegóriája találó módon magát a kultikus rítust mint közösségi eseményt állította középpontba, híven tükrözve azt, hogy a centenáriumi megmozdulások szertartásai voltaképpen a kollektív összetartás demonstrálását, az idegen hatalommal szemben kiálló közös akarat megerősítését szolgálták. Kazinczy személye, életműve mindennek csupán apropója volt. Rohn rajzáról az is pontosan leolvasható, hogy értel-

mezése szerint az alkalmi megemlékezés olyan rituális cselekedet, amelynek célja végsősoron az elhunyt szellemének megidézése. Egységes képi vízióját csupán a szellemalak meglepően materiális jelenléte bontja meg, egyértelműen jelezve, hogy Kazinczy maga a valóság eltérő szintjén van jelen: nem testi és nem spirituális alakjában, hanem elvont művészi formában, egy szoborbüszttben tárgyiasulva. Általa jelenléte ugyan tapinthatóan valóságossá válik, mindeközben mégis műtárggyá absztrahált látvány marad csupán.

A korszak alkalmi allegóriái között nagy számmal találunk olyanokat, amelyek a megemlékezés középpontjába nem magát a nagy embert, hanem annak tárgyiasított emlékképét, (gyakorta fiktív) festett portróját vagy szoborbüszttjét helyezik. A *Vasárnapi Ujság* Lendvay Márton büszttjét, majd később Szalay László mellszobrát helyezi funerális allegóriái középpontjába.⁷¹ Geiger művén az alattvalók József nádor képmása előtt (mint egyfajta efemer emlékmű előtt) róják le tiszteletüket, Tevely Ferdinánd emléklapján Hans Gasser *Széchenyi*-szobra körül gyülekeznek az emlékezők, Lotz Károly képén *Széchenyi* mellszobra, Adler Mór művén *Eötvös József* portréfestménye, mint áldozati ikonok elé helyezik el híveik „áldozati ajándékait”.⁷² Az e körbe tartozó ábrázolások fiktív monumentumai egyrészt közvetetten szorgalmazták az emlékállítást és ideális mintát nyújtottak a megemlékezések koreográfiájára, másrészt azonban híven tükrözték a kor tényleges gyakorlatát.

A Nemzeti Múzeumban megtartott nyitóünnepségről készült kőrajz (az egykori tudósításokkal összhangban) a ceremónia középpontjában Kazinczy örökzöld növények koszorújával övezett mellszobrát mutatja.⁷³ A tér egykori inszenírozása tudatosan a kultusz oltáraként emelte ki a szoborbüsztt által körülhatárolt teret. Jókai megemlékezésekről szóló tudósítása sűrűn használt szakrális párhuzamokkal egyfajta világi (kulturális) rítusként értelmezte a múzeumi szertartást: „A nemzeti muzeum diszterme volt ez ünnepély színhelye, melly ez alkalomra országos templommá alakult át, hova a két magyar haza minden vidékéről sereglettek össze honfiak s honleányok, miként hajdan Izrael népe a jeruzsalmi templomba... „Az ősz nemes és leányai, a fiatal delnők, felölték magukra ünneplő ruháikat; külföldön utazó hazatért utjából; vadász és lóversenyzés ott hagyta multságát és jött ünnepelni; minden vallás papja egy oltárhoz sietett, egy imádságot mondott, egy templomban áldozott; földmives elfelejté búját, baját, terhét, s társakat kerese ifju öröméhez; kézműves polgár bezárta műhelyét, s maga mondá segédeinek: „ma nincs dolgozó-nap, ma ünnepnapunk van; csak az oltár papjai maguk – a szent anyanyelvnek hű apostoli – a szónok, a tudós, a művész, a költő, azok fáradtak ma, mint papokhoz illik, kiknek az ünnepnap a hivatal napja.”⁷⁴

A vallási rítusokhoz hasonlóan e világi kultuszok középpontjában is gyakran álltak kegytárgyak, ereklyék, az áhitatot vagy a megemlékezést szolgáló szent ikonok. A kultuszokhoz kapcsolódó (mű)tárgyak a szertartások folyamán nyerték el valódi jelentésüket, a ceremóniák révén „játékerük” kitágult, maguk is eleven részévé váltak a rituális színpáternak. Az ünnepségek évszázados tradíciókból táplálkozó koreográfiája egy összművészeti látvány részévé avatta az alkalmi műveket, bevonva azokat a szónoki beszédek, szavalatok, zene, élőképek és színpjáték multimedialis terébe. Az alkalmi műalkotások (festmények, grafikák, fotók vagy szobrok) koncentrált jelenlétét,

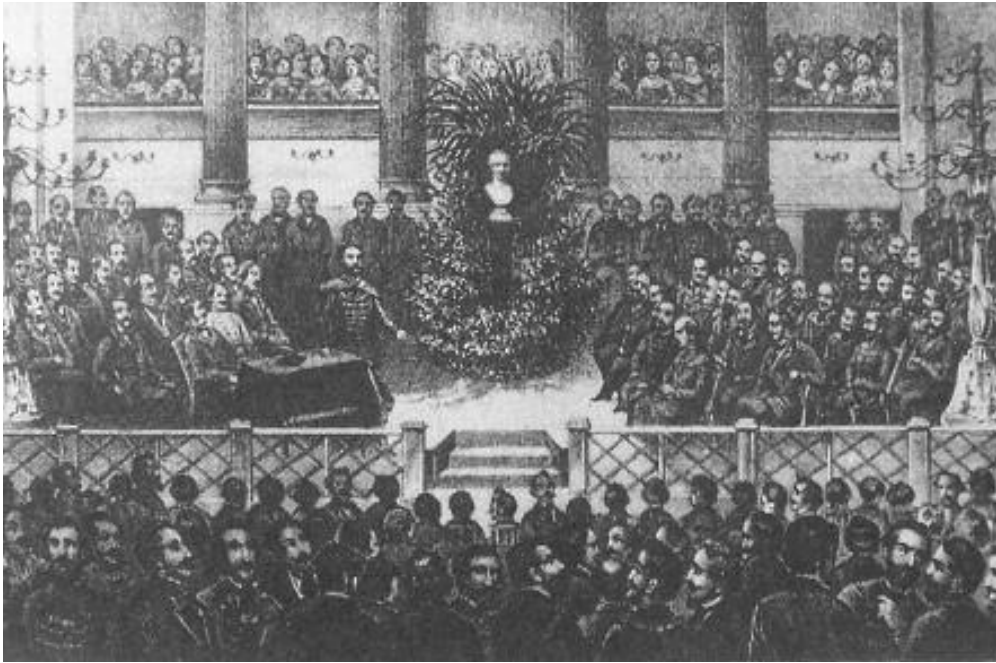

„Kazinczy ünnepély a muzeum teremében octob. 27-én 1859.”

Kőrajz, 1859, a „Képes Ujság” illusztrációja

önmaga tárgyiasságába zárt valóságát a körülötte zajló rítusok dramatizálták, a szertartás sajátos narratívájába helyezték.⁷⁵ A Kazinczy-ünnepségekről szóló kivételesen részletes beszámolók számos példával szolgálnak arra, e ceremóniákon milyen kontextusban „léptek fel” azok az alkalmi művek, amelyre az utókor már csupán statikus emléktárgyként tekint.

A képmások szerepe az ünnepelt mágikus jelenlétének biztosítása volt, dramaturgiai szerepüket rendszerint az ünnepség csúcspontján a tisztelgők áldozati gesztusaként a portrék megkoszorúzása tetőzte be. Az októberi múzeumi ünnepségen Eötvös József zárszavai hívták fel a résztvevőket Kazinczy mellszobrának megkoszorúzására.⁷⁶ Innen az ünneplők magukkal vitték a szobrot az Európa-szálló díszbédjé-

„Kazinczy-ünnep Pesten a muzeum teremében. Oct. 27én 1859.”
Kazinczy-album, 1860

re, végül pedig a Nemzeti Színház esti díszelőadásának színpadán állították fel, ahol „Tompa pályanyertes költeményét, mellyre Szepesi Imre pesti kegyesrendi tanár szerze dallamot, a színháznak nemzetiesen öltözött összes személyzete éneklé, körülállva a színpadon felállított babérokoszorú Kazinczy-szobrot.”⁷⁷ A szobor processzusa során tehát az egyházi körmenetek kegyképeihez hasonlóan folyamatos jelenlétével őrködött az emléke előtt adózó tisztelgő zarándokok felett. Másodlagos formát öltött jelenléte mindvégig megszabta az ünnepségek tárgyát és irányát, határozott irányt mutatva a szónoklatoknak és áldozati rítusoknak. Az emléktárgyak sokszorosítása lehetővé tette egyes ábrázolások szimultán jelenlétét az ország különböző pontjain. A vidéki ünnepségek rendszerint a portrébüsztt gipsz másolata, Orlai és Plachy képének grafikai reprodukciója vagy az író valamely ismert arcmásának helyi mester által festett kópiája előtt zajlottak.⁷⁸ A központi ábrázolásokat az ünnepségek látványtervezői olykor további portrék sorával értelmezték, egy nemzeti irodalmi vagy történelmi pantheon centrumaként emelve ki Kazinczy alakját: Ungváron Plachy allegóriáját magyar írók arcképeivel koszorúzták a szervezők, Hajdúnánáson Mátyás, Széchenyi, Attila és Bocskai – azaz a nemzeti függetlenség harcosai – körébe helyezték.⁷⁹

E statikus intallációk mellett több leírás maradt az ábrázolások köré szerveződő élőképekről vagy színjátékokról. Dunaszerdahelyen a historizáló allegóriák teljes alapkészletét felvonultatták a színpadi élőkép rendezői: „Színházunk kettős kivilágítása mellett felgördülvén a függöny, a Plachy Ferencz által festett „Kazinczy apo-

theozisa” koszorúztatott meg. E jelenet valóban megható volt. Ugyanis az összes színizemélyzet – férfiak és nők, diszes magyar öltözetben, félkört képezve, és kezikkel ünnepelelt költőnk arcképére mutatva – tizenkét geniusznak öltözött ártatlan kisleány fogta körül a fényözönben uszó és virágokkal ékesített állványt, kiknek egyike – ünnepeles csend között – babér-koszorút tartott az unokák üdvéért küzdő nagy férfi képe fölött; a képállvány fokozatain pedig Kazinczy egyes munkái diszkötésben, papír tekercsek és íróeszközök költői rendtelenséggel elhelyezve, s repkénnyel körül fonva valának láthatók mint megannyi bizonyítványai a rendező urak finom műizlésének.”⁸⁰ Egerben egyenesen kozmikus összefüggésekben jelent meg az író mellszobra: „...a szín háttérében ügyesen utánczolt virágerdő közepett, körülvéve több nap-, hold- s csillagtól, feltűnt Kazinczy Ferencz mellképe, külön állványra helyeztetve. – Riadó éljenzés hangzott fel erre; jobb és bal oldalon álló magyar öltönyű színészek ajkairól pedig Vörösmarty *Szózata*”.⁸¹

A színpadi játékok egyik leglátványosabbikát a tudósítások szerint Aradon rendezték, ahol Kazinczy a nemzeti feltámadás csillagaként jelent meg: a színpad „...vadon vidéket ábrázolt, itt-ott síremléket tüntetve elő. Mindkét oldalról emelkedő, szintén ószerű sírkő közepén, botjára támaszkodó, s az ősidőt jellemző gyászalak állt, a párkáktól környezve. Egy nyomásra az ősalak virágzó kort ábrázoló fiatal alakká változott át, múzsáktól körülvéve: a vadon vidék eltűnt, s a színpad háttérében ragyogó fényű, s nemzeti lobogókkal díszített dísztemplom tűnt elő, melynek aranyozott oltárán ősdmagyar jelmezű gyermekek áldoztak, s fölöttük a halál szomorkodó anyyala Kazinczy életnagyságú képét tartotta. Ugyane pillanatban, mintegy varázsütésre, a szirteken álló sírboltok megnyíltak, melyek egyikéből Attila, másikkából Árpád, a többiből pedig magyar öltözetű nőcsoporttól kíserve a hét magyar vezér lépett elő, miközben megzendült Kölcsey *Hymnusa*. Záradécul Pannónia lebegett alá, jobbát áldásra terjesztve ki, baljában a magyar zászlót lobogtatva.”⁸² Az aradi előadás romantikus állóképeket és barokk eredetű megszemélyesítéseket egymás mellé soroló látásmódja analóg a korszak allegóriáinak szegmentált képi egységekben gondolkodó, additív tér-idő szemléletével. Ebből a szemszögből az élőkép sem egyéb, mint színpadra alkalmazott, dramatizált allegória, amely hasonlatokat, kontrasztokat alkalmazó deklamált beszédmódjában végsősoron a magasztaló ékesszólás, az ünnepi szónoklatok hasonlatait vizualizálta.⁸³ A historizmus önkényes időszemlélete, eklektikus apparátusa szereplőit egyenlőképpen kölcsönzi a pogány-keresztény mítoszok tárházából és a nemzeti múlt panteonjából. E látványos, változó (mozgó)képekben, meglepő hatáselemekben tobzódó előadás eszköztárát a magas- és tömegkultúra szférája egyaránt táplálta. Lenyűgöző történelmi spektruma olyan sztendert keretet alkotott, amelyben a jelentés gyökeres megváltoztatása nélkül cserélhetőek nemzeti nagyjaink arcmásai. Szuggesztív apparátusa – ahogy a korszak kultikus gyakorlata – számára is a nagy ember magasztalása pusztán alkalomként szolgált a saját (nemzet)közösség történelmi önértelmezésére, megerősítő önreprezentációjára.

1. *Keserü* 1997, in: *Kalla*, 1997, 35–45., *Fábrí* 1997, 181–188., *Praznovszky* 1998, 47–68.
2. Toldy 1858-ban már komplex javaslatot tett a Kazinczy centenárius megünneplésére: „amelynek tárgyai a) egy a dicsőült öszves pályaképét felmutató magasztaló beszéd; b) egy széptani emlékirat felolvasása, mely Kazinczy Ferencet mint költőt; c) egy más, mely őt mint prózáírót és nyelvművészt méltassa; d) Kazinczy Ferenc [...] az akadémia termében felállítandó márvány mellszobrának leleplezése, s egy őt dicsőítő költemény elszavalása; e) emlékpénz kiosztása – Beszéd az Akadémiához Kazinczy Ferencz megdicsőítése tárgyában (1858. nov. 22.), in: Toldy 1872, II., 174–175. id.: *Porkoláb* 2005, 72. (56–88.)
3. Erre a próféta szerepre azért volt szükség, „hogy a történeti szerep patetikus felmagasztalásának fényében kiküszöbölhesse az irodalmi-esztétikai alkotások megítélésének értékszemponjtait, s [...] az író helyett dicsérhessen Kazinczyban valami mást.” *Margócsy* 2000, in: *Kalla* 2000, 113, 109–118., *Fábrí* 1997, 181–188.
4. „Kazinczy Ferencz, mond, az újabb irodalom teremtője, ő alkotja a műköltészetet, ő teremti azon magyar prózát, mellynél szebbet nem ír senki, s mellynek követője a mostani irodalom. Ha meggondoljuk, mi nehézségekkel kellett neki akkor küzdenie, míg egyrészt ezek legyőzésében nagy geniusrára ismerünk, másrészt kellő nagyságban tűnik fel majd előttünk a pályatörő érdeme, ki iránt emlékének megdicsőítésével, kötelességet is teljesítünk. Az akadémia tehát ünneplje meg Kazinczy Ferencznek, mint az új irodalom teremtőjének emlékét közgyűlés által, mellyben az ünneplőnek dicsőítésére költemények olvastassanak fel, s emlékbeszédek tartassanak; emlékkönyv kiadása által, mellyben e felolvasott munkák jelennek meg Kazinczy Ferencz arcképével; márványszobrának ünnepélyes felállítása s emlékpénz veretése által.” Vasárnapi Ujság, 1858. november 28., 48. szám.
5. Hölgyfutár, 1859/80, július 7., 659; Uo. 1859/91, augusztus 2.: 754.; Apotheosis Kazinczy évszázados emlékére. Plachy F. rajza után. Nyomt. Rohn Pesten 1859. Hölgyfutár, 1859, III–IV. évfolyam.
6. 1858/I. félév: Petőfi Debrecenben 1844-ben. Fest. Orlai Petrics. Rajz kőre Molnár J. Nyomt. Rohn A. Pest 1857., Csokonai csikóboros kulacsal. Jankó J. eredetije után rajz. és nyomt. Haske és Társa. Pesten 1858. Műlap a Hölgyfutárhoz 1859re.
7. A Pesti Műegylet tárlatain szereplő történeti képei: 1856. december–1857. január: Szent László Salamont a visegrádi várfogságba veti; 1857. június–július: László király megismeri Salamont a szegényeknek kiosztott alamizna alkalmával; 1857. augusztus–szeptember: Doboz Mihály és hitvese; 1860. október–november: Salamon – Vörösmarty költeménye után.
8. Szemben a korban elterjedtebb, additív, izolált motívumok halmozásával. *Széphelyi F.* 1981 I., 66–73.
9. *Király* 1995, 56–66.
10. *Margócsy* 2000, 109–118.; *Porkoláb* 2005., *Dávidházi* 2003, 249–288.
11. *Kibédi Varga* 1998a, 145–151., *F. Csorba* 2000, 35–47.
12. *Vizkelety: Mátyás az igazságos*. Kerettémákról: *Bialostocki* 1982, 167–175., *Mikó – Sinkó* 2000, 558. (*Révész Emese*)
13. *Keserü* 1984, 55–56; *Nádasdy Tamás nádor és Tinódi*, vászon, olaj, 100 x 83 cm, magántulajdon – uo. kat. sz.: 87/a; *Nádasdy Tamás nádor és Erdősi Sylvester János a sárvár-újszigei nyomdában*, olaj, vászon, 130 x 103 cm, lappang – uo. kat. sz.: 88.
14. A főrangú hölgyek irodalompartolásáról: *Szelle* 1998/2
15. „(A magyar hölgyvilág) nem egyszer adta már jelét irodalomszeretetének, s ez egy idő óta, örömmel mondjuk, a szokottnál élénkebben kezd nyilatkozni. Szép lelkű hölgyeink ez érdekeltséget irodalmunk iránt, legközelebb azzal bizonyítják, hogy az Akadémia által megtartandó

Kazinczy-ünnepély díszének emeléséhez egy művészi emlékekkel kívánnak járulni. Ugyanis egy képet festetnek ez alkalomra, mely Kazinczy életéből azon magasztos jelenetet ábrázolja, midőn Szemere Pálnál egy oszonna felett, Vörösmarty, Bajza és Toldy Ferencz közbenjárására kibékül a Kisfaludyakkal, kikkel irodalmi tollharcz miatt meghasonlott. E nagyszerű festvény mintegy tizenkét író hú arcképe lesz látható. A kép elkészítésével Orlai Petrics Soma fiatal művészünk van megbízva.” Vasárnapi Ujság, 1859/13, március 27.; A grófné vezető kezdeményező szerepét egy későbbi hír is megerősítette: „Orlai Petrics Somának ismert képe Kisfaludy K. kibékülése Kazinczyval, gr. Nádasdy Lipótné indítványára készült. E célra aláírás nyitott, mire lelkes hölgyeink mintegy 150-en irtak alá fejenként 10 pftot.” Vasárnapi Ujság, 1859/46, november 13.

16. Kazinczy és Kisfaludy találkozása, olaj, vászon, 135x200 cm, Széphalom, Kazinczy Mauzóleum. *Keserü* 1984, 56–57., kat. sz.: 121. Vasárnapi Ujság, 1859/46, november 13.; „(Barabás Miklós jeles festésünk,) írja a „Nefelejts” – Berzsenyi Dániel magasztos szellemű költemének jól sikerült arcképét készíté el, s a magyar Akadémiának ajándékozta oly célból, hogy azzal az ülésterem díszítették. Ugyane terem falait ékesíti Orlai Petrics Soma képe is: Kazinczy és Kisfaludy Károly találkozása.” Vasárnapi Ujság, 1859/45, november 6. *Dankó* 1956., *Kovács* 1982, TKM 113., *András, Papp* 2004. kat. sz.: 84., 195. (*Szabó Júlia*)

17. Hölgyfutár, 1859/122, október 13., 1000.; Képes Ujság, 1859/16, november 6., 191. Kazinczy és Kisfaludy Károly első találkozása. Pest. Orlay [Orlai] P. S. Rajz Kőre Weloezall (?) Nyom. Haske és Társa Pest 1860. Werfer Károly műintézetéből.

18. Kazinczy találkozása Kisfaludy Károllyal. Pest 1860. Werfer Károly műnyomdájából. Kazinczy-album. Összeállította: *Szabó Richárd* 1860. Emelett tudunk még Emich-féle kiadásról és Ráth Mór is forgalmazta. Képes Ujság, II, 1860/6, február 5., 72., Ráth Mór hirdeti kiadványait, többek között Orlai: Kazinczy és Kisfaludy találkozása Szemere Pál lakásán képét, amit magyar főrangú hölgyek rendeltek meg. MTA 1992, kat. sz.: 43a.; 75–76. (*Szabó Júlia*)

19. *Toldy* 1859, 79–83.

20. Szerb Antal jóval később egyenesen a filmhíradóhoz hasonlította: *Szerb* 1938.

21. *Kazinczy* 1828. Újra közölve: *Kazinczy* 1995, 222–223, Pesti utam 1828. Uo. 241. Az előbbi teljes szövege csak 1987-ben látott napvilágot, utóbbit e válogatás közölte első ízben. – Kazinczy naplója szerint nem 18-án, hanem 19-én találkozott Kisfaludyval, a találkozóra pedig nem Szemerénél került sor (akinél megszállt), hanem Bártfaynál, akihez a társaság vacsorára volt hivatalos.

22. *Kazinczy* 1860. – Emich vélhetően e kötet kapcsán szerezte meg Orlai képének sokszorosítási jogait – Vö.: *Margócsy* 1981, 753–760.

23. Vö.: *Hofmann* 1987, (A nagy ember) 111–144, *Honour*, 1981, 245–276.

24. *Orlai* 1864, 67.

25. *Gyulai* 1850, Újra közölve: Gyulai 1961 451, *Mocsáry* 1855, 1855, 49–50. Vö.: *Veliky* 1988, 313–335, *Fábrí* 2004, 5–38.; Bártfay szalonjáról: *Fábrí* 1987, 506–512.

26. *Mikó* 1860, 1860., *Berzeviczy* 1925, II., 153, 378, *Buzinkay* 1981, 293.; Populáris megfogalmazása: *Pájer Antal*: A Béke olaj-ága. (vers) Nefelejts, 1860. december 2., 36. sz. 425.

27. Salamon és László királyok kibékülése szent István sírjánál. (Kép Klimkovitstól.) j. n. Képes Ujság, 1859/1, 6–7. A társadalmi konszenzus eszméjét hirdette a lap 1860-as új évi allegóriája is, kezét fogó paraszt, nemes és pap alakjával: Minthogy elmúlt a viszály, a régi átok: Béke szálljon e hazában magyarok reátok: 1860! Jelzés nélkül, fametszet, Képes Ujság, 2, 1860/1, január 1., 1.

28. *Rózsa* 1981, 203–209. *Hidvégi Lajos*: Kazinczy és Ferenczy István. Széphalom, 4, 1992, 125–132.

29. *Csatkai* 1983, 51.; *Szabó* 1983, 277–282.

30. *Kedveskedő*, 1824/10, augusztus 3., III. kötet: 73–78. Újraközzölve: *Kazinczy* 1995, 203.

31. *KazLev.* V. 1209. szám, 1807., 262. 32. *KazLev.* VI. 1544. szám, 1809.

33. 1813-ban Dayka Gábor verseskötetéhez Kazinczy rajza nyomán Gerstner készített metszetet. *Újhelyi Dayka Gábor* versei. Pest, 1813., *KazLev.* II, 572. szám., 1813-ban kerültek a közönség elé Báróczy Sándor minden munkái, az első kötet címképén a költő arcképével, amely szintén szoborbüszttöt imitál. Festette: Kininger, metszette: Weiss D. „Hogy emelhessem becsét, büszk gyanánt metszettem ki, mintha a fej márvány volna”. *Kazinczy* 1810, 195. skk. Újraközzölve: *Kazinczy* 1883, 235.

34. A haza géniusza hódol Kazinczy mellszobra előtt. Jelezve: Rieder rajz. Blaschke metsz. Rézmetszet, *Hébe*, 1825., *Rózsa* 1957, kat. sz.: 8.

35. Bár Kazinczy és Ferenczy több évig tartó levelezés után 1824-ben személyesen is találkoztak.

36. Kazinczy levele Schedelnek, Újhely, 1827. június 5. – Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. Kiad.: *Kazinczy Gábor* 1860, 90. Leonhard Posch 1788-ban Bécsben készült viaszomborművére utal. *Rózsa* 1957, 187.

37. Kazinczy levele Schedelnek, 1827. december 12. *Kazinczy Gábor* 1860, 128.; Hogy a szoborképmás számára a halhatatlanságot biztosította, több alkalommal is kinyilatkozta még: „Neked köszönöm, hogy halhatatlanná tevél.” – írta személyesen Ferenczynek 1828 augusztus 28-án. A levelet közölte: *Meller* 1904, 291.

38. *Kazinczy* 1995, 248.

39. Ajándék Jánosdeák Andrásnéától 1902 (több más Ferenczy-művel együtt). Márvány, 59 cm. Magyar Nemzeti Galéria, lt.: 2248. *Rózsa* 1957., kat. 9.

40. *Meller* 1906. 45.; *Toldy* 1859, 77–78.

41. *Soós* 1960, 123–127. Toldy megjegyzése szerint Marschalkó Schmelzer József 1816-ban, Kolozsváron készült, mára elveszett domborművét használta a befejezéshez. *Toldy* 1859. 78., *Rózsa* 1957. 186.

42. A három féle változat szétválasztása: MTA 1992. i.m. kat.sz.: 64. 129–130. *Goda* 1993, 12–13.

43. „(Négy Kazinczy-émlék-minta) van már a műtárlatban közszemlére kitéve, melyek közül kettőt Dunaiszky, egyet Lakner s egyet Marschalkó készített. Műértők állítása szerint ezen tervek egyike sem alkalmas a kivitelre. A pályázat tán több sikert eredményezne.” Vasárnapi Ujság, 1860/11, március 11.

44. *Szendrei–Szentiványi* 1914, 403–405.

45. *KazLev.* 2327. – Id.: *Rózsa* 1957, 179. Vö.: uo. kat. sz.: 4.

46. A klasszicizáló, ideálteremtő antik viselet és a történelmileg hiteles öltözet Ferenczy Máttyás-szobra körül zajló vitának is egyik kiemelet kérdésköre volt: *Tímár* 1993, 163–202.

47. Vasárnapi Ujság, 1859/45, november 6.; uo, 1859/44, október 30.

48. *Sinkó* 1995, 15–48.

49. Kazinczynak mindmáig ez az egyetlen fővárosi emlékszobra; *Liber* 1934, 150–151.

50. *Jakobey Károly*: Kazinczy Ferenc szülőháza. Fa, olaj, 31,5 x 42 cm; Uő: Kazinczy Ferenc sírja, vászon, olaj, 31,5 x 40 cm. MTA 1992, . kat. sz.: 44a, 76–77. (*Majoros Valéria*)

51. Hölgyfutár, 1859/128, október 27., 128. szám, 1048.; *Nagyszandai Szekeres* 1938 53–54., Kazinczy Ferenc háza Széphalmon. J. n., kőrajz. Képes Ujság, II, 2. kötet, 1860/10, június 3.: 114–115. e: ua. uo: 113.

52. Széphalom. (Kazinczy Ferenc háza és sírja.). Vasárnapi Ujság 1860/2, január 8.

53. Id.: *Práznovszky* 1994, 12.

54. A „Kazinczy” emlék Ybl terve szerint. J.n., kőrajz. Az Ország Tükre, II, 1863, április 10., 11. szám, 123.; Kazinczy F. díszcsarnoka Széphalmon. J.n., fametszet. Vasárnapi Ujság, 1863, X, június 14., 24. szám, 209., N. n.: Kazinczy laka és emléke Széphalmon. uo. 209–210, BTM 1991, kat. sz.: 30., 225–226.

55. Az én képeim címmel ő maga 34 arcképét sorolta fel. Guzmics Izidornak írott levelének melléklete 1829. május 27-én. *Kazinczy* 1995, 300–302. és 490–491. Kazinczy mindmáig legteljesebb ikonográfiáját *Rózsa György* állította össze, amelyben 15 alapképpel számolt. *Rózsa* 1957.

56. *Buzási* 1984, 212–237.

57. *Rózsa* 1957. kat. sz.: 4.

58. *Rózsa* 1957. kat. sz.: 11. és 10/b

59. *Rózsa* 1957 ikat. sz.: 13/c

60. Johann Ender: Kazinczy Ferenc, olaj, vászon, 81 x 63 cm, j.n. MTA 1992. kat. 15., 41–42. (*Majoros Valéria*); MTA 2004.. kat. sz.: 57., 155–156. (*Gonda Zsuzsa*)

61. „(Kazinczy új könyomatu arcképe.) Heckenast G. adja ezt ki, kinek megbízásából Rohn készíté a nagy férfunak muzeumi arcképe után. A mű szerfelett sikerült, s az ünnepelt férfiú tisztelőinek méltán ajánlható.”. Vasárnapi Ujság, 1859/44, október 30. *Rózsa* 1957. kat. sz.: 13/b

62. Mindkét Stunder-kép később Széphalomra került. *Rózsa* 1957. kat. sz.: 2–3.

63. „Kazinczy-melltűk a kiadóhivatalban kaphatóak.”. Képes Ujság, 1859/23, 275.

64. „(Kazinczy-kép.) Orlai Petrics Samu, előfizetést nyitott a fővárosi Kazinczy-ünnepélyre több lelkes magyar hölgy által készítettett „Kazinczy Ferencz és Kisfaludy Károly kibékülését” ábrázoló festvény kőrajzára. Ára 2 ft. A megrendelések Ráth Mór könyvkereskedésébe küldendők, s február 1-én már teljesített fognak. Vasárnapi Ujság, 1860/4, január 22.; Ráth Mór hirdeti kiadványait, többek között Orlai: Kazinczy és Kisfaludy találkozása Szemere Pál lakásán képét, amit magyar főrangú hölgyek rendeltek meg. 2 ft. Képes Ujság, II, 1860/6, február 5., 72.

65. Vasárnapi Ujság, 1859/35, augusztus 28.; Az Apotheosis Kazinczy évszázados emlékére Plachy Ferencz rajza után, színes nyomatban megjelent. A sikerült allegorai képet a „Hölgyfutár” adta ki előfizetői számára; külön is megszerezhető Plachy Ferencznél (Sebestyén-tér 1. sz. a.); ára legvastagabb papíron 1 ft. 30 kr., gyengébb papíron 70 kr. új pénzben. Együttal figyelmeztetjük olvasóinkat Plachy István „Kazinczy dicsőítését” ábrázoló alkalmoszerű képre, mely eredetileg a „Hölgyfutár” mellékleteként jelent meg s most 1 ft. 20 kron kapható Pfeifer könyvárusnál, Sester papirkereskedőnél s a festésznél (kigyóutca 4. sz.). *Vasárnapi Ujság*, 1859/43, október 23. (A Kazinczy ünnepre)

66. „(Kazinczy gypsz-mellszobra.) Lauffer és Stolp könyvkereskedésében Kazinczynak Marsalko által készített mellszobra gypszmásolatban megszerezhető, még pedig finom gypszből 6 ft; alabastromgypszből pedig 10 ft-ért új p.” Vasárnapi Ujság, 1859/43, október 23.

67. Vasárnapi Ujság, 1859/43, október 23. „(A Kazinczy ünnepre) megjelenendő könyveken s érmeiken kívül, – Kazinczy tisztelői még más becses emléket is szerezhetnek maguknak. Ez Kazinczy mellszobrának fényképe, melyet Simonyi fényképirónk a Marsalko által kijavított márvány-szobor után több száz példányban készített. Egy-egy kép ára 50 új kr. lesz, diszes keretben 1 újft. Más adalék a fotóhasználatra: Szegeden Debreczeni Ignác Kazinczy Ferencz arcképét igen sikerülten lefényképezé s a kép ott 1 fton kapható. A derék fényképész nem haszonért, hanem hazafiui indulatból adja olly olcsó áron üvegre készített szép művét. Vasárnapi Ujság, 1859/44, október 30.

68. „Akademia pénztári hivatalában, valamint minden pesti könyvárusnál kaphatók a Kazinczy Ferencz emlékezetére vert érmek bronz példányai 2 új fton. Arany és ezüst példányok az akadémiai pénztárban megrendelhetők, amazok 120, ezek 12 ft előfizetés mellett. Pest, oct. 27. 1859. Toldy Ferencz, titoknok.” Vasárnapi Ujság, 1859/45, november 6.

69. Hódolat Kazinczy Ferencz szellemének, fametszet, Vasárnapi Ujság 1859. október 30., 44. szám. Október 27-e 1859. Kazinczy Ferenc emléknappja

70. F. M. [Falk Miksa]: Üljünk évszázados ünnepet! Vasárnapi Ujság 1859/44, október 30.,

71. Lendvay emlékére. Vasárnapi Ujság 1858. február 7., 6. szám; Szalay László emlékére. b. l. Rohn. j. l.: Ruzs K. fametsz. Int. fametszet, Vasárnapi Ujság, 1864, XI, július 31, 31. szám, 309.
72. Emléklap József nádor hivatalbalépésének ötvenedik évfordulójára. 1841. szépiá és kőrajz, jelezve balra lent: Peter Joh. Nep. Geiger; A haza nemtője – példája a polgárerénynek (Széchenyi-emléklap), 1860, kőrajz, Jelezve: Tevely Ferdinánd és George Ágoston. Rajz Rahl-tól. Kőre rajz.: Kollarz Ferenc. Nyomt.: Reiffenstein és Rösch Bécsben. TKCS, It.: 74.97; Lotz Károly: Széchenyi apoteózisa, 1867. vászon, olaj, 88 x 72 cm, jelezve balra lent: „K. Lotz 1867”, magántulajdon; Ádler Mór: Bárány Eötvös József arcképe, 1872, olaj, vászon, 42 x 32,3 cm, jelezve balra lent: „Ádler Mór fest. 1872”. MNG, It.: 2811
73. Kazinczy ünnepély a muzeum terében octob. 27-én 1859. J.n., kőrajz, Képes Ujság, 1859/16, november 6., 186–187.
74. A Kazinczy-ünnepély Pesten. Vasárnapi Ujság, 1859/45, november 6.
75. *Kibédi Varga* 1998, 161–176., *Porkoláb* 2005, 56
76. „Eötvös József magasztos emlékbeszédet tartott az ünnepelt fölött, mely általános, viharos „éljenek” és tapsokban kitört lelkesedést ébresztett.” [...] megérdemelte a borostyánt; de az örökké zöld koszorút csak olyan nemzet teheti fiának homlokára, mely arra maga is méltónak mutatta magát” – így végzé az eszme-és érzelmdus beszédet, mire az emelvény közepén zöld lombok s virágok közt felállított Kazinczy-mellszobor nagy lelkesedés közt megkoszorúztatott. Vasárnapi Ujság, 1859/45, november 6. A Kazinczy-ünnepély Pesten. Lásd még: Debrecen: ott mosolygott ránk az elhunyt hiven festett arcképe, melynek keretét babér folyá körül s felette örökzöld koszorút képezett. uo. 1859. november 6., 45. szám
77. Uo.
78. Miskolcon Bató István ur, az ünnepély örök emlékkívételére, Kazinczy nagy gypsz-mellszobrát, saját költségén, az iskola számára meghozatni ígéré ... Kazinczy mellképe előtt Vörösmarty „Szózatát” éneklé. Vasárnapi Ujság, 1859. november 13., 46. szám; Nagykanizsa: szinpad elején, Balogh J. hazánkfia által ez ünnepélyre rajzolt s egy helybeli lelkes hölgy készítette koszorúval s nemzeti lobogókkal díszített Kazinczy képe vala látható. uo. 1859. november 27., 48. szám. Pótléktudósítások a Kazinczy-ünnepet illetőleg.
79. id. *Gerszi* 1960. 84.; 303. jegyz., Vasárnapi Ujság, 1859. november 13., 46. szám. *Praznovszky* 1998, 56–57. Moldva, Bottosán: Előbb földszítve a terem falait, himes, politikai téren működő s szépirodalmi magyar írók arcképeivel s egynehány nagy jelentőségű magyar történelmi képpel. *Vasárnapi Ujság*, 1859. december 11., 50. szám: Pótló tudósítások a Kazinczy-ünnepélyekről.
80. Vasárnapi Ujság, 1859. november 13., 46. szám: Kazinczy-ünnepélyek vidéken
81. Vasárnapi Ujság, 1859. december 11., 50. szám: Pótló tudósítások a Kazinczy-ünnepélyekről.
82. *Szabó Richárd*: Kazinczy-album. Pest, 1860. 41; id. *Praznovszky* 1998. 57.
83. *Porkoláb* 2005.

RÖVIDÍTÉSEK

- Bialostocki* 1982.
Bialostocki, Jan: A kerettémák és az archetipikus képek. In: Régi és új a művészettörténetben. (Művészet és elmélet). Szerk., előszó: *Marosi Ernő*. Budapest, 1982.
- Berzeviczy* 1925,
Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865. Budapest, 1925.

BTM 1991.
 Ybl Miklós építész 1814-1891. Kiállítási katalógus. Rend.: *Gerle János, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál*. Budapesti Történelmi Múzeum, Hild-Ybl Alapítvány, Budapest, 1991.

Buzási 1984.
Buzási Enikő: A barátság-motívum térhódítása a 18. század portréfestésében. Művészettörténelmi Értesítő, 1984/4 212–237.

Buzinkay 1981.
Buzinkay Géza: A középosztály kialakításának programjai. In.: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk.: *Németh G. Béla*. Budapest, 1988.

Csatkai 1983.
Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. Budapest, 1983.

Dankó 1956.
Dankó Imre: Széphalom. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 3.), Sárospatak, 1956.

Dávidházi 2003.
Dávidházi Péter: „Iszonyodnám enmagam előtt.” Egy írói Oidipusz-komplexum drámája. In: *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: *Takács József*. Kijarat, Budapest, 2003.

Fábri 1987.
Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848. Magvető, Budapest, 1987.

Fábri 1997.
Fábri Anna: „Sohasem volt ily compact egyetértés. A Kazinczy-ünnep – 1859. In: *Kalla* 1997.

Fábri 2004.
Fábri Anna: „Eszme-surlódások”. A 19. századi magyar közirodalom (pesti) társaséletéről. Budapesti Negyed (Társasélet Pesten és Budán), 2004/4.

F. Csorba 2000.
F. Csorba Csilla: A költészet apoteózisa. In: *Kalla* 2000.

Gerszi 1960
Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960.

Goda 1993
Goda Gertrúd: Izsó Miklós 1831–1875. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1993.

Gyulai 1961.
Gyulai Pál: Társaséletünk. Pesti Röpirvek, 1850. október 27. Újraközölve: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Sajtó alá rendezte: *Bisztray Gyula* és *Komlós Aladár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

Hofmann 1987.
Hofmann, Werner: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1987.

Honour 1981.
Honour, Hugh: Romanticism. (Style and Civilization.) Pelican, London, 1981. (Artist's Life)

Kalla 1994.
Tények és legendák – tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Irodalomtudományi Intézete Kultusz történeti Kutató Csoportja közös konferenciájának megszerkesztett anyaga. Szerk.: *Kalla Zsuzsa*, PIM, Budapest, 1994.

Kalla 1997.
Kegyelet és irodalom. Kultusz történeti tanulmányok. Szerk.: *Kalla Zsuzsa*, PIM, Budapest, 1997.

Kalla 2000.
Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok. Szerk.: *Kalla Zsuzsa*, PIM, Budapest, 2000,

Kalla – Takáts – Tverdota 2005.
Kultusz, mű, identitás. Kultusz történeti tanulmányok 4. Szerk.: *Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György*, PIM, Budapest, 2005.

Kazinczy 1995.
Kazinczy Ferenc: Pestre 1828. Újraközölve: Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831. Válogatta: *Busa Margit*. Széphalom Könyvműhely, Felsőmagyarországi Kiadó, Budapest – Miskolc, 1995.

Kazinczy Gábor 1860.
Kazinczy Gábor. Előszó. In: Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. Kiad.: *Kazinczy Gábor*. Pest, Emich Gusztáv, kiadása, 1860.

Kazinczy 1810.
Kazinczy Ferenc: Báróczy Sándor. Hazai és Külföldi Tudósítások, 1810. I.

Kazinczy 1883
Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Kiadó *Abafi Lajos*, Pest, 1883.

KazLev.
Kazinczy Ferenc levelezése, I–XXI., Kiad.: *Váczai János*, Budapest, 1890–1911.

Keserü 1984.
Keserü Katalin: Orlai Petrics Soma (1822–1880). Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1984.

Keserü 1997.
Keserü Katalin: A kultusz köztés helye Kazinczy magyarországi kultuszának tükrében. In: *Kalla* 1994.

Kibédi Varga 1998.
Kibédi Varga Áron: A műfajok multimedialitása. In: uő: Szavak, világok. Pécs, *Jelenkor*, 1998.

Kibédi Varga 1998a.
Kibédi Varga Áron: Kép és retorika. In: Uő: Szavak, világok. Jelenkor, Pécs, 1998.

Király 1995.
Király Erzsébet: „Laudatio artis”. 19. századi képzőművészeink dicsértének egykorú emlékei. In: MNG 1995.

Kováts 1982.
Kováts Dániel: Széphalom. Kazinczy Emlékcsarnok. TKM, 113. Budapest, 1982.

Liber 1934.
Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. (Statisztikai Közlemények). Budapest, é. n. [1934].

Mocsáry 1855.
Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Müller Emil, Pest, 1855.

Margócsy 2000.
Margócsy István: Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához. In: *Kalla* 2000.

Margócsy 1981.
Margócsy István: Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor. Irodalomtörténet, 1981/3,

Mikó – Sinkó 2000.
Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatáról Magyarországon. Szerk.: *Mikó Árpád – Sinkó Katalin*. MNG Budapest, 2000.

Mikó 1860
Mikó Imre: Irányeszmék. Budapesti Szemle, 1860. 8–9. kötet.

Meller 1904.
Meller Simon: Kazinczy és Ferenczy. Művészet, 1904.

MNG 1981.
Művészet Magyarországon, 1830–1870. Kiállítási katalógus I-II. Szerk.: *Szabó Júlia*. *Széphelyi F. György*, MNG–MTA, Budapest, 1981.

MNG 1995.
Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. Koncepció.: *Sinkó Katalin*, MNG Budapest, 1995.

Nagyszandai Szekeres 1938.
Nagyszandai Szekeres Margit: Jakobey Károly (1826–1891). Budapest, 1938.

MTA 1992.
A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Szerk.: Szabó Júlia és Majoros Valéria, kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1992.

MTA 2004.
A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei. Szerk.: András Edit, Papp Gábor György, Budapest, 2004.

Orlai 1864.
Orlai Samu: A festészet és költészet rokonsága. In: Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1863. Pest, 1864,

Porkoláb 2005.
Porkoláb Tibor: Közösségi emlékezet, ceremonialitás, panteonizáció. Szempontok az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához. In: Kalla – Takáts – Tverdota 2005.

Praznovszky 1994.
Praznovszky Mihály: Az irodalmi emlékhely mint a kultusz egyik intézménye vagy szentélye. In: Kalla 1994.

Praznovszky 1998.
Praznovszky Mihály: „A szellemiadal ünnepei.” A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén. Mikszáth, Budapest, 1998.

Rózsa 1957.
Rózsa György: Kazinczy Ferenc a művészetben. Művészettörténeti Értesítő, 1957, 174–191.

Rózsa 1981.
Rózsa György: Kazinczy a műbíráló. Ars Hungarica, 1981/2. 203-209.

Szendrei – Szentiványi 1915.
Szendrei János – Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona. Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig. Első kötet A-G. Budapest, 1915.

Sinkó 1995.
Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900. In: MNG 1995. 15–48.

Soós 1960.
Soós Gyula: A Lánchíd oroszlánszobrainak mestere. (Marschalkó János 1819–1877). Művészettörténeti Értesítő, 1960/2, 123-127.

Szabó 1983.
Szabó Péter: Kazinczy portré-esztétikája. Ars Hungarica, 1983/2. 277-282.

Szelle Béla: Az arisztokrácia irodalompartolása az önkényuralom időszakában. Magyar Könyvszemle, 1998/2

Széphelyi F. 1981
Széphelyi F. György: Allegóriák a korszak festészetében és grafikájában. In: MNG 1981.

Szerb 1938.
Szerb Antal: Száz éves dolgok. Kazinczy Pesten 1827. Nyugat, 1938/12.

Tímár 1993.
Tímár Árpád: Vita Ferenczy István Mátyás-emlékmű tervéről. Ars Hungarica, 1993/2.

Toldy 1859
Toldy Ferenc: Képző és irodalmi művek a Kazinczy ünnepen. In: Akadémiai Emlékkönyv a Kazinczy Ferenc születése évszázados ünnepéről. Magyar Tudományos Akadémia, Pest, 1859.

Toldy 1872.
Toldy Ferenc: Irodalmi beszédei. Ráth Mór, Pest, 1872,

Veliky 1988.
Veliky János: Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In.: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk.: Németh G. Béla. Budapest, 1988.

EMESE RÉVÉSZ

„PERFORMED IMAGES”
KAZINCZY'S CULT IN POPULAR GRAPHICS

ABSTRACT

One of the richest and most spectacular cultic series of events at the time of absolutism was the 100th anniversary of Ferenc Kazinczy's birth in 1859. Celebrations took part all over the country, in more than hundred settlements and were lasting for months. Eyewitnesses' reports covered all the events so the public was accurately informed by the press. In the years of absolutism Kazinczy's figure became symbolic as the creator of Hungarian literature and the conservator of national culture. During the commemorations, celebrations many pictures have been created, among them some paintings and sculptures, but most of them graphics and photos for reproduction. The poet has been deified in Ferenc Plachy's lithography using "The Last Judgement" as a frame subject: holding the book of knowledge (life) in his left hand, cresting above his contemporaries with his followers who understand his teaching on his right side and his grim enemies on his left. An other emblematic composition of the anniversary was Soma Orlai Petrich's painting which represented the noble case of unifying interests through the meeting of Kazinczy and Kisfaludy. According to some contemporary memoirs this conciliating event took place in reality between the two largest figures of Hungarian romantics and classicism. Artefacts connected to cults gained their real meanings through these rituals, their "performance space" has been extended and they have become vivid part of ritual plays themselves. Works of arts have become through the choreography of celebrations with a hundred year old tradition part of an all-artistic spectacle, integrated them in the multimedial space of rhetorics, poem readings, music, living pictures and theatre plays.

DUBNICZKY ZSOLT

A SZÜLETŐ NAGYVÁROS

JAN NERUDA (1834–1891) CSEH ÍRÓ PESTI LEVELEI 1869–BŐL

„Hol a homoksivatag volt, ott most új város terül...”

(Jókai Mór)

Pest a 19. század második felében a technika és a kapitalista vállalkozás gyors fejlődésének és térnyerésének köszönhetően egyre nagyobb léptékkel rótt a fejlődés és az átalakulás útját. „Pest a szó magasabb értelmében kapitulummá fog válni” – írta 1847-ben Kemény Zsigmond¹ a Pest-Budára készülõ, írói ambíciókat dédelgetõ Szász Károlynak, és az 1870-es évektõl kezdõdõen a századforduló idõszakára a jóslat egyre inkább igazolódni és beteljesülni látszott. Budapest a gründolást követõ idõszakban mind az urbanizáció, mind a polgári átalakulás terén modern, európai rangú nagyvárossá fejlõdött, s utolérte az európai fõvárosok – London, Párizs, Berlin – sorát. Mind a hivatalos sajtó,² mind a várossal ekkor – az 1870-es évek elején – ismerkedõ Mikszáth Kálmán,³ vagy a város késõbbi krónikása, Krúdy Gyula⁴ már nagynak látta ezt a várost, melynek dinamikus fejlõdése olyan prosperitást eredményezett a

A pesti Duna-part látképe a görög-macedón templommal.

A tabáni Szent Katalin templom tornyából készült felvétel 1865 körül.

BTM Kiscelli Múzeum. ltsz.. 19.722

város történetében, ami mérföldes előnyt és egyre nagyobb kontrasztot jelentett a vidéki városokkal, és időnként önmagával szemben.

A 19. század derekára a II. József által megindított, de leginkább József nádor általános városszépítő és -fejlesztő tevékenységének, valamint, hozzá hasonlóan, Széchenyi István eszmei és gyakorlati propagandájának és elképzeléseinek köszönhetően az egyre dinamikusabban fejlődő Pest vált az ország első városává, aminek alapját elsősorban a város földrajzi fekvéséből adódó kereskedelmi hagyomány teremtette meg. Nemcsak Pozsonytól vitatta el politikai, kulturális téren a fővárosi szerepet, hanem jobbparti testvérvárosától, a középkori tradíciókra visszanyúló, rezidenciális és kormányzati szerepet játszó Budától is.

Mindebben fontos szerepet játszott a természetes városfejlődés, a fent említett személyek, közülük is Széchenyi abból a szempontból, hogy míg József nádor a városnak egy összmonarchiai (Gesamtmonarchie) kormányzati szerepet szánt, addig ő, aki a nemzet méltóságának a visszaállításán fáradozott, Pestet Budával együtt nemzeti fővárossá kívánta emelni. Közismert a grófnak egy angol szájába adott kijelentése, hogy „fővárosotok nevét Budapestre kellene változtatni, melly kevés év, sőt hónap mulva olly megszokottan ’s könnyen hangzanék mint Bukarest; ’s így két város egyesülne, melly most nem legjobb szemmel nézi egymást. Milly haszon áradna ezen egyesülésből, milly virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő mulva!”⁵ A tényleges egyesülésre ezt követően még közel negyven évet kellett várni, de a „legnagyobb magyar” által elhintett gondolat ott élt a korabeli közvéleményben, és a kortársak úgy tekintettek a Duna-menti ikervárosokra – elsősorban a Budával szemben rohamosan fejlődő Pestre, mint az ország leendő fővárosára.

Hasonlóképpen ítélte meg a két város viszonyát a századfordulón Mikszáth is: „Budának múltja Pestnek jövője van”⁶, véleményét a korábbi évtizedek tapasztalatai, a polgárosodás és az urbanizáció formálták, amelyek a vidékies, falusias jellegű városból modern nagyvárost generáltak.

Kivételes és kiváltságos helyzetben voltak azok, akik a városnak ezt az átalakulását – a maga fény- és árnyoldalaival együtt – átélhették, s maguk is kisebb vagy nagyobb mértékben részeseivé válhattak ennek a változásnak. Az utókorra hagyományozódott tapasztalataik – írott vagy képi formában – nemcsak a város életének mindennapjait ábrázolják, hanem az átalakulás, a nagyváros és a nemzeti főváros megszületésének tanújelei is egyben. Ezek a különböző műalkotások, túl az esztétikai élvezeten, társadalom- és művelődéstörténeti szempontból is fontos információkat szolgáltat(hat)nak, azzal együtt, hogy többnyire egy szubjektív szűrőt jelentenek. Az egyéni látásmód és szubjektivitás azonban nem jelenti a realitás elvesztését, a valós folyamatok torzítását – „nem mond ellent a valóságnak, csupán nem jelent teljességet.”⁷ Külön érdekességet, kuriózumot jelentenek ezek közül azok a városrajzok, amelyek idegen ajkú írók, költők, utazók tolla alatt születtek. Ezek a leírások többé-kevésbé – finoman kitapintható vagy nyíltan kimondott – etnikai, nemzetkarakterológiai színekkel is gazdagodnak, ami a nagyvárosi fejlődéssel együtt magyarosodó Pest-Buda esetében érdekes megállapításokat, felfedezéseket hordozhat, olyanokat, amelyek az itt élők számára megszokott, természetes, és így figyelemre sem méltatott jellemző vonások voltak.

*Jan Neruda a hatvanas
években, amikor Pesten járt.*

*(Szalantai Rezső:
A cseh irodalom története
Budapest, Gondolat, 1964.)*

A 19. század második felének jelentős cseh írója, Jan Neruda (1834–1891) ez utóbbiak közé tartozik, akinek 1869-es Pestről szóló leírása (*Levelek Pestről*) – egyéni látásmódján kívül – nemzeti színekkel telítődik. A cseh szín származásából, a magyar Pest magyarosodó jellegéből fakad, hiszen útirajzában a ’60-as években újból feléledő és feltámadó nemzeti öntudat cseh nézőpontjából többek között a magyarok magyarrá s egyben nemzeti szimbólumává váló fővárosát ábrázolja. Sőt, mivel korábban Nyugat-Európában tett utazásokat, ez a nézőpont valamelyest egy nyugati rálátással, összehasonlítási alappal is gazdagodik.

Neruda esetében külön kuriózitás még, hogy írói vénája fogékony volt a városi élet bemutatása iránt, hiszen mint Prága szülőtte, prózai műveinek jelentős részét szülővárosának, s azon belül gyermekévei és fiatalága helyszínének a Kisoldalnak (Malá Strana) szentelte. Mái népszerű novella- és elbeszéléskötete, *Kisoldali történetek (Malostranské povídky, 1878)*⁸ Prága ezen ősi, a Hradcsin tövében elhelyezkedő kerületének mindennapi életét és jellegzetes figuráit vonja be az irodalom körébe. Hősei kispolgárok, akiknek többsége a megszokott életmód, illúziók, eszmék, szokások és értékek rabságában szenved, és képtelen arra, hogy az őket ért kihívásokra egzisztenciájukat megváltoztató vagy előmozdító válaszokat adjon. Nemcsak szemlélte, de tudatosan kutatta is ezeknek az embereknek a mindennapi életét és életük helyszíneit, hogy a kor irodalmi irányzatának, a romantikát felváltó realizmusnak megfelelően minél hűbb és hitelesebb képet fessen róluk, azzal együtt, hogy tollát nem a tudományos, hanem az irodalmi ábrázolás igénye vezette.

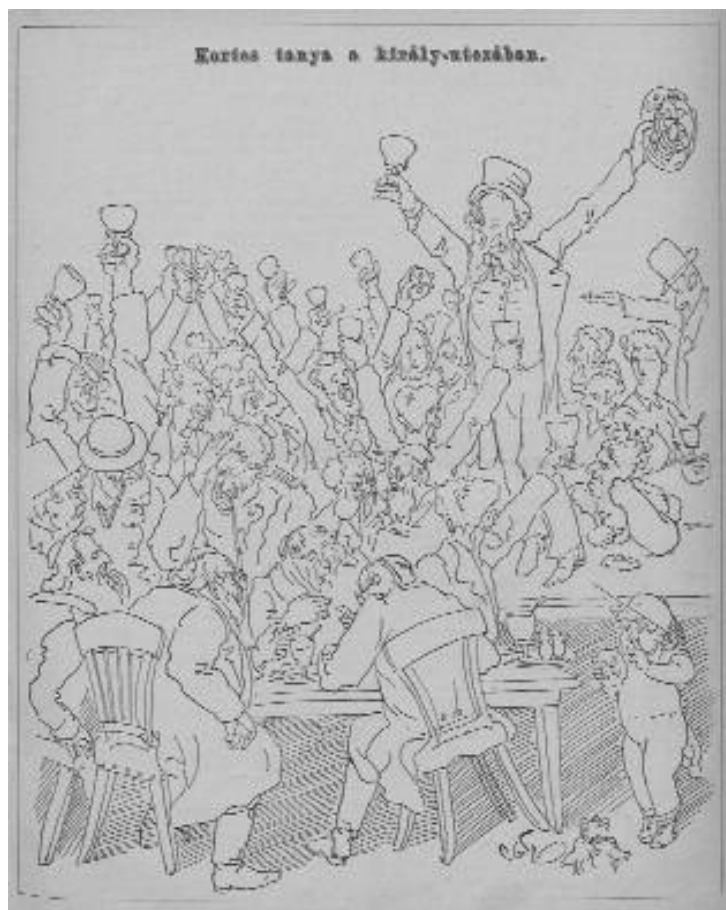
Prágáról szóló történeteinek kívül külföldi rajzai és tárcái a világirodalom legjobb útirajzaival veszik fel a versenyt, amelyekben a kitűnő megfigyelőképesség tudományos és művészeti ismeretekkel ötvöződik. Ezek közé tartozik az az írás is, ami az 1860-as évek legvégének Pestjét ábrázolja.

Leendő fővárosunkat 1869 tavaszán kereste fel, szűk két év elteltével a kiegyezés után, abban az időszakban, mikor Magyarországon 1865-öt követően ismét választások zajlottak, amelyre a hazai közvélemény élénk várakozásokkal tekintett, s ami a maga nemében, az éles politikai küzdelmeken kívül, bizonyos értelemben látványosság, parádés politikai reprezentáció is volt. Aki gyermekfejjel látott először ilyet, annak egy életre szóló élmény maradt. „Még ma is látom magam előtt az akkori Pest teretarálta⁹ utcáinak kortesmozgalmakkal, lovas bandériumi vonulásokkal, nemzeti zászló-lengésekkel felabajgatott kusza, tarka, zajos, diorámáját.”¹⁰ Az író, költő, publicista, a népnemzeti irodalmi irányzat egyik utolsó képviselőjeként számon tartott Kozma Andor (1861–1933) írta ezeket a sorokat az 1917-es önéletrajz-töredékében, amelyben a várossal még gyermekként megismerkedő író, gyermekszemmel látatja az 1860-as évek végének Pest-Budáját. Az azóta megélt változás tapasztalatának birtokában visszaemlékező író számára Pest ebben az időben ugyanazokat a sajátos-

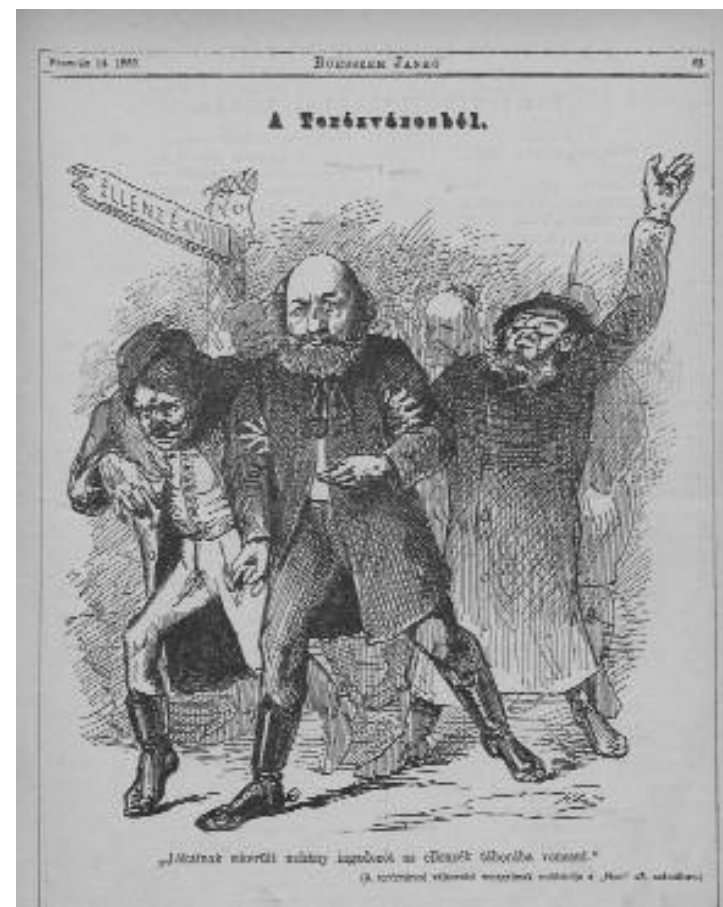
ságokat mutatta fel, amelyeket Neruda számára is láttatni engedett magából: a választásoktól hangos, magyarosodó, nagyvárosias arculatát.

A dualizmuskori választási küzdelmeket mindig nagy feltűnés és pezsgő, mozgalmas élet kísérte a városban, hiszen a pártokká szerveződő különféle politikai irányzatok mind verbális, mind vizuális téren megnyilvánuló, a megnyerés és a meggyőzés célját szolgáló, mutatós propagandaháborút folytattak egymással. „Mikor aztán a képviselő-választás ideje közelít – írta a budapesti életet kiválóan ismerő Jókai Mór –, akkor politikai klubba alakul át minden egyesület. Nincs kávéház, vendéglő, a hol egyik vagy másik jelöltnek a pártja tanyát ne ütne, s ezt jelzi a kapu fölé kitűzött nagy nemzetiszín zászló, a jelölt nevével.”¹¹ A pesti kocsmákat, vendéglőket ilyenkor kortesek lepték el, akiket Neruda az írásában – mint magyar sajátosságot – külön ki is emelt, és élénk színekkel jellemzett. Az utcákon nemzeti színű zászlós felvonulások zajlottak hangos éljenzéssel, a zászlón a jelölt nevével, mások pedig a pártjuk és jelöltjük színét mutató tollat tűztek a kalapjuk mellé.

A dualizmuskori választások közül természetesen mindegyik fontos és meghatározó jellegű volt, mégis jelentőségét tekintve az 1869-es kiemelkedett ezek közül. Nemcsak azért, mert a kiegyezéssel megszülető dualizmus első választása volt, ha-

*Kortes tanya
a Király utcában.
Bosszém Jankó,
(2. évf. 57. sz.)
1869. január 31. 45.*

*Egykorú karikatúra
Jókai Mór
képviselő-
választásáról.
Bosszém Jankó,
(2. évf. 59. sz.),
1869. február 14. 65*

nem azért is – s ezen van a döntő hangsúly –, mert a választás a kiegyezés, és az ennek nyomán megszülető dualizmus legitimitását vagy elutasítását jelentette, azaz, hogy Magyarországon többségben vannak-e, és a kormány, a Deák-párt szilárd bázisát alkotják-e azok, akik az Ausztriával megszülető kompromisszum konszolidációját kívánják. „Magyarországnak először nyílt alkalma arra, hogy a fejlődés lehetőségeit tartósan szabályozni kívánó kompromisszumból nyilatkozzék.”¹²

Valószínűleg maga az esemény is motiválta Nerudát, hiszen, ha hihetünk Mikszáthnak, a választási küzdelem több bécsi tudósítót is Pestre vonzott.¹³ Neruda írásának függelékeként ott szerepel magyarországi kortársának, Jókai Mórnak az 1869-ben elért választási sikere, amikor is mint balpárti (balközép) jelöltnek, Pesten a terézvárosi választókerületben sikerült legyőznie Gorove István hivatalban lévő minisztert. Jókai indulása és győzelme a korabeli közvélemény részéről is élénk várakozást és nagy feltűnést keltett, így Neruda figyelmét sem kerül(het)te el. Ahogy az előbb idézett Kozma Andor is visszaemlékezett rá, „a Terézvárosban volt akkor is a legnagyobb hűhó és felfordulás. Ott Jókait választották meg, mint balpártit.”¹⁴ Neruda leírása azonban nem a választási adatokról szól, hanem a választás napján zajló heves

*Az egykori Széna tér, ma Kálvin tér piaca 1860 körül.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz.: 2002.328*

és várakozás-, valamint feszültségekkel teli küzdelemről, ami végül Jókai győelmét hozta. Beszámolójának középpontjában a választási jelenetek és városi életképek állnak, karikírozva benne a magyarság politika iránt megnyilvánuló élénk és erőteljes szimpátiáját.

Ami pedig Neruda érdeklődését ezzel együtt s ezen túlmenően felkeltette, az maga Pest volt, mint nemzeti fővárossá váló város.

A '60-as években a Habsburg Birodalom cseh oldalán nagy tüntetések zajlottak a cseh nemzet jogaiért, ugyanúgy, mint Magyarországon Pesten, de amíg a magyaroknak az 1867-es kiegyezéssel sikerült visszanyerniük állami önállóságuk jelentős részét, addig ez a cseheknek továbbra is csupán vágy maradt. Érezte, tudta ezt Neruda is, érezte és ostorozta a hazai viszonyok zártságát, korlátoltságát, az ebből fakadó hátrányokat és lemaradást, annak a szárnyalásnak a hiányát, ami leginkább az önálló, öntudatos és büszke nemzetek sajátja. A feltámadó nemzeti öntudat időszakában magától értetődően kiemelkedő szerep illeti meg a fővárost – vagy ha ilyen nem létezik, akkor a megteremtés szándékát. A fővárost az ország sajátjának érzi, mint a nemzeti élet természetes központját, a nemzet szuverenitásának, valamint egyediségének kifejeződését. Nerudát valószínűleg elsősorban ez vonzotta hazánkba és Pestre, érdeklődve figyelte, milyen az, ha egy nemzet visszanyeri önállóságát, milyen távlatok és lehetőségek nyílnak meg előtte. Magyarországi útján leginkább az ösztönözte, hogy mit kell, és mit érdemes tenni saját nemzete jövőjének érdekében.

Neruda írásának egyik érdekessége éppen ezért az 1869-es választásokról szóló színes beszámoló, továbbá a fejlődésnek induló Pest-Buda arculatán megnyilvánuló finom kontraszt, a kis- és nagyvárosi vonások együttélésének megragadása. A beszámolóban még bőven megjelenik a múlt, a kisvárosi jelleg, de már felsejlik és kitapintható a jövő – egy európai nagyváros megszületésének a lehetősége. A múlt és a jövő egymás mellett való érzékeltetése – nemzeti színezettel átszőve – adja Neruda, a jó tollú, realista író írásának ízét és zamatát.¹⁵

A nagyvárosi fejlődés sajátja, hogy a város egyre nagyobb mértékben elhatárolódik a természettől, kinő belőle, és föléje kerekedik. A természetnek az ember igényei szerint történő átalakítása és legyőzése részben a város létrejöttében realizálódott.

Egy korabeli tudósítás szerint a nagyvárosi jelleget azok az építészeti, infrastrukturális és területi változások adják, amellyel az ember egyre inkább birtokba veszi, és átalakítja az ősi természetet vagy a természetadta lehetőségeket. Mindez valahol ott kezdődik, mikor az „...őz-lakta regényes helyeken a szakadatlanul előrehaladó ember telepedik le.” A császárváros Bécs – mert a tudósítás erről a dualizmus kori vetélytársról szól – egyre inkább a nagyváros jellemző jegyeit ölti magára, „...napról-napra megszerzi magának a nagyváros minél több jellegét: terjed, szépül, gyarapszik, nyújtózkodik, fejlődik.”¹⁶ A városban vagy annak peremén, gyárak, füstölő kémények épülnek, a természet erőit a Duna szabályozásával, a vízvezeték-rendszer kiépítésével az ember egyre jobban megzabolázza. De a nagyvárost nemcsak a kőrengeteg és a füstölő kémények jelentik, hanem a higiénikus és esztétikus környezet megteremtése is. A város tartozékai a rendezett parkok és terek, a rózsakertek és a hattyúnépes tavak, a csinos és elegáns utcák, korzók, valamint a magasba szökő házak, a reprezentáns, a művészet fenségét tükröző középületek, paloták.

A bécsi Ringstrasse részletei.
Magyar Bazar, (4. évf. 16. sz.) 1869 augusztus 15, 261

Az érdeklődők 1869-ben meglepve tapasztalták, hogy a szomszédos Bécs mennyit fejlődött az elmúlt nyolc esztendőben. A belvárost félkörívben övező Glacis, az egykori városfalak és árkok helyén egy új városrész, egy hatalmas, új zóna volt születőfélben: a Ringstrasse és környéke. Reprezentatív palotái, rendezett parkjai, épületei, fákkal szegélyezett utcái a párizsi boulevardok hangulatát idézték.¹⁷ Bécs nemcsak követte, de némely vonatkozásban meg is haladta francia mintáját, aminek alapján méltán illeszkedett az európai nagyvárosok sorába. A kérdés az, hogy vajon az e sorban helyet kérő, születő magyar nemzeti főváros, Pest – Neruda írásának és értékelésének függvényében – rendelkezett-e már az 1860-as évek végén a nagyvárosokra jellemző koordinátákkal?

Pest ebben az időben az építési láz hevületében égett. Az 1857-es évek pénzügyi krízisének dekonjunkturális időszakát követően a városban az építési kedv egyre nagyobb lendületet vett, amely eltartott egészen az 1870-es évek közepéig. Mindez nemcsak az építőipar fejlődését, de az építkezések gyors ütemű előrehaladását is jelentette.¹⁸ Ezt az az igény is elősegítette, amelyet elsősorban Pest – s hozzá hasonlóan az ország – közönsége támasztott a főváros szépítése és csinosítása érdekében, hogy az ikervárosok minél előbb a nemzet tükörképévé és reprezentáns fővárosává váljanak.¹⁹

A nagyváros arculatának egyik legszembeütőbb és legjellegzetesebb vonása, – és határának mutatója is egyben – a külsőleg viszonylag reprezentatív, számos család befogadására alkalmas két-, háromemeletes házak megjelenése, valamint a város beépítettségének mértéke. Már az 1860-as évek közepén feltűnt, hogy a város dimenziói kezdtek megváltozni, s egy emberöltő alatt annyit fejlődött, hogy annak már látható nyomai voltak, és a végletek és ellentétek kialakulásában öltöttek testet. A belvárosban többemeletes házak épültek, a külvárosok viszont továbbra is szegényes, falusias jelleget hordoztak.²⁰ A képlet az 1870-es évek elején sem sokat változott. „Ím előttünk az ó Pest zugszerűsége, vidékies kicsinydedsége, hol emeletes házak tövében viskók terpeszkednek” – az ekkor már pár éve itt élő, hírlapírással foglalkozó Vajda Viktor (1834–1916)²¹ meglátásai ezek, akit jó néhány kortársához hasonlóan, valószínűleg az érvényesülés vágya hajtott föl Pestre. A magyar társadalomról szóló bírálatában a város Janus-arcúságát hangsúlyozta, de egyben meglátta azt az ígéretes lehetőséget is, ami a fejlődés és az európai nagyvárossá válás szempontjából benne rejtett. „Ez az új Pest, – írta a Lipótváros rendezett utcái és házai kapcsán – és nagyszerűséget ígér, sőt helyenként már most is magán hordja annak jellegét.”²² A sokak által emlegetett belváros ekkor már nem csupán a középkori városfalon belüli hagyományos közigazgatási térséget jelentette, hanem azokat levette és kivetkőzve, az azokkal szomszédos, elsősorban északi, lipótvárosi területet is, melynek irányába a városközpont súlypontja egyre inkább eltolódott. Fejlődésében nem a már kialakult térszerkezet, hanem az épületek nagyságrendje változott meg leginkább, amely az idegen szemlélő számára a külvárosok földszintes házaival szemben mind városképileg, mind esztétikailag éles kontrasztot mutatott. Pest két-, három-, sőt négyemeletes házai közül a legtöbb a Belvárosban, illetve a Lipótvárosban koncentrálódott, míg a földszintes épületek közül ebben a két városrészben írták össze a legkevesebbet, ellentétben a külvárosokkal, ahol az egyemeletes és földszintes házak dominanciája

*Buccarich Emil:
Narancsárusok egy
budapesti utcáskarkon.
Papír, fametszet,
138x160 mm,
j. b. l.: „Buccarich raj.”
Vasárnapi Ujság, (21. évf. 17. sz.)
1874. április 26. 260.*

uralkodott.²³ Pesten a sűrű beépítettség határa nagyjából a mai Nagykörút mentén húzódott, amelyen kívül főleg kertes épületek vagy telkek, illetve az ipari fejlődést jelző létesítmények: malmok, műhelyek, gyárak, vágóhidak helyezkedtek el. Neruda 1869-ben nemcsak a belváros és a külvárosok ellentétére figyelt fel, de az építkezések nagymérvű ütemét is tapasztalta. „Gyors iramban folyik az építkezés. A belvárosban nyugati mintára hatalmas bérházakat emelnek, a külvárosokban egész negyedek épültek kis, földszintes házakból, amelyekben egy-két, legfeljebb három család fér el. Légiószámra állnak már ezek az izléstelen kis házikók.”

A nagyvárost azonban nemcsak az épületek száma, az emeletek magassága emeli a vidéki kisváros(ok) fölé, hanem azok jellege, funkciója is, azaz a középületek, amelyek elsősorban a szellemi élet magasabb, nívósabb színvonalát szolgálják, másrészt a kultúra, a szórakozás, a közlekedés, a gazdaság, az egészségügy, a közigazgatás és közbiztonság megnövekedett igényeit elégítik ki. A látványos építkezések ellenére a város ekkor még kevés, valóban meghatározó jellegű középítményt mondhatott magáénak. A legtöbbet Neruda ott említi az írásában, de közülük alig nyerte meg valamelyik a tetszését. „Bátran állíthatjuk egyelőre, hogy Pesten nincsenek szép épületek. A Nemzeti Múzeum görög, az Akadémia reneszánsz stílusban épült és ennél a kettőnél akár meg is állhatunk.” Ezen kívül megemlítette még a Vígadót, amelynek a vonalait durvának találta, az épületet pedig súlyosnak és nehézkesnek ítélte,²⁴ valamint az újonnan elkészülő, a város és az ország kapitalista fejlődését talán leginkább kifejező, és a nagyvárosra jellemző élénk gazdasági élet sine qua non-jának számító takarékpénztárt,²⁵ amelyről ugyancsak lesújtó véleményt alkotott, mert a drága kivitelezés ellenére nem látott benne semmi olyan különlegességet, ami alapján részévé válhatna Budapest építészeti hagyományának.

Pest egyházi épületei a városkép átalakulásával nem tudtak lépést tartani. A nagyvárosi jelleget mutató többemeletes házak, valamint a hazai ipar fejlődését jelző gyár-

kémények sűrűsége és elsősorban magassága mellett a régi, barokkos templomépületek szinte eltörpültek. Pest a Dohány utcai zsinagógán, amely 1854–1859 között épült, az egyetemi, a belvárosi, a 18.–19. század fordulójáról származó józsefvárosi és terézvárosi templomon kívül nem rendelkezett jelentősebb egyházi építménnyel. 1851-ben elkezdődött ugyan a reprezentatív jellegű lipótvárosi templom (Bazilika) építése, de a munkálatok pénzihiány miatt elhúzódtak, a kupola 1868. januári beomlását követően pedig közel hét évig szüneteltek. A hiányt és az ezen való változtatás szükségességét természetesen felismerte a véleményének hangot adó városi közönségen kívül a város építészeti arculatáért felelős Fővárosi Közmunkák Tanácsa,²⁶ vagy a várost bemutató és propagáló Jókai Mór is, aki az 1870-ben megjelenő *Magyarország képekben* című honismertető album Budapestről szóló részében a város szépségét messzemenően emelő templomok hiányát panaszolta fel. „Pest egyházi a város nagyszerűségéhez igen kis mérvűek; egy olyan monumentális építészeti remekmű, minő a kassai székesegyház, emelhetné az első tekintet megragadó méltóságát. A most épülő lipótvárosi dom némileg pótolni fogja e hiányt, csakhogy az is szomorú lassúsággal épül.”²⁷ Mindezek után nem csoda, ha az egy évvel korábban idelátogató Neruda is elmarasztalólag írt a város egyik patinájának számító templomállományról, és jelentékteleneknek ítélte a meglévő pesti templomokat, amelyek szerinte semmivel sem gazdagítják Pest városképi arculatát. Kivételt szerinte a zsinagóga képezett, de homlokzatát ennek is esztétikailag élvezhetetlennek tartotta. Ezen kívül írásában említette még a Nemzeti Színházat és a Lánchidat, mint a pesti városkép ekkor már meghatározó és nélkülözhetetlen elemeit.

*Beck Villy (1824–1862): Libavásár Pesten.
Papír, fametszet; 9x13,4 cm, jelzés: nach einer Skizze von L. v. Elliot. BTM lt.: 3848*

Dunavizesek.

Prónay Gábor: Vázlatok Magyarhon népeletéből. Pest, Geibel Armin, 1955. 92.

Ha az épületek többsége nem is nyerte el a cseh író tetszését, vele együtt bátran állíthatjuk, hogy ezek már a születő nagyváros középítészeti előhírnökei voltak. Az 1865-re elkészült Akadémia és a már több mint két évtizede álló Múzeum (1847) a tudomány reprezentatív fellegvárai voltak, a szintén 1865-re felépült Vigadó²⁸ pedig a főváros kulturális életének színvonalas központját jelentette, amelyek a megnövekedett, s több szempontból is megváltozott igények és városi kultúra szolgálatában álltak. A korabeli véleményekkel egybehangzóan többnyire ez a három épület adta ekkoriban Pest meghatározó középületeinek összességét.²⁹ Mindez már jelezte a városfejlődés, az urbanizáció irányát, de egyben azt is mutatta, hogy a város ennek az útnak még csak a kezdetén állt. A nagyvárosi fejlődés további szakasza majd azokban a középítkezésekben követhető nyomon, amelyeket maguk a nagyvárosi igények, valamint országos, társadalmi érdekek hívtak életre. Ilyen beruházásoknak számítottak az Opera, Zeneakadémia, a színházak, egyetemek, iskolák, művelődési intézmények épületei, valamint azok a városképi elemek – szobrok, parkok, terek –, amelyek a kényelem mellett a kellemes városi környezet elengedhetetlen tartozékai voltak.

Pest arculatának az átalakulását a városban élők is tapasztalták. Felfigyeltek a belváros és a külvárosok egyre nagyobb ellentétére, valamint igény támasztottak arra, hogy a város ne csak a mindennapi élet szükségleteit elégítse ki, hanem esztétikai élvezetet is nyújtson, és építészeti hagyományt teremtsen. „Pest épül, de nem szépül, mert új házai a jövőre való tekintet nélkül jönnek létre, a Lipótvárost kivéve minde-

nütt. [...] Mit használ egy szép palota létrejötte, ha az utca tekervényes avagy épen görbe voltán nem kívánnak segíteni, és mit ér az oly telek beépítése, mely egy fenséges köztér alkotására sokkal több célszerűséget nyújtana”³⁰ – az előbb idézett Vajda Viktor szavai ezek, aki a várossal szemben maga is kritikai észrevételeket támasztott. Pest építészeti arculatából a nagyvároshoz illő esztétikumot hiányolta. Úgy látta, hogy a nagyvárosi arculathoz, légkörhöz önmagukban még nem elegendők a gyorsan szaporodó, csupán a növekvő lakásigényt kielégítő, többemeletes, reprezentatív épületek megléte, mert ahhoz éppúgy hozzátartoznak a kényelmes parkok, sétányok, terek kialakításai is. Ezek nemcsak a városba szoruló, vagy a városban élő emberek mindennapi életét teszik kellemesebbé, hanem a város esztétikai megjelenését is nagyban előmozdítják. Ezt a kiforratlanságot, és magát a születést, a keletkezést érzékelteti Nerudának az a zseniális és igen találó hasonlata, amelyben a várost egy olyan fiatal óriásnak láttatja, mely még „hányja-veti magát”, amely még „személyiség nélküli, jelleg nélküli, formátlan hústömeg.”³¹ Mint az a fiatal költő, aki belső hevülettől égve, az Olympos csúcsára kívánczik, de még lázasan keresi a saját hangját, egyéniségét, azokat a tónusokat, amelyek majd csak őreá lesznek jellemzők, amelyek egyéniségét, egyediségét fogják majd adni. Ilyen fiatal óriás Neruda szemében Pest, mely város kétségkívül ott lesz az európai rangú fővárosok sorában, de még ahhoz mind infrastrukturálisan, mind esztétikailag fejlődnie kell, amire Neruda itt tartózkodását követően az utókor szemszögéből visszatekintve – a fővárosi látképpályázat célkitűzését vagy a Kálvin tér átalakulását véve alapul – megközelítőleg még tíztizenöt évet kellett várni.

Az emeletes és a földszintes házak viszonylag gyors ütemű szaporodása ellenére Pest a 19. század második felében, és 20. században egy jellegzetes, a nagyvárosokra jellemző problémával s egyben kihívással találta szembe magát: a mindig égető és megoldásra váró lakáskérdés, azaz a lakásszükség enyhítése és a lakásreform sarkalatos feladatával. „A legfontosabb megoldásra váró feladat – az író szerint – egyelő-

Dunavizesek.

*Budapesti Viszhang (24. sz.)
1856, június 12. 200.*

re az, hogy a rohamosan növekvő lakosságot egyáltalán fedél alá juttassák.” Nem véletlen, hogy ebben az időben látott napvilágot egy pesti magánzó tollából az a röpirat is,³² amely éppen ezt a problémát vázolta, és kereste egyben rá a megoldást, vagy Mikszáthnak az a levele, amelyben a nagyvárosi jelleg – valószínűleg az író akkori pénztárcájához mérve – részben a szűkös lakásviszonyokban, illetve a drágaságban öltött testet.³³

A 19. század dereka után megnövekedő pesti lakosság átlagosan már egyre sűrűbben lakott lakásokban élt, ami nemcsak közegészségügyi szempontból jelentett veszélyt, de alkalmat adott a különböző lakásuszorákra is. Pest lakossága az 1780-as évektől kezdődően átlagosan 11%-kal emelkedett évenként. Az 1860-as évek közepétől kezdve ez az emelkedés – a bevándorlásoknak köszönhetően – egyre nagyobb lendületet vett, és 1869-ben a lakosság már meghaladta a kétszázezer főt.³⁴ A lakások számának emelkedése viszont a nagymérvű építkezések ellenére sem tudott kellő lépést tartani ez utóbbi évek lakosságszámának gyorsuló növekedésével, ami az egy házra eső lélekszám emelkedését eredményezte. Míg 1866-ban átlag huszonhat lélek jutott egy házra, addig 1869-ben ez a szám már harmincegyre nőtt,³⁵ s így nem véletlen, hogy a nagyvárosra jellemző lakásínség mellett a lakbérek is a magasba szöktek. Ez utóbbi, egy év leforgása alatt, 1868-ról 1869-re 13%-kal emelkedett.³⁶ De nemcsak a belvárosi, hanem a külvárosi házak lakbéréi is drágák voltak: „egy egyszerű ágyrajáró – Prágában »hatosos«-nak hívják őket, – a Terézváros vagy a Ferencváros legfélreesőbb utcájában tíz-tizenkét forintot fizet a szállásért havonta, a lakásokat túlfizetik” – írja Neruda, aki szerint mindenki ott talál magának szállást, ahol a város erre alkalmas helyet biztosít: „a munkásság számára hanyatt-homlok építik a »munkáslakásokat«, a kishivatalnokok ezrei a kiterjedt budai szőlők faházaiban találnak lakásra.”

A nagyvárosi drágaság azonban nemcsak a lakbérekben öltött testet, hanem az üzlethelyiségek árában is, mely szintén drasztikus emelkedést mutatott. Egy-egy belvárosi üzlethelyiség ára az író tapasztalata szerint „tízezesenként szökell a magasba”. Ez a drágaság a lakbérekkel együtt benne Amerika hangulatát idézte. „Akárcsak Amerikában” – a leírás jellegzetes, többször visszatérő fordulata, ami a város fejlődésének állandó jelzője is lehetne, magában foglalva a fejlődés, a prosperitás, a lehetőségek kiteljesedését túl ennek az árnyoldalait is: a részvétlenséget, a bűnözés, a szegénység, a kétes egzisztenciák megnövekedését.

Egy város urbanizációját természetesen nemcsak a földfelszín felett emelkedő épületek jelezték, hanem a felszínen, illetve az alatta folyó munkálatok is: az utcakövezés, a rakpartépítés, a különböző vezeték- és csatornahálózat kiépítése, valamint a tömegközlekedés megindulása. Pest Neruda idején ebből a szempontból még messze elmaradt a nagyvárosi színvonalától. Nem véletlen, hogy az író úgy emlegette Pest kövezett utcáit, mint az óriás testére szabott túl rövid nadrágot, mely „meztelenség bizonyos mértékig hasonlatossá teszi a többi magyar városhoz”, azaz még mindig kisvárosi jelleget kölcsönöz a balparti városnak. 1867 körül – a közíró, várospolitikus Ország Sándor, a város építészeti fejlődését koordináló Fővárosi Közmunkák Tanácsa előadójának visszaemlékezése szerint – Pesten csak a város belső, jelentősebb utcái voltak kikövezve, míg a többiek burkolatlanul vagy elhanyagolt állapotban fe-

küdtek, a város országos jelentőségű főerei, a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út), a Kerepesi (ma Rákóczi), Üllői utak pedig télen szinte járhatatlannak bizonyultak.³⁷ Neruda sem felejtette el megemlíteni a Széchenyi által is elmarasztalt és írásban megörökített, vendégmarasztaló pesti port és sárt, mely a csapadéktól és a szélről függően a pesti polgárok mindennapi életének már-már megszokott és bosszantóan méltatlan részévé vált,³⁸ a városlátogató idegeneket viszont minden korban kifejezetten keletlenül érintette,³⁹ az urbanizáció előrehaladtával pedig egyre inkább nyugtalanító és aggasztó volt. Ennek kapcsán utalt, ironiával kevert humoros hangnemben, Magyarország – benne Pest – úthálózatának a kiépítési módjára, ami szerinte nem más, mint a kocsikerekek által ledöngölt és kitaposott földút. A nagyvárosra jellemző útburkolás – vagy ahogy akkoriban nevezték: boulevardirozás – amelyet a város központi és ipari jellege, a megnövekedő áruforgalom, valamint a közlekedési és közegészségügyi szempontok sürgettek, csak Neruda itt tartózkodását követően, az 1870-es években kezdődött, amikor is a mai Kiskörút vonalát, valamint a beletorkolló, már meglévő nagyobb főutakat (Kerepesi, Üllői út) díszburkolattal, fasorral látták el.⁴⁰

A pesti rakpart építési munkálata Neruda látogatása idején már javában folyt, de nem sokkal azelőtt vette kezdetét. A fővárost 1838 óta égető probléma, az árvíz megakadályozására és a Duna szabályozására ugyan születtek különböző tervek, de a tényleges beruházások elkezdésére csak az 1860-as évek elején került sor, először a Lánchídtól északi majd déli irányba. Ennek eredményeképpen a pesti oldalon a Margit-híd és a Fővármház között kétszintű függőleges partfalak létesültek. A kiépítés nemcsak a Duna folyásának szabott bizonyos mértékben határt, de konszolidált kerekek közé szorította azt a városi vásári forgatagot is, mely Neruda idején még a vízmosta parton kezdődött.

A nagyváros karakterisztikus vonásának elengedhetetlen része az első tömegközlekedési eszköz megjelenése, majd folyamatos elterjedése. Az első lóvasút, amelyet Neruda látott, és ott szerepel az írásában is, nem sokkal az író látogatása előtt, 1866. július 30-án gördült végig ünnepélyesen az egykori Széna tér (ma Kálvin tér) és Újpest között, hogy aztán később – néhány éven belül – a fejlődés jeleként és az igényeknek megfelelően újabb szárnyvonalakkal egészüljön ki. 1869-re már a mai Rákóczi út és Üllői út mentén a Városliget és Kőbánya felé is kiépültek a vonalak, közvetlenebb és gyorsabb kapcsolatot teremtve a különböző városrészek között. De mit is jelentett a lóvasút a főváros életében? Míg korábban a különböző fogatok és bérkocsik kielégítették a pesti lakosság közlekedési igényét, addig a 19. század második felében a nagyvárossá duzzadó balparti város már új igényeket támasztott a (tömeg)közlekedéssel szemben. A nagyvárosi fejlődés, ami éppúgy jelentette a forgalom és a város területi növekedését, mint ahogy a gazdasági és társadalmi viszonyok átalakulását, a „városon belüli olcsó, gyors és nagy tömegek szállítására alkalmas, rendszeres közlekedés megteremtését követelte meg. Az élet olyan városi rétegek számára is szükségessé tette a viszonylag gyors helyváltoztatást, melyek nem tarthattak saját fogatot, és nem vehették rendszeresen igénybe a drága bérkocsikat.”⁴¹ S amíg ezek az omnibusszal együtt kisüzemnek számítottak, hiszen nem igényeltek jelentős beruházásokat, addig a lóvasút már egy igazi nagyvároshoz méltó nagyüzemi minőséget jelentett. Egyrészt megalapításához már nem volt elegendő egyetlen ember,

hanem társakat kívánt, másrészt a lóvasúthálózat kiépítése nagyobb beruházásokat követelt: sín pályákat kellett lefektetni, indóházakat építeni, telkeket vásárolni, váltólovakat tartani, ami részvényeseket, különféle érdekeltségeket hívott életre. A lóvasút nemcsak abban jelezte a nagyvárosi fejlődést, hogy a felduzzadó lakosság kényszerítő hatása alatt jött létre, hanem abban is, hogy egyrészt benne nagyobb vagyonok koncentráálódtak, másrészt pedig – ha nem is a szó szoros értelmében, de – profitorientált üzletemberek, kapitalista vállalkozók vállalkozói készsége testesült meg benne. A lóvasút tekintetében a leendő főváros viszonylag előkelő helyet foglalt el az európai városok között, hiszen a kontinensen nyolcadikként nálunk indult el ez a tömegközlekedési eszköz, amely amellett, hogy a nagyváros hívta életre, maga is a városfejlődés egyik fontos tényezőjévé vált. A következő állomást a villamosított vasútvonalak és a földalatti megjelenése jelentette, ami viszont már Budapest modern nagyvárosi fejlődésének folyamatába illeszkedett.

A születő nagyvárosok egyik legnehezebb problémája mindig is a vízellátás, a kelő vízszükséglet kielégítése és a csatornázási kérdések megoldása volt. Pest sem volt ez alól kivétel, s bő húsz esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a víz- és csatornahálózat konszolidált formát öltön a fővárosban. Már 1857-ben elkezdtek foglalkozni a városi vízvezeték ügyével, de ennek kézzel fogható eredménye sem ekkor, sem később, a '60-as évek elején nem született. Az 1866. évi kolerajárvány ugyan ösztönzően hatott az ideiglenes vízmű megépítésére, de a végleges csak 1904-ben készült el Káposztásmegyeren. Az azonban, hogy az 1860-as évek környékén már elkezdtek vele foglalkozni, Pest városi fejlődéséről árulkodott. Az infrastruktúra hiánya viszont számos, a nagyvárosi életvitelt kiszolgáló foglalkozást hívott életre, amely sok embernek jelentett biztos megélhetést, a tehetősebbeknek esetleg szerény vagyonosodási lehetőséget.

Jellegzetes személy volt ezek között a dunavizes ember, aki a reformkortól kezdve a 19. század végéig megszokott figurája volt Pest-Buda, majd Budapest mindennapi életének. Foglalkozásuk s egyben feladatuk a háztartások naponkénti vízszükségletének a Dunából származó kielégítése volt. Feltehetően a pesti kutak salétromos vize kényszerítette a lakosságot arra, hogy mosásra, főzésre a Duna vizét használja. Kezdetben az asszonyok hordták puttonyokban a vizet, később már szekeret, taligát is használtak a szállításnál, hogy növekvő munkájukat megkönnyítsék. 1825-ben tűnt fel Pesten először az ilyen vízfordó ember, aki „egy számár fogatú, két kerekű taligán a' legtávolabbi részeire is a' városnak elhordta a vizet.”⁴² Az 1850-es évek közepén huszonhárman űzték ezt a foglalkozást. A konkurenciaharcot elkerülve felosztották egymás között a város területét, s azon belül ki-ki a maga módján és a maga eszközeivel: egy-két számmal vagy lóval vontatott taligán, vagy csak számárháton edényekben, puttonyokban szállították egész évben a Duna vizét a város különböző utcáin, a lakásokba, miközben ajkukon a „Donauwasser” (Duna-víz) szónak a felismerhetetlenségig torzult „Tónavósz”, „Tana vósz” kiáltása hallatszott. Az általuk szállított víz, pontosabban a puttony ára az emeletek magassága szerint, valamint a Dunától való távolság függvényében emelkedett. Alakjuk nem került el Neruda figyelmét sem, sőt egyikőjükkel kapcsolatban már-már legenda számba menő – de a vagyonosodást illetően nem minden valós alapot nélkülöző⁴³ – esetet említett: „Másválaki

Frey Vilmos (1830–?): Dunavízfordó a Belvárosi templomnál, 1860 körül.
Papír, fametszet, 238x258 mm, j. l. j.: W. Frey. BTM lt.: 23822

szamarakon hordta szét az ivóvizet Pesten, jelentős vagyont szerzett vele és mivel családja nem volt, minden pénzét kriptára és sírkőre áldozta; a pesti új temetőben áll ez a büszke emlékmű, rajta a megboldogult vízfordó arcmása s jobbra, balra hordói, szamarai.” Munkájukat a nagyvárossá duzzadó Pest lakossága igényelte és éltette, s addig őrizte meg az alakjukat, míg a város infrastrukturálisan is valódi nagyvárossá nem alakult. Mert a dunavizes emberre – miként a kortársai is érezték – csak addig volt szüksége a városnak, amíg állandó vízművei fel nem épültek, és a vízvezeték-hálózat el nem érte a háztartások többségét. Amikor Pest közműhálózata is nagyvárosi színvonalra emelkedett, átvette azoknak a helyét és szerepét, akiket a városi fejlődés hívott életre, de a nagyvárosi színvonalától elmaradó infrastruktúra tartott életben: „[...] a vízfordó tán csak Pesten virágzik, mert Európa többi fővárosában a vízvezetés fölöslegessé tévé ez emberséges munkásokat” – írta a korabeli publicista nem felejtve el közben azt sem, hogy Pest még távol állt attól a színvonalától, mely a dunavizes foglalkozását fölöslegessé tenné: „úgy reméljük vagy félünk tőle, hogy bátran húzhatja még szekereit jó darabig.”⁴⁴ Nem véletlen, hogy egy negyedszázaddal később, amikor Pest egyre inkább és egyre több téren nagyvárosi jelleget öltött, Jókai,

*Belvárosi ház udvara
Pesten.
(Lüders rajza után)
Vasárnapi Ujság
(12. évf. 12. sz.)
1865. március 19. 137.*

aki maga is személyesen ismerte és megörökítette ezeket az embereket, már csak nosztalgiával tudott visszagondolni rájuk, tisztában lévén azzal, hogy a fejlődés mellett, hogy új dolgokat hoz létre, egyben régieket emészt el és gyűr maga alá. „Ugyanazokban a gyors változásokban, a melyek a fővárost magát átalakították, idomult át a várossal együtt a budapesti élet is” – írta Jókai, majd így folytatta érezve az idő és a haladás átalakító, átforgató erejét: „Az új találmányok és intézmények korában egész, hajdan híres, néposztályok elmúltak. [...] a »Donauwasser«-es emberek, kik a lakosságot hangos kiabálással figyelmeztették a friss dunai moslék beszerzésére; azután az ürmös borokról és gorombaságukról híres korcsmárosok, – mind, mind eltűntek.”⁴⁵

A cseh író azonban nemcsak a pesti utca markáns figuráját fedezte föl Pesten, hanem a többi, nagyvárosi életet kiszolgáló személyt is, és jellegzetes gyülekező és előfordulási helyüket: a piacot és vásárt. A különféle árusok, kofák, akik néha a hazai gyümölcsstermesztést és értékesítést inkább akadályozták, mint elősegítették volna, a város mindennapi életének jellegzetes és rendszeres szereplőivé nőttek ki magukat. Jelenlétük már a század első felében kimutatható Pesten, s számuk is jelentős lehetett,⁴⁶ a város fejlődésével viszont tovább fokozódott, olyannyira, hogy később egyesek már a város elengedhetetlen tartozékaiként, egyedi sajátosságaként tartották számon őket.⁴⁷

A balparti város az újkorban, egészen a 19. század fordulójáig, mindig is híres volt vásárjairól, mely nemcsak országosan, de a Duna révén Európailag is ismert és látogatott volt. „Az ily pesti vásárookra általán véve egész csapatja jön a’ szekereknek, melyek fa edényeket, abroncsot, cserép edényt ’s kézművi tárgyakat hoznak: ugy,

*Külvárosi ház udvara
Pesten.
(Lüders rajza után)
Vasárnapi Ujság
(12. évf. 12. sz.)
1865. március 19. 137.*

hogy az ilyenkor Pesten megforduló szekerek számát 15000-re tehetni.”⁴⁸ Neruda ugyanúgy megtalálta és megörökítette a vásárt és szereplőiket, mint Jókai, aki színes tárcáiban maga is tollhegyre tűzte egy-két karaktervonással megrajzolt alakjukat. „Keresztülverekedve magunkat az említett utcákon egészen a dunaparra, még tarkább, színesebb kép tárul elénk. A földön áruháalmazok, körülöttük élénk forgolódás. Kanavászkegyek mellett pántlikacsomók, vas- és faedények hegyei mellett pénztárcák, piperecikkek és játékok szomszédságában talicskák, apró hagymák tömegei” voltak láthatók. A cseh író élénk és eleven képet festett arról a városi forgatagról, ami vásárok idején a Duna-part és a Belváros között fekvő nagyobb utcákon és tereken ütött tanyát, nem is beszélve a város leglátogatottabb piacos helyéről, a Lánchíd és a Ferencváros között elterülő Duna-parti szakaszcson, ahol egész évben zajlott a kereskedelem, a szüntelen jövés-menés, a különböző élelmiszereknek és áruknek ki- és berakodása. A különböző hajók gyomrából ilyenkor számtalan, hatalmas mennyiségű áru halmazai kerültek elő: a napfényben megcsillanó piros és sárga almák tömegei, a búza aranyhegyei, vagy a savanyúkáposztával teli hordók, illetve a haltól duzzadó hálók sorai. Maga a leírás valószínűleg egyben választ is ad arra, minek köszönhették ezek a vásárok népszerűségüket. Mi vonzotta az emberek többségét akkor – s minden bizonnyal ma is – a vásárookra? A mindennapi életszükségleteket kielégítő friss áru, és ennek a látványa, a piacon zajló eleven, nyílt kereskedelmi élet, valamint egyes élelmiszereknek a piacot elárasztó illata, mely már önmagában is csábító, vásárlásra ingerlő és ösztönző volt. „Néhány [...] hajó rakománya savanyúkáposzta, ha az ember végignéz a hordók végtelen során, összefut a nyál a szájában. Tovább, egy csomó teljesen lapos hajó; tele vannak nyílásokkal, körülöttük halászok emelnek ki erőlködve

egy-egy többmázsányi gyönyörű hallal teli hálót; minden egyes hajón ezerszámra van hal. [...] Még odébb egy hajón minden elképzelhető »ennivaló« megtalálható; egy egész falu küldte ki közös erővel a pesti vásárra.”

A Belvárosba vezető utcák azonban nemcsak a negyedévente tartott vásárok alkalmával népesültek be, hanem a heti- és napivásárok idején is, amikor a piac szintén kiterjeszkedett egészen „a városi tanács épületéig (a régi Városháza előtti tér és környéke – a mai Pesti Barnabás utca, Piarista köz, Belvárosi templom környéke), elfoglalva minden útjába eső teret és utcát.” A vásárok kofái és kereskedői ilyenkor a már jól ismert, megszokott módon sorakoztak egymás mellett. A leírásában ott látjuk a virágárusnőket, a mögöttük elhelyezkedő vajaskofákat, tejesasszonyokat akik „tulajdonképpen tejfölt árulnak; olyan sűrű, hogy késsel lehet vágni és falapátkákkal rakják át a vásárlók edényeibe”. Itt vannak az „ízletes lipotói túróval, a »brindzával« (kecske- és juhtejből előállított sajt) kereskedők”, a közelükben helyet foglaló molnások, pékek, kenyérsütő asszonyok, akiknek kenyereik akkorák, „akár a malomkövek”. De nem maradnak ki a képből a szalonna- és füstölthús-árusok vagy baromfi-val, tojással kereskedők sem, akik rozoga kocsikon szállították fel nagymennyiségű portékáikat.

Pest leglátogatottabb piacos helyei a leírásban is szereplő helyszínek voltak: a Duna-part, a régi Városháza előtti tér, valamint az Országút (a mai Kiskörút vonala),⁴⁹ ahol a vásárok mellett heti és napi élelmiszerpiacok fedezték a város egyre nagyobb élelmiszerellátását. Pesten – ahogy az író is megállapította – szinte egész évben tartott a vásári forgatag, hiszen a négy országos jelentőségű vásár⁵⁰ mellett ott voltak a kisebb heti vásárok, a kedden és pénteken zajló különféle kereskedések, amelyek meghatározott ritmusban tagolták a város mindennapi életét. Ha nem is olyan mélyen, mint Jókai⁵¹ vagy később Mikszáth,⁵² de Neruda is fölfedezte, kitapintotta Pest napi életritmusát: a reggeli vásárlást követő és felváltó Duna-parti társaséletet. „Kilenc órára – írja Neruda – vége a piacnak, eltűnnek a szegényes, fehér daróc-zubbonyok, és a sétáló hölgyek selyemruhái suhognak végig a dunaparton.”

A főváros 19. század második felében egyre jobban megerősödő politikai, gazdasági jelentősége egyre nagyobb tömegeket vonzott a városba, aminek következménye a már jelzett lakáshiány mellett a növekvő élelmiszerszükséglet lett, mely vonzotta és egyben el is tartotta a város környékén élő őstermelőket. De a dunavizes emberhez hasonlóan ugyanúgy elenyészett, pontosabban konszolidáltabb formát öltött az a színpompás vásári forgatag is, amely a Duna-parttal együtt Pest utcáit és tereit népesítette be, és mindig nagy látványosságul szolgált. Pest urbanizációja és a 19. század végén elterjedő közegészségügyi szemlélet elsöpörte ezeknek a szereplőknek a jelentős részét, másokat pedig az 1890-es évek közepére felépülő vásárcsarnokok falai közé vagy a bérházak földszintjének utcai kirakatai mögé, illetve a külvárosok kevésbé konszolidált nagy tereire kényszerített; a kereskedők hangos kiáltásait pedig a bolti ablakok, utcai portálok csendes kínálata váltotta fel. „Maguk a híres pesti vásárok is elhalványultak már, melyek még harmincz évvel ez előtt is festői életképet alkottak a fővárosban. A város legnépesebb tágas utczái két oldalt végig be voltak építve vásári bódékkal, melyeknek eszterhéja alatt a bel- és külföld kalmárai kínálták a portékáikat, kiki a saját nemzeti viseletében. Ma már minden nap vásár van, s a világ minden

*Az elegáns Lipótváros, a Rudolf rakpart épületei 1865 körül.
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár lt.: 56.183.2*

árúczikke pompás kirakatu boltokban kínálkozik; utcái bódék nincsenek többé”⁵³ – írta egy negyedszázaddal később a prosperitásba vetett bizalommal az emlékből élő Jókai, megjósolva egyben azt is, hogy rövid időn belül a Duna-parti forgatag is a nagyvárosi fejlődés martalékává fog válni: „S nem sok idő fog bele telni, hogy Budapest elveszíti egyik legfestőibb sajátosságát: a dunaparti gyümölcs- és baromfi-vásárt is, mihelyt az új közárúcsarnokok életbe lépnek.”⁵⁴ 1891-ben határozta el a városi közgyűlés, hogy hét vásárcsarnokot építtet, s 1897. február 16-án öt vásárcsarnok (Központi Vásárcsarnok, Rákóczi téri, István – később Klauzál – téri, Hunyadi téri, Hold utcai Vásárcsarnok) kezdte meg a működését. Rendeltetésük ugyanúgy a piac, mint a közönség igényeinek a kiszolgálása volt, de már konszolidált, a város fejlődése által megkövetelt körülmények között. Az eredmény szinte borítékolható volt. Az áruk látványa és az illat továbbra is megmaradt, de maga a piaci élet vesztett el valamit a vitalitásából. Ahogy a századfordulón írták, „...nincs itt lárma, csak valami tompa zsongás. Ami hangosabb szó hallatszik, az is elvész a nagy, magas térben. Hol egy kocsit gurítanak ki eladott gyümölcsessel megrakva, hol egy kis hulladékördő talyigát. Mert nálunk rend van és tisztaság.”⁵⁵ A vásárcsarnokok egyrészt megszüntették a legforgalmasabb nyílt piactereket, amelyek mellett vagy környékén épültek fel, másrészt megtisztították a város utcáit és tereit az árusoktól és az utánuk maradó szeméttől, valamint biztosították az élelmiszer-egészségügyi ellenőrzést. Az összpontosítás az eladók közötti versenyt fokozta, a főváros élelmiszerellátásába bevonták a

távolabb eső vidékeket is, a bizonyos napokra korlátozódó vásárt pedig állandósították és az időjárás szeszélyeitől megkímélték.

Infrastrukturálisan Pest a századforduló vége felé vált igazán európai rangú nagyvárossá. Amit Neruda látott, az még a nagyvárosi fejlődés korai stádiuma volt, amelyben Budapest közműhálózata és a várost kiszolgáló személyzete még lépéshátrányban volt a lakosságban megnövekedett és a nagyvárosi millió egyes részleteit már felmutató fővárosi étellel szemben, amelybe nemcsak az eddig említett, külső, látható és látványos dolgok tartoztak bele, mint az épületek, utcakövezések, hanem azok az életmegnyilvánulások és életérzések is, amelyek a nagyváros belső jellegét, miliójét adták. Ez utóbbi közé tartozott az a személytelenség és közömbösség, mely sok, a nagyvárossal ismerkedő ember – legyen az valós vagy egy író tollán megszületett, de valamelyest a valóságból merítkező fiktív személy – élettapasztalatává formálódott. „Közönyös a világ...” – írta Arany János 1851-ben, mely közöny a kisvárosok, falusias települések közvetlenségével és személyességével szemben, ha némi túlzással is, de a nagyvárosi jelleg sajátja. Akik nem itt születtek, a fővárossal újonnan ismerkedők többsége egy emberibb, bensőségesebb kapcsolatra vágyott, azokra a közvetlen társas konvenciókra, illetve mindennapi érintkezési formákra, amelyeket a nagyvárosi környezetben kívül már megszoktak és elsajátítottak. Idegenül álltak a nagyváros számukra roppant méreteivel szemben, támpontokat kerestek benne, és olyan kapcsolatokat próbáltak meg kialakítani, amelyek a biztonság érzését nyújtották. Egyrészt, hogy megtalálják a nagyvárosi légkörben saját helyüket és identitásukat, másrészt pedig – az előzővel összefüggésben – hogy el ne vesszenek benne. A kisváros polgárának egyik legjellegzetesebb élménye a nagyvárossal szemben az átláthatóság volt. Az ember itt ritkán érezte magát idegenül, mert itt mindenki mindenkit – személyesen, névről – ismert, itt az egyénnek alig volt titka, rejtett magánélete mások előtt. Nem rejtőzhetett el a „világ előtt”, nem burkolódzhatott anonimitásba, mert a város polgárainak élénk tekintete és figyelme mindenhova elért, és mindenre kiterjedt. Az emberek itt szinte a születéstől a halálig ismerték egymást, tudták a másik származását, sorsát, életútját, családi kapcsolatait, foglalkozását, karrierjének emelkedését, viselt dolgait, az őt ért szerencsét és szerencsétlenségeket. A nagyvárosban ezzel szemben a hivatali életet is jellemző személytelenség uralkodott, ahol a legtöbb ember idegenül állt egymással szemben, egyrészt a város méreteinél fogva, másrészt leginkább talán abból adódóan, hogy a fővárosban sok volt az átutazó, szerencsét próbáló, ideiglenesen itt tartózkodó, ágyrajáró vagy szállást bérlő személy. A nagyvárosi – akár az emberi környezet, akár a hivatal részéről áradó – személytelenség Neruda figyelmét sem kerülte el. Pesten nemcsak a város gyors fejlődése, vagy a horribilis árak idézték fel benne Amerika hangulatát, hanem az ezzel szorosan összefüggő és együttjáró közbiztonság megoldatlan és hiányos állapota is. Az éjszakai élet kapcsán a következőket írta: „...éjjel ne nagyon járj egymagadban, kerüld a rombadőlt épületeket és pénztárcád biztonsága szempontjából mindig üdvös lesz, ha revolvered kezéd ügyében van. Megeshetik veled, hogy valami hivatásos munkakerülő, aki az akasztófára úgy néz, mint a megszokott, házkörűli szerszámra, bortól feltűzelve rádugrik, beléfordít a sárba, s a nyakadra lép – másnap aztán szép csendben elkaparnak. Elhaláloztál »ismeretlen helyen« s hivatalosan »ismeretlen körülmé-

nyek közt». Hiába kiáltasz segítségért, a házakból lábát sem teszi ki senki és a pandúr – nos, ki a pandúr!?” Prágai kollégájával ellentétben, aki – Neruda írásaiban – személyesen ismeri a Malá Strana-i lakosok egy részét s bizalmas viszonyban áll velük, a magyar pandúr egy szenttelen, érzéketlen figura, aki számára a pesti élet már nem tartogat új dolgokat. Nappal, kedvenc tartózkodási helyén, az előkelő Lánchíd környékén látható, míg éjszaka, mikor szükség volna rá, nyomára sem lelni.⁵⁶ Akad köztük – a korabeli botrányok és kritikák alapján valószínűleg nem is kis számban⁵⁷ – korrupt, a hatalmával visszaélő személy, aki a lakosság oltalmazása helyett, inkább a zaklatásával foglalkozik, és saját zsebre dolgozik, kiváltképpen akkor, ha „áldozatait” szegény, az önvédelemre kevésbé képes, idegen ajkú emberek. Az író maga is tanúja volt egy olyan jelenetnek, ahol a közbiztonságra ügyelő személyek, a pandúrok, hatalmukkal visszaéltek. Mindez az Újpest felé vezető országúton történt, melynek oldalába „akárcsak a hörcsögök, gödröt ástak maguknak s azt deszkával elfedték. Azt vigyázták innen, mi történik az országúton és valóban – rögtön észrevették, hogy egy jámbor szlovák halad arra, megállították, felkapaszkodtak a szekere s elvették minden szénáját, a saját lovaik számára. Nem verték meg, csak megfenyegették, mert a tót atyafi ostorával idejében meglegyintette sovány gebéit és könnyes szemekkel továbbhajtott. Hát csak hívd a pandúrt!”

Pest nagyvárosi hangulatát a városban élő és megforduló sokféle etnikum látványa is fokozta, mely a vidékről újonnan felkerülő személyekben az előbb említett nagyvárosi idegenszerűség és létbizonytalanság érzését is növel(het)te. A német polgárság megszokott része volt a városnak, hiszen Pest és Buda lakosságának többsége még a 19. század közepén is német ajkú volt, s csak a század utolsó harmadában – miként Neruda is kitért erre – kezdett a város egyre nagyobb tempóban magyarosodni, és látványosan is magyar jelleget ölteni. Míg a Pesten található szlovákok és csehek – akik iránt az író különös érzékenységet tanúsított, s büszkeséggel töltötte el szorgalmuk, nemzeti öntudatuk – az iparosodás és az építkezési munkálatok, addig a szerbek a kereskedelmi tevékenység tanújelei voltak. Látványuk, amelltt, hogy megszabták a város életritmusát, mutatta Pest növekvő vonzerejét, hiszen a fővárosi lét a beilleszkedni tudók számára sokszor társadalmi, gazdasági, hivatali, politikai emelkedéssel járt együtt, ami természetesen a szerencsén, a szorgos munkán kívül legtöbbször a kapcsolati tőkén is múltott.

A nagyvárossá válás mentális tükröképe egyrészt az egyre szembeötlőbben megnyilvánuló társadalmi különbségek létrejötté, valamint a városban tömörülő különféle társadalmi osztályok és rétegek egymástól térbelileg elkülönülő területi elhelyezkedése, azaz a szegregáció. S bár igazán látványossá a nyugat-európai nagyvárosokban vált, de finomabb és tompultabb formában ott volt az ezek nyomába lépő, és mellőlük felzárkózó Pesten is.⁵⁸ Neruda idején még korántsem beszélhetünk szegregációról, de, mint a modern nagyvárosokra jellemző lehetőség, már csírájában felsejtett. Az éles és nagyarányú társadalmi különbségek már Pesten is megjelentek függetlenül attól, hogy ez a későbbiek folyamán valóban a nyugat-európaihoz hasonló vagy attól eltérő formát öltött-e magára. Az itt lakók már Nerudát megelőzően is tapasztalták, és némi humorral átszöve bemutatták, hogy a nagyváros a végletek és ellentétek színhelye. „Gazdagság és nyomor egy s ugyanazon házban tanyáznak egymásmellett.

Sokszor az első emeletben lakodalom, a másodikban keresztelők, a harmadikban halott. A pap akár ki se mozduljon a házból. Ez Pesten sincs másképp, s hazánk fővárosa mentől inkább szépül, terjed s lakosiban szaporodik – az ily ellentétek mind sűrűbben vannak napirenden.”⁵⁹ A belváros és a külvárosok épületeinek kontrasztján kívül az utcák is a szembetűnő ellentétekről árulkodtak. Pest legelőkelőbb utcája, a Váci utca Neruda leírásában nemcsak a leggazdagabbaknak adott helyet, hanem a legszegényebbeknek is, akiket a városi hatóság – Nyugat-Európával ellentétben – megtűrt a város szívében. S ha még ehhez hozzávesszük azt, hogy ezeknek többsége – miként a leírás mondja – „Catilina-szerű egzisztencia”,⁶⁰ azaz valószínűleg koldus, utcagyerek, csirkefogó volt, máris egy nagyvárosi hangulat csap meg bennünket, és egy nagyvárosi forgatag kellős közepén érezhetjük magunkat, mely az író állítása szerint az amerikai New York városképéhez hasonlatos: „Az elegancia választékos, de a meztelenség és a rongyok egyenjogúak vele, együtt járnak a gazdag Váci-utcán. [...] Mint mondom, éles ellentétek, egymás mellett gazdagság és szegénység, elegancia és csavargó élet. Mintha csak a newyorki gazdag Broadway és nyomorúságos környezetének leírását olvasnád!”

Természetesen a nagyváros jellemzői közé tartozott az anyagiságnak, a pénznek az előtérbe kerülése és dominanciája is. Ez nemcsak a látványos takarékpénztár építésében vagy a különféle vásároknak jutott kifejezésre, hanem azokban az üzleti vállalkozásokban is, amelyek egy-egy család – tudatos vagy véletlenszerű – pénzügyi gyarapodásához vezet(het)ett. A leírásban még nem nagyvárosi bankárokkal vagy körmönfont üzletemberekkel találkozunk, hanem azok egyszerű előfutáraival: jól kereső cseh mesteremberekkel, segédekkel, vendéglősökkel, akiknek a város több pontján vannak jól menő üzleteik. Nem nagytőkésék ők, kispolgári vállalkozók, akik – ki tudja – húsz-harminc esztendő elteltével, a város fejlődésével együtt maguk is a kialakuló pénzarisztokrácia egy-egy megbecsült tagjaivá válnak. Mások a mértékek és mások a személyek, mert mások a város dimenziói, fejlődési mutatói is. Az író révén egyszerű üzleti, vállalkozói fogások részeseivé válhatunk, amelyeket később, a fejlődéssel együtt járó, nagyobb tőkét igénylő – de egyben talán nagyobb kockázatot is jelentő – ügyes üzleti befektetések, a kapcsolati vagy a politikai tőkéből származó előnyös vállalkozások – korabeli pesti szóhasználatnál élve geschäftelések – váltanak majd föl. A nagyvároshoz kötődő vállalkozói szabadság viszont már Neruda idején is Pest egyik jellegzetessége volt, szemben azokkal a kisvárosokkal, amelyeket a tespedtség, a bezártság, a korlátoltság uralt.⁶¹

Mozdulatlanság, megmerevedettség jellemezte általában a kisvárosok légkörét,⁶² amelyek gúzsba kötötték az egyént és az életet, és elzárták az egyéni kiteljesedés útját. A kisváros zárt világában az egyénnek kevés lehetősége volt a változásra és a változtatásra. Aki nem lépett ki ebből a világból, annak születéstől kezdve „előre elrendelt” volt itt a sorsa a társadalmi és a hivatali életben egyaránt, amelyet maga nem vagy csak alig tudott befolyásolni. Voltak, akik megpróbáltak ez ellen lázadni, sorukat a saját kezükbe venni, de ha a helyi környezetben maradtak, a lázadás eleve kudarcra ítéltetett. A nagyváros ezzel szemben a vállalkozó szellemű embereknek kedvezett, akik képesek voltak és mertek is a változtatásra, az újszerű dolgok kipróbálására, meghonosítására, természetesen egy olyan légkörben, amely képes volt ennek

Belvárosi utcarészlet. A Kecskeméti utca a Kálvin tér felől az 1870 körül.

Klöz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum ltsz.: 5.645.

kellő háttérrel biztosítani. A balparti városnak megvolt ez az előnyös tulajdonsága, – miként Neruda írta honfitársairól – „aki vállalkozó szellemű, élelmes és szorgalmas, a rohamosan növekedő Pesten könnyen érvényesülhet. A cseh segédek nagyon keresettek s jól meg is fizetik őket, a cseh mestereknek élénk forgalmú, jövedelmező üzemeik vannak a belvárosban, a cseh vendéglősöknek mindenütt jólmenő vendéglők vannak, még a kedvelt Városligetben is. Ebben a bugyborékoló életben egyik-másik ember különös úton-módon jut el a jóléthez.” Az író egy sváb vendéglős esetét hozta példának, aki úgy tett szert jelentősebb vagyoniára, hogy – a szokástól eltérően – mezítláb szolgálta ki a vendégeket, s ezt a szokását később is megtartotta, látva, hogyha cipőt húz, a „vendégjárás” megritkul. Viszont szomszédja sem volt rest a vendéglő közelségét és népszerűségét kihasználni, mert a sajátját a következőre keresztelte át: „Vendéglő a mezítlábos vendéglős szomszédjához”, s miként Neruda megjegyezte, „neki is jól megy a sora.” Egy kisvárosban egy ilyen felszolgálás valószínűleg megvetést, szóbeszédet, esetleg kiközösítést keltett volna,⁶³ a nagyváros viszont megtűrte, sőt kimondottan igényelte az ilyen „vállalkozó” szellemű egyéneket, akik érezték magukban annyi merszet, hogy változtassanak a hagyományon, az általános konvenciókon.

Az üzleti vállalkozás leleményessége és az ebből adódó gyorsabb meggazdagodás lehetősége általában a nagyvárosok, de még inkább a nagyvárossá alakuló, nagyvárossá vedlő települések sajátjának számított, ahol a változás, a fejlődés, a még ki

nem forrottság sok új – sokszor kétes – üzletnek vagy szerencsét próbáló egyénnek nyújtott szállást. A fejlődő Pest vonzotta a különféle szerencsét próbáló egyéneket, akik – vélt vagy valós – tehetségük révén megpróbálták több-kevesebb sikerrel érvényesülni ebben a nagyvárosi forgatagban. Pest ekkor a megvalósítható álmok, a self-made manek városának számított, a vállalkozói szabadságot jelentő „amerikai álom”-nak magyar köntösben, ahol az üzleti siker érdekében természetesen nem ártott, ha a szerencse és tehetség mellé kitartó munka, szorgalom és jó pénzbeosztás is társult. Neruda írásában láthatunk köztük alkalmi költőt, vagy hazáját elhagyó, Pesten letelepedő, tehetségét eredményesen kamatoztató cseh karikaturistát,⁶⁴ akik egyaránt jól érezték magukat „ebben az »amerikai« környezetben.”

A város növekvő gazdasági szerepének és fejlődésének az előbbinél kézzelfoghatóbb és konkrétabb jele volt a Neruda által is említett munkaerőhiány, mely minden bizonnyal mind az ipar, mind a kereskedelem területét érintette. Munkásokat elsősorban a megnövekedett árucseré-forgalom és a nagyvárosi építkezés igényelt. De melyek voltak azok a tényezők, amelyek Pestnek ezt a dinamikus fejlődését elősegítették?

Neruda – előzetes ismeret és személyes tapasztalat révén – írásában kiváló érzékel mutatott rá azokra a mozzanatokra, amelyek a város dinamikus fejlődésének és prosperitásának a mozgatórugói voltak. Nem említi hatalmas, gazdag pártfogót: császárt vagy királyt, uralkodói udvart, központi hatalmat vagy akaratot, amelyek egy európai nagyváros fejlődését jelentős mértékben előmozdították, de szól azokról a földrajzi és gazdasági tényezőkről, valamint arról a nemzeti érzületről, esetenkénti összefogásról, mecenatúráról, amelyeknek a főváros ténylegesen köszönhette megszületését. Mert ezt a fővárost – ahogy Hanák Péter megfogalmazta⁶⁵ – leginkább az oppozíció, a Béccsel, a Habsburg abszolutista uralkodói hatalommal szemben és ellenében megnyilvánuló függetlenedési és önállósulási szándék hívta életre, és az oppozícióból megszülető nemzeti érzés, a nemzeti összefogás és adakozás tette naggyá. Ahogy Hanákot megelőzően Jókai is büszkén írta: Budapest a „nemzeti életerőnek a műve”.⁶⁶ Láttá és megérezte ezt Neruda is, aki a város előnyös földrajzi helyzetén kívül különös figyelmet szentelt annak a nemzeti büszkeségnek, mely ekkor a magyarokat jellemezte, és a magyarokból áradt. Láttá, hogy a polgárosodás programja mellett mennyire fontos szerepet játszott ekkor nálunk a nemzetállam-építés eszméje is. S ami ezen túlmenően még az író zsenialitása, hogy iróniával színezett írásában láttatni tudta mindennek a fény- és árnyoldalait: a nemzeti büszkeségből fakadó teremtőerőt, és ennek negatív túlbujánzását: a túlzásokba eső délibábos gondolkodást.

A cseh író szerint Pest fejlődése elsősorban a város előnyös földrajzi fekvéséből adódott. Míg Buda növekedését mindig is gátolta és lassította a Budai-hegyvidék, addig Pest területi gyarapodását és terjeszkedését a földrajzi viszonyok nem korlátozták, sőt előnyösen befolyásolták. Mivel észak, kelet és dél felé semmilyen hegyvidék nem határolta, nyugodtan terjeszkedhetett ezekben az irányokba, s a 19. század vége felé hamarosan elérte Újpest és Kőbánya határát. Olyan szembetűnő lehetőség és fejlődés volt ez, hogy Neruda figyelmét sem kerülte el, s írásában kétszer is kitért erre. A legplasztikusabb képet a következő sorai adják: „Pest nő, az északi hegyvidék utolsó nyúlványaitól, a budai domboktól nekifutva úgy terjeszkedik, vágta kelet és

dél felé, mintha keresztül akarna rohanni az egész prérin, – akarom mondani a magyar Alföldön, – amely valahol a Balkánon végződik.”

A város fejlődését és egyben életét jelentősen befolyásoló másik tényező, mely szorosan összefügg az előbb említett földrajzi elhelyezkedéssel, a kereskedelem volt. Pest a Dunántúli- és Északi-középhegység, valamint az Alföld találkozási mentén kialakuló vásárváros-vonal települései közt helyet foglaló város, amelynek kereskedelmi és gazdasági lehetőségét tovább növelte és megsokszorozta az Európa nyugati és déli részeivel összeköttetést biztosító Duna. Mindezek a 19. században együttesen emelték a várost a többi magyarországi település fölé. Már az 1809-ben megjelenő első magyarországi statisztikai kézikönyv az ország kereskedelmi központjaként említette Pestet,⁶⁷ amelyet a 19. század második felében meginduló iparosodás még tovább erősített. A város az itt összefutó vasútvonalak révén, ami a gyáripár fejlődését is elősegítette, az ország mezőgazdasági termékeinek feldolgozóává és értékesítőjévé vált. „A vasúthálózat Pesten fut össze, a hatalmas, méltóságjeljes Duna kereskedelmi szempontból úgyszólván felbecsülhetetlen” – írja Neruda, majd pedig később így folytatja: „Trieszt után Pest Ausztria legnagyobb kereskedővárosa. Időszaki gypjú-, len- stb. vásárai alkalmával minden vendégfogadója megtelik idegen kereskedőkkel. Sőt, nyugodtan állíthatjuk azt is, hogy Pest Ausztria második legnagyobb kikötővárosa, amely mellett az üres, elhagyatott Fiume – bár tenger partján fekszik és gyönyörű kikötője van – kihalt. Pestre még maga Velence is, a tenger volt – ma nyugdíjazott – királynője, joggal lehet féltékeny.” Miért? Elsősorban a változatos és árutól gazdag hajói miatt, mely vitorlások, gőzösök és halászhajók éppúgy benépesítik a Dunát, mint a pesti Duna-partot, a leendő főváros kikötőjét. Ez a látványos kereskedelmi élet biztosította a város számára azt a vitalitást, mely a többszöri természeti és történelmi katasztrófákat követően nemcsak talpra állni segített, de a megújuláshoz is jelentős mértékben hozzájárult. Ezt az életerőt Neruda is megérezte. Egyrészt önmagában, már csak azért is, mert az egyesülés, és az azt megelőző időszakban, valószínűleg fokozottabban nyilvánult meg, mint máskor. De mivel az író jól ismerte a város viharos múltját és történetét, átérezhette akkor is, amikor a múlt borzalmas képsorai mellé a jelen látványát állította. „Pest környékén megfordult jóformán valamennyi európai nép és mindazon ázsiai is, amely valaha Európába tévedt. [...] Ha nem dúlt háború, tűzvész pusztított, vagy óriási árvíz, amely a város háromnegyed részét elborította, vagy még nagyobb éhínség.” Mindezek ellenére a város – ahogy az író látta – rohamosan nőtt és terjedt, helyet kérve magának a többi európai főváros sorában.

Az író lépten-nyomon tapasztalta a nagyarányú változást, Pest városképi arculatának az átalakulását, a kereskedelmi élet lendületes iramát, de tudta azt is, hogy egy ilyen nagyarányú prosperitást csakis egy, a szabadságát és önállóságát visszanyerő város, ország és nemzet tud véghezvinni. Láttá azt a jótékony hatást, fellendülést, ami a neoabszolutizmus nyomása alól felszabaduló nemzet és a Habsburg Birodalom közötti kiegyezésnek, és az ennek nyomán visszanyert – némileg ugyan korlátozott mértékű – szabadságnak volt köszönhető. Megérezte a nemzetben azt a fellángoló büszkeséget és határtalan önbizalmat, amelynek magas hőfoka többek között az újonnan visszanyert szabadságból táplálkozott. „»Magyar!« Ejtsd ki ezt a szót lágyan, hogy

rózsák, pacsirtadal és Petőfi vágyó szerelme remegjenek benne – mondd ugyanakkor hatalmasan is, hogy a győztes harcos ereje, a »Szózat« halálos elszántsága zendüljön meg benne – mondd ki mindenekelőtt úgy, hogy erkölcsi értelme jó negyedóráiig hason, melynek folyamán a gondolat villámfényénél eszedbe juthat mindaz, ami a világon szóra érdemes, akkor majdnem oly büszkén ejtetted ki a »magyar« szót, mint maga a magyar, de még mindig nem olyan büszkén. A magyar érzi ugyan, hogy még nem a világ ura, de egy percig sem kételkedik abban, hogy rövidesen az lesz.” Az olykor csípős nyelvű író, amellet, hogy csodálta a magyarokat, akik bámulattal töltötték el, magától értetődően irigyelte is őket. Irigyelte az elszántságot, az önérzetet saját nemzetére gondolva, mely a Habsburg Birodalom keretei között már jó ideje elvesztette az önrendelkezés jogát és lehetőségét. Ahogy írásának egészéből kitetszik, egy jóleső sóvárgást, egy jóindulatú irigységet érezhetett a magyarok iránt. Nem tőlünk sajnálta mindezt, hanem saját nemzetének szerette volna tudni. „Bár adna az Isten nekünk is hasonló büszkeséget és önbizalmat!” – sóhajtott fel többször is írásában ehhez hasonlóan, máskor pedig a szabadság üdvös hatását említette: „[...] és az önkormányzat ugyancsak meghozza gyümölcseit.”

Közismert, és többek által felemlgetett tény, hogy a városnak nem volt magyar jellege.⁶⁸ A kiegyezés környékén Pest-Buda csaknem minden második lakosa német anyanyelvű volt. Az utcákon német feliratokat lehetett olvasni, és a város egész területén német szó hallatszott. „Ha nekünk, vidékről jött magyar gyerekeknek Pesten magyar beszéd ütött az utcán fülünkbe, boldogan figyelmeztettük rá egymást, mint ritka csodára”⁶⁹ – írta a már idézett Kozma Andor. Ahogyan ő, úgy Neruda is észrevette, sőt, minden bizonnal kíváncsian szemlélte és figyelte, hogy a város nemzeti jellege ebben az időszakban hogyan kezd megváltozni. Az ekkor magas hőfokon égő magyar nemzeti törekvések, amelyeknek megvoltak a maguk reprezentációs megnyilvánulásformái, a század ‘50-es éveinek végén a ‘60-as évek elején kezdtek fellángolni. Egy-egy tüntetésen, jelentősebb demonstráción kívül, amelyek a ‘60-as évek elejének Pestjét jellemezték, megmutatkozott mindez a város külső szimbólumainak felcserélődésében, valamint a magyar és a német lakosság számarányának megváltozásában. A korábban minden téren megnyilvánuló német dominancia helyét egyre inkább a magyar kezdte felváltani. Az utcán egyre több magyar szót lehetett hallani, az utcákat és tereket magyar elnevezésekkel illették, az öltözék és a bolti feliratok a magyar jelleget hangsúlyozták. Az egyesek által pozitív, mások által viszont pejoratív értelemben használt magyarkodás – ahogy ezt többször nevezték – leginkább Pestet jellemezte.⁷⁰ Ha látványos is volt, elsöprő erejűnek korántsem nevezhető, hiszen a német etnikum jelenléte a statisztikai adatok⁷¹ vagy az őket kiszolgáló kulturális infrastruktúra – a Neruda által is felemlgetett, a magyarok részéről már nem szívesen látott Erzsébet téri Német Színház (Deutsches Stadttheater) – függvényében még az elkövetkező tíz-húsz évben is viszonylag jelentősnek mondható.

Az író természetesen fogékony volt Pest nemzeti jellegének külső megnyilvánulásformáira, és írását átszövik azok a megfigyelések és kommentárok, ahogy személyesen megtapasztalta és megélte a város magyarosodási folyamatát. „A városi kocsi-sok és szolgák nemzeti viseletben járnak, a palota előtt álló portásnak süveg van a fejébe nyomva, a vasúti kalauz kabátján vitézkötés, ajkán magyar szó. Bármerre is te-

A Ferenc József tér a koronázási dombbal és az Akadémia épületével 1870 körül.
Klősz György felvétele, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjtemény ltsz.: 001367.

kints Pesten, mindenütt az ország címerét és zászlaját látod. A feketesárga zászlót – mint ismeretes – csak Budán tűzik ki, mégpedig csakis akkor, ha a király a várban tartózkodik. A »cs. és kir.« felirat már sehol máshol nem látható, csupán a trafikokon.”

Mit mondhatunk befejezésképpen Neruda írásával kapcsolatban? Nemcsak azért érdekes és figyelemreméltó ez a városleírás, mert egy nyugatról jött, nyugat-európai tapasztalatokkal felvértezett és látásmóddal gazdagodott író keze alatt születik meg, hanem azért, mert képes a várost a maga változó dinamizmusában ábrázolni és bemutatni, s ezzel együtt érzékeltetni a város talán egyik legfontosabb sajátosságát: a mozgást, a változást, az állandó átalakulás és megújulás folyamatát, azaz magát a (fő)városi életet.

A kiegyezést megelőzően Pest utcáinak jelentős része télen járhatatlan volt, a Duna-part csúnya, piszkos helynek számított, ahová a város szemetét rakták le, a Terézvárost keskeny, szűk és bűzös utcák szőtték át, amelyek a betegségek és járványok melegágyául szolgáltak, a Városligetben pedig szúnyogok tanyáztak. Neruda idején kezdett ez a város egyre nagyobb mértékben átalakulni. Már nem különleges esemény és nem is olyan ritkaság – persze a belvárosban – a két-, három-, sőt négyemeletes házak megjelenése, már épül az ideiglenes vízmű, felmerül a csatornázás kérdése is, de megépítése még egy jó ideig várat magára (1891–1906), két év múlva pedig rendezni kezdik a mai Kiskörút területét. Pest nagyvárossá kezd válni, amit jelez a lakosság szám növekedése és vele együtt a lakáshiány megjelenése, valamint a

városi élet és életritmus átformálódása. A cseh író soraiban ott érződik a múlt, de a jövő, a modernitás irányába mutató fejlődés és változás lehetősége is, mely – bátran állíthatjuk az utókor tapasztalatával felvértezten – nemcsak lehetőség, de kifejlődés is volt egyben. Pest az 1860-as évek végén egy olyan köztes stádiumban volt látható, melyben már túllépett a provinciális kisvárosi jelleg, azzal együtt, hogy némely vonatkozásban még őrizte azt, de még messze állt attól, hogy európai értelemben vett modern nagyvárosnak lehessen nevezni. Ez utóbbi majd csak a századforduló időszakra válik realitássá. Még húsz, harminc esztendő kell ahhoz, hogy az 1860–70-es években elkezdett, elgondolt vagy tervbe vett vállalkozások beérjenek, és az ekkorra már Budapestté váló főváros a modern nagyvárosok sorába lépjen.

Pest az 1830–40-es években fejlődött mind kulturális, mind politikai értelemben országos jelentőségű várossá, ami elsősorban Széchenyi nagyarányú és – az építészettől kezdve a társasági életig bezárólag – szerteágazó kezdeményezéseinek volt köszönhető. De ugyanezt az emelkedést szolgálta Vörösmarty Pestre költözése, és a körülötte csoportosuló irodalmi és kulturális élet ugyanúgy, mint politikai téren az országgyűlés Pozsonyból Pestre történő áthelyezése. S bár a levert szabadságharc és az ezt követő neoabszolutizmus időszak részben visszavetette ugyan a város prosperitását, de a gazdasági fejlődés természetes menetét már nem volt képes megállítani, s ha lassabban is, de nőtt a város gazdasági ereje és befolyása, hogy az 1860-as évektől kezdve és a kiegyezést követően – most már a szabadság légkörében – az ország nemzeti fővárosává váljon.

Pest Neruda látogatása idején a szabadságát visszanyerő ország prosperáló városa volt, mely félreismerhetetlenül több tekintetben is egy köztes állapotban leledzett. Némely jellegében már nagyvárosnak számított, de még távol állt attól az eszménytől, amelyhez napról-napra közelebb próbált jutni. Ezt fogalmazta meg Neruda idején Neruda leírásánál sokkal tömörebben, de hozzá hasonlóan a Magyar Bazár publicistája is, aki a következőket írta a születőfélben lévő világvárosról: „valóban, adjuk a világvárost. A fiatal Pest hatalmasan tanulja szerepét.”⁷²

De ez a köztes állapot többet is jelent önmagánál, van ennek egy önmagán túlmutató jelentésárnyalata is, mely a cseh írónál éppen a Nemzeti Színház belső terének kiképzése kapcsán fogalmazódott meg: a keleti és nyugati párhuzam. „A pestiek – ahogy írta – még nem döntötték el, Kelethez vagy Nyugathoz csatlakozzanak-e. Találkozol itt mind a kettővel. A magyar Nemzeti Színháznak például párizsi módra balkonja van, de földszintjén már korántsem párizsi módra, állóhely is található.” Tudatosan vagy akaratlanul – írói érzékenységének és talán éleslátásának köszönhetően – Neruda is ráérezett arra a máig ható ősi, nemzeti dilemmára, mely a magyarság keletről hozott és nyugatról átvett értékei közt feszül. Levethető-e teljes egészében, átformálható-e a nyugati civilizációs vívmányoknak és igényeknek megfelelően a magyarság évszázados, génjeiben rejlő nemzeti karaktere, vagy nem, s mindig is felszínre tör-e az az egyesek által pogánynak vagy barbárnak mondott, mások által viszont ősi, mitikus erőként magasztalt habitus, mely valamelyest egyéniségünk és egyediségünk mérföldköve is egyben. Ott feszül ez a kérdés is a Neruda-írás szövetében, mely addig is és azóta is – leginkább a nemzet traumája vagy sorsfordulója idején – megfogalmazódott, és megfogalmazódik újra meg újra.

1. *Szegedy-Maszák* 1989, 316.
2. „Pest, rendezett utcái, magas palotasorai, élénk kirakataival, hullámzó népességével: valóságos 19-dik századbeli nagyváros.” Fővárosi Lapok, 1868. december 11. (V. évf. 285. szám) 1137.
3. „[...] Pest mégiscsak nagyváros, s úgy érzem, hogy a lelkem fele hozzá van nőve” – írta 1872-ben Mikszáth Kálmán későbbi feleségének, Mauks Ilonának. *Mikszáth* 1957, 89.
4. „Sokan vannak Pesten olyan emberek, akik már tovább is jártak Cinkotánál, alaposan megnézegették a külföld nagyvárosait, és csak a legzöldebbek közöttük vallják azt, hogy Pest még mindig kisváros volna. Pest egyszerre nagyváros lett, még akkor is, ha az ember Londonban töltötte a nyarat, vagy Párizsban mászkált az utcákon. [...] Pest ma már nagy város, az utolsó tíz vagy talán csak az utolsó öt esztendőben fejlődött-e azzá: azt nehéz nekünk megítélni, akik benne lakunk. Az új paloták a mi szemünkben csak egy napig újak, természetesnek látjuk, hogy a város felnövekedett, mint az ifjúságából férfikorába lépő ember. Amint gyermekkori barátainkról nehezen hisszük el, hogy valaha deresedő fej helyett más főt hordtak a vállukon, ilyenformán nem tudjuk már elképzelni azt sem, hogy Pest valamikor, tíz-tizenöt esztendő előtt kisváros lehetett, ahol megbámulni illett a Jenki kerek szalmakalapját.” *Kridy* 1963, 56–57.
5. *Széchenyi* 1831, 509.
6. *Mikszáth* 1991, 5.
7. *Sánta* 2001, 65.
8. Az elbeszéléseket, illetve Neruda válogatott műveit magyarul többször, különböző címeken adták ki: *Moldvaparti históriák* (1951), *Régi Prága, régi Pest* (1955), *Történetek a régi Prágából* (1951, 1957).
9. rendetlen, össze-vissza
10. körkép ; *Kozma* 2001, 121.
11. *Jókai* 1893, 158.
12. *Gerő* 1988, 11.
13. *Mikszáth* 1982, 259.
14. *Kozma* 2001, 121., *Mikszáth* 1982, 258–261.
15. Neruda Pestről szóló leírása 1955-ben jelent meg magyar fordításban a Régi Prága, régi Pest című, az író válogatott, különböző, szépírói illetve esztétikai jellegű elbeszéléseit – karcolatokat, tárcákat, elbeszéléseket, útirajzokat – tartalmazó kötetben. Ez a közel tíz oldalas fordítás, mely valószínűleg nem a teljes egésze Neruda Pestről szóló leírásának, vált e dolgozat alapjává anélkül, hogy az eredeti cseh nyelvű leírást felhasználtuk volna.
16. Fővárosi Lapok, 1870. május 15. (7. évf. 104. sz.) 443.
17. Magyar Bazár, 1869. augusztus 15. (4. évf. 16. sz.) 264.
18. *Thiring* 1900, 437, 443.
19. Ilyen igény fogalmazódik meg Pesthy Frigyes történész (1823–1889) tollából, aki a Kosszorú 1863-as évfolyamában a főváros csinosítása és fejlesztése érdekében emel szót, valamint a nemzet életében betöltött szerepéről értekeznek. „Konzerváljunk és építsünk! Mindenki, aki fővárosunk szépítésére, fényére, dicsőségére egy-egy lendületet adott, vagy egy követ hordott, a nemzeti kultúrtörténet hálóját érdemelte meg. [...] Budapest is legyen éltető szeretetünk tár-

gya, mert a magyar nemzet fővárosa az egész nemzet anyagi és szellemi haladásának mértéke, a város rendeltetése mindenképp előtérbe, hogy társadalmunkat nemzeti alapra fektesse.” Pesthyhez hasonló érzéseket táplál később Táncsics Mihály is, aki *Fővárosunk* című könyvének mottójában a főváros és a nemzet fejlődésének és nagyságának az elválaszthatatlanságát hangsúlyozza: „A mily mértékben teremtetek a fővárost nagyszerűvé: oly mértékben válik a hon hatalmas-sá.” Idézi: *Gerő* 1973, 43.

20. Vasárnapi Újság, 1865. március 19. (12. évf. 12. szám) 137.

21. *Szinnyei* 1914, 770–771.

22. *Vajda* 1870, 60.

23. Pest 469 kétemeletes lakóházából 179-et, 175 háromemeletes házból 71-et, 17 négyemeletes házból 4-et a Belvárosban, illetve 121-et, 81-et és 9-et a Lipótvárosban írtak össze, míg a régi városi hangulatot őrző földszintes és egyemeletes házakból a Belvárosban már csak 128 és 216, a Lipótvárosban pedig 80 és 69 maradt. A külvárosokat viszont ez utóbbi jellemezte, ahol az építkezési lázat nem az emeletek számának a növekedése jelezte, hanem a falusias, kisvárosi hangulatot árasztó földszintes és egyemeletes épületek gyors elszaporodása. Józsefváros 1280 földszintes házával szemben a 143 emeletes ház közül csupán csak három volt háromemeletes és 25 kétemeletes, úgyszintén a Ferencvárosban, ahol a 719 ház túlnyomó többsége, 654 volt földszintes. *Körösi* 1871, 177., *Lukács* 1996, 24.

24. Az írónak ez a véleménye jelzi azt az ambivalenciát, amellyel az épületet elkészültekor fogadták. A közönség és a szakma a szép és dicsérő szavak mellett Feszl Frigyes művét a művészeti egyöntetűség hiányának (nemzeti romantika; a várszerű megjelenés és funkciója közötti ellentét) vádjával illette.

25. Az Ybl Miklós tervei szerint 1870-re (1866–1868) felépült Reáltanoda utca sarkán (Károlyi Mihály u. 12.) álló Pesti Első Hazai Takarékpénztár neoreneszánsz stílusú palotájáról van szó.

26. *Fabó* 1998, 194.

27. *Jókai* 1870, 22.

28. Az első, régi pesti Vigadó (Redoute) 1829 és 1832 között épült Pollack Mihály tervei szerint. 1849-ben bombatalálat érte, kigyulladt és leégett. A Neruda látogatása idején – és ma is – látható épület az 1849-ben elpusztult helyén, részben annak alapfalainak felhasználásával épült 1859 és 1864 között Feszl Frigyes tervei szerint. 1865 januárjában nyitotta meg kapuit.

29. *Ország* 1884, 207., *Vajda* 1870, 60.

30. *Vajda* 1870, 60.

31. A hasonlat azzal együtt, hogy vele Neruda Pest fejlődésén túl semmi többet sem akart kifejezni, azokkal a véleményekkel állítható párhuzamba, amelyek a magyarországi polgárosodás és a kapitalista gazdaság térnyerésének a sikerét vonták kétségbe. *Kulin* 2003, 73–77.

32. *Tasner* 1870.

33. „Pesten le kell mondani az olyasféle, mint a lótarás meg szellős lakás nemes eszméiről, és hogy ha az embernek három esztendőig semmi jövedelme nincs (amire könnyen el lehet készülni minden okos ember), kilencszer annyiba kerül a megegzisztálás kevesebb kényelemmel, mint Gyarmaton [= Balassagyarmat] sok kényelemmel.” *Mikszáth* 1957, 89.

34. Pest lakossága – az 1869-es népszámlálás adatai szerint – 200476, Budáé 70000 fő volt.

35. *Tasner* 1870, 22., *Körösi* statisztikája szerint pedig az egy házban lakó személyek száma 1870-ben átlagosan 38 volt. A József- és Ferencvárosban 29, a Belvárosban 41, a Terézvá-

rosban 54, a Lipótvárosban 61. *Körösi* 1871, 131.

36. *Tasner* Dénes számítása szerint 1868-ban a megadózott 5183 ház lakbérére 7 986 268 forint-ról 1869-ben 9 066 568 forintra emelkedett, azaz több mint egymillió forinttal növekedett. *Tasner* 1870, 22.

37. *Ország* 1884, 3–4.

38. Budapesti Viszhang, 1855. augusztus 5. (6. szám) 95.

39. *Paget* 1987, 85.

40. A Kiskörút útburkolati munkálata három menetben történt: 1871–72-ben a Váci körút, 1875-ben a Károly körút a Nemzeti Színház bérházának végéig, 1880-ban pedig a Múzeum körút, a Kálvin tér és a Vámház körút szakasza.

41. *Szabó* 1987, 66.

42. *Prónay*, 1855, 91.

43. *Ágai* 1908, 355., *Prónay* 1855, 92.

44. Vasárnapi Újság, 1865. január 29. (12. évf. 5. szám) 53.

45. *Jókai* 1893. 119–120.

46. *Bácskai* 1988, 104–105.

47. Vasárnapi Újság, 1863. június 28. (10. évf. 26. szám) 228–229.

48. *Prónay* 1855, 89.

49. vö. *Prónay* 1855, 89–90.

50. József-napi vagy tavaszi vásár (március 19.), Medárd-napi vagy nyár eleji vásár (június 8.), János-napi vagy nyárutói vásár (augusztus 29.), Lipót-napi vagy őszi vásár (november 15.).

51. *Jókai* 2002, 7–13.

52. *Mikszáth* 1968, 15.

53. *Jókai* 1893, 120.

54. uo.

55. *Fried* 1908, 32.

56. A köztudottan rossz közbiztonság ellenére ma már nehéz volna megmondani, hogy milyen mértékben építkezik valós elemekből és sztereotípiákból Nerudának ez a rendőr képe, de pár évvel később a magyar kortárs, Mikszáth Kálmán is hasonlóképpen vélekedett róla, és ő sem tartotta különösebben rokonszenves figurának a rend akkori őret. Szerinte is leginkább a szűkség idején hiányzik, és alig várható tőle segítség, mert vagy a sarki borkimérésben tanyáz, vagy pedig egy kapumélyedésben a könyökére dőlve „...az önalkotta párnán hajnali álomra hajtja fejét”, és „...a jóisten őrizetére” bízta a saját utcáját. *Mikszáth* 1964, 159.

57. Az 1860-as évek közbiztonsága Pesten katasztrofális állapotokat mutatott. Elsősorban azért, mert nehezen tudott lépést tartani a lakosságszámában és arányaiban egyaránt megnőtt várossal, és a létszámhiány, az alacsony fizetések visszaélésekre, részrehajlásokra, megvesztegetésekre adtak alkalmat. Különösen hírhedt volt ebből a szempontból a város 1861-től hivatalba lépő, majd később az egyesített főváros első főkapitánya, Thaisz Elek, aki kétes „üzletei”, panamáí, önkényeskedései miatt maga is többször állt bíróság előtt. Működése, amelllett, hogy rontotta hivatalának erkölcsi megítélését, példát szolgáltatott a további visszaélésekre.

58. vö. *Gyáni* 2003, 342–343.

59. Vasárnapi Újság, 1865. március 19. (12. évf. 12. sz.) 137.

60. L. Sergius Catilina, az ókori Róma összeesküvést szító politikusa.

61. A kis- és nagyváros hangulatának a kontrasztját a korban – miként a kortársak érezték – nemcsak a főváros és a vidék ellentéte jelentette, hanem – talán egyedülállóan Európában – az egyesülni szándékozó két testvérváros, Buda és Pest ellentéte is. Miben különbözött a két város(rész) egymástól? Külső, esztétikai megjelenésében, és belső hangulatvilágában. Buda sáros, kövezetlen utcái, ódonszerű épületei, apró szatócsboltjai, otthonülő népessége, csöndes utcái egy kisváros légkörét árasztották magukból, szöges ellentétben Pesttel, ahol az utcán hömpölygő tömeg, a kocsik robaja, a Váci utcai pompás portálok, az esti fényárak a nagyváros hangulatát idézték. Fővárosi Lapok, 1868. december 11. (V. évf. 285. sz.) 1137., vö. Prónay, 1855, 88.
62. Jól illusztrálja ezt a kisvárosra jellemző életérzést és hangulatvilágot, a tespedtséget és unalmat Kosztolányi Dezsőnek az a panaszos érzelmű levele Juhász Gyulához, amit szülővárosából, Szabadkáról küldött író barátjának a századforduló idején, 1904 nyarán. A modern nagyváros, azaz a főváros – Budapest – légkörét megismerő és magába szívó Kosztolányi nehezen barátkozott meg újra azzal a kisvárosi milióval, amelyet Szabadka jelentett ekkor a számára. „Ő, te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy még ez összevetésben is. Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rossz és unalmas légy, mert a nagystílű rossz és unalom már megsemmisítené önmagát s nem illenék hozzád. Vadidegen vagy hozzám: kongó lelkeiddel és kőházaiddal. [...] Te mostoha édesanya, csak tudnád, hogy dédelgetett és szoptatott az a másik, akit nemrég elhagytam. Az én édes mostohaanyámat: Budapestet értem.” S mit köszönhetett az író a fővárosnak? Talán mindent: a pezsgő kulturális életet, az irodalmi életnek a sodrását, a magas házak keltette körengető hangulatát. „A zaja italom volt – folytatja levelét –, a gyárfüstje illatom. Bőrfeketítő korma arkenőcsöm, az utcán tántorgó kéjleánya arám. Áldott legyen mindörökre. Nagyon sokat köszönhetek Budapestnek, de nem a tájnak, hanem a házaknak, ez óriási kőtartóknak”. *Kosztolányi* 1996, 25.
63. Egy ilyen történet az alapja Neruda *Vorel úr tajtékipipája* című elbeszélésének, melyben a Malá Strana-i polgárok kiközösítik, és megvetésükkel sújtják a kerületükben újonnan péküzletet nyitó, s egyben a szokásokkal, hagyományokkal szakító péket.
64. Neruda név szerint említi honfitársát, Klícs Károlyt (Karel Klic, 1841–1926), aki az író látogatása idején – 1869-ben – már egy éve a Borsszem Jankó élclap kiváló és sokat foglalkoztatott (portré)karikatúristája volt. Nerudától tudhatjuk meg azt is, hogy Klic emellett fellépett színházakban, és a bécsi Floh (Der Floh – osztrák élclap 1869 és 1919 között) munkatársa, rajzolója is volt. Ezen túlmenően külön érdekesség, hogy a várossal az 1870-es évek elején megismerkedő Mikszáthról is készített ányképet.
65. *Hanák* 1996, 8.
66. *Jókai* 1870, 21.
67. *Schwartner* 1809, 413.
68. *Podmaniczky* 1984, 209., *Rákosi* 1927, 111–112.
69. *Kozma* 2001, 99.
70. „Budán pedig a múlt század hatvanas éveiben még egyáltalán senki sem beszélt magyarul. Itt a magyarkodás nagy lassan indult s csak a huszadik század elején kezdett az utcákon is észrevehetővé válni.” *Kozma* 2001, 99.
71. *Faragó* 2008, 52, 72.
72. Magyar Bazár, 1869. augusztus 15. (IV. évf. 16. sz.), 264.

- Ágai* 1908.
Porzó (Ágai Adolf): Utazás Pestről Budapestre 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Budapest, Pallas. 1908. (Hasonmás kiad.: Budapest, Fekete Sas. 1998.)
- Bácskai* 1988.
Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest, Akadémiai. 1988.
- Fabó* 1998.
Fabó Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk. *Gyáni Gábor*. Budapest, Városháza. 1998, 164–204. (A város arcai.)
- Faragó* 2008.
Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környékének népessége és társadalma a 18–20. században. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 2008.
- Fried* 1908.
Ego (Rózsavölgyiné, Fried Margit): A »Csamokban«. In: Pest és pestiek. Budapest, Magyar Kereskedelmi Közlöny. [1908]. 29–38.
- Gerő* 1988.
Gerő András: Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Budapest, Gondolat. 1988.
- Gerő* 1973.
Gerő László: Pest-Buda építészet az egyesítéskor. Budapest, Műszaki. 1973.
- Gyáni* 2003.
Gyáni Gábor: Budapest „tapasztalat története”. Tanulmányok Budapest Múltjából. 31. köt. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. 2003. 333–362.
- Hanák* 1996.
A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és Budapest, a nemzeti és regionális főváros. *Benkes Réka, Bojár Iván András, Gerő András, Hanák Péter, Marinovich Sándor, Preisich Gábor, Ráday Mihály, Sipos András, Tamás Pál* beszélgetése. Budapesti Negyed, 1996 tél. (IV. évf. 4. sz.) 7–38.
- Jókai* 1870.
Jókai Mór: Budapest. In: Magyarország képekben. Honismertető album. Szerk. *Nagy Miklós*. Pest, Heckenast, 1870. 21–24.

Jókai 1893.
Jókai Mór: Budapesti élet. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. IX. köt. Magyarország III. kötete. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda. 1893. 119–169.

Jókai 2002.
Jókai Mór: A hajdani hangos Budapest. In: A hajdani hangos Budapest. Magyar írók novellái Budapestről. Vál. és a köt. összeáll. *Erki Edit*. [Budapest], Palatinus. 2002. 7–13.

Kosztolányi 1996.
Kosztolányi Dezső: Levelek – Naplók. Egybegyűjt., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta *Réz Pál*. Budapest, Osiris. 1996.

Kozma 2001.
Kozma Andor: Életem. Marcali – Kaposvár – Pest-Buda – Pápa – az 1860-as években. Az író születésének 140. évfordulójára sajtó alá rend. *Varga Éva*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2001.

Körösi 1871.
Körösi József: Pest szabad királyi város az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, Ráth. 1871.

Krúdy 1963.
Krúdy Gyula: A régi Magyarországból. In: *Krúdy Gyula*: Pesti levelek. Publicisztikai írások. Vál., szerk., az utószót írta és a bibliográfiát összeáll. *Tóth Lajos* és *Udvarhelyi Dénes*. Budapest, Magvető. 1963. 56–59.

Kulin 2003.
Kulin Ferenc: Meghasonlítás és ellenállás. Az anyagi polgárosulás irodalmi vetületei. In: Polgárosodás és irodalom. Szerk. *Alexa Károly*. Budapest, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete. 2003. 72–83.

Lukács 1996.
Lukács Lajos: Pest-Buda az 1867-es kiegyezés idején. Budapest, Akadémiai. 1996.

Mikszáth 1957.
Mikszáth Kálmáné visszaemlékezései. Sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta *Király István*. Budapest, Szépirodalmi. 1957. (Magyar Századok)

Mikszáth 1964.
Mikszáth Kálmán: A rendőr. In: Mikszáth Kálmán összes művei. 29. köt. Elbeszélések. III. 1877. Sajtó alá rend. *Bisztray Gyula*. Budapest, Akadémiai. 1964. 158–162.

Mikszáth 1968.
Mikszáth Kálmán: A fővárosból. Az »utcán«. In: Mikszáth Kálmán összes művei. 53. köt. Cikkek és karcolatok III. 1877. Sajtó alá rend. *Bisztray Gyula*. Budapest, Akadémiai. 1968.

Mikszáth 1982.
Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Budapest, Szépirodalmi. 1982.

Mikszáth 1991.
Mikszáth Kálmán: A Sipsirica. [Budapest], Unikornis. 1991.

Országh 1884.
Országh Sándor: Budapest középítkezései 1868–1882. Budapest, Pesti Könyvnyomda. 1884.

Paget 1987.
Paget, John: Magyarország és Erdély. Válogatás. Vál., szerk., a szó- és névmagyarázatokot és a tanulmányt írta *Maller Sándor*. [Budapest], Helikon. 1987.

Podmaniczky 1984.
Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887. Vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta *Steinert Ágota*. [Budapest], Helikon. 1984.

Prónay 1855.
Prónay Gábor: Vázlatok Magyarhon népeletéből. Pest, *Geibel Amin*, 1855.

Rákosi 1927.
Rákos Jenő: Emlékezések. I. köt. Budapest, Franklin. [1927].

Sánta, 2001.
Sánta Gábor: „Nem élhetek Pest nélkül” (Krúdy Gyula Budapestje). In: *Sánta Gábor*: „Minden nemzetnek van egy szent városa” (Fejezetek a dualizmus korának Budapest irodalmából). Pécs, Pro Pannonia. 2001. (Pannónia könyvek) 65–96.

Schwartner 1809.
Schwartner, Martin: Statistik des königreichs Ungern. Erster Theil. Ofen, 1809.

Szabó 1987.
Szabó Dezső: A lóvasút. In: A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. I. köt. A reformkortól 1919-ig. Szerk. *Bencze Géza*, *Koroknai Ákos*, *Sudár Kornélia*, *Szekeres József*. Budapest, Budapesti Közlekedési Vállalat. 1987, 65–104.

Széchenyi 1884.
Széchenyi István: Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására. Pest, Fűskúti Landerer Nyomtató Intézetében. 1831. (Reprint: Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1984.)

Szegedy-Maszák 1989.

Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond. Budapest, Szépirodalmi. 1989.

Szinnyei 1914.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. köt. Budapest, Hornyánszky Viktor. 1914. (Reprint: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 1980–1981.)

Tasner 1870.

Tasner Dénes: Pesti lakás-reform. [Pest], Pesti Könyvnyomda – Részvény-Társulat. 1870.

Thiring 1900.

Thiring Gusztáv: Budapest építőipara és építkezései. Közgazdasági Szemle, 1900. (24. évf. 6. sz.) 436–459.

Vajda 1870.

Vajda Viktor: Művészet és politika. Képek a magyar társadalomból. Pest, Fekete Bernát. 1870.

ZSOLT DUBNICZKY

DIE ENTSTEHENDE GROßSTADT (JAN NERUDAS BRIEFE AUF PEST)

ZUSAMMENFASSUNG

Jan Neruda (1834–1891) war ein bedeutender tschechischer Journalist, Dichter und Schriftsteller in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Er reiste in den sechziger und siebziger Jahren durch verschiedene Teile Österreichs (Wien, Graz) und Europa. Er besuchte auch Deutschland, Frankreich, Italien und Griechenland. Zu dieser Zeit – im Jahre 1869 – reiste er nach Ungarn, worüber er interessante Reisebilder verfasste (Briefe auf Pest).

Er schrieb über die zukünftige, nationale Hauptstadt Ungarns, Ofen und Pest, und über die ungarische Parlamentswahl in Ungarn und in der Theresienstadt (Vorstadt Pests), wo sein Zeitgenosse, Mór Jókai einen Aufsehen erregenden Erfolg erzielt hatte. Aber er schrieb über keine Wahldaten, er interessierte sich nicht so sehr für die Wahlergebnisse, wie für den in den Wahlen zum Ausdruck kommenden ungarischen Charakter. In seinen Reisebildern sind der ungarische politische Geist, die Parteienkämpfe und Parteiwerbungen dargestellt, wie sie sich zur Zeit des Ausgleichs von 1867 einem aufmerksamen ausländischen Beobachter präsentiert haben.

Ausserdem schrieb er darüber, wie sich die Hauptstadt Ungarns, Pest entwickelt hat. Pest entstand zu dieser Zeit als eine Stadt großer Gegensätze: es war zugleich Groß- und Kleinstadt. Hier waren Eleganz, Reichtum, Armut und für die Großstadt bezeichnende Gleichgültigkeit gleichzeitig vorzufinden, wie Neruda gesagt hat: „ganz wie in Amerika“.

Die zu Ende der sechziger Jahre bebauten Innenstadt und Leopoldstadt, die das Zentrum Pests bildeten, stand in starkem Kontrast zu den ärmlichen Vorstädten, in erster Linie zur Joseph- und Franzstadt. Im Zentrum wurden drei- und vierstöckige Häuser gebaut, in den sieb-

ziger Jahren entstand auf den am Donauufer entstandenen Grundstücken die Pester Hotelreihe, die Vorstädte blieben die bescheidenen, viel vernachlässigter aussehenden, dörflichen Teile Pests. Beifall des Verfassers haben nur wenige Gebäude der Stadt gefunden: die Ungarische Akademie der Wissenschaften, das Nationalmuseum und die Synagoge in der Dohány Gasse. Dagegen gefielen ihm die Pester Redoute, eine herausragende Schöpfung der romantischen Architektur, nicht besonders.

Pest spielte eine führende Rolle in Ungarn sowohl im Handel und als auch in der Industrie, aber das städtische Leben und die Infrastruktur folgte dieser Entwicklung nur mit Verzögerung. Ein bedeutender Teil der Bevölkerung lebte in überfüllten Wohnungen, und es war allgemein bekannt, daß man in Pest hohe Wohnungsmieten zu bezahlen hatte.

Trotz des ernsthaften Fortschritts waren die Wasserversorgung und die Kanalisation zurückgeblieben, die Mehrheit der Straßen ungepflastert.

Neruda wurde auch darauf aufmerksam, wie die anfangs mehrheitlich deutschsprachige Stadt nach und nach ungarisch wurde. Das zeigte sich in den ungarischen Straßennamen, Aufschriften, Kleidungen, Sprachen, in der Zusammensetzung der städtischen Gesellschaft und im kulturellen Leben der Stadt.

In Nerudas Werk spielen der ungarische Nationalstolz, die er einmal mit gutmütigem Neid, ein anderes Mal mit Ironie darstellt, eine wichtige Rolle.

PAPP BARBARA

AZ UTOLSÓ LÉPCSŐ AMA MÉLYSÉGBE

A „MAGYAR EGYESÜLET A LEÁNYKERESKEDÉS ELLEN”
ADATAI A BUDAPESTI PROSTITUÁLT-JELŐLTEKRŐL, (1912–1913)

„Nagy város vagy Budapestem, és milyen ifjú még. S már ilyen romlott.”
(Benedek László, 1904)¹

„KÉRDŐ-ÍV. MI A NEVE?”

Annak a budapesti nőnek, aki 1912–1913 körül prostitúcióra adta a fejét, fel kellett keresnie az Ó utcai Erkölcserendészetet. A kétemeletes épület kapujában az ott posztoló rendőrrel találkozott, akinek feladata az épületbe lépők eligazítása volt. Először az első emeletre irányította a belépőt, ahol a rendészet közigazgatási osztályának szobái helyezkedtek el. A kérelmező előadta a szándékát, a rendőrkapitány pedig elvégezte az ezzel kapcsolatos formai teendőket: hitelt érdemlő személyazonossági igazolást kért a leendő kéjnőtől, ellenőrizte korát (nem gyermekkorú-e), adatait egyeztetette a körözöttek listájával. Amennyiben nem találta akadályát annak, hogy a jelentkezőt felvgyék a kéjhölgyek listájába, úgy az illetőt átküldte a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (a továbbiakban: MELE) irodájába, melynek képviselői – főkapitányi engedéllyel – állandóan az épületben tartózkodtak. Ha a MELE tagjai sem tántorították el az engedély kivételétől a folyamodót, a rendőrorvosi vizsgálat után megtörtént a bejegyzés.

A *Köszívű ember fiainak* adminisztrátora rideg szavakkal közölte Baradlaynéval: annak, hogy letért a kijelölt – és általa egyedül helyesnek tartott – útról, elháríthatatlan következményei lesznek: ez „az első lépcső ama magaslathoz [tudniillik a vérpadhoz]”.² Bár az Erkölcserendészet ügyfeleit nemigen tartották romantikus figuráknak, valamiféle „jókais” válaszúthoz mégis elérkeztek a nevezetes épületbe téréssel: innen kilépve a Székesfőváros jóváhagyásával életformát, létformát válthattak, legális prostitúáltak lettek. Az Egyesület fő célja az volt, hogy eltérítse a hozzá fordulókat elhatározásuktól, mintegy visszatérítsék az utolsó lépcsőfokon állót a rá váró mélység előtt.³

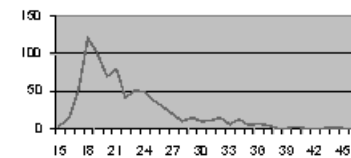
A prostitúált-jelölttel történő beszélgetést ugyan nem jegyezték le, ám azt egy kérdőív alapján végezték, és a kérelmezőről felvett adatokat igyekeztek rögzíteni (feltehetően utólagos dokumentációval, hiszen a hozzánk eljutott adatok egy félig strukturált interjú képét adják, melyben a segítőnek igen aktívan kell irányítania, közreműködnie; de ez a lejegyzés közvetlenül a beszélgetés után történhetett, hiszen olykor egészen pontosan megőrződtek az interjúalany szófordulatai, érezhető a segítő indulatai). Ez a forrástípus, amely ilyen sajátságosan egyesíti a kvantitatív és a kvalitatív elemzés lehetőségeit, igencsak különlegességnek számít, mint ahogy az is igazi különlegesség, hogy az 1912. és 1913. évek kérdőíveinek egy-egy összefűzött kötet, összesen 761 prostitúálnak jelentkező adataival, fennmaradt.⁴ (1912 végén 2199,

1913 végén 2404 kéjhölgyet tartottak nyilván Budapesten.)⁵ Dolgozatomban ezt a forrást járom körül, és arra a kérdésre keresem a választ, hogyan jellemezhetők a kor-szak budapesti kéjhölgyei, hogyan viszonyultak hozzájuk és a prostitúcióhoz a MELE tagjai, hogyan zajlott egy ilyen beszélgetés, és mennyi volt az esélye annak, hogy egy lány visszaforduljon az „utolsó lépcsőről”. A felvett kérdőív pontjaihoz igazodva haladtam, hiszen egyfelől ezekhez kapcsolódva fel lehet tárni a prostituálódás jelenségének bizonyos társadalmi jellemzőit, másfelől az efféle megközelítés talán mégis közelebb marad a forrás születésének szituációjához, és nem szakad el teljesen az Erkölcstörvény hivatali helyiségeinek mikrokontextusától.

Budapesten 1867-ben jelent meg az első átfogó szabályozás a prostitúcióról,⁶ az 1912-ben érvényben lévő pedig 1909-ben jelentették meg.⁷ Ennek értelmében bordélyos és magánkéj nőknek adhat a rendőrkapitány engedélyt a prostitúcióra.⁸ A magánkéj nők nem bordélyban éltek, és csoportjuk két részre oszlott: a bárcás magánkéj nőknek ez volt a fő foglalkozásuk, míg az igazolványos kéj nők más foglalkozással is rendelkeztek, a kéjelgést mellékkeresetként űzték. Mindhárom csoport felett valamelyes kontrollt gyakorolt az állam, a hatalom, hiszen a főváros adott engedélyt, és hetente kétszer orvosi vizsgálaton kellett megjeleníteniük, hogy a betegeket azonnal kórházba utalhassák, nehogy megfertőzzék a „normálisan egészségesek” domináns társaságát.⁹ A prostitúció tehát szükséges rossznak számított a hatalom szemében. Az angol mintára alakult Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (alakult: 1909-ben)¹⁰ viszont – a botrányos méreteket öltő Magyarországról kiinduló lánykereskedelem mellett¹¹ – szembeszállt ezzel a szabályozási rendszerrel (reglementáció), mivel úgy vélték, hogy a prostituáltak nem okai, hanem következményei a társadalom, a családi élet válságának, mint ahogy a nemi betegségek terjesztéséért sem lehet kizárólag őket felelőssé tenni. Így a merev szabályozás helyett az abolíció – vagyis annak eltörlése – pártján álltak, és a megelőzés fontosságát hangoztatták.¹² A MELE képviselői tehát nem elégedtek meg a bukott nők „divatos témájáról” való csevegéssel:¹³ önként vállalt szolgálatukkal igyekeztek megmenteni a végzetes lépéstől az irodájukba keveredőket. Tevékenységükben támogatta őket a rendőrkapitányság, az árvaszék is – így készülhettek el a kérdőívek az Erkölcstörvény hivatali helyiségeiben.

„HOL SZÜLETETT?”

A kérdőív nem firtatja a születési időt, ennek ellenére a MELE irodáján szolgálatot teljesítő hölgyek buzgóságának köszönhetően – akik ebben a rovatban igyekeztek az évek számát, vagy a születési dátumot megörökíteni – csaknem valamennyi kéj nő-jelölt életkoráról tudomásunk van.¹⁴ A legfiatalabb jelentkezők mindössze 15 esztendősek voltak, azonban számuk igen csekély (3 fő). Az életkori görbe meredeken emelkedik a 18 évesekig: ők képezik az összes jelentkező relatív többségét (120 fő, 16%). Tőlük nem sokkal maradtak el az egy évvel idősebbek (100 fő, 13%), viszont ezek után többé-kevésbé egyenletesnek mondható a csökkenés a 28 évesekig (9 fő, 1%), majd ez a tendencia – egy-két nagyobb értéktől eltekintve – folytatódik, azonban az ebben az életkorban folyamodóknak csupán 1–2%-át alkotják. 38 éves nőt már nem

1. ábra. A jelentkezők életkora

találunk, illetve az ennél korosabbak közül egy 44 és egy 47 esztendőss asszony szerepel a mintában.

Nem meglepő, hogy a fiatal nők választották legnagyobb számban a prostitúciót, hiszen a kéj nő külseje bizonyára meghatározta, vagy legalábbis nagyban befolyásolta sikerét, a fiatalabbak pedig feltehetően az érettebbeknél vonzóbb, üdébb külsővel rendelkeztek. A 18–19 évesek rendkívül nagy aránya viszont figyelemre méltó: ebben a két életkorban erőteljesen koncentrálódnak: a prostitúciót választók 29%-a tartozott az említett csoportba.¹⁵ Az érvényben lévő szabályozás szerint a 17 évét betöltött lányok kéjhölgyi tevékenysége engedélyezésének nem volt különösebb akadály – úgy tűnik, mintha a tevékenységen gondolkodó lányok „megrohmozták” volna az erkölcstörvényt, mielőtt elérték a megfelelő korhatárt. A formailag eséllyel pályázó fiatal nők nagy számát tekintve – különösen, ha ide számítjuk a 20–21 éves korosztályt is, mellyel együtt számítva a jelentkezők 48%-át ide sorolhatjuk – életkorukat vizsgálva feltételezhetjük, hogy a kéjhölgyiséget választók jó része nem hosszú évek keserves tapasztalataival, esetleg rendkívül nagy számú szexuális kapcsolattal a háta mögött döntött úgy, hogy felkeresi a kapitányságot; illetve ennek a kétféle megtapasztalásnak igen korán kellett bekövetkeznie, és ebben az esetben éppen a kiemelkedően rossz környezeti, társadalmi körülmények, megrázó életesemények sorozata irányíthatta őket ennek a lépésnek megtételére (persze mindez összhangban lehetett a „piaci igényekkel”).¹⁶ Ha az előbbi feltételezést elfogadjuk, akkor a 17 év alatti lányok felbukkanását egyfajta „cry for help”-kísérletként értelmezhetjük, kimenekítésre való felhívást a túlságosan korai, túlságosan koncentrált problémahalmazból. Azonban az, hogy a harmincas évek közepén, olykor a negyvenes évek derekán lévők közül is találunk egy-két kéj nő-jelöltet, arra utal, hogy az egyéni sorstragédiák, kilátástalanságba forduló életpályák mégis közrejátszhattak ezen elhatározás meghozatalában.

Avagy lehetséges, hogy csupán a rossz hajlam, a „rossz vér” kiütöközése az, ami arra sarkallhatta a fiatal lányokat (is), hogy átlépjék az erkölcstörvény küszöbét (mint ahogy kortársaik gyakran vélték)? Már korán szembesülniük kellett azzal, hogy nem képesek a normáknak megfelelően élni, és letettek a férjhez menés gondolatáról? Hiszen a kéjhölgynek jelentkezők átlagéletkora a MELE elé kerülés időpontjában 22 év, míg a budapesti menyasszonyoké ezidőtájt 27,5 év (a vidékieké 23,6 év) volt.¹⁷ A fiatal budapesti menyasszonyok koreloszlását vizsgálva is a fiatal prostituáltaktól gyökeresen eltérő képet kapunk: 21 éves korukig a prostituáltak jelentkezők közül a megfelelő életkorúak aránya jóval magasabb, mint a menyasszonyoké (utóbbiak közül a 18–21 évesek is az összes 24%-ot képviselnek, míg a hasonló korú prostituáltak 48% fölötti értéket), viszont a férjhez menők koreloszlása sokkal

kiegénylősebb képet mutat. Talán a kérdőív további adatainak elemzése során választ kaphatunk kérdéseinkre.

A bárcáért folyamodók többsége Budapest, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye más területeinek szülője volt (11, illetve 9%), viszonylag sokan érkeztek Jász-Nagykun-Szolnok, Nyitra és Zala megyéből is, tehát úgy tűnik, a közeli, feltehetően sok munkavállalót (főként cselédlányt) a székesfővárosba küldő területekről). Azonban ha az összes, 1910-ben Budapesten tartózkodó nő szülőhelyét összehasonlítjuk az előbbi listával, megállapíthatjuk, hogy itt már nem teljes mértékben azonos eredményeket kapunk az előbbivel: vagyis az Arad, Hajdú és Zala megyéből érkező nőknek sokkal nagyobb esélyük volt a prostituálódásra, míg a dunántúli, felvidéki megyék egy része alulreprezentált ebben a tekintetben. Lehetséges, hogy a lakhely, a szűkebb környezet prostituációhoz való viszonya állhat a háttérben? Ennek megválaszolására hívjuk segítségül az 1912-es országos kéjnév-nyilvántartást – az adott megyében működő egy lakosra jutó kéjnévszámok alapján sorba rendezve a vármegyéket megállapíthatjuk, hogy azon vidékek, amelyek kevesebb prostituáltat adtak, mint amilyen arányban Budapestre érkeztek a lakóik, sokkal hátrább végeztek az országos listán, vagyis ezekben a megyékben kevesebb prostituált működött. Azokban a megyékben viszont, amelyekből a fővárosba került lányoknak nagyobb esélyük volt a kéjnévvé válásra, jellemzően több prostituáltat tartottak nyilván.¹⁸ Tehát ha nincs is minden kétséget kizáró, egyértelmű összefüggés, nem elhanyagolható a helyi társadalmak prostituációs magatartása sem a motivációt tekintve.

A Monarchia, illetve Európa prostituált-transzferének mélyebb elemzése is kívánatos lenne, hiszen a kéjnév közül sokkal többen születtek az osztrák részeken, illetve külföldön, mint a Budapestre bevándorolt egyéb népesség. Közülük csaknem valamennyien már prostituációból éltek egy ideje, egyesek bevallottan „vérfrissítés” céljából érkeztek a magyar fővárosba: a magyar prostituációs piac bizonyára igen élénk forgalmat bonyolított (melynek gazdasági, közegészségügyi és bűnügyi vonatkozásai sem elhanyagolhatók).

„MILYEN VALLÁSÚ?”

A kérdőíven szereplő nők csaknem kétharmada (501 fő, 66%) a római katolikus egyházhoz tartozott, jelentősebb számban képviseltették magukat a reformátusok (107 fő, 14%), izraeliták (65 fő, 8%) és evangélikusok (40 fő, 5%) is.¹⁹

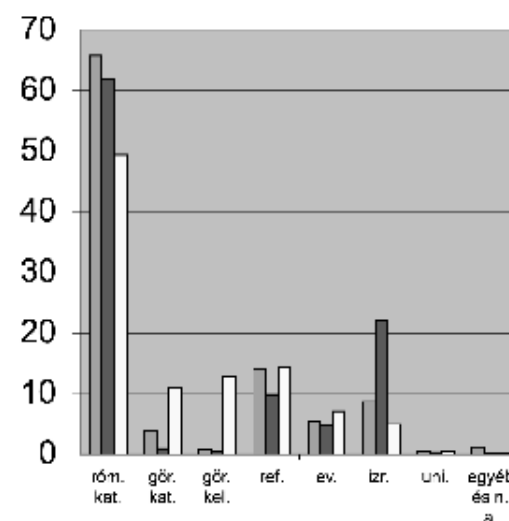
Az 1910-es népszámlálás budapesti és magyarországi nőnépességének adataival összevetve megállapíthatjuk, hogy a jelentkezők között az országos átlagnál nagyobb számban találunk római katolikusokat és izraelitákat. A prostituált-jelöltek között ugyanakkor arányaiban több volt a római katolikus, mint a fővárosiak között, míg az izraelita jelentkezők a budapesti izraelita nőlakossággal összevetve alulreprezentáltak számítottak. A többi felekezethez tartozók a budapesti felekezeti képviselőik arányszámát meghaladták, viszont az országos jelenlétükhöz viszonyítva kisebb mértékben képviseltették magukat: némely felekezetenél (reformátusok) ez a különbség elenyésző volt, míg például a görögkeletiek esetében jóval kifejezettebbnek tűnt. Összességében elmondható, hogy egyik hitfelekezetre sem mutatkozik egyértelmű

korreláció a prostituációs magatartást tekintve, mint bizonyos egyéb devianciákban (öngyilkosság). Az izraelitáknak az országos átlagot meghaladó képviselője minden bizonnyal azzal hozható összefüggésbe, hogy a zsidó népesség aránya jóval magasabb volt a fővárosban, mint Magyarország egészére nézve. A római katolikus és reformátusok nagyobb száma ugyanakkor a származási helyre utal: vagyis arra, hogy a születési helyükön egyébként is felülreprezentáltak voltak a római vagy a kálvinista vallásúak. A különböző vallásfelekezetek tehát feltehetően nem nyújtottak radikálisan különböző védelmet a prostituáció ellen: a jelentkezők felekezeti megoszlása arra utalhat, hogy az eltérő vallásúak többé-kevésbé hasonlóan veszélyeztetettek voltak.

„ÉLNEK-E SZÜLEI, MI A FOGLALKOZÁSUK?”

Az erre a kérdésre választ adók (723 fő) kevesebb mint harmada nyilatkozott úgy, hogy mindkét szülője él, de közel ugyanennyi lány teljesen szülői támasz nélkül maradt, valamivel kevesebbnek pedig csupán édesanyja élt már.

Úgy tűnik, a rendezetlen családi háttér a fiatal nők számára a prostituálódás – tárgabb értelemben: mindenféle deviáns viselkedés, önvészélyeztető magatartásforma²⁰ – legerősebb rizikófaktorát jelentette. A szülők egyikének halála után a családok jó része nem volt képes megfelelően gondoskodni, felügyelni a kiskorú lányokra sem, és ebben a tekintetben nem számított az sem, hogy a gyám orvos, MÁV-felügyelő vagy éppen rendőr (bár ezeket nyilván azért jegyezték fel az egyesület tagjai, mert kevésbé összeegyeztethetőnek tartották a gyámleány kéjnévi karrierjével). Nem jelentett komoly védelmet, anyagi és morális támogatást a szülő nélkül maradt leány számára az sem, ha bátyjai, nővérei már keresőképesebbek voltak, és esetleg az anyáról vagy apáról is ők gondoskodtak, vele egy háztartásban éltek, de az sem védett meg a prosti-

2. ábra. A jelentkezők (1. oszlop), a budapesti (2. oszlop), és a magyarországi nők (3. oszlop) vallása

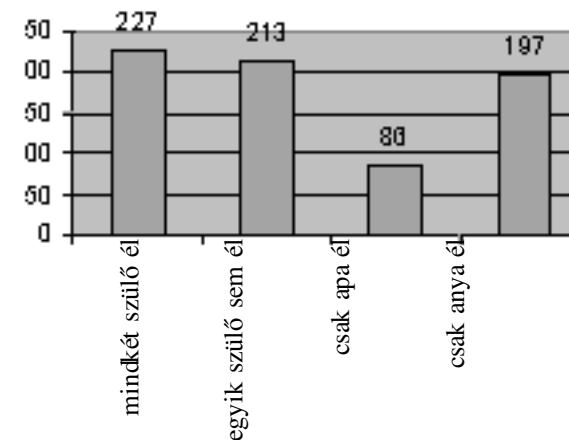
túciótól, ha a székesfővárosban lakott a gyám, vagy a család más tagja. Természetesen nem kell halálesetnek történnie egy családban ahhoz, hogy megszűnjön „fészek” lenni, mindezt a kéjő-jelöltek is nagyon jól tudták, hiszen hébe-hóba felbukkan egy „Az anyja nem törődik velem, ő az oka mindennek” – típusú bejegyzés, mely bizonyára az elkeseredett, esetleg dühös lány szavainak közvetítése.

Sajnos a prostituáltak kevesebb mint felének szüleinek foglalkozásáról állnak rendelkezésünkre adatok.²¹ A családfők, gyámok legnagyobb része (38%) az ipar területén dolgozik, de magas az őstermelők aránya is (30%) – azonban azt, hogy önálló keresőkről, vagy segédszemélyzetről van szó, az esetek nagy részében nehézkes megállapítani, különösen az utóbbi kategória esetében. Mindenesetre úgy tűnik, az iparban dolgozók többsége a hagyományos foglalkozásokat űző falusi kisiparos (kovács, cipész, ács stb.) volt, akiktől bizonyára nem állt távol a földművelés sem. Az össznépszerűség keresőivel való összevetésből megállapíthatjuk, hogy a kéjőnek jelentkeztek szülei közül sokkal többen dolgoznak az iparban, és kevesebben az őstermelésben, hiszen az összes kereső mintegy 60%-a működött az őstermelésben, 17%-a pedig ipari pályákon.²² Ha Durkheimnek a szuicidumra, devianciára vonatkozó motivációs kategóriáira gondolunk, és megkíséreljük erre a helyzetre alkalmazni, feltételezhetjük, hogy a iparos-társadalom egy részét anomia jellemezte a 19. század végén, huszadik század elején. Talán az értékkeresésük, polgárosulás felé tapogatózásuk megnyilvánulásaként minősíthetjük lányaik budapesti cselédsorba küldését, mely jobban jellemezte ezen rétegeket, mint például a földművesekét, ennek sajtóságos lecsapódásaként értékelhetjük ugyanezen leányok erkölcsrendészetén való jelentkezését.²³ A MELE kérdőívén a napszámosok és a vendéglátóiparban dolgozók is felülreprezentáltaknak számítottak – utóbbi talán megmagyarázza az ezen a területen nagy számban dolgozó kéjőjelöltek pályá-preferenciáját.

„JÁRT-E ISKOLÁBA? HÁNY OSZTÁLYT VÉGZETT?”

Az interjúalanyok nagy többsége, 87,9%-a (669 fő) biztosan részesült valamilyen iskolai képzésben.²⁴ Közülük a relatív többség (az összes megkérdezett 23,8%-a) elvégezte az elemi iskola valamennyi osztályát, és jelentős számban szerepeltek az elemi négy osztályát végzettek (18,4%). Az elemi iskolainál magasabb képzettséggel rendelkezett a jelentkezők 11,6%-a, közülük 13 fő (az összes nő 1,7%-a) a polgári iskolai végzettség mellett szakképzettséget szerzett: kereskedelmibe, tanítóképzőbe járt, és egy főiskolai végzettségűt is találunk közöttük.

Az országos, illetve a budapesti népszámlálási adatokkal összevetve megállapíthatjuk, hogy a kéjők közül az írni-olvasni tudókra, vagyis az alapvető műveltséggel rendelkezőkre egyáltalán nem tekinthetünk kivételes esetként. Budapesten, ahol az országban legmagasabb volt az írni-olvasni tudók aránya, a 15–49 éves nőnépesség 91,9%-a tudott írni-olvasni, míg a prostituáltaknak csaknem 88%-a járt iskolába, következésképpen valószínűleg elsajátította az írás-olvasás művészetét.²⁵ Természetesen nem állíthatjuk, hogy a kéjőnek jelentkeztek rendkívüli műveltséggel rendelkeztek volna, de bizonyos, hogy képzettségük szignifikánsan nem volt alacsonyabb,

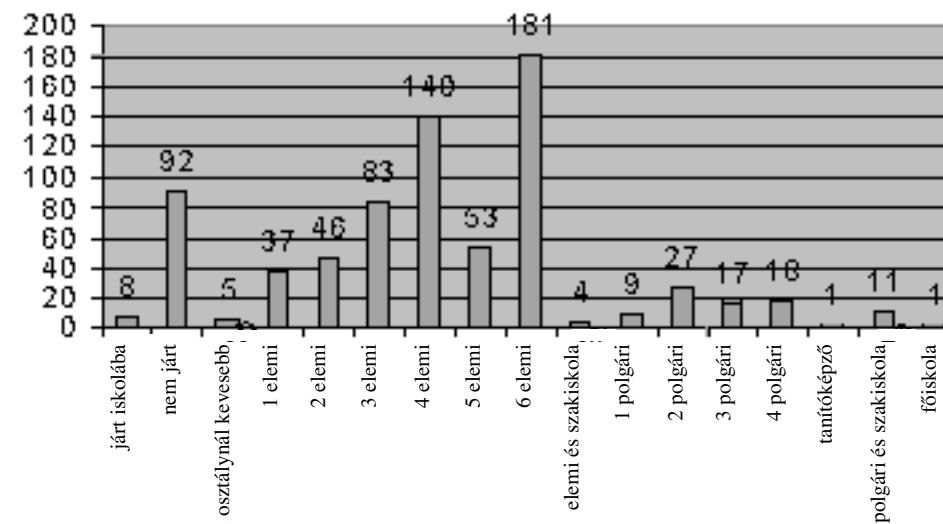

3. ábra. A jelentkezők szülei

mint az átlagos népességé, a Budapesten kívüli Magyar Birodalom területén pedig a jobbák közé volt sorolható.²⁶ Az oktatásból megszerezhető átlagos, vagy átlaghoz közelítő „szellemi tőkének”, legalább az alfabetizációnak tehát birtokában voltak a MELE irodájában megjelentek: munkaerőpiaci esélyeiket nem, vagy csekély mértékben ronthatták alapvető képzettségbeli hiányosságaik.

„HOL LAKIK?”

Az adatközlők 90%-a budapesti lakos volt, a többiek pedig legnagyobb részét a „nagybudapesti” övezetben éltek.²⁷ A budapesti kerületekben korántsem egyenlően oszlott el a prostituáltak tömege: több mint 40%-uk a VII. kerületben lakott, további egynegyedük pedig a VIII. kerületben, de jelentős számban éltek a VI. kerületben is, vi-

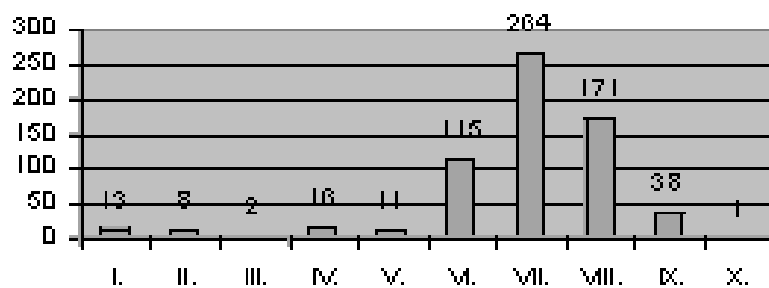
4. ábra. A jelentkezők iskolai végzettsége

szont a budai részeken elenyésző volt a számuk, akár a X. kerületben: tehát a VI–VIII. kerületben igen erős volt a prostituált-koncentráció – ugyanezt támasztja alá az egyes utcák koncentráltasága: a legalább 10 kéjnt felvonultató utcák (Csengery, Dob, Kazinczy, Király, Kisdiófa, Munkás, Nagyfúvaros, Nefejejs, Ó, Rózsa utcák) közül 8 a VII. kerületben volt, és mindegyik utca az említett három kerülethez tartozik.

Ezt a vélekedést erősíti a budapesti nőnépesség területi eloszlásával történő egybevetés is:²⁸ csakis ebben a három kerületben voltak felülreprezentáltak a prostituáltak, a VII. kerületben például 20%-kal múlták fölük a népességarányuknak megfelelő létszámukat. Bár ezen kerületek nem számítottak a leggazdagabbak közé, Józsefváros kivételével különösebben elesettek sem voltak. A legzsúfoltabbnak, legkevésbé vagyonosnak, legkiemelkedőbb mortalitásának tekinthető három kerület (III., VIII., X.)²⁹ közül kettőben csekély számban fordultak elő kéjnt. Feltételezhetjük, hogy a prostituáltak a kisebb presztízsű vendéglátóhelyek, kávéházak, a népszerű mulatóhe lyek köré tömörültek.³

„MIBŐL TARTOTTA FENN EDDIG MAGÁT?”

A 721 válaszadó összesen 31 foglalkozást nevezett meg, és 52-en nyilatkoztak közülük arról, hogy eddig eltartottak voltak. A prostituáltak legnagyobb része a házicselés soraiból került ki: majdnem 30%-uk a különösebb megjelölés nélküli cseléd volt, mindeneként dolgozott (a szobalányokkal szakácsnőkkel, gyermek-lányokkal együtt több mint egyharmadukat a szolgáló kategóriájába sorolhatjuk), azonban ez az arány még mindig kisebb volt, mint a Budapest kereső nőnépességén belül a házicselés aránya.³¹ Nem hagyhatjuk viszont figyelmen kívül, hogy a második legnépesebb foglalkozás a kérdőív alanyai között a kéjnt volt, tehát az Erkölsrendészetten jelentkezők egyötöde már ténylegesen prostituálódott azelőtt, hogy a budapesti kéjntjegyzékbe bejegyeztetett volna. Többségük vidéken vagy külföldön élte a bordélyosok, magánkéjhölgyek mindennapjait, tehát az Ó utcai „utolsó lépcsőfokra” lépve nem foglalkozást és életmódot, hanem csak működési területet, körülményeket váltott. A kenyerüket prostituáltként keresők jó része évek óta űzte, ebből élt (amivel olykor teljesen megdöbbsentették a MELE képviselőit: „9 éve!! kéjnt” – írták egy 23

5. ábra. A jelentkezők lakhelye

éves nőről). A vidéki kéjnt „pályájának” csúcsa lehetett a főváros, esetleg a nagyvárostól várhattak biztosabb keresletet – és keresetet – a kissé megkopott külsejű lányok.

Vendéglátóiparban – kávéházaktól az orfeumokig – dolgozott a jelentkezők további egyötöde: többségük pincérnt volt, de nagyobb számban képviseltették magukat a felírntók és kasszírntók is. Jelentős szerepvállalásukat tekintve nem tűnik tökéletesen alapatlannak a kortársak meggyőződése az ilyen területeken működők „laza erkölcséről” (vagy legalább a vendéglátóhelyen dolgozók sokszorosra növekedett prostitúciós rizikófaktoráról). Természetesen differenciálnunk szükséges az ilyen létesítményekkel kapcsolatban, ahogy ezt a kéjntnek jelentkezők és az őket arról lebeszélnt szándékozók tették („felírntó, de szolid helyen”).

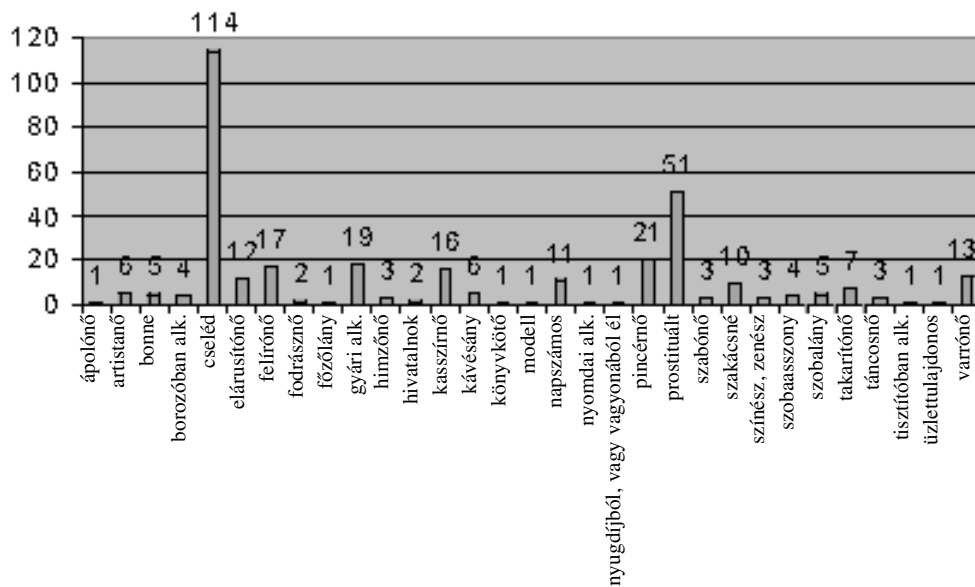
„MENNYIT KERESETT HAVONTA?”

A fizetéséről mindössze 576 fő beszélt az Egyesület képviselőjének.³² Közülük néhányan – kivétel nélkül prostituáltak – azt állították, semmit nem keresnek, illetve étkezésért, vagy ruháért dolgoznak. A természetbeni juttatás más foglalkozásoknál is előkerült, persze enyhébb formában: egy-két kávéházi, vendéglői alkalmazott esetében, akiknek fizetésébe az előrelátó főnt belekalkulálta az italfogyasztást. A házicselésnél szintén nem feledkezhetünk meg az ellátásról, mely jelentősen csökkentette a fizetést;³³ viszont kiugróan magas bérekkel a prostituáltak esetében találkozhatunk („Vehetnék belőle egy emeletes házat!”). Mindenesetre a vendéglátásban tevékenykedők bérezése inkább a prostituáltakkal, mint a házicselésekkel vagy gyári alkalmazottakkal volt rokon.

A kéjntjelöltek fizetésének hasonlítása a gyári munkásntkéhez³⁴ azt az eredményt hozta, hogy az előbbiek bérezése esetén kifejezettebb volt a szóródás, több az igen alacsony és a meglehetősen magasnak számító összeg: az előbbi természetesen leginkább a házicselés, utóbbi a prostituáltak csoportjának volt köszönhető. Azonban így is megállapítható, hogy az említett bérek korántsem tartoztak a magasabbak közé, és egyes esetekben – néhány ipari napszámosnál – valóban nyomoroghatott, vagy csaknem nyomoroghatott a munkásnt, legalábbis erről számolt be.

„VAN-E FÉRJE?”

A kéjnt-nyilvántartásba jelentkezők mindössze 8%-ának (63fő) van, vagy volt valaha törvényes házastársi kapcsolata, de a hivatalosan férjzettnek számítóknak is csak 60%-a élt együtt házastársával az adatfelvétel idején. Elsőprő többséget alkottak tehát a hajadonok a kéjntjelöltek között (92%), de tulajdonképpen egyedülálló volt az összes adatközlő több mint 96%-a. A prostituáltak között tehát ritka kivételnek számított a férjes asszony, a férjével ténylegesen együtt élőket pedig alig találunk. A családi támasz hiánya, illetve elvesztése szorosan összefügg a prostitúciós életmód választásával.

6. ábra. A jelentkezők foglalkozása

A budapesti 15–49 éves nőnépesség egészen más képet mutat a családi állapot tekintetében: mind a hajadonok, mind a házások aránya 45–50% közötti, az összes egyedülálló a nőnépesség valamivel több mint felét alkotta. A budapesti nőnépességben több özvegy és elvált volt, mint a prostituáltak között; azonban ha a házasságukat törvényesen befejezőket vizsgáljuk a fővárosi, illetve a kéjnének jelentkezett asszonyok között, azt láthatjuk, hogy míg a budapesti nők 18%-ának, addig az itt szereplő kéjnének 61%-ának válás miatt bomlott fel a házassága, volt válás a házasság megszakadásának oka! A prostituálttá válás – ha eltekintünk attól, hogy az elvált nőket erkölcsstelennek, könnyelműnek bélyegezzük – a esetükben talán az elvált nő talajvesztésére, a mikrokörnyezet támogatásának elvesztésére utalhat, hiszen a válás ekkoriban korántsem tekinthető társadalmilag elfogadottnak, bevett gyakorlatnak³⁶ (míg az özvegyeket ha nem is a segítségnyújtás, de a társadalom sajnálata, érzelmi támogatása mindenképpen megillette); esetleg – pszichodinamikai magyarázatot keresve – a látens bűntudat következményeként, egyfajta autoagresszív megnyilvánulásként értelmezhető.

„VOLT-E GYERMEKE? HÁNY?”

A leendő kéjnének csaknem egyharmadának (30%) született már gyermeke, néhányan vetélésen is átestek, illetve a beszélgetés alkalmával állapotosak voltak (4 illetve 3 fő) – utóbbi automatikusan kizárta, hogy engedélyt kaphassanak a prostitúcióra.

Többségüknek (86%) egy gyermeke született, további 10%-uknak 2, míg egy-két 3, illetve négygyermekes is megjelent az irodában: a 230 nő összesen 272 gyereket hozott a világra. A gyerekek többsége azonban az adatfelvétel időpontjában már nem élt: a 272 gyerekből 146 halva született vagy elhunyt.

A gyermekek 81%-a törvénytelennek számított – bár ez a szám rendkívül magas, a házások csekély voltát figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a prostituáltak házasságtermékenysége magasabb, mint a nemházásoké. Ezzel kapcsolatban feltételezhetjük, hogy az addig működő, funkcióit többé-kevésbé ellátó család életének megromlása, felbomlása valamelyest befolyásolhatta őket prostituálódásukban.

A kéjnének gyermekeinek túlélési esélye (is) igencsak különbözött attól függően, hogy házas vagy hajadon nő hozta őket a világra. A férjezetek gyermekeinek 41%-a, a hajadonok 57%-a halva született vagy meghalt. Mindez rendkívül magasnak számít még a különösen kedvezőtlen budapesti viszonyok között is,³⁷ hiszen az 1912-es budapesti adatok szerint 100 élve született törvényes gyerekre (0-5 év) 18,6, a törvénytelenekre 24,5 halálozás jutott.³⁸ A törvénytelen gyerekeket a veleszületett gyengeség másfélszer, a bélhurut kétszer annyira fenyegette, mint a törvényeseket, a tüdővész is gyakoribb közöttük, az emberölés szinte csak esetükben fordult elő; a veleszületett *syphilis* pedig a törvényesekhez képest tizedeli őket – mindezen halálokok jól korrelálnak a kedvezőtlen szociális körülményekkel, rossz környezeti adottságokkal, a gondozás elhanyagolásával, és természetesen az anya prostitúciós magatartásával.³⁹

„VOLT-E BETEG?”

A megkérdezettek egynegyede szenvedett valamilyen betegségben. Sajnos a prostituáltak egészségi állapotáról e statisztika segítségével nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, ugyanis nem tudjuk, pontosan mit értettek az adatfelvevők „betegség” alatt. Az esetek többségében ugyanis különösebb megnevezés nélkül mindössze azt vezették rá a kérdőívre: „volt” (amivel természetesen válaszoltak az adatlap által felvetettek, azonban ez a megállapítás számunkra mégis túlságosan általános). Bizonyos, hogy nem csupán a venerikus megbetegedések számítottak betegségnek a MELE képviselőinek szemében, ugyanis olykor még olyasfajta nyavalyákat is felvezettek, mint a „lába fáj”, „háta fáj”, amiből ugyan meglehetősen problematikus a diagnózisra következtetni, mégsem tűnik valószínűnek, hogy nemi betegségről lenne szó.

Mindössze a megbetegedések negyedéről derül ki, hogy nőgyógyászati jellegű megbetegedésben szenved, vagy szenvedett az adatközlő – ez meglehetősen magas szám, különösen, ha feltételezzük, hogy az egészségügyi gondot jelző, de azt pontosan meg nem nevező megállapítások egy része szintén vonatkozhat ilyesmire. A nőgyógyászati problémákkal küszködők esetében sem lehet a nemi betegeket teljes biztonsággal elkülöníteni – mit értsünk „női baj”, „altesti bajok” alatt? Olykor pedig csak tüneteket rögzítettek, pl. „folyás”, ami utalhat enyhe, nem föltétlenül rosszindulatú elváltozásra, vagy akár *gonorrhoea* is –, ám az ilyen bajokról beszámoló csaknem egyharmada a „bujakór” legpusztítóbb változatától, *lues 1* szenvedett. (Ilyen mutatók mellett nem csodálkozhatunk a veleszületett *luesben* elhalt gyermekek tömegén.)

A *syphilis* még mindig rettegett betegségnek számított ekkoriban,⁴⁰ áldozatait pe-

dig legfőképpen a rossz társadalmi-anyagi helyzetű rétegekből szedte, akik nem voltak képesek áldozni gyógyítatásukra, márpedig ennek a betegségnek lefolyását tekintve a terápia döntő jelentőségű (így mortalitása a különböző társadalmi csoportokban erős korrelációt mutatott a *tuberculosiséval*, amelynél hasonlóan kulcsfontosságú az időben elkezdett, megfelelő kezelés alkalmazása).⁴¹ Azonban éppen a korszakban számos felfedezés történt a kór mielőbbi felismerésére, gyógykezelésére: 1905-ben sikerült azonosítani a kórokozót, egy évvel később kezdték el alkalmazni a Wassermann-féle vérvizsgálatot, mely a korai diagnosztizálást szolgálta, 1910-re pedig hatásos gyógyszer fejlesztett ki a német Ehrlich doktor.⁴² Az Erkölcserendészet rendőrorvosai – akik közül legalább négy mindig a kéjhölgyek rendelkezésére állt – pedig a legkorszerűbbnek számító módszerekkel és eszközökkel végezték a vizsgálatokat, a minden szakmai követelménynek megfelelő, kéréseiknek megfelelően kialakított vizsgálóhelyiségekben, és a laboratóriumban rögtön kenetelemzésre is vállalkozott a bakteriológus munkatárs. A betegnek talált kéjnjelöltek nem kaphatták ki engedélyüket: őket azonnal kórházba kísértették – legtöbbször a női bujakóros osztályt fenntartó Rókusba⁴³ –, ahol a megfelelő kezelésben részesültek. Természetesen ugyanígy tettek, ha a heti kétszeri kötelező szűrővizsgálat valamelyikén találtak valamilyen – nemi vagy egyéb betegségekre utaló – elváltozást.⁴⁴ Ilyen pedig elég gyakran megtörténhetett, tekintve, hogy az 1912-ben összesen (amikor az végén 2199 kéjnjőt regisztráltak, ez évben engedélyt nyert 682 kéjnő, a lapját visszaadók száma ismeretlen) 1934 kéjnő került kórházba, az év első néhány hónapjában megvizsgált titkos kéjnjőknek pedig több mint fele venereásnak bizonyult.⁴⁵ Ezen adatok ismeretében semmiképpen nem tűnik indokolatlannak a „Volt-e beteg?”-kérdés, de gyaníthatóan több nőről derült ki a rendőrorvosi vizsgálat során, hogy nem egészséges, mint ahányan ezt így érezték, vagy legalábbis így állították.

„ISZIK-E SZESZES ITALT? MIT?”⁴⁶

A megkérdezettek valamivel több mint egyötöde felelt igennel erre a kérdésre, és az alkoholt fogyasztók csaknem kétharmada válaszolt az italfajtákra vonatkozó érdeklődésre.

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy közel egynegyedük egyáltalán nem volt válogatós ebben a tekintetben, míg egyötödük a sört kedvelte leginkább, és jelentősebb volt a sör mellett bort fogyasztók aránya is, viszont a pálinkának kevés barátja volt. Tisztességes foglalkozást űző nő azonban ritkán találkozhatott pezsgővel: ez az ital valamiképpen a mámorral, a prostitúcióval fonódhatott össze, hiszen valamennyi pezsgőt kedvelő nő az interjút megelőzően már kéjnjőként működött.

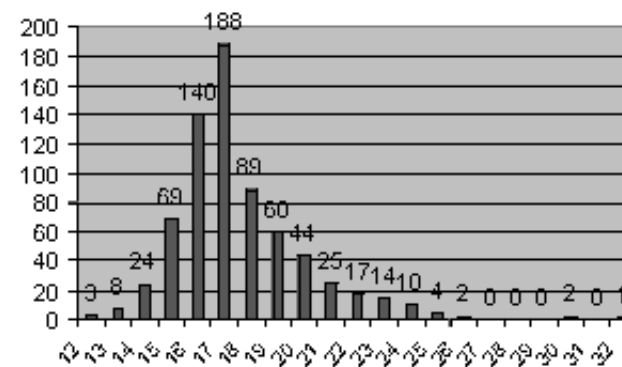
Az italozóknak 10%-a nyilatkozott úgy, hogy keveset (mértékkel, ritkán), és mindössze egyvalaki említette, hogy nagyon sokat iszik – tehát a szesszel élők úgy vélték, alkoholfogyasztásuk mértéke nem tekinthető kórosnak. Mindössze 8%-uk említette, hogy szereti vagy nagyon szereti az italt, illetve ha kap, szívesen iszik, viszont 13%-uk arról számolt be, hogy többé-kevésbé kényszerűségből iszik (némelyek már megszokták, mások nem bírják). A MELE képviselői – a kéjnjőkkel együtt – természetes-

nek veszik, hogy bizonyos szakmákkal törvényszerűen együtt jár az italozás: „iszik, mert a kávéházban kell”, „pincérnő volt, azért hagyta abba, mert beteg lett az italtól”; és olykor egyszerűen az a válasz szerepel erre a kérdésre vonatkozóan: „pincérnő” – azaz ezzel mindent megtudunk ivási szokásairól, minden további szószaporítás felesleges.

Az alkoholizálók valamivel kevesebb mint egynegyede cseléd, 17%-a kéjnő volt, 35%-a pedig a vendéglátóiparban tevékenykedett. Úgy tűnik, nem alaptalan a korabeli elemzők azon vélekedése, hogy az „alkohol a legnagyobb kerítő”, az alkoholizmus és a prostitúció ördögi kört alkotnak.⁴⁷ (Mellesleg a mai elemzők szerint is rendkívül szoros a kapcsolat az alkoholabúzus és a deviáns magatartásformák, az önvészélyeztető cselekedetek, a mentális betegségek között).⁴⁸ Az interjúalanyoknak ugyan jóval kisebb része számol be italfogyasztástól, mint az orosz vagy a német prostituáltak,⁴⁹ azonban ne feledjük, hogy az itt megkérdezett nők hivatalosan még csak ezután kezdték el a prostitúciót, tehát néhány év múlva feltehetően esetükben is rosszabb értékeket kapnánk – ez már csak azért is valószínűsíthető, mivel közülük az, aki ezidőtájt „hivatalból” kapcsolatban volt a vendéglátással, az éjszakai étellel, főként: prostituálódott, sokkal nagyobb arányban volt alkoholfogyasztó, mint az egyéb foglalkozásúak.

„HÁNY ÉVES VOLT, MIKOR ELŐSZÖR LÉPETT SZOROSABB ÖSSZEKÖTTETÉSBE FÉRFIVEL?”

A szemérmesen megfogalmazott kérdésre adott válaszokból kiderül, hogy a nyilatkozók átlagosan 17,5 évesek voltak első szexuális kapcsolatuk idején.⁵⁰ A koreloszlást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy még a jelentkezési életkornál is sokkal egyenetlenebb ez a görbe: a válaszadók 55%-ának 16 és 18 év közé tehető az első ilyen együttléte, és a tizenéves kor második harmadára esik az esetek jó része. A görbe ezután biztos lejtést mutat, 23 éves kor után pedig jórészt kivételszámba megy az ilyen alkalom. Az aktuális életkorról összehasonlítva úgy tűnik, mintha a férfival való szo-

7. ábra. A jelentkezők első szexuális kapcsolata

rosabb megismerkedést az esetek többségében 1–2 éven belül prostitúció követte volna.

Bár a válaszok legtöbbször csak egy számot jelentenek, ezeket tanulmányozva bizony ezen számok olykor megrázó szöveggé formálódnak, és mögülik előbukkannak a csupán az első pillantásra is különösen tragikusnak tűnő életrészek: a gyermekkorban intim kapcsolatba lépő (12–13 éves) kislányok,⁵¹ akik az összminta mintegy másfél százalékát alkották (a vallomások szerint többségük esetében erőszakról van szó); de szintén a tragikumhoz közelít annak a néhány nőnek az esete, akik 30, illetve 32 évesen kerültek először nemi kapcsolatba, majd – íme – prostituálódtak; nem szólva arról a négy leányról, akik virgo inactaként jelentkeztek a kéjhölgyek nyilvánosságába (ám a szabályozásnak hála, mégsem kerülhettek bele).

„MI INDÍTOTTA ARRÁ AZ ELHATÁROZÁSRA, HOGY PROSTITUÁLJA MAGÁT?”

A prostituálódásban a vallomások szerint nem az anyagi szükség, vagy egyéb kényyszerítő körülmények játszanak főszerepet, hanem a „dologtalan”, könnyű élet utáni vágy, belefáradás a napi kötelességek teljesítésébe és a nélkülözésekbe, a munkába vagy szolgálatba (40%): vagyis a coping-stratégiák tökéletes kimerülése. Főként a volt cselédek elkeseredése szembetűnő, akik rendkívül kategorikusan jelentették ki: „nem szekírozatom magam!”, „csupa rossz hely van!”, és olykor szuicid attitűdök is felbukkannak: „meguntam az életem a sok rossz helyen”. Valószínűleg a személyes kapcsolat-munkakapcsolat, élettér-munkatér összefonódása, a házi-cseléd-szerep pszichológiai kihívásai⁵² okozhatták, hogy a nem elégséges önerővel bíró lány inkább a prostitúciót – a teste tökéletes kiszolgáltatását, eladását, tehát a tudattalan önbüntető motivációk sem mellékesek – választotta, mint más lehetőségek keresését. A „könnyelműség, dologtalanlás, lustaság” jellemzés utalhat megfontolatlan, éretlen döntésre, a kényelmes élet utáni vágyra is, de a „megunni a munkát”, „befáradni a munkába” kifejezések inkább arra vonatkozhatnak, hogy az elégtelen, nem hatékony megküzdési stratégiáknak, inkább valamiféle sajátságos menekülésvágynak köszönhető a választás, mint helyzetelemzés utáni megfontolt kijelentésnek. Azt csupán a válaszolók 10%-a említi, hogy nagy kedve van ehhez az életmódhoz, tetszik neki – a segítő szerint az ilyen lány a romlott: vagyis megfelelően szocializált, normális, egészséges nő számára a prostitúció csak igen nagy nyomorban, kilátástalanságban merülhet fel.

A szükség, elkeseredettség, nyomor, munkanélküliség mindazonáltal az előbbi motivációs tényezőktől csak csekély mértékben marad el. A szükségről panaszkodók mintegy 10%-a családtagok ellátásának kötelezettségét is magára vállalta. (A MELE hölgyei mindenesetre – túlságosan nagy jövedelem esetén – olykor megkérdőjelezi az ilyesfajta indokok jogosságát.) Újra felbukkan a vendéglátásban dolgozók veszélyeztetettsége, hiszen a válaszadók 3%-a kizárólag azért kér kéjelgésre engedélyt, hogy tovább működhessen a pincérnői, felírónői, kasszírői vagy színészi pályáján (a prostitúció itt csak „munkaköri előírás”). Igen erőteljes motivációnak tűnik az elke-

seredettség, amelyben az anyagi szükségleteken túl a depresszív pozíció is megjelent („mióta a gyereke apja meghalt, semmihez sincs kedve”), és a nyomában fellépő, az elhagyottság, csalódottság következményeként megjelenő látens autoagresszív tendenciák: „meguntam az életemet, már nem tudok jó lenni”, „ha már rosszul kezdtem, rosszul is végzem”.

A válaszadók sajátos színfoltját alkotják azok a nők, akik tulajdonképpen azt sem tudták, milyen célokat szolgál az egészségügyi lap – ők a beszélgetések hatására azonnal és talán meglehetősen döbbenet letettek szándékukról.

„KI BESZÉLTE RÁ?”

A kérdésfeltevés azt sugallja, hogy a jelentkezőket egészen biztosan rábeszélte valaki erre az életformára – nyilván így, ezzel a sugalló kérdéssel igyekeztek biztatni a lányokat arra, hogy ne féljenek elmondani az igazságot, elárulni az őket befolyásolókat. (Ne feledjük, a leánykereskedés megállítására alakult egyesület képviselői álltak – vagy talán ültek – a kéjnőjelöltekkel szemben.) Ennek ellenére a jelentkezők több mint 90%-a azt állította, hogy önmaga választotta ezt az életformát.

A rábeszélők többsége a munkatársnők, társnők (mintegy egynegyedük esetében), és a távolabbi ismerősök közül került ki, őket a barátok követték: ebbe a három kategóriába sorolható a meggyőzések mintegy kétharmada. Ezek után a családtagok, rokonok (férjtől az unokanővéig), velük egy sorban pedig a teljesen ismeretlenek következtek, akik nyilvános helyeken szólították meg a lányokat, láthatóan olykor teljes sikerrel. A budapesti térnek tehát voltak ilyen, a „leányerkölcsökre” veszélyes – kortársak által is veszélyesnek tartott – részei: bizonyos utcák, terek (például az Ó utca, ahol nem csupán az Erkölcserendészet, de egy bordély is működött); a nyilvános fürdők, amelynek közelében gyakorta időztek az intimebb szolgáltatást kutatók, azt közvetítőik,⁵³ valamint a kórházak, ahol a kéjhölgyekkel összekerülő lányok „amely mértékben megtisztulnak ott testi nyavalyájuktól, annyira megfertőződnek lelkileg.”⁵⁴ Ezek után a kéjnők, bordélyosok, illetve a hatóság következik – nem a rendőrség kerítő munkájáról van szó, hanem – a kérdőív tanúsága szerint – arról, hogy a titkos kéjelgés gyanújába keveredett nőnek javasolta a detektív vagy éppen a főkapitány, hogy legalizálja tevékenységét. Ismét megjelenik a munkahely nyomása: úgy tűnik, egyes kávéházak, éttermek az alkoholfogyasztáson kívül a prostitúcióra is rávették a vendégeket. Néhány esetben a rábeszélők teljes nevét, címét lejegyezték, és jöllehet nem bizonyos, hogy ezzel kapcsolatban konkrét intézkedés történt (kivéve egy feljelentést), talán mégis a kapitányság tudomására juttatták az esetet.

A MELE képviselői mindazonáltal nem voltak teljesen elégedettek a prostituáltak őszinteségével: néha (28 esetben) – talán metakommunikatív jelekből, talán az interjúalany elbeszéléséből következtetve – kétségbe vonták állításaik hitelességét, mondván: „állítolag senki [nem beszélt rá],” „nem vallja be”, olykor pedig gyanújuknak is hangot adtak a rábeszélést illetően: „egy csanádpalotai sertéskereskedővel érkezett ide, a gyanú, hogy ez”, „azt hiszem, a kórházban a kéjnők”. Némelykor viszont a beszélgetőtársak romlottságát, elvetemültségét hangoztatva idézték szavaikat: „sen-

ki!”, „hencegve mondja, hogy a vére hajtja”, „próbálkozik az esze után [az utóbbi három szó aláhúzva]”, vagy éppen enerváltan jegyezték meg a semleges „senki” leírása helyett: „ezt nem kellett rábeszélni”.

„NEM VOLNA-E KEDVE KENYERÉT TISZTESSÉGES FOGLALKOZÁSSAL
MEGKERESNI?”
„MILYEN FOGLALKOZÁST VÁLLALNA?”

A két kérdés, melyeket a kérdőív összeállítójának szándéka szerint bizonyára nyomatékosítana, hogy két alkalommal érdeklődik tulajdonképpen ugyanarról a problémáról, annyira összetartozó, hogy a szolgálatot teljesítő hölgyek igencsak esetlegesen jegyezték használták az egyik, illetve a másik rubrikát a foglalkozásra vonatkozó bejegyzéseikre (így ezek együtt elemzése kívánatos).

A szelíden ajánlkozó – egyben a prostitúciót markánsan elítélő – kérdésekre a válaszadók csaknem 18%-a nyilatkozott úgy, hogy szívesen vállalna valamilyen, a normáknak megfelelő foglalkozást, közülük 13% bármilyen munkát végezne. A „tisztességes munka” gondolatával foglalkozó, konkrét foglalkozást megnevező nőknek csaknem 15%-a helyezkedett volna el a vendéglátás területén, kétötödük a szolgálatot választotta, a többiek pedig leginkább varrásba, takarításba kezdtek volna. Ez azt jelenti, hogy a tényleges foglalkozásokkal összevetve a szolgálat és a kézimunkázás presztízse igencsak megnőtt: vagyis a „tisztességes életre” hajlandók inkább választottak volna a társadalmi normák szempontjából kedvezőbb elbírálásban részesülő, és kevésbé preferálták a – sok jelentkező által eddig űzött – „vendéglátós” szakmákat.

„SAJÁT ADATAI ÉLETE LEFOLYÁSÁRÓL”,
„A PATRONESSE⁵⁵ MEGJEGYZÉSE ÉS ALÁÍRÁSA”

A két kérdés nem különíthető el egymástól, annak ellenére, hogy az egyik a biográfiai anamnézisre, a másik a MELE képviselőinek általános megjegyzéseire, az intézkedésekre vonatkozhattak eredetileg: a hölgyek gyakran csak az egyik rubrikát töltötték ki, de a közölt információkból – nagy vonalakban – mégis rekonstruálni lehet mind az élettörténetet, mind a beszélgetésen elhangzottakat.

Ezen megjegyzésekből biztonsággal következtethetünk a *patronessek* elveire, prostitúcióról és a prostituáltakról alkotott véleményére. A kérdőívet kitöltők először is határozott értékorientációval rendelkeztek, és teljes biztonsággal nyilatkoztak arról, mi a jó és mi a rossz. Számukra a prostitúció mindenképpen tisztességtelen foglalkozást, erkölcssteleniséget jelentett, amitől kötelességük megmenteni a lányokat. Azonban a „tisztességes lány” fogalma már nem ilyen egyszerű: tisztességtelennek nem születik az ember, hanem azzá válik, azt a megfelelő szocializáció hozza meg. Éppen ezért a hiányos nevelésben részesülőkre egyrészt elnézőbben, másrészt több lemondással tekintettek, hiszen „ez is úgy nőtt fel, mint fa az erdőben!”, nem alkalmazhatjuk rá ugyanazt a mércét, mint a megfelelő családi, iskolai háttérrel rendel-

kezőkre. Viszont a tisztességes leány is romlottá válhat: a rossz társaság, a káros hatások megfelelő idő elteltével a legkedvesebb teremtésből is menthetetlen perszónát varázsolhatnak. Így tehát az eredetileg tisztességes nő könnyen menthetlenné válik, vagyis nem hallgat az okos, eszére és szívére ható szóra, így minden fáradtság hiábavaló, elvesztegetett idő: fásult, közönyös, bizalmatlan, cinikus. A *patronesse* természetesen nem tudhatta a találkozás pillanatában, hogy munkája hiábavaló lesz-e, azonban bizonyos metakommunikatív jelekből következtethetett a prostituált lelki alkatára, erkölcsi állapotára: a kedvesen, szerényen viselkedő, a nem „nyelvelő”, a tiszta tekintetű, az egyszerűen öltözött esetében esélyesebb lehet a siker. Ám senkiről nem szabad könnyedén lemondani: a támogató hölgy ezért – az illető hölgy közlése szerint – olykor félórás, olykor kétórás, teljesen rugalmasan alakítható időstruktúrájú ülésben beszélgetett a kéj nőkkel, igyekezett fellazítani védekezőrendszerüket, és az időközben magukra szedett tisztességtelenségek mögé látni, megkeresni a romlatlant a segítségre szorulóban, és azzal – mint egészséges énrésszel – szót érteni. A befektetett munka mennyisége, intenzitása nem törvényszerűen hozta az eredményt, mindenesetre a hosszabb beszélgetésektől többet vártak („két órán át beszélgettem vele, és mégsem...”). A teljesen romlott lánnyal tehát nincs mit kezdeni, hagyni kell a gonosznak, ami az övé. Ugyanakkor a menthetetlen lány is lehet végtelenül sajnálatra méltó, hiszen legtöbbször nem tehet a sorsáról, alig 2–3 főt „hajt a vére”: a teljes magára hagyatottság a bukás legvalószínűbb oka. Az igen korán saját jószántukból szexuális kapcsolatot keresők, az enélkül élni nem tudók, a „férfire éhezők” a sajnálat mellett enyhe borzongásra is készítették az egyesület tagjait, hiszen nem az ész, a szív, a lélek utalta a test, így tulajdonképpen a magatartás jelentős részét, hanem a test vette át az uralmat a személyiség egésze fölött: az ilyen viselkedést ösztönlényeké, de nem nőké.

Milyen érvkészlettel igyekezett hatni a *patronesse* a kéj nőknek jelentkezőkre? Ebben felhasználta a vallás, elsősorban a keresztény vallás tanításait, beszélt a várható egészségügyi kockázatról, a további lecsúszás lehetőségéről, megemlítette a családtagokat. Emellett ígért, tanácsolt, a pártfogolttal együtt igyekezett a számára ideális lehetőséget felkutatni annak érdekében, hogy kimentsék őt a testet és lelket tönkretévő prostitúcióból, és a számára leginkább vállalható munkalehetőséget megtalálni. Gyaníthatóan igyekezett az érzelmekre hatni, hiszen ha elsírta magát a másik fél a meghiúsultságtól, azt már fél sikernek érezte. A segítségnyújtás nem merült ki könnyfakasztó szövegek hangoztatásában: elhelyezést ajánlottak az egyesület átmeneti otthonában (Magdolna Otthon),⁵⁶ ajánlólevelet írtak, állást közvetítettek, apasági pert indítottak, kölcsönt szereztek az adóssága visszafizetése okán prostituálódónak. Mindezt a kapitánysággal egyetértésben, segítségükkel, olykor cinkosságukkal végezték: feljelentést nyújtottak be, a MELE kérésére razziát tartottak és előállítottak, néha megtagadták az engedély kiadását mondvacsinált ürügyekkel, ha úgy vélték, hogy azzal megmenthetnek egy lelket. Amennyiben nem hozott eredményt a beszélgetés, de a *patronesse* mégis látott valami halvány esélyt a megmenekülésre, úgy azonnal levelet fogalmazott a családtagoknak, felkereste a gyámot,⁵⁷ olykor környezettanulmányra indult.

A „másik oldal” érzéseiről természetesen sokkal kevesebbet tudunk, de valame-

lyest mégis képet nyerhetünk róluk, a segítő érzéseinek tolmácsolását felhasználva. Csaknem valamennyien rossz családi körülményekről, elhagyatottságról számoltak be, a törődés és a figyelem hiányáról, sokan pedig egész gyerekkorukat végigkísérő vagy egyszeri alkalommal történő erőszakról. Különösen nagy a szexuális erőszakot elszenvedettek száma, többségüknek első „szexuális élménye” volt ez. (Nem meglepő a megerősökoltak ilyen aránya, hiszen a szexuális erőszak a totális kontrollvesztés állapota, hogy képtelen befolyásolni a helyzetet, és hogy énje megszűnt létezni, személyiség-volta felfüggesztődött. Ebben nagy rokonsága van a prostituált „arctalanságával”. A harag, amit az erőszak idején éppen életük védelmében el kell fojtaniuk, később is csak önmaga felé fordított formaként – sokszor éppen prostitúcióként – jelenik meg.)⁵⁸

Impulzivitás, labilitás, depresszív vagy hipománnak ható megnyilatkozás jellemezte sokukat, nem szólva az öngyilkossági gondolatok felbukkanásáról, illetve a befejezetlen öngyilkosságok említéséről. Mindez ingatag pszichés állapotot, számos esetben személyiségzavart feltételez (ha ehhez számításba vesszük a több éve kéjnőként működők alkoholfogyasztási szokásait, a későbbiekkel kapcsolatban nem sok jót sejtetnek ezek az adatok). A nehézségek ellenére az Egyesület tevékenysége viszonylag eredményesnek számított: a jelentkezők csaknem 20%-át mégsem jegyezték be a kéjhölgyek nyilvántartásába, és ezek többsége önként, a beszélgetés hatására lépett vissza (bár természetesen nincsen utánkövetési vizsgálatunk).

AZ ÚT VÉGE: ÖSSZEZÉS

Dolgozatomban a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen 1912-ből és 1913-ból megmaradt 761 kérdőívét összesítettem, melyet a budapesti Erkölcserendészetek akkor vettek fel a leánykereskedelmet megakadályozni kívánó, a prostitúciót elítélő önkéntes segítők-támogatók (patronesse-ek), amikor bárcáért folyamodott az illető leány: a kérdőív kitöltése (azaz: a segítővel történő beszélgetés előzetesen megszabott kérdések alapján, melyről a beszélgetés alatt illetve után feljegyzéseket készített) ha nem is volt szerves része a hatósági eljárásnak, de tulajdonképpen kötelező jelleggel alkalmazták.

A kérdőívek tanulsága szerint az első világháborút közvetlenül megelőző időkben Budapesten prostituáltak jelentkezők többsége 18–19 éves volt, tehát a prostitúciós engedély kiadhatóságának alsó határát 1–2 évvel túllépő, még kiskorúnak számító lány. Leginkább Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, Nyitra és Zala megyéből verbuválódtak – ezek azok a megyék, ahonnan igen jelentős számú munkavállaló nő (elsősorban: házicseléd) érkezett a székesfővárosba. Azonban az Arad, Hajdú és Zala megyéből érkezőknek nagyobb esélyük volt a prostituálódásra, mint a máshol születetteknek, s ezen megyékben egyébként is – lakosság számukat tekintve – valamivel több prostituált élt: ehhez kapcsolódva felvetődhet, hogy vizsgálandó terület lehet a helyi társadalmak, kisebb földrajzi egységek prostitúcióhoz való viszonya, normarendszere. Ugyanakkor a prostituált-jelöltek vallási megoszlását mindenképpen a származási helyükkel együtt érdemes vizsgálni: ezt a két jellemzőt egybe-

vetve megállapíthatjuk, hogy a kérelmezők számára egyik felekezethez tartozás sem jelentett hangsúlyosabb védelmet a prostitúciótól.

Családi hátterüket tekintve megállapítható, hogy csak a jelentkezők egyharmada élt teljes családban: a szülő halála kiemelt veszélyeztető tényezőnek tűnik a kéjnő-életmód választásában, még akkor is, ha az árván vagy félárván maradt lányt egyébként nem hagyta magára a rokonság. A szülők többsége iparos vagy őstermelő volt: az országos átlagnál nagyobb az iparosok aránya, így esetleg feltételezhető, hogy az iparos-társadalom bizonyos anómiája összefüggésben lehet az innen származó leányok értékválságával.

A kéjnőnek jelentkezők képzettsége országos viszonylatban átlagosnak volt mondható, tehát ilyen szempontból nem voltak hátrányban a munkaerőpiacon. A válaszadók 90%-a Budapesten élt az interjú idején, kiemelkedően sokan a VII. kerületben: tehát nem a legszűfoltabb, legszegényebb, legnagyobb mortalitású kerületekből jött a kéjnők többsége, hanem a kisebb presztízssú vendéglátóhelyek környékéről. A nyilatkozók kb. egyharmada cselédként dolgozott, de igen jelentősnek mondható a már korábban – valahol vidéken – prostituáltaként működők száma is, akiknek Budapest talán valamiféle „karriert” jelenthetett; valamint nem elhanyagolható a vendéglátásban tevékenykedők száma: itt sokszor „munkaköri kötelességnek” tűnik a bárca igénylése. Keresetükben igen nagy szóródás mutatkozik, de elmondható, hogy saját bevallásuk szerint jó részük rendkívül rossz anyagi körülmények között élt.

Legnagyobb részük hajadon volt, de a férjzetek közül is alig néhány élt együtt a házastársával. Az egykori feleségeknek országos átlaghoz viszonyítva nagy arányban válás miatt szakadt meg a házassága – ami felveti a korabeli társadalom az elváltakat elítélő, kirekesztő magatartásának gyanúját. A kérelmezők kb. egyharmada szült már (a házásoknak több gyermeke volt), ám ezen gyermekek többsége nem élt. A válaszadók egynegyede tartotta magát rossz egészségi állapotúnak, ám a kérdőív hiányossága miatt nem rekonstruálható, hogy pontosan milyen jellegű betegségekben szenvedtek: közülük számosan – tüneteik alapján – bizonyára venerikus betegségekkel küszködtek. Szesz ital fogyasztásáról ötödük számolt be: jellemző, hogy a vendéglátós szakmákban és a korábbi prostituáltak között jóval többen fogyasztottak alkoholt, mint a más szakmában tevékenykedők között. A jelentkezőknek többnyire 16–18 éves korukra tehető az első szexuális kapcsolata, melyet gyakran 1–2 évvel később követett a prostitúciós életforma választása: különösen jellemző az életformaváltás az erőszakot elszenvedettekre, valamint a törvénytelen gyermeket világra hozókra.

Arra a kérdésre, hogy mi indította a bárcáért való folyamodásra, a válaszadók leginkább valamiféle „elfáradásról”, kimerülésről, megküzdési stratégiáik elégtelenségéről számoltak be, melyhez olykor hangsúlyozottan depresszív tendenciák is társultak. Jelentős tényezőnek számított még a nyomor, valamint a foglalkozásuk (vendéglátás) sajátos követelményei. Mindössze tizedük nyilatkozott úgy, hogy kimondottan kedvére valónak tűnik a kéjnő-életforma. Annak ellenére, hogy alig néhány lány állította, hogy nem saját megfontolásából érkezett az Erkölcserendészetre, mégis csaknem 18%-uk szívesen ajánlkozott valamilyen tisztességes foglalkozás végzésére: az eredeti foglalkozásukhoz viszonyítva sokkal többen választották a cselédkedést, a

varrást, s jóval csekélyebb számban például a pincérkedést – tehát a társadalom által preferált mesterségeket részesítették előnyben.

Végül a jelentkezők majdnem ötöde mégsem váltotta ki bárcáját: néhányuktól valamely okból megtagadták azt (terhes, kiskorú, fertőző beteg), de leginkább mégis a MELE önkénteseinek hatására, akik – néha – többórás ülésekben igyekeztek elántorítani a szándékuktól az előttük állót. A *patronesse*-k – a saját maguk által lejegyzettek alapján – az iskoláztatást, a nevelést, a családi biztonságot, a vallásosságot, a tisztességes barátnőket és munkakörnyezetet tartották a legbiztosabb védelemnek a prostitúció ellen, vélekedésük szerint csak a női mivoltából, tartásából kivetkőzött, ösztönlénnyé satnyult lány választhatja önként a kéjelgést: az ilyen „romlott”, menthetetlen. Azonban mindent – beleértve az anyagi segítséget, az állásközvetítést és az olykor „cinkosságot vállaló” hatóságot – is igyekeztek mozgósítani annak érdekében, hogy a kérelmező visszalépjön. Nagyobb valószínűséggel „gyógyultak” a csinos, kedves arcúnak mondtak; a szelídek, halkszavúak, a fiatalabbak, a kevesebb éve szolgálók, a teljes családból valók, a kevesebb éve Budapesten tartózkodók, a munkaszeretők, jó bizonyítvánnyal rendelkezők, intelligensek, magasabb iskolai végzettségűek és a szexuális életet rövidebb ideje élők, a szexuális erőszakot nem szenvedtek, a gyermekükhöz ragaszkodók, valamint azok, akiknek élt az édesanyjuk – tehát a kevésbé sérültek, jobb körülmények közül érkezők, valamint azok, akik rokonszenvet ébresztettek a *patronesse*-ben.

A MELE prostituált-kérdőívéből nem testtudatos, felelősen gondolkodó, szabadon mérlegelő és döntő, a kéjnéletet szívesen vállaló nőtömeg, hanem éppen ellenkezőleg: az elesettség sajátos formája rajzolódik ki előttünk. Így a kéjnének jelentkezést semmiképpen nem tekinthetjük a női életforma kissé szokatlanabb, de elviselhető változatának, hanem leginkább a szuicid magatartásformák jellemzőivel leírható, szociális és olykor mentális problémákkal küszködők segélykiáltásának, önvészélyeztető magatartásformájának. A prostituált ilyen értelemben nem az illegalitás, hanem a kívül rekesztettség, a leszakadás jelképe: olyan valakié, akire „lépcsőn lefelé haladtában” nem figyelt eléggé, nem állított meg és segített fel a család, a társadalom.

JEGYZETEK

1. *Benedek* 1904, 11.
2. *Jókai* 1999, 126.
3. *Hódossy* 1912, 6.
4. BFL X. 214.
5. *Doros* 1930b, 800.
6. Valószínűleg több nagyváros prostitúciós szabályozását a budapesti alapján készítették el. *Güntner* 1999, 34.
7. Szabályrendelet 1909.
8. A szakirodalom valamilyen okból azt hangoztatja, hogy az 1867-es szabályozás még csak bordélyos kéjnékről beszélt, pedig már ott is feltűnnek a bordélyosoktól valamelyest különböző jogokkal rendelkező magánkéjnék. *Forrai* 1999, 156–158., Szabályok 1867, 4–5.

9. *Blaikie* 1995, 121., a „lelki fertőzésről”: *Walkowitz* 1993, 370–374.
10. Bécsben hasonlóképpen ilyentájt bukkant fel az abolicionizmus. *Zimmermann* 1999, 182.
11. *Zimmermann* 1999b, 256.
12. *Doros* 1934, 1–4.
13. *Fried* é. n. 47.
14. Nincs adat 14 főről (kb. 2%).
15. Talán azért szerepel annyi 18–19 éves leány, mert a 17 évüket be nem töltötték 1–2 évvel idősebbnek vallották magukat az engedély elnyerése érdekében, azonban mivel a hatóság mindig megkövetelte a születési bizonyítványt, el kell vetnünk ezt a feltételezést.
16. *Gwinnett* 2003, 118.
17. *Szél* 1929, 273. A bejegyzettek Budapesten vagy az agglomerációban éltek, ám döntően nem a fővárosban születtek – így indokoltnak tűnik mind a budapesti, mind a teljes magyarországi népességgel összevetni az adataikat.
18. *Melly* 1913, 45–50.
19. Statisztika 1912, 46.
20. Klinikai tapasztalatok szerint az anya halála például ötszöröse emeli az öngyilkosság kockázatát a fiatal lányok esetében. *Hajnal* 2001, 142.
21. Bár ez még mindig az 1913 év végén Budapesten nyilvántartott prostituáltak mintegy 15%-át jelenti.
22. Népszámlálás 1910, 205.
23. *Durkheim* 2000, 260–266.
24. 28 főről nincs adatunk, 9 főről pedig csak annyit tudunk, hogy járt iskolába.
25. Népszámlálás 1910, 170–173.
26. Kiemeli a prostituált-jelöltek rendelkeztek alapvető iskolázottsági jellemzőit, hogy köztük nagyságrendekkel kisebb volt a – hagyományosan jobb iskolázottsági mutatókkal leírható (*Karádi* 1997a. 17., 1997b. 63.) – izraeliták aránya, mint a budapesti nőlakosság összessége körében.
27. *Thirring* é. n. 18–19.
28. Statisztika 1912, 47.
29. *Vörös* 1978, 647–648.
30. *Balla* 1909, 18–92., *Sánta* 1996, 28., *Tábori* 1992, 7.
31. Statisztika 1913, 45–47.
32. Tekintetbe kell venni azonban, hogy az említett fizetések a kéjnének jelentkezettek által megnevezett, bemondott összegek.
33. A korszakban rohamosan növekvő élelmiszerárak (*Vörös* 1978, 639.) miatt nehézkes összemérni a különféle juttatási módokat.
34. *Szádeczky-Kardoss* 1930, 136.
35. Népszámlálás 1910, 96–97.
36. Hiszen bár ekkoriban a magyarországi válások 10%-a Budapesten történt, még így is 1912-ben, illetve 1913-ban 1000 főre 1, illetve 0,8 válás jutott a fővárosban.
37. *Laky* é. n. 152.
38. *Laky* é. n. 32–33.
39. *Laky* é. n. 33.
40. A *syphilis* által okozott halandóságot Budapesten 1895 és 1910 között nem sikerült 2,4% alá szorítani. Ugyanakkor a kórházkultúra folyamatos fejlődésen ment keresztül a korszakban: *Melly* 1934, 9–25.
41. *Doros* 1930, 367.

42. *Doros* 1930, 31–51.
 43. *Statisztika* 1913, 149.
 44. *Hódossy*, 1912, 7–12.
 45. *Hódossy*, 1912, 13.
 46. Míg az előzőekben csak általánosságban érdeklődtek a megbetegedésekről, most ennél sokkal konkrétabb a kérdésfeltevés. Bizonyára abból a megfontolásból történt ez így, hogy az esetleges betegséget úgyis szakértők fogják megállapítani, de az orvosok nem foglalkoznak az ivási szokásokkal: tehát általános adatgyűjtő szerepe lehetett a kérdésnek, illetve a biográfiai anamnézis minél teljesebb felvételére való törekvés.
 47. *Doros* 1930, 193–200.
 48. *Csorba* 1999, 33–37.
 49. *Doros* 1930, 200–202.
 50. Nem volt szexuális kapcsolata 4 főnek, nincs adat 57 fővel kapcsolatban.
 51. 14 éven aluli lánnyal közölni büntetendőnek számított. *Doros* 1934b. 40.
 52. *Gyáni* 1983, 190.
 53. *Tábori* 1992, 48.
 54. *Hódossy* 1912, 14.
 55. Azaz a pártfogó hölgy, a MELE képviselője.
 56. Az Otthon 1912 januárjában nyílt meg. MELE 1913. 1.
 57. Többek között a MELE közbenjárására is jelentős eredmények születtek a korszak gyermekvédelmével, szociálpolitikájával kapcsolatban, többek között a hivatásos gyám intézményének meghonosításában is nagy szerepe volt az egyesületnek. L.: Jelentés 1934.
 58. *Virág* 1999, 105–110.

RÖVIDÍTÉSEK

- Balla* 1909.
Balla Jenő: Bűn és nyomor: Leleplezések Budapest rejtelseiből. Budapest, Wodianer, 1909.
Benedek 1904.
Benedek László: Budapest éjjel. Budapest, Nagel, 1904.
 BFL X. 214.
 Budapest Főváros Levéltára X. 214. Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen iratai. Az erkölcsrendészeti hivatalban működő patronessok a kéjné-igazolványért jelentkezőkkel felvett kérdőívek gyűjteménye. 1912. A–K, 1913. A–K.
Blaikie 1995.
Blaikie, Andrew: The map of the vice in Scotland: Victorian vocabularies of causation. In: *Forrai Judit* (szerk.): Civilization, sexuality and social life in historical context: The hidden face of urban life. Budapest, SOTE, 1995. 117–132.
Csorba 1999.
Csorba János et al.: Öngyilkossági kísérletet elkövetett, szuicidumról fantáziáló és nem-szuicid depressziós serdülők összehasonlító vizsgálata. *Psychiatria Hungarica*, 14 (1999) 1. sz. 32–38.

Doros 1930.
Doros Gábor – Melly József: A nemi betegségek kérdése Budapesten. 2. köt. Budapest, Budapest Székesfőváros, 1930.

Doros 1934.
Doros József: A prostitúció kérdése. Budapest, Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen, 1934.

Doros 1934b.
Doros József: A prostitúció leküzdésének kérdése.. In: *Hódossy Gedeon* et al.: Jelentés a „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyedévszázados munkásságáról. Budapest, MELE, 1934, 23–49.

Durkheim 2000.
Durkheim, Émile: Az öngyilkosság. Ford. *Józsa Péter*. Osiris, 2000.

Forrai 1999.
Forrai Judit: A budapesti prostitúció múltjából. In: *Fehér Lenke, Forrai Judit* (szerk.): Prostitúció, prostitúcióra kényszerítés, emberkereskedelem. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 1999, 156–163.

Fried é. n.
Fried Margit: A nőegyletben. In: *Uő*: Pest és pestiek. Magyar Kereskedelmi Közlöny, é. n. 47–64.

Güntner 1999.
Güntner Péter: A soproni prostitúció szabályozása és szerkezete országos összehasonlításban a századfordulón. In: *Bana József* (szerk.): Piroslámpás évszázadok. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1999, 33–43.

Gwinnett 1993.
Gwinnett, Barbara: A prostitúció szabályozása: társadalmi nem, állam és a helyi politika. ford. *Csanádi Andrea*. In: *Randall, Vicky–Waylen Georgina* (szerk.): Társadalmi nem, politika és állam. Budapest, Jászöveg, 2003.

Gyáni 1983.
Gyáni Gábor: Család, háztartás és városi cselédség. Budapest, Magvető, 1983.

Hajnal 2001.
Hajnal Ágnes – Csoboth Csilla: Öngyilkossági gondolat, öngyilkossági kísérletek fiatal lányok mintájában. *Psychiatria Hungarica*, 16 (2001) 2, 134–144.

Hódossy 1912.
Hódossy Gedeon: A prostitúció új szabályozása és annak eredménye közegészségügyi szempontból. (az Orvosi Hetilap tudományos közleményei, klny. 1912. LVI. évf.) Budapest, Pápai, 1912.

Jelentés 1934.
Hódossy Gedeon et al.: *Jelentés a „Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen” negyed-
évszázados munkásságáról.* Budapest, MELE, 1934.

Jókai 1999.
Jókai Mór: A kőszívű ember fiai. 1. köt. Budapest, Osiris, 1999.

Karádi 1997a.
Karádi Viktor: Felekezeti státus és felekezeti egyenlőtlenségek. In: uő: Iskolarendszer és fele-
kezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Budapest, Replika, 1997, 15–56.

Karádi 1997b.
Karádi Viktor: Nők a modern felsőbb oktatás korai fázisában. In: uő: Iskolarendszer és feleke-
zeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Budapest, Replika, 1997, 57–74.

Laky é. n.
Laky Dezső: A törvénytelen gyermekek Budapesten. Budapest, Bp. Szföv. Stat. Hivatala. é. n.

MELE 1913.
A Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen évkönyve. Budapest, MELE, 1913.

Melly 1913.
Melly Béla: Az árvaszék hivatása a gyermekvédelemben, különösen a házasságon kívül szüle-
tett gyermekek védelmében és a prostitúció elleni küzdelemben. Budapest, Budapest
Székesfőváros, 1913.

Melly 1934.
Melly József: A kórházkultúra fejlődése és a hospitalizáció jelentősége Budapesten. Budapest,
Budapest Székesfőváros, 1934.

Népszámlálás 1910.
A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. rész. Budapest, Magyar Ki-
rályi Központi Statisztikai Hivatal, 1920.

Sánta 1996.
Sánta Gábor: „Vigasztal, ápol és eltakar”: A budapesti kávéházak szociológiai és pszichológiai
természetrája a századfordulón. Budapesti Negyed 4 (1996) 2–3. 27–56.

Statisztika 1912.
Budapest. Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási évkönyve XI. évf. 1909–1912. Buda-
pest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1914.

Statisztika 1913.
Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve XII. évf. 1913–1920. Budapest Székesfőváros
Statisztikai Hivatala, 1923.

Szabályok 1867.
Szabályok a kéjteljes-, bordélművészet- és kéjhölgyekről. Pest, k. n. 1867.

Szabályrendelet 1909.
Szabályrendelet a prostitúcióról. Budapest Székesfőváros, 1909.

Szádeczky-Kardoss 1930.
Szádeczky-Kardoss Tibor: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához. Budapest,
Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1930.

Szél 1929.
Szél Tivadar: A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban. Budapest,
Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1929.

Tábori 1992.
Tábori Komél – Székely Vladimír: Az erkölcstelen Budapest. Budapest, Fekete Sas, 1992.
[Első kiadás: 1908.]

Thiring é. n.
Thiring Lajos: Nagy-Budapest népessége. Budapest, Budapest Székesfőváros, é. n.

Virág 1999.
Virág György: Szexuális erőszak és abúzus. In: *Fehér Lenke, Forrai Judit* (szerk.): Prostitúció,
prostitúcióra kényszerítés, emberkereskedelem. Budapest, Szociális és Családügyi Minisz-
térium, 1999, 97–116.

Vörös 1978.
Vörös Károly: A világváros útján. In: uő. (szerk.): Budapest története a márciusi forradomtól
az őszirózsás forradalomig. Budapest, 1978, 525–772.

Walkowitz 1993.
Walkowitz, Judith R.: Dangerous Sexualities. In: *Fraisse, Genevieve – Parrot, Michelle* (ed.):
A history of women in the West. Vol. IV. Cambridge, k. n. 1993, 369–398.

Zimmermann 1999.
Zimmermann, Susan: Making a living from disgrace. In: GEE, Malcolm et al. (ed.): The city
in Central Europe. Aldershot, Ashgate, 1999. 175–195.

Zimmermann 1999b.
Zimmermann, Susan: Die bessere Hälfte? Budapest, Napvilág, 1999.

BARBARA PAPP

„HUNGARIAN ASSOCIATION AGAINST TRAFFICKING IN WOMEN”

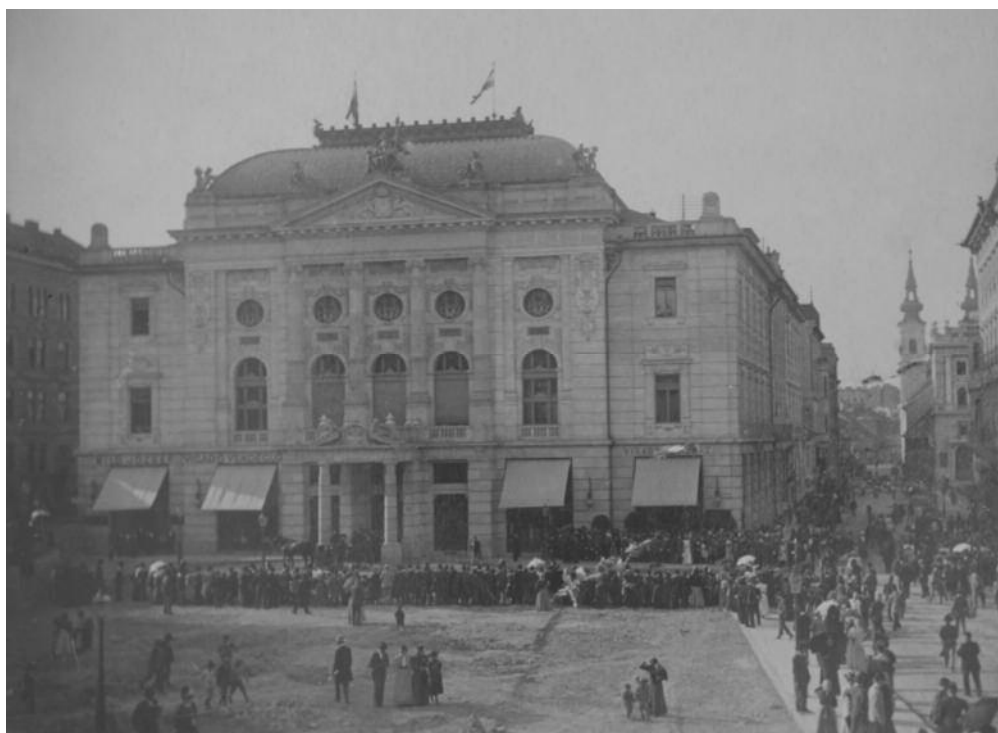
SUMMARY

The goals of „Hungarian Association Against Trafficking in Women” were: fight against prostitution and prevention of trafficking in women. In '10's their volunteers used to talk to girls invoking prostitutes' licences in Budapest Police Department: this conversation seems to be a semi-structured interview. We can see that most of these girls weren't strong, definite, responsible, mature. They usually didn't decide freely, didn't choose way of live of prostitute fervently, on the contrary: their lives sign specific misery. To apply to a prostitute at the beginning of century in Budapest – it is interpreted as a „cry for help” of women having social and psychological problems, one of suicid types of behaviour. So being harlot – it is not a symbol of illegality, but a form of excluding.

GÁBRIEL TIBOR

A SZÉKESFŐVÁROS BUDAI VIGADÓJA

A 19. század hazai vigalmi épületei, a redutnak/redoutnak, majd a magyar nyelv térhódításával vigadónak nevezett közösségi létesítmények a társasági élet egyik középontjaként működtek. A hanyatló Velencei Köztársaságból elterjedt farsangi álarcosbálok mintájára Pest városában rendezett mulatságokat a helytartótanács utasítása alapján a városi tanács már 1786-ban csupán a hivatalosan redutnak minősített termekben engedélyezhette.¹ Kolozsvárott a Redut-nak nevezett épület nem csupán az erdélyi társasági élet középpontja volt, de jelentős történelmi eseményeknek is helyet adott.² Az 1833-ban megnyílt régi pesti Redout hasonló szerepet töltött be Pest-Budán, elpusztításáig.³ A helyén felépített és 1865-ben átadott pesti Vigadó báltermét a

Képeslapfotó a Budai Vigadó megnyitásáról
BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, sérült, lt.: 66.654

A Budai Vigadóról készített képeslap Wittreich János vendéglős idején, 1901–1904 között.
Zempléni Múzeum, Szerencs – budapesti képeslapok 336

Magyar Királyságban csak a budai Királyi Palota díszterme múlta felül. Ezek az épületek nem egyedi jelenségek voltak. A gazdagabb vidéki városok is létrehozták saját művelődési intézményeiket: pl. Pozsony (ma Bratislava) a Vigadót, Marosvásárhely (ma Târgu Mures) a Kultúrpalotát. Máshol a báltermek szállodával egybeépítve készültek: Debrecenben az Arany Bika Szálló, Szentesen a Petőfi Szálló és Vigadó, Nagyváradon (ma Oradea) a Fekete Sas Szálló és Vigadó, Nyíregyházán a Korona Szálló, Ungváron (ma Uzshorod) a másik Korona Szálló, a pesti Duna-parton a Bristol Szálló és a Hungária Nagyszálló jó példák erre. Mindegyikben reprezentáns nagyterem – és kiszolgáló helyiségei (cukrászda, étterem, stb.) – szolgálta a város és vonzáskörzete kulturális és társadalmi életét.

Budán egy vigadóépület építése már a főváros egyesítésekor felmerült a Fő utcának egy (másik) építési telkén. Az 1873-ban Steindl Imre tervezte Budai Vigadó azonban nem valósult meg – feltehetően az 1873-as gazdasági világválság kihatásai miatt, tervei Kassa (ma Kosice) Műszaki Múzeumában találhatók.⁴

1873-ban a később meg is épített Budai Vigadó telkén még egy katonai szertár-épület, pontosabban ágyútalpraktár működött, 193. és 194. helyrajzi számon nyilvántartva.⁵ Ennek a katonai létesítménynek megvásárlását a székesfővárosi vezetés 1890-ben kezdeményezte, amikor a Corvin téri katonai raktárépület és telkének megvételét felvállalta.⁶ Másfél év múltán a hadügyminisztertől – „...cs. és kir. katonai igazgatóságtól...” – 55 400 Ft-ért a telek megvásárlásáról határoztak⁷, amiről a belügyminiszter novemberi jóváhagyását 1892 januárjában olvasták fel a fővárosi közgyűlés-

nek.⁸ Vételét ekkor a budai városrész fejlesztésének esztétikai és közlekedési szempontjaival indokolták.⁹

A fővárosi közgyűlés 1894. június 20-i ülésén, a pénzügyi bizottság és tanács előterjesztésében, a II. kerületi Corvin téren létrehozandó Budai Vigadó építéséről született döntés: Eszerint a már székesfővárosi tulajdonban lévő katonai szertár, valamint a szomszédos két telek megvásárlása adná a „vigadószerű épület” alapterületét. A részletes tervek és költségvetés elkészítésénél szükségesnek tartották a nagyberuházás megtérülését a várható jövedelmek által. Egyben nyilvános tervpályázat kiírásáról határoztak a tervek elkészítésére, melynek programját, leírását és feltételeit közgyűlési jóváhagyáshoz kötötték.¹⁰

Ezt a döntést heves vita előzte meg, érdemi hozzászólásait érdemes felidézni, mivel a vita során elhangzott pro és kontra érvek később egyaránt helyesnek bizonyultak. Preyer Hugó, liberális nézeteket valló képviselő (ügyvéd, a Magyar Iparművészeti Társulat tagja, 1898-tól a Pesti Hazai Első Takarékpénztár választmányi tagja)

A Corvin tér/Fő utca sarki kávéházi nagyterem 1900-ban.
Fotó: Koblinger és Sorger, Magyar Építészeti Múzeum, Árkay-hagyaték, 74.187

indokolatlannak tartotta a budai oldalon is vigadó építését és a II. kerület javaslatának elutasítását ajánlotta. Véleménye szerint Budának erre semmi szüksége nincs, a társadalmi élet különböző körökben történik, a II. kerületi körnek székhelyet teremteni nem indokolt, a Budai Vigadó jövedelmezőségi számításai helytelenek, felépítése esetén a pesti Vigadó jövedelme viszont csökkenni fog. A Budai Vigadó érdekében elsőként Darányi Ignác, a II. kerület képviselője szólalt fel. Szükségesnek tartotta a budai oldalon is egy középület emelését, mely alkalmas „(...) ünnepélyek, felolvasások, zeneestélyek tartására és másnemű összejövetelekre.” Utalt arra, hogy az előterjesztő pénzügyi bizottmány a jövedelmezőségre kiemelt hangsúlyt fektetett, a mérnöki hivatalt erre a részletes tervek elkészítésénél is utasította. Az építkezés melletti érvként utalt arra, hogy a telek adómentessége néhány év múlva lejár. A III. kerület képviselője, Végh János szerint „(...) igenis óhajtják a vigadónak emelését (...) az egész budai oldalon érzett közszükségről van szó” és a szükséges bevételeket is hozni fogja a Budai Vigadó. A több évtizedes képviselői múltra visszatekintő Mátyus Arisztid (ügyvéd) szerint meg kell adni Budának is a fejlődés lehetőségét, és ott tényleg nincs a nagyobb társasági összejöveteleknek megfelelő helye. Mivel magánkezdeményezés útján ez nem teremthető meg, ezért a főváros építsen vigadót. Javasolta azonban, hogy ne a főváros mérnöki hivatala készítse el terveit, hanem nyilvános pályázat legyen arra kiírva, melynek feltételeit a közgyűlés fogadja el.¹¹

A Preyer Hugó által említett II. kerületi kör alatt a Budai Polgári Kört kell értenünk. Ez a városrész polgárságának egyik jellegzetes szervezete volt, amely az 1890-es évek közepén második fénykorát élte. Budai Polgári Társaskör néven 1872-ben jött létre, az első szezón végére 376 tagja volt. Egyesületük főként a két budai kerület Deák-párti polgárait tömörítette. Színielőadásokkal, szavalatokkal, koncertekkel egybekötött programokat tartottak, októbertől április végéig, szinte minden hétfőn. Az estélyeken zongorakísérettel hajnali 2–3 óráig táncolhattak tagjaik és vendégeik. Nevüket 1878-ban Budai Körre módosították.¹² Az egyesület befolyását erősítette, hogy alapításától kezdve haladó polgári hagyományokat követett és tevélegesen támogatta a budai polgárság magyarosítását. Az 1880-as évek végére tagságuk felére is csökkent mivel a német nyelvű előadások megszűnésével a magyarul nem értő tagok – katonatisztek és hozzátartozóik, hivatalnokok, német polgárok – kimaradtak.¹³ Tisztségviselőiket a Magyar Tudományos Akadémia két tagja – Hunfalvy János (1820–1888) és Darányi Ignác (1849–1927) személye – jól szemlélteti. A szabadságharc után börtönbe is zárt Hunfalvy 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1863-tól rendes tagja, 1872-ben a pesti tudományegyetem földrajz tanszékének első tanára és a Budai Polgári Társaskör egyik alapító tagja is volt. Darányi Ignác 1876-ban jegyzője volt annak a bizottságnak, amely a Budai Polgári Társaskör alapszabályának módosítására javaslatot tett¹⁴ – ebben az évben lett tagja Budapest székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának is. 1881 és 1905 között Budapest II. kerülete, a Vízi város országgyűlési képviselője, 1895-ben már a magyar képviselőház alelnöke.¹⁵ Darányi 1895 és 1910 között szinte folyamatosan az ország földművelésügyi minisztere – a Budai Polgári Kör kinevezése tiszteletére 1896-ban díszvacsorát adott, amelyen városbíró, volt kereskedelemügyi miniszter, a Ganz gyár gépészmérnöke, politikusok és művészek, stb. egyaránt részt vettek.¹⁶ Mindkét személy jelentős sze-

*A Budai Vigadó díszterme 1900-ban, a galériáról nézve.
Fotó: Pottok Sándor, Magyar Építészeti Múzeum, Árkay-hagyaték, 74.183)*

repet töltött be az egyesület életében, az egyesület örökös tiszteletbeli elnökei is voltak – igaz, egymást követve: Hunfalvy 1888-tól, Darányi 1897-től.

1892-ben ismét változott alapszabályuk és Budai Polgári Kör-re módosult nevük. 1894-ben tagjuk lett Lukács Béla, az akkori kereskedelemügyi miniszter. Egyesületként érdekeltté váltak a fővárosi törvényhatósági bizottsági választáson, nagy ellenfelük a főként kereskedőket és iparosokat tömörítő „II. Kerületi Polgári Kör” volt. A két II. kerületi civil szervezet 1896-ban egyesült, amelynek révén a Budai Polgári Kör 1895. év végi 428 fős tagsága 27 fővel növekedett.¹⁷ A fúzió után a Budai Polgári Kör nevét és alapszabályát megtartva működtek tovább. Könyvtárukban 14 magyar és 3 német nyelvű újságot, 17 folyóiratot (szépirodalmi, tudományos, élelclap, stb.) járattak. A kör ekkor már joggal hivatkozhatott arra, hogy a II. kerületi polgárság legfontosabb kulturális szervezete, s mint ilyen, jogosan igényelheti a tervezett Budai Vigadó egy részének használatát.

A pesti Redoute majd utódja, a pesti Vigadó már régóta szolgálta a pestiek korabeli közművelődési igényeit, hangversenyeknek, táncmulatságoknak, nagyobb egyesületi összejöveteleknek helyet adva. Buda polgársága számára – a Budai Vigadó megnyitásáig terembérlési lehetőségként – csupán nagyobb lakások egybenyitott szobái vagy a vendéglők nagytermei jutottak. Nagyobb rendezvényeiket 1899 farsangján a Medve utcai Fácán vendéglőben (Budai Iparosok Egyesülete, Budai Hadastyán Betegsegélyző és Temetkezési Egylet, Budai tanítók, Budai vendéglősök, Budai dalárda) vagy a Budai Polgári Kaszinóban (Krisztinavárosi iskolaszék, Déli vasút hivatalnokai, tanárjelöltek) tartották. A Budai Lövész Egylet és a budapesti iparossegédek saját termeiben, a Budai Katolikus Legényegylet a Toldy Ferenc utca 30-ban bálózott. Csupán a Budai Zeneakadémia tartotta meg a pesti Vigadó kistermében hangversenyét.¹⁸ Ekkor a Duna még hatékonyan elválasztotta a két városrészt és a tömegközlekedés sem volt különösebben gyors és kényelmes.

A Budai Vigadó tervpályázatának meghirdetését két évig akadályozta a korábban említett, magánkézben lévő két telek megszerzése. Tulajdonosai a felajánlott 25 000 forintot vételárként nem fogadták el¹⁹, ezért kisajátítás útján vált végül a főváros tulajdonává.²⁰ A katonai raktárépület melletti telkeket a felajánlott összeg négyszereséért vette meg a székesfőváros, és 1896 áprilisában tudta felállítani a Budai Vigadó tervpályázatának bíráló bizottságát.²¹ A Budai Vigadó terveinek elkészítésére nyilvános tervpályázatot írtak ki 1896. október 31-i határidővel.²² Budapest székesfőváros törvényhatósága pályázatára beküldött legjobb terveket 1897 elején kiállították. Ezek bemutatását, majd az építkezés későbbi megvalósítását a budai polgárság figyelemmel kísérte – a Budai Polgári Kör tagsága a bemutatott tervekben egyesületük jövőendő helyiségeivel is találkozhatott.²³ A tervpályázatra 12 pályaművet nyújtottak be, az első helyezést Kallina Mór és Árkay Aladár közös pályázata nyerte el az 1897. január 31-én tartott bíráló bizottsági ülésen.²⁴

A Budai Vigadó és homlokzatának kialakítása főként az 1896-ban 52 éves, ausztriai születési építész, Kallina Mór hatását tükrözi. Temesvári születésű fiatal vejevel, az 1896-ban 28 éves Árkay Aladárral készített közös tervének belső térkialakítását a pályázati kiírás megköttötte. A Budai Vigadóba egy nagy, többfunkciós dísztermet (koncert és bálterem egyben), vendéglátóipari egységeket, egyesületi tevékenységet

A Budai Vigadó magyaros motívumú emeleti étterme a megnyitás előtt.

Fotó: Pottok Sándor, Magyar Építészeti Múzeum, Árkay-hagyaték, 74.182

szolgáló tereket, lakóegységeket, stb. kellett tervezniük. Az emeleti, nagyrendezvényeket kiszolgáló étterem és a Budai Polgári Kör termei mellett a Budai Vigadóba egy földszinti nagyvendéglőt, egy kávéházat, valamint a II. emeletre bérlakásokat is terveztek. Ezeknek a helyiségeknek bérleti díjaiból a székesfőváros folyamatos bevételre számított.

1898. március elején a Fővárosi Közlönyben találkozhatunk a Budai Vigadó kivitelezési munkáinak részletes meghirdetésével, az árajánlatokat március 18-ig lehetett benyújtani – még a Mikszáth Kálmán szerkesztette *Országos Hírlap* is egy rövidhír erejéig közölte.²⁵ Az építést 1898 tavaszán kezdték el, 1899 őszén az épület belső berendezésével foglalkoztak. Nyolcszáz négyszögölnyi területen épült föl az arányaiban mértéktartó, homlokzatával és főbejáratával a Corvin térre nyíló épület. Oldalszárnyai az Iskola utcára és a Fazekas (ma Szilágyi Dezső) térre néztek, az épület háta a szomszédos házakhoz kapcsolódott.

A Budai Vigadó közlő átadásáról a helyi és országos sajtó egyaránt megemlékezett.²⁶ A budai polgárság palotáját 1900. január 30-án Budapest székesfőváros polgármestere, Halmos János vette át. Buda és Pest polgársága az ünnepélyes átadás

napján egy hajnalig tartó bálon ismerte meg az új kulturális intézményt.²⁷ Három miniszter, a főváros polgármestere és a Budapesten lakó arisztokrácia megjelenése jelezte az esemény kiemelt jelentőségét. A bál rendezői a nyitóbál teljes bevételét a budai szegényeknek adományozták.²⁸

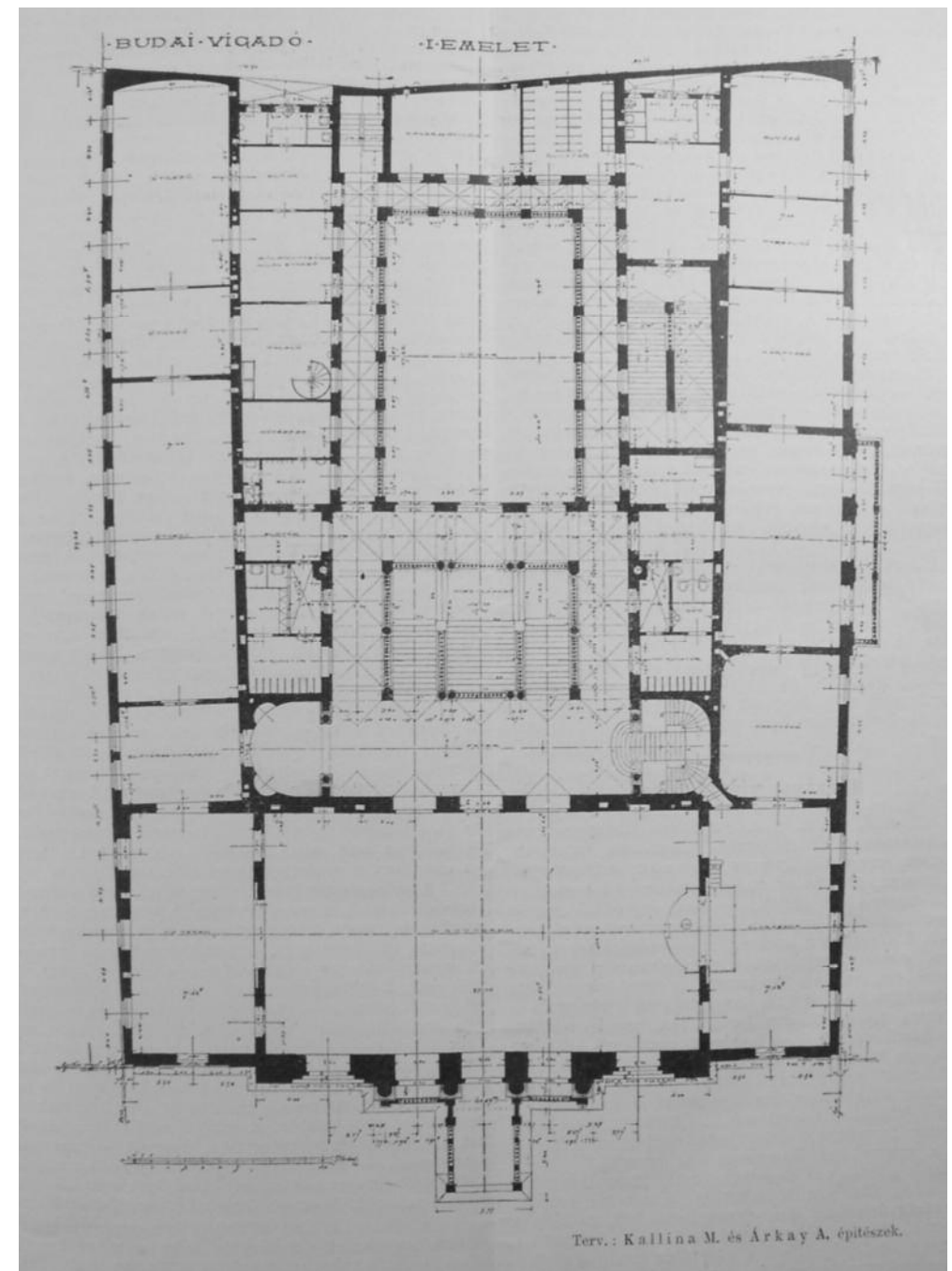
A székesfővárosi közgyűlés 1899 januárjától a Budai Vigadó hasznosításával rendszeresen foglalkozott. A közvetlen felügyelet ellátását a II. kerületi előljáróság, a székesfőváros kerületi végrehajtó szervezete kapta meg. A székesfőváros közgyűlése „a Corvin-téri vigadó épület bolt és lakhelyiségeinek minimális bérét megállapította”.²⁹ Februári ülésükön elfogadták a Budai Vigadó egyes helyiségeinek a Budai Polgári Kör általi bérlési feltételeit. A kör az I. emeleten, a Fazekas (ma Szilágyi Dezső) térre néző 302 négyzetmétert és udvarra néző 246 négyzetméter kiterjedésű helyiségeket 1899. november 1-től évi 3000 forintért, hat évre vehette bérbe. Kiegészítésként a Corvin tér/Fazekas tér sarki kisebb termet a kör ingyenesen, minden második szombaton, farsang idején minden héten egy napon (szombat kivételével) használhatta. A főváros kikötötte, hogy a fűtés, világítás és takarítás költségeit megtérítik és mindenféle főzést megtiltott a kör helyiségeiben, a Budai Vigadóba tervezett kávéház és étterem érdekében.³⁰ A kör nyilvános termeiben társalgót, olvasótermet és három játéktermet alakítottak ki.

Áprilisban kiderült, hogy a tervezett lakások bérlésére nincs jelentkező, ezért a bérleti díjakat lejjebb szállították.³¹ Májusban a II. kerületi Donáth (ma Donáti) utca 46-ban, a Török házban működő budai anyakönyvi hivatalnak utalták ki a Budai Vigadó II. emeleti két és fél lakása hat szobáját.³²

Októberben a Budai Könyvtár Egyesület is révbe jutott – a Budai Vigadónak az Iskola utca és a Corvin tér sarkán lévő II. emeleti, két utcai szobából álló helyiségét november 1-jétől hároméves időtartamra, nyilvános közkönyvtár céljára, ingyenes használatra kapták meg.³³ A II. emeleten még négy magánlakás is helyet kapott.

A fővárosi közgyűlés az I. emeleti elegáns termek és a kapcsolódó ruhatár kezelését a már említett II. kerületi előljáróság hatáskörébe utalta. A Budai Vigadó létrehozása a fővárosnak több mint egymillió koronájába került. Működésének 1899. évi szabályozása – a személyi változásokat nem tekintve – fél évszázadig lényegében változatlanul meghatározta az intézmény működését.³⁴

A Budai Polgári Kör 1943-ig folyamatosan bérelte helyiségeit. Nagyobb rendezvényeiről a korabeli sajtó is hírt adott: pl. 1913 februárjában saját könyvtára, valamint a II. kerületi Általános Közjótékonsági Egyesület javára zártkörű bált rendeztek a Budai Vigadó összes, I. emeleti helyiségében.³⁵ 1933 márciusában tartott borgazda estjükön a kulturált borközpont népszerűsítették.³⁶ A május 5-i közgyűlésüket követő társasvacsorán a Budai Napló alapító szerkesztője, Virág Béla³⁷ – mint közérdekű témát – a városházi politikai helyzetet ismertette.³⁸ November 21-én másfélezen vettek részt dr. Kozma Jenő országgyűlési képviselő névnapjára – aki 1906-tól a Vízi város képviselőjeként a székesfővárosi törvényhatósági bizottság tagja, 1925-től gyakorló politikus és pártvezér,³⁹ 1931-ben már a Budai Polgári Kör elnöke volt.⁴⁰ Kozma szellemi irányítása alatt működött a 40-es évek elején a Budai Vigadóban a Pénteki Borgazdák Társasága programsorozat, amely számos kulturális tevékenységet kezdeményezett.⁴¹ Ezekben a „társasvacsorát” borkóstoló, majd egy elő-

Árkay Aladár és Kallina Mór tervrajza a Budai Vigadó I. emeletéről.
Építő Ipar, 1898. február 2. 31.

adás követte. 1940. május 3-i összejövetelükön pl. dr. Péter Miklós tartott előadást, amely során a főváros várostörténetét és közigazgatási szervezetének kialakulását ismertette 1686 és 1940 között.⁴²

A Budai Polgári Kör számára az 1929–33 közötti gazdasági válság súlyos anyagi nehézségeket eredményezett. 1931-ben 2000 korona, 1932-ben 4369 korona bérleti díj hátralékuk volt.⁴³ Az egyesület ügyvezető igazgatója, Fekete Géza 1934 októberében már 5269 pengő hátralék fizetésére kért halasztást a Budai Vigadó gondnokától, dr. Sándor Dénestől, miközben jelezte, hogy a szervezet rendelkezésére álló 125

A budai behívott fiatalok búcsúztatójának meghívója (1911).
FSZEK Budapest Gyűjteménye. Kisnyomtatványtár. B. 394/1.

pengőt (!) teljes egészében befizették.⁴⁴ Kérték bérleti díjuk csökkentését és felajánlották lemondásukat több bérelt teremről. Díjhátralékuk miatt Budapest székesfőváros tiszti ügyészsége pert indított ellenük, amit 1935-től szüneteltettek. 1935-ben a kör I. emeleti társalgóját, a biliárd termet és a kör altisztjének földszinti két szobás, konyhás lakását a főváros visszavette, egyidejűleg a bérleti díjukat évi 3600 pengőről 2000-re csökkentette. Budai Vigadóban ezzel szinte felére csökkent az egyesület által használt terület. Mivel a szervezet tartozása évről-évre újratermelődött (pl. 1935 – 3444 pengő, 1937 – 1392 pengő, stb.) a tiszti ügyészség is újra meg újra utasítást kért a pereljárás folytatásáról vagy megszüntetéséről.⁴⁵ Végül a per a három év lejártával, 1939-ben magától szűnt meg. Az ingatlantulajdonossal szembeni gondjaikat rendszeresen újratermelődő bérhátralékuk okozta, amit a székesfőváros számszéki vizsgálatai – egészen a Budai Vigadó kulturális tevékenységének megszűnéséig – rendszeresen megállapított. Az egyesület, pénzügyi nehézségei miatt, csak 1941-ben tudta leadott helyiségeinek egy részét újra kibérelni.⁴⁶ Ebben az évben választották meg a Budai Polgári Kör elnöki tisztségére dr. Donáth Györgyöt, a Magyar Élet Pártja (a kormányzópárt) székesfővárosi szervezete elnökhelyettesét.⁴⁷ 1943-ban a körnek már három és félezer pengőre emelkedő adóssága miatt a főváros XI. ügyosztálya dr. Donáth György országgyűlési képviselőt közvetlenül kereste meg: „...kérlek, légy szíves odahatni, hogy a nekünk már igen kellemetlen és kényes ügy végleges rendezést nyerjen s a Kör hátralékát nagyobb összegű részletek befizetésével mielőbb egyenlítse ki...”⁴⁸

Kormánypárti politikusként sem volt Donáth György híve a nemzetiszocializmusnak. 1939 és 1944 között a Magyar Élet Pártjának tagjaként fővárosi mandátummal országgyűlési képviselő volt, 1943–44-ben a Magyar Élet Pártjának alelnöki tisztségét is betöltötte. 1946 decemberében köztársaság-ellenes összeesküvés címén – a Magyar Testvéri Közösség több tagjával együtt – letartóztatták. Ez volt a szovjet mintára szervezett 1945 utáni első koncepciós per. 1947. áprilisában halálra ítélték, a másodfokú jóváhagyást követően 1947. október 23-án akasztották fel. A rendszerváltás után, 1991-ben ítéletét semmissé nyilvánították.

A Budai Vigadóban kapott helyet a Budai Könyvtár Egyesület nyilvános közkönyvtára. Két tágas, II. emeleti terem és egy előszobát ingyenesen használhattak, amiért az egyesület közgyűlése jegyzőkönyvben is rögzített köszönetet mondott a székesfőváros törvényhatóságának.⁴⁹ Az egyesület könyvtárát, a II. kerületi Népkönyvtárat 1891-ben alapították a „(...) magyarosodás és a közművelődés fejlesztésén felül a tudományos érdekek kielégítésére (...)”. A hazafias megközelítés sikert aratott, jelentős cégek, egyesületek, bankok képviseltették magukat alapításakor. A 40 alapító tagból 30-nak ismert a foglalkozása: 4 kisiparos, 12 alkalmazott, 14 tehetősebb polgár (gyáros, ügyvéd, tisztviselő, stb.).⁵⁰

A közeli Toldy Ferenc utcai elemi iskola egyik termében, 1892 szeptemberében kezdték meg működésüket. Három év múlva – már Budai Könyvtár néven – mintegy ötezer kötetes könyvvállományukat szak- és népkönyvtárra bontják.⁵¹ A könyvtártagok számára táncmulatságokat szerveznek, a krisztinavárosi színházban látogatási kedvezményt nyernek, évkönyvet adnak ki. Kezdeményezik egy budai székhelyű, ténylegesen működő fővárosi múzeum alapítását is – ezzel segítve a Fővárosi Múzeum (a

A Budapesti Typographia Dalkör Budai Vigadóban tartott műsoros estjének meghívója, 1926. február 27.
FSZEK Budapest Gyűjteménye. Kisnyomtatványtár. B. 394/1.

Budapesti Történeti Múzeum elődje) fejlesztését. 1896-tól kiadják a Budai Könyvtár Közlönyt. Munkájuk sajtóvisszhangja tovább növelte eredményességüket. A hivatalos elismerés sem késett sokáig – 1898-ban a vallás- és közoktatási miniszter 150 forint éves segélyt határozott meg számukra, megteremtve az egyesület első rendszeres éves bevételét.⁵²

Amikor a főváros közgyűlése 1894-ben határozatot hozott a Budai Vigadó fölépítéséről, a Budai Könyvtár Egyesület is felfigyelt a lehetőségre. A folyamatosan egyre nagyobb publicitást nyert tevékenységük során mindig hangoztatták, hogy a jelenlegi könyvtárhelyiség nem alkalmas megnőtt feladataik ellátására. Már 1895. évi jelentésükben kiemelték, hogy az adakozások és komoly összegű vásárlások során könyvállományuk annyira megnőtt, hogy köteteik egy részét nyitott szekrényekben, folyosókon kell tárolniuk.⁵³ A polgári kezdeményezéssel létrehozott könyvtár a Budai Vigadóban rövid ideig tartó virágzásnak indult. 1901-ben már közel 15 ezer „feldolgozott” kötet alkotta állományukat, később több fiókkönyvtárat is létrehozottak. Könyvtári tagjaik száma viszont egyidejűleg lecsökkent, az átköltözés utáni közel 200 főről alig 100 főre. A kölcsönzött könyvek számát tekintve 1910-ben még elsők a fővárosi könyvtárak között, az első világháború viszont szinte fölszámolja őket, megszüntetve pénzügyi háttérüket is.⁵⁴ 1918-ban az egyesület maradék tagsága beolvadt a budai Polgári Lovászegyletbe.⁵⁵

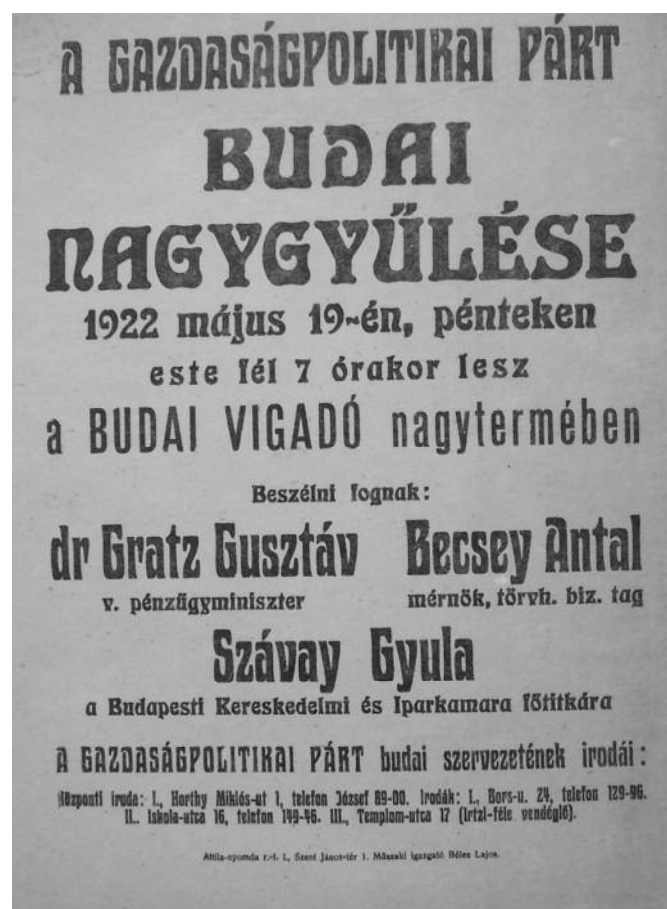
1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete alapján a megszüntetett egyesületek vagyona állami tulajdonba került, köztük a Budapesti (korábban Budai) Könyvtár Egyesület könyvtára. A Szabó Ervin nevét felvevő Fővárosi Könyvtár 1919

júniusában megnyitotta 6. számú fiókkönyvtárát a Budai Vigadóban. A Tanácsköztársaság utáni időszakban a jogutód egyesület(ek) már nem tudták és nem is akarták visszaállítani az egyesületi könyvtárat, a fővárosi könyvtára viszont szakmai szempontokra történő sűrű hivatkozással erősítette meg ottani működését.⁵⁶

A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja a Budai Vigadóban tartotta alakuló ülését. Plakát, 60 x 40 cm, FSZEK Budapest Gyűjteménye, lt.: 329 (7720)

A könyvtár elhelyezésében paradox módon a gazdasági válság hozott előrelépést. Amikor 1932-ben a földszinti étterem megszűnt, a Budai Vigadó gondnoka javasolta, hogy a Fővárosi Könyvtár fiókkönyvtára kerüljön le helyére: „(...) mert ezzel az intézkedéssel megszűnnének azok az immár tarthatatlan állapotok és épületrongálások, amelyek a könyvtárt látogató közönség és főleg az ifjúság okoz, leginkább az épület lépcsőházában (...)”⁵⁷ Az áthelyezésnél szakipari munkára volt szükség a II. emeleti beépített könyvállványok és korlátok, könyvszekrények, kölcsönző pult, íróasztalok, kartotékszékények, stb. lebontásakor, áthelyezésekor, az új ablakok kialakításakor. Az egykori földszinti étterem nagy saroktermében alakították ki az olvasóknak fenntartott részt, a könyvespolcok, a raktár helyét. Az Iskola utca felé folytatódó, lépcsővel összekötött térben kapott helyet a dolgozószoba és utána, attól külön fallal leválasztva, közvetlen utcai bejárattal az ifjúsági kölcsönző részleg. 1943 végéig folyamatosan üzemelt itt a Budai Vigadóban működő nyilvános fiókkönyvtár: hétfőn, szerdán és pénteken 15–18.30 óra között, kedd és csütörtök 10–13.30 óra között,

*Képeslap a Budai Vigadóról, 1930 körül
Zempléni Múzeum, Szerencs – budapesti képeslapok 338*

szombaton 10–12 óra között volt látogatható.⁵⁸ Felnőtt részlegében mintegy 30 000, gyermek részlegében közel 6000 kötet, olvasójában 3 folyóirat várta olvasóit.⁵⁹

Több székesfővárosi tulajdonú épületben működött a 20. század első felében vendéglő, kávéház (pl. a pesti Vigadó vendéglője, a Hangli Kioszk, a Szt. Gellért Gyógyfürdő és Szálló vendéglője és kávéháza, stb.).⁶⁰ A Budai Vigadó első vendéglőse, Wild József, 1899. november 1-jétől, évi 2500 forint bérleti díjat fizetett a Corvin tér felől nyíló földszinti nagy vendéglői helyiségért, a vendégszobáért, söntésért, tálalóért, a hideg és meleg konyháért, mosókonyháért, az éléskamra, a bor- és sörpince bérletéért. Személyzete szállásának még egy kétaablakos alagsori szobát, saját és családja szükségleteire három egy ablakos szobájú, mellékhelyiséges földszinti lakást is használhatott.

A főváros kezelésében lévő I. emeleti vigalmi helyiségekben és az emeleti étteremben bálók, mulatságok, és egyéb társas összejövetelek idején kötelező volt egyeztetett áron a vendégeket kiszolgálni – használhatta az emeleti konyhát, azonban a vigalmi helyiségek bérleti díjából, de még a ruhatár jövedelméből sem részesülhetett. Ráadásul fizethette a fűtési és világítási költségeket. Amikor az I. emeleti vigalmi rész nem volt bérbe adva, akkor az I. emeleti étteremben – a II. kerületi előljáróság hozzájárulásával – a társas összejövetelek, bankettek, esküvők, stb. vendégeit kiszolgálhatták. Természetesen a fűtés, világítás és takarítás költségei ekkor is a vendéglőt terhelték. A vendéglős a ház gépészenek, aki egyben a házfelügyelői feladatokat is ellátta, a téli hónapokban havi 25 forintot fizetett. Kötelezték egyúttal a földszinti étteremben jó zene és magyar nyelvű étlap biztosítására. A vendéglő üzeme-

*A Budai Vigadóban politikai gyűléseket is tartottak.
Szórólap, 24 x 33 cm, FSZEK Budapest Gyűjteménye, lt.: 323 (16 945)*

*A Budai Vigadó 1945-ben.
Dr. Csörgeő felvétele – BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, lt. 26.418.16*

léséhez kapcsolódó minden jövedelmi, kereseti, italmérési, fogyasztási adót és díjakat, illetékeket a vendéglős fizette.⁶¹

A vendéglő vezetését 1901 augusztusában Wittreich János⁶², 1904 májusában Kubanek Vencel⁶³, 1919 februárjában Szmrecsányi László⁶⁴ – 1920 februárjától Jäger Ignáccal közösen⁶⁵, 1922 augusztusában Jäger Ignác⁶⁶, 1929 májusában Kass Béla vette át, aki megszűnéséig üzemeltette.⁶⁷ Már 1912-ben felmerült, hogy a vendéglő működése a téli rendezvények bevételeivel együtt sem igazán nyereséges, fenntartása csupán az I. emeleti nagyrendezvények miatt szükséges. 1925-ben Jäger Ignác vendéglős visszavonulását a székesfővárosnál már „közóhajnak” tartották.⁶⁸ A rentábilisabb kávéház és a vendéglő együttes bérletére 1928-ban versenytárgyalást írtak ki, amely eredménytelen lett. A Budai Vigadó kávéházának bérelője 1929-ben mégis felvállalta a vendéglőt is, és a két egység belső berendezését lecserélte. A gazdasági vál-

ság idején tönkrement – a harmincas évek elején a vendéglő októbertől májusig zárva tartott, mivel a bevétele a fűtésszámlát már nem fedezte.⁶⁹ 1932-ben Kass kérésére a székesfőváros a vendéglőt visszavette. Egyúttal megkapta a kávéházhoz közvetlenül csatlakozó Fő utcai üzlethelyiséget, amelynek étteremmé való átalakítására kötelezték. 1932 őszén így került egy oldalra a Budai Vigadó két vendéglátóipari létesítménye.⁷⁰

A Budai Vigadó első „kávésa”, Bauer Ignác 1899 szeptemberének utolsó napjaiban kapta meg a jogot a Corvin téri főbejárattól jobbra eső kávéház üzemeltetésére. A Fő utca szintje ekkor még mintegy 80 centiméterrel alacsonyabb volt a mainál, a kávéház járdájára négy lépcsőfokon lehetett felmenni. A kávéház belső teremt 8 gázcslár világította meg – három egybenyitott termében Tonett-bútorzat, pamlagok, biliárd-asztalok, zárásaként faltól-falig érő gyönyörű szecessziós italtartó és pohárszekrény várta a vendégeket, akiknek „távbeszélgetéseit” egy kárpított szekrényű telefon is segítette.⁷¹ Előrehaladott korára és betegségére hivatkozva 1910-ben székesfővárosi jóváhagyással eladta bérleti jogát Klos Lajosnak.⁷² Az új bérelő már egy év múlva javasolta a kávéház teljes felújítását – a szomszédban megnyitott Batthyány kávéház miatt. Felesége váratlan megbetegedése után egyedül nem tudta feladatait ellátni (éjjel-nappali üzem), ezért a kávéház bérletét 1913-ban átruházta Glauber Márkra, aki egy év múlva, 1915 szeptemberében meghalt. Felesége özvegyi jogon vezette tovább a kávéházat, amelyet gyakorlatilag 1918 októbertől⁷³, hivatalosan 1919 novemberétől a 45 éves Hajnal Béla bérelhetett.⁷⁴ A kávészak sorát 1923-ban Czillér Vince, 1924-ben az Esztergomvidéki Gazdasági és Kereskedelmi Rt.⁷⁵, majd 1927 februárjában Kass Béla folytatta⁷⁶. Ekkor a kávéház bérlete a Fő utcai részen egy 14x14 méter alapterületű, 6 méter magas kávéházi nagytermet, az ide nyíló két, 8,5x6,5 és 14x6,5 méteres termet, a hozzá kapcsolódó kiszolgáló tereket (söntés, konyha, előkészítő, raktár és egyéb helyiségek, valamint egy három szobás lakás) foglalt magába. A Budai Vigadó vendéglőjét és kávéházát 1929-től működtető Kass Béla üzleti pecsétjén a „Grand Caffé et Restaurant Budai Vigadó Nagykávéház és Étterem” felirat volt. Ambiciózus törekvéseinek a gazdasági válság vetett véget.⁷⁷

Budapest polgármesteréhez, dr. Sípőcz Jenőhöz 1933-ban írt kérelme jól tükrözi nehézségeit: „A kávéházak és vendéglők számai mentek tönkre az utóbbi időben és pedig főleg azért, mert nem tudták a bérösszeget megfizetni. Abban az időben, midőn én a bérleti ajánlatomat megtettem, a kávéház és a vendéglő összforgalma átlagosan napi 300 pengő volt, azóta azonban ezen bevétel a napi 150 pengőt sem haladja meg átlagban.”⁷⁸ Tetemes bérleti díjhátraléka miatt a székesfőváros tiszti ügyészsége polgári pereket indított ellene.⁷⁹ Ezeket a pereket 1934-ben egyezséggel zárta le. Tartásai azonban folyamatosan újratemelődték, egészen a kávéház 1943. év végén történt bezárásáig.⁸⁰ A Budai Vigadó szolgáltatásait bővítették a földszinti üzlethelyiségek bérelői. Itt borbély- és fodrászüzlet, cipésműhely, feltehetően a II. emelet egyik bérletében fogorvosi rendelő is működött.⁸¹

A Budai Vigadó I. emeleti nagy helyiségeit – egy 350 négyzetméteres díszterem, hozzá kapcsolódó két empire stílusú kisterem, az emeleti étterem – jótékonysági és farsangi bálók, táncestélyek, hangversenyek, politikai gyűlések, választások, stb. céljára egyesületek, országos szövetségek, vállalatok, politikai pártok bérelték ki.⁸² A

„vigalmi” helyiségek felújítása a székesfővárost terhelte, a folyamatosan bérelt termek szinten tartása bérlőinek feladata volt.⁸³

A Budai Vigadó első felújítását 1922/1923-ban végezték el, amelynek fedezetére 1923 januárjában 340 ezer, júniusban 15,9 millió koronát hagyott jóvá a székesfőváros közgyűlése.⁸⁴ A vigalmi helyiségek kihasználtsága – a háborús évek kivételével – kezdetben a tervezettnek megfelelt, bennük évente 25–30 bált rendeztek. Ezek a gazdasági válság idején éves szinten 8–12 táncmulatságra csökkentek.⁸⁵ A nehéz esztendő elmúltával a téli idény „táncvigalmainak” száma ismét 15–20-ra növekedett. 1940-ben ezek kettő kivételével elmaradtak, amit a Budai Vigadó vendéglátóipari egységének vezetője a rendkívüli gazdasági viszonyokkal, a nyersanyagbeszerzés nehézségeivel, az anyagihiánnyal indokolt.⁸⁶

A hadviselő országok közé belépve a Vigadó-beli kulturális nagyrendezvények teljesen megszűntek.⁸⁷ Első emeletén helyet kapott az Élelmiszerjegy-Központ Elosztó Hivatala, végül a háború áldozatává vált az itteni tevékenység egésze is. A honvédelmi miniszter a 4500/1943. M. E. számú rendeletével létrehozott Országos Hadigondozó Hatóság központi irodái számára az 1939. évi II. tc. 105. §-a és 124. §-a alapján honvédelmi célból ideiglenes használatra az épület egészét igénybe vette, a Budai Vigadóban lévő bérlakások, a földszinti üzletek és a II. emeleten működő II.

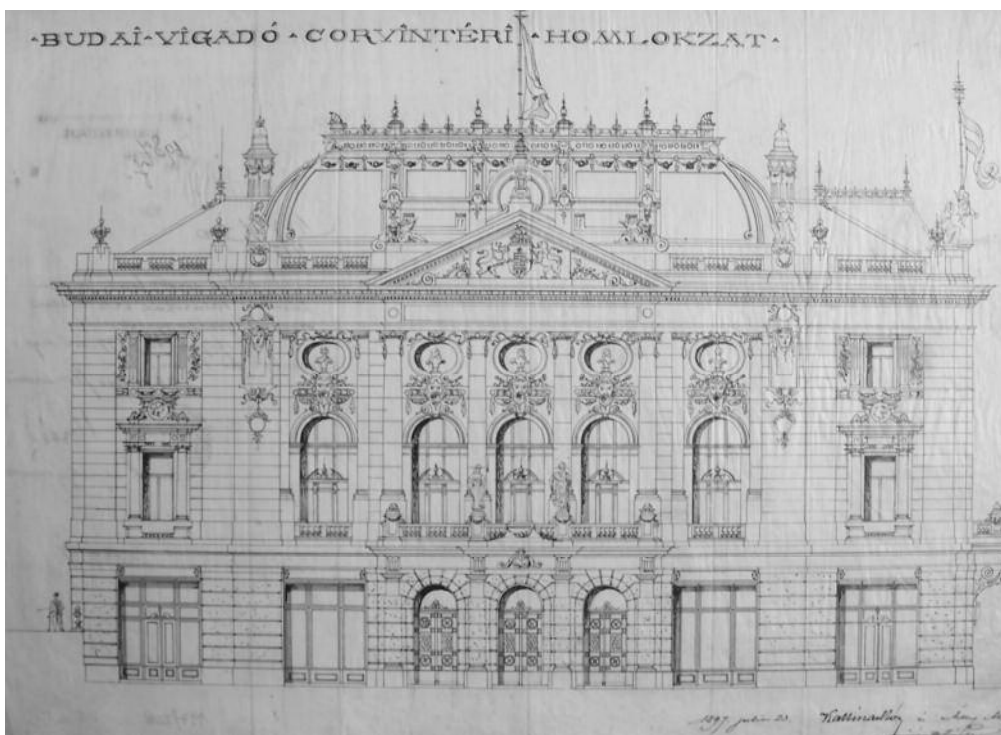
Kerületi Állami Anyakönyvvezetőség helyiségei kivételével. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1943. decemberi közgyűlésén jóváhagyta a Budai Vigadóban az Országos Hadigondozó Hatóság központi irodáinak elhelyezését. A honvédelmi igénybevétel kiterjedt a Budai Polgári Kör összes helyiségére, az I. emeleti vigalmi termekre, a földszinti kávéházra és étteremre, az épület alagsorára és pincéjére – kivéve a bérlakásokhoz tartozó pincéket. A földszinten működő Fővárosi Könyvtár 6. számú fiókkönyvtárának a főváros a XI. kerületi Verpeléti út 9-ben bérelt helyet, az Élelmiszerjegy-Központ Elosztó Hivatal I. emeleti irodái a VI. kerületi Izabella utca 61. szám alatti elemi iskola épületébe kerültek.⁸⁸

Az ostrom alatt a Budai Vigadó épülete súlyosan megsérült, az életveszély elhárítási munkákra a főváros közgyűlése 1946 végén 350 000, majd további 61 000 forintot szavazott meg.⁸⁹ Helyreállítása utáni politikai helyzetben már fel sem merülhetett a Budai Polgári Kör visszatérésének gondolata. A civil szervezet székhelye ekkor a II. kerületi Batthyány tér 4-ben volt nyilvántartva. 1947 márciusában egy belügyminisztériumi leirat a kör feloszlását is elrendelte.⁹⁰ A Budai Polgári Kör felszámolását illetékessége miatt 1947 és 1949 között a II. kerületi előjáróság intézte.⁹¹ Emlékét még 1952-ben is hirdette a Budai Vigadó Szilágyi Dezső tér 5.-ben levő bejárata felett az egyesület neve.⁹²

A Fővárosi Könyvtár évkönyveiben 1948-ban ismét feltűnik a Corvin tér 6. szám alatt a 20. számú fiókkönyvtára, és 1949-ben az I. kerületi Tanács 2. számú Szabó Ervin Könyvtára szintén „ismerős” cím alatt, a Szilágyi Dezső tér 5-ben várta látogatóit.⁹³

Az ostrom utáni pártmozik sorát gyarapította a nem filmszínházi célokra épült Budai Vigadó is. Budapest székesfőváros polgármestere, Kővágó József 1946. május 1-jétől határozatával a Budai Vigadó I. emeleti báltermét, két kistermét, büféjét, két előcsarnokát, a dohányzó folyosót mozi céljára, a földszinti kávéházi nagytermet üzlet- vagy klubhelyiség céljára 10 éves időtartamra a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt (FGKP) budapesti szervezetének használatába adta. Kikötötte egyben, hogy az említett tereket, valamint a felette lévő részeket a használó saját költségén helyreállítja.⁹⁴ Döntését követően elindult a székesfővárosi hivatalokban a Budai Vigadó átalakításának engedélyezése.

A „Kimort/Kisgazda mozgóképüzemi R.T.” mozija a székesfőváros tűzoltó parancsnoka február végi véghatározatát követően kezdte meg működését.⁹⁵ Ez a mozi azonban érdekes módon a tűzoltósági véghatározat elkészülte előtt már megkezdte működését. Az FGKP lapja, a *Kis Újság* 1947. február 14-i, pénteki száma moziműsorában szereplő mozik között feltűnik a Budai Vigadó neve is, azzal a megjegyzéssel, hogy „Szombaton nyit az Arat a viharral.”⁹⁶ Február 15-én, a Budai Vigadó mozijában ez a színes, feliratos, 1942-ben készült amerikai filmdráma fogadta a megnyitóra érkezőket. A 19. században játszódó, Cecil B. De Mille rendezte kosztümös film a kereskedelmi tengerészek kalandos útjait mutatta be. Tengerészek, kalózkodás, árnyék és szerelem – mindez együtt a legjobb recept a sikerhez, amit a hazai mozikban el is ért. A Paramount Picturesnél készült alkotás főszereplői Ray Milland, Paulette Goddard és a Magyarországon ezzel a filmmel bemutatkozó John Wayne volt⁹⁷ – délután 3-kor, és 12 6-kor és este 12 8-kor kezdték a vetítéseit. Ezt követően a

A Budai Vigadó Corvin téri homlokzata.

Budapest Főváros Levéltára (BFL) XV. 17. d 328 Közületi tervtár. Budai Vigadó. KT. sz. 1/15 Tusrajz – Kallina Mór és Árkay Aladár (1897. szeptember 14-én jóváhagyva.)

A Budai Vigadó homlokzata a 2007. évi külső felújítás után

A szerző felvétele

mozi műsora a *Szabad Nép*, a *Kis Újság*, stb. hasábjain rendszeresen olvasható volt.

A fővárosi újságok moziműsoraiban a Budai Vigadó 1948. november közepén szerepelt utoljára. A *Szabad Nép* november 14-i, vasárnapi számában és a *Kis Újság* november 16-i, keddi számában még találkozhatunk a *Monte Christo asszonya* Budai Vigadóbéli vetítésével, a későbbi újságokban ez a mozi többé már nem fordul elő.⁹⁸ Ezzel végleg befejeződött a Budai Vigadó filmszínházként való hasznosítása. A Budai Vigadónak a fővárosi, de főként a budai lakosság számára ezután az a csekély közművelődési szerepköre is megszűnt, amit ez a mozi még jelenthetett. Filmes múltját még 1952-ig hirdette a Corvin térre néző épület homlokzatán ott felejtett felírat: „Budai Vigadó Filmszínház”.⁹⁹ A székesfőváros irattárában fennmaradt feljegyzések alapján bezárásakor a Budai Vigadóban a „mozgóképszínház életveszély megszüntetése” majd a nézőtéri födém helyreállítása vált szükségessé.¹⁰⁰ Feltehetően a háborús sérülések, majd a hosszú ideig háztetővel csak részben fedett épület rejtett, és később jelentkező károsodása eredményezte ezt. A födém helyreállítását a Városrendezési és Építési Osztály műszaki nyilvántartó könyvének bejegyzése is megerősíti.¹⁰¹ Ezt követően a Budai Vigadó Filmszínház engedélyét is visszavonták.¹⁰²

A Budai Vigadó későbbi hasznosítását a Rákosi-korszak kultúrpolitikai döntései alapozták meg. A népművelési miniszter előterjesztése alapján minisztertanácsi hatá-

rozattal létrehozták 1951-ben a Népművészeti Intézetet.¹⁰³ A Budai Vigadóban kapott helyet a szovjet „Népi Alkotások Háza” mintájára minisztertanácsi rendelettel alapított Népművészeti Intézet, majd a Magyar Állami Népi Együttes is.¹⁰⁴

Az egykori Budai Vigadó 1952 augusztusában a Népművészeti Intézet és a Népi Együttes székházaként került már említésre a Corvin téri épület külső és belső homlokzatának helyreállítását tartalmazó fővárosi tanácsi véghatározatban.¹⁰⁵

A néhai Budai Vigadó későbbi történetére a „népi” kultúra két legjelentősebb szervezetének székhelyeként történő hasznosítása jelentős következményeket eredményezett. Megszűnt 1953-ban a főváros tulajdoni joga. Az épület állami tulajdonba került, kezelőszerveként a Népművészeti Intézetet és az Állami Népi Együttest nevezték meg.¹⁰⁶

JEGYZETEK

1. *Kovács Lajos dr.*: A régi pesti vigadó építésének előzményei. Tanulmányok Budapest múltjából III. Szerk. *dr. Gárdonyi Albert és dr. Némethy Károly*. Budapest, 1934, 67. A francia eredetű redut, redout szó – amely egyrészt vigadót, báltermet, másrészt kisebb bástyát jelent – feltehetően az olasz ridotto-ból származik, mely találkozóhelynek is fordítható.
2. *Gaal György*: Kolozsvár 2000 esztendeje dátumokban. In: Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. *Dane Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf*. Kolozsvár. 2001, 330–331. Nagytermében ülésezett 1842-ben az erdélyi országgyűlés, itt mondták ki 1848 májusában az uniót Magyarországgal, stb.
3. *Spira György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998. 299. A kolozsvári Redut-hoz hasonlóan országos jelentőségű közművelődési szerepe mellett a pesti Redout nagytermében kapott helyet 1848. július 5-étől a népképviselői országgyűlés képviselőháza. Uo. 530. 1849. május 9-én Hentzi ágyúztatása miatt a pesti Redout súlyosan megrongálódott.
4. *Sisa József*: Steindl Imre. Budapest, 2005, 61–62.; „Budán 1873-ban nagy vigadó építését határozták el. A tervet Steindl Imre rajzónja teremtette meg, de azok kivételre nem kerültek.” *Csányi Károly*: Steindl Imre. Művészet, 1902. 5. szám, 334–339.
5. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XV.16.a.201/9 (1–40) Buda nagyméretű kataszteri térképsorozata. 1873. (Marek János) Részben beépített terület, a Fő utca felé nyíló szabad térrel.
6. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1890-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Budapest, 1890. 12. 1890. január 31-i közgyűlés 90. pontja.
7. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1891-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Budapest, 1891. 8. 1891. november 4-i közgyűlés 1026. pontja.
8. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1892-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Budapest, 1892. 4. 1892. január 13-i közgyűlés 13. pontja.
9. „Szépészeti, de közlekedési szempontok is rég indokolták teszik azon óhaj megvalósítását, hogy a II. ker. Corvin-tér és fő-utca szegletén lévő dísztelen katonai szertár-épület e helyről eltávolíttassék (...)” Fővárosi Közlöny. 1891. november 3., 6.
10. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1894. június 20-án folytatva tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 10. 758. pontja. Megjegyzés: A Budai Vigadó építését 1892. június 5-i számában a Budai Hírlap vetette fel. Július 10.-én már az I. és II. kerületi képviselőknek a fővároshoz benyújtott memorandumáról adhatott hírt.

11. Fővárosi Közlöny. 1894. június 22., 2–3.
12. *Buday József dr.*: A Budai Polgári Kör huszonöt éves története. Budapest, 1897, 50. (*Buday* 1897)
13. *Buday* 1897, 73.
14. *Buday* 1897, 40.
15. Országgyűlési Almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk. *Sturm Henrik*. Budapest, 1901. 237–240.
16. *Buday* 1897, 164.
17. *Buday* 1897, 155.
18. Buda és Vidéke, 1899. január 21. 6–7, 1899. február 1. 5, 7, 1899. február 11. 3–5, 1899. február 21, 7–8.
19. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1894. június 30-án tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. 8. 846. pontja, 1894. december 12-i közgyűlés jegyzőkönyve 3. 1463. pontja.
20. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1895. május 29-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 7. 573. pontja.; Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1896. február 20-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 78. 250. pontja.
21. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1896. március 18-án tartott ez évi 6-ik – rendes – közgyűlése jegyzőkönyve. 114. 347/96. pontja. Lásd még: Építő Ipar, 1896. április 22. (17. szám): 135. A székesfőváros középítési bizottsága 1896. április 10-i ülésén „A Korvin-téri Vigadó tervpályázatának bíráló bizottságába Hauszmann Alajost, Eckermann Edét, Pucker Józsefet és Kauser Jánost küldték ki.” A bizottságot a VI. ügyosztály vezető tanácsnoka elnökölte, és az említettekén kívül helyet kapott benne a Mémök és Építész Egylet, valamint a közmunkák tanácsának egy-egy tagja.
22. Fővárosi Közlöny. 1896. július 17. 8. Pályázati hirdetés. Lásd még: Építő Ipar 1896. július 22. (30. szám), 238. A székesfőváros tanácsa pályázati felhívása „...a budai Vigadó tervei beszerzésére.”
23. *Buday* 1897, 164. „E tervezetek szerint a budai polgári kör is az emelendő vigadó épületében czélszerű otthonra találhat, miért is azokat a kör tagjai élénk érdeklődéssel tanulmányozták és általános helyesléssel és megnyugvással fogadták.”
24. Fővárosi Közlöny, 1897. március 9. 3–9. A bíráló bizottság itt a meghatározott szempontrendszer alapján minősített pályázatok részletes szakmai értékelését publikálta, indoklásaival együtt.
25. Fővárosi Közlöny, 1898. március 8. 22. Árlejtési hirdetés. Országos Hírlap. 1898. március 1. 11. A főváros.
26. Buda és Vidéke, 1899. VIII. évf. 35. sz. Vasárnap, Karácsonyhava. 4. Budai vigadó. Hangsúlyozták, hogy a Budai Vigadó megnyitása az I., II. és III. kerület civil szervezeteit egyaránt érinti. Vasárnapi Ujság, 1900. január 14. 29. „A budai Vigadó. Budapest főváros társadalmi életének új és díszes szórakozó helye a budai oldalon, a Korvin-téren épült Vigadó. A hatóság építette ép úgy, mint a pesti oldalon lévő Vigadót, bálókra, hangversenyekre, nagyobb társas összejövetelekre. A farsang eredménye lesz a budai Vigadó megnyitása január 30-án. A megnyitást egy női bizottság intézi, amelynek elnöke Hegedüs Sándorné úrnő. A bál védnökkőségét Klotild főhercegnő elfogadta.”
27. *Gábriel Tibor*: Mozaikok a Budai Vigadó történetéből. Honismeret, 2007/2., 31–36.
28. Vasárnapi Ujság, 1900. február 4. 75
29. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1899-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei. Budapest, 1899. (továbbiakban: Budapest kgyjk) 34. 1899. január 18-i közgyűlés 97. pontja.
30. Budapest kgyjk 91–92. 1899. február 15-i közgyűlés 253. pontja.
31. Budapest kgyjk 210. 1899. április 26-i közgyűlés 616. pontja.
32. Budapest kgyjk 254. 1899. május 24-i közgyűlés 785. pontja.
33. Budapest kgyjk 436. 1899. október 12-i közgyűlés 1353. pontja
34. *Gábriel Tibor*: A budai polgárság háza, a Budai Vigadó. SZIN – Közösségi Művelődés 12/6 2007. december, 9–15. A vigadó fél évszázados működését részletesen tárgyalja.
35. Budai Hírlap, 1913. február. 8, 7.
36. Budai Napló, 1933. március 31, 2.
37. Budapesti Negyed, 2003/4. A Farkasréti temető III. 593–594. *Virág Béla* (Jaskula; Viraág) 1863–1936. Több lap szerkesztője, Puskás Tivadarral együtt a Telefon Hírmondó Vállalat alapítója és vezetője volt. Sírfelirata: „Buda szerelmesének, J. Viraág Bélának, a Budai Napló alapítójának a Hollós Mátyás Társaság.”
38. Budai Napló, 1933. május 15, 2.
39. Magyar Országgyűlési Almanach. A Felsőház és a Képviselőház tagjainak életrajza és közéleti működése 1927–1932 Szerk. *Kun Andor, Lengyel László, Vidor Gyula*. Budapest, 1932, 181.
40. Budai Napló, 1933. november 25, 1.
41. Budai Krónika, 1940. április 10, 3.
42. Budai Krónika, 1940. május 8, 7.
43. BFL IV. 1407. b Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára VI. 313/899. A Budai Polgári Kör elnöke, dr. Kozma Jenő 1932. január 27-i keltű levélben lett tájékoztatva 209.063/1931–XI.
44. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Indoklása szerint a kör „Tagjai legnagyobb részben köztisztviselők, nemcsak Buda, hanem egész Budapest társadalmi életében mindeddig vezető szerepet játszottak, a tisztviselői fizetések csökkentésével azonban nehéz helyzetbe kerültek, mert tagdíjukat csak a legnagyobb nehézségek árán tudják fizetni.”
45. BFL IV. 1407. b VI. 313/899. A székesfőváros XI. ügyosztályának felirata 229.288/1937–XI.
46. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Előadói ív feljegyzése 223.526/1942–XI.
47. Országgyűlési Almanach. Az 1939–44 évi országgyűlésről. Szerk. *Haeffler István*. Budapest, 1940, 161.
48. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bértartozásukat a székesfővárosi számszék többször kifogásolta 226.478/1943–XI.
49. A Budai Könyvtár Közlönye. 1899. december 15. (III. évfolyam 2. szám)
50. A FSZEK Évkönyv 1956/57. *Gátiné Pásztor Aranka*: A Budai Könyvtár Egyesület története 1891–1919. Budapest, 1957, 88.
51. *Katsányi Sándor*: A főváros könyvtárának története 1945-ig. Budapest, 2005, 42.
52. *Jurányi Győző*: A Budai Könyvtár Egyesület negyedik évkönyve. Budapest, 1898, 46–51. A Buda és Vidéke című újságban felvetett budai múzeum alapításának ötletét a könyvtáregyesület 5000 példányban megjelenő közlönyében is népszerűsítették. Toldy László székesfővá-

rosi főlevéltárnok véleményével szemben ragaszkodtak a létrehozandó fővárosi múzeum budai oldalon való elhelyezéséhez.

53. A FSZEK Évkönyv 1956/57. 1957. I. m. 88.

54. Uo. 90.

55. *Remete László Dr.*: A fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Budapest, 1966, 214.

56. Uo. 214–215.

57. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 A Budai Vigadó gondnokának 1932. október 15-én kelt javaslatára az étterem leadott helyiségeire. 136.315/1932–XI.

58. Fővárosi Könyvtár Évkönyve XII. 1942. Budapest, 1943, 336.

59. Uo. 34–35.

60. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla folyamodványa bérleti díjának rendezése ügyében 226.533/35–XI.

61. Budapest kgyjk 436. 1899. november 22-i közgyűlés 1545. pontja.

62. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1901-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei. Budapest, 1901. 374. 1901. június 26-i közgyűlés 786. pontja.

63. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 A Fővárosi Népbizottság nemleges határozata a bérletát ruházás ügyében. 9496/1919–XVI.

64. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bérleti jog átruházása. 099.779/1919. augusztus 12.

65. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bérletárs kinevezésének kérelme 388/1920–XVI. (14.311)

66. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bérleti szerződés meghosszabbítása 6398/1922, 30.766/1924–XVI.

67. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 A Budai Vigadó bérlőinek díjhátralékai. 229.863 /1932–XI.

68. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 1925. november 5-i ülés előadói íve. 84.895/1925–XI.

69. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla levele 225.952 /1935–XI.

70. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla kérelme dr. Sipőcz Jenő polgármesterhez 1933. augusztus 16. 222.850/1933–XI.

71. A Budai Vigadó beltéri falainak díszítése és a helyiségeinek belső berendezése a kor polgári és arisztokrata igényeit magas színvonalon elégítették ki – a magyar szecesszió hatását tükrözve. Ennek sajnálatosan ma már szinte alig van nyoma, az 1945 utáni „helyreállításoknak” köszönhetően. A megnyitáskori belső terek és berendezések hangulatát csupán néhány fotó őrizte meg számunkra, melyek a Magyar Építészeti Múzeum Árkay-hagyatékában lelhetők fel: két fényképész műterem, a Koblinger és Sorger (Budapest, VIII. Kerepesi út 13.), valamint Pottok Sándor (a közeli „Fő utca és Plébánia utca sarkán”) alkotásai. Ezek egy esetleges későbbi belső rekonstrukcióhoz jól hasznosíthatók lennének.

72. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bauer Ignác átruházási kérvénye 1910. január 2. 53.464 szám, Budapest Székesfőváros Tiszti Ügyészsége átírata a bérösszeg ügyében 1910. augusztus 4. 3954/1910.

73. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 A II. kerületi elöljáróság felirata 1918. október 17-én 13976/ 1918.

74. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Klos Lajos átruházási kérelme 1913 márciusában 38878, az 1917. február 13-i tanácsülés előadói íve 5552/1916.

75. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kávéház átruházási kérelem 178.688/1923–XVI.

76. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla kérelme 222.850/1933–XI.

77. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla felirata 228.504/1942–XI.

78. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla kérelme 222.850/1933–XI.

79. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 A tiszti ügyészség intézkedései 849/1934–XI.

80. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla hátraléka 227.727/1939–XI.

81. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bérleti díjhátralékok 229.863/1932–XI., Borbély- és fodrászüzlet berendezési tárgyainak értékesítése. 223.526/1942–XI.

82. Budai Hírlap, 1905. január 15. 4., 1913. február 8, 7., 1913. február 23., 1913. december 7, 5., 1913. december 14, 3., Budai Napló, 1916. március 18., 1933. január 7, 1933., január 25, 1933, február 4., 1933. május 15. 2., Tolnai Világlapja, 1934. február 21. 11., Budai Krónika, 1940. május 22., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye plakátgyűjteménye: 7720 (329), 12693 (329), 16945 (323).

83. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Bauer Ignác kávé bérletének meghosszabbítása 1906. október 1-én.; Hajnal Béla kávéra a bérleti jog átruházása – 1918. október 29-i tanácsülés előadói íve. 106.003/1918–XIV.; Kass Bélának a székesfőváros polgármesteréhez írt kérvénye. 1933. december 1.

84. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1923. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei. Budapest, 1923. 27. 1923. január 10-i közgyűlés 63. pontja – 337.469 korona; 344. 1923. június 27-i közgyűlés 957. pontja – 15.842.550 korona. Belügyminiszteri jóváhagyása: 539. 1923. augusztus 8-án., 1523 pont.

85. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla levele 1935. április 20. 225.952/935–XII.

86. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla bérleti díjcsökkentési kérelme 1940. szeptember 30.

87. BFL IV. 1407. b VI. 313/899 Kass Béla díjhátralékának indoklása. 228.504/1942–XI. (Csatolva a Budai Vigadó hasznosításának számszéki vizsgálatához. 1943. VI.313/899.)

88. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1943. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyveinek Tárgy- és Névmutatója. Budapest, 1943. 500–501. 1943. december 17-i közgyűlés 494. pontja. A Budai Vigadó egyes helyiségeinek honvédelmi célokból az Országos Hadigondozó Hatóság részére történt igénybevétele.

89. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1946. október 30-án tartott 11-ik rendes közgyűlése. 553. pont. 267. 350 000 Ft tetőfedő, üvegezési munkálatokra. Az 1946. december 18-i közgyűlés 665. pontja. Háborús sérülések helyreállítására 61 000 Ft.

90. BFL IV. 1409. K. Egyesületi nyilvántartások. Felozlatásáról az 1947. március 22-i keltű 292.061/1946–IV.–3. BM. sz. leirat rendelkezik.

91. BFL IV. 1471. a Budapest székesfőváros II. kerületi Elöljáróság. Általános Közigazgatási Iratok: 635. kötet. iktató 1947. 8743; 635. kötet iktató 1947. 9063, 9459, 12814; 648. kötet névmutató 1948. 1804, 2067, 3059, 3204, 4586, 6962, 7821; 655. kötet névmutató A–F 1949. 14693.

92. BFL XXIII. 11. Budapest, Föv. Tanács VB. Építési Osztály Iratai. 588/I/37/1952–VIII. A homlokzati átalakítás rekonstrukciójához csatolt fénykép a Budai Vigadó Szilágyi Dezső térre néző homlokzata 1952. évi helyzetéről.

93. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve III. 1948. Budapest, 1948. 64. és A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve IV. 1949–1954. Budapest, 1955. 146.

94. BFL 1471. a Budapest székesfőváros II. kerületi Elöljáróság. Általános Közigazgatási Iratok. 217. kisdoboz. 1875/1947. A Budai Vigadó egyes helyiségeinek használatba adása.

95. Uo. 002943/1947.

96. Kis Újság, 1947. február 14. Mozi.
97. Kis Újság, 1947. január 19. Filmkritika. Mit játszanak a mozik?
98. Szabad Nép, 1948. november 14. 12. Mozik műsora.; Kis Újság, 1948. november 16. Mozi. Másodhetes mozik.
99. BFL XXIII. 11. Budapest, Főv. Tanács VB. Építési Osztály Iratai. 588/I/37/1952–VIII. A homlokzati átalakítás rekonstrukciójához csatolt fénykép a Budai Vigadó Corvin térre néző homlokzata 1952. évi helyzetéről.
100. BFL IV. 1471.a Budapest székesfőváros II. kerületi Elöljáróság. Általános Közigazgatási Iratok. 648. kötet. Névmutató. 1948. A-L. 20.284, 20.897 és 23.083 iktatószám alatt.
101. BFL IV. 1421. h Vagyonleltári és ingatlan nyilvántartási Irat. gyűjt. Budapest, Városi Tanács VB Városrendezési és Építési Osztály műszaki nyilvántartó könyve. 14277 helyrajzi szám („Beolvadt a 6521 hrsz-ba.”) Corvin tér 8, Iskola u. 1–3., Szilágyi Dezső tér 5. – 328208/948–III. Födém helyreállítása.
102. BFL IV. 1471. a Budapest székesfőváros II. kerületi Elöljáróság. Általános Közigazgatási Iratok. 648. kötet. Névmutató. 1948. A–L. 23.208 iktatószámon. Budai Vigadó filmszínház engedély megvonása.
103. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei 1950. február 25. – 1952. augusztus 14. Magyar Országos Levéltár segédletei 11/3. Szerk. G. VASS István. 69. 1951. január 5-i ülés. 368/16. sz. alatt. Népművészeti Intézet létesítése 9/1951. M. T. sz. r., MK MNHL (I. főrész). január 6. 3–4. sz.
104. A Budai Vigadóban működik a Népművészeti Intézet mai (sokadik) jogutódja a Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus – jogelődjeinek történetéről az intézet két igazgatója is megemlékezett: *Földiák András* (SZÍN-Közösségi művelődés, 1996/1–2. 2–7. A Magyar Művelődési Intézet ötvenéves történetének öt korszakáról) és *Halász Péter* (SZÍN-Közösségi művelődés, 2006/6. 22–26. Hatvan éves a Magyar Művelődési Intézet) –, valamint a Magyar Állami Népi Együttes köré felépített Hagyományok Háza.
105. BFL XXIII. 111. Budapest, Főv. Tanács VB. Építési Osztály iratai. 588/I./37/1952–VIII. A Corvin téri épület külső belső homlokzatának helyreállítása véghatározata és csatolt műleírás. Utóbbi 1952. szeptember 30-i dátummal, 24,8 törzsszám alatt.
106. BFL IV.1421. h Vagyonleltári és ingatlan nyilvántartási Irat. Gyűjt. Budapest, Városi Tanács VB Városrendezési és Építési Osztály műsz. nyilv. könyve. 14277. 2. Corvin tér 8., Iskola u. 1–3., Szilágyi Dezső tér 5. 7843/1853 tkv. Budapest Székesfőváros Közgy. tulajdona – 1587/1953 tk. sz. a Magyar Állam tulajdona.

TIBOR GÁBRIEL

THE BUDA REDOUT

SUMMARY

Budai Vigadó was the most significant public institute of Budapest in the first half of the 20th century after Vigadó of Pest. The author of this essay reveals the story of the capital town-owned institution, Budai Vigadó until the takeover (1953). It reviews not only the metropolitan process of decisions, carrying implementation into effect and the description of the building, but outlines the operation of Budai Vigadó. Simultaneously it gives picture of metropolitan cultural and catering trading relations between its tenants by introducing them – gives an inside view of the past of Budai Polgári Kör (Buda Civil Club), Budai Könyvtár Egyesület (Buda Library Union), the workers of cafés and restaurants, and party cinema of Independent Smallholders Party. Mostly it leans on archive resources and general meeting reports. Occasionally it gives profounder examination with usage of contemporary publications, professional and local press, museum documents and specialized literature which can be connected. Tibor Gábrriel's essay is utilizable for experts, who deal with the civil service, the cultural history and politics, and the catering trade of this period as well.

PÁLINKÁS EDIT
„MÚLTJÁBAN NINCS ÖRÖM,
JÖVŐJÉBEN NINCS REMÉNY”¹

A NÉPOPERA ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A tanulmány a Népopera megalakulásának társadalmi-kulturális jelentőségét, Budapest színházi életében betöltött kivételes szerepét, valamint az egész 20. századot átölelő építéstörténetének első évtizedét tekinti át.² Kísérletet tesz továbbá a Népopera épületének a tervezők, Komor Marcell, Jakab Dezső és Márkus Géza színház-építészeti tevékenységébe integrálására.

A NÉPOPERA KULTURÁLIS HIVATÁSA

A 19. század második felében a színházlátogatás Budapest egyik legfontosabb társadalmi tevékenységévé vált. A központosítási törekvések ellenére a Nemzeti Színház – ha korlátok között is – tovább működött. Az 1850-es évek végére azonban már érezhetővé vált, hogy a rendkívül népszerű Nemzeti Színház egymagában nem képes kielégíteni az egyre dinamikusabban fejlődő Pest-Buda folyamatosan növekvő lakosságának igényeit. Ennek köszönhetően szükségessé vált a különböző igényekhez alkalmazkodó, és eltérő műfajokra specializált intézmények létrejötte a fővárosban. Az első ilyen kísérletként 1861-ben a Budai Népszínház nyitotta meg kapuit, amely a szórakozni vágyó közönség számára látványos darabokat, népszínműveket, és – az Európa-szerte sikeres új műfajt, – operettet játszott.³ De a Molnár György színész-rendező által irányított vállalkozás a kezdeti sikerek után, – megfelelő anyagi háttér nélkül – alig néhány év múlva kénytelen volt működését beszüntetni.

Még mielőtt a Budai Népszínház kapui 1870. februárjában végleg bezárultak volna, új mozgalom bontakozott ki, amelynek célja egy nagyszabású, kizárólag magyar nyelvű előadásokat tartó Népszínház megteremtése volt. Az elképzelés fő pártfogója Rákosi Jenő és az általa szerkesztett új, Deák-párti polgári lap, a *Reform* lett. A mai Blaha Lujza téren 1875 őszére készen állt a Ferdinand Fellner és Hermann Helmer bécsi építészek tervei szerint épült színház. A Népszínház patkó alaprajzú nézőtere háromemeletes, páholsoros kialakítással a korszak legnépszerűbb építészeti megoldását követte, melyet az építészpáros több magyarországi színházépületén is alkalmazott a későbbiekben.⁴

A Népszínház első bérlő-igazgatója Rákosi Jenő lett, aki a szűkös anyagi helyzet kezelése mellett a színház profilját is kialakította. A látogatottság növelése érdekében az új intézmény széles repertoárral dolgozott, így a népszínmű dominanciája mellett a dráma, operett, bohózat, valamint tánc is szerepelt programjában.⁵ Az 1870-es évek

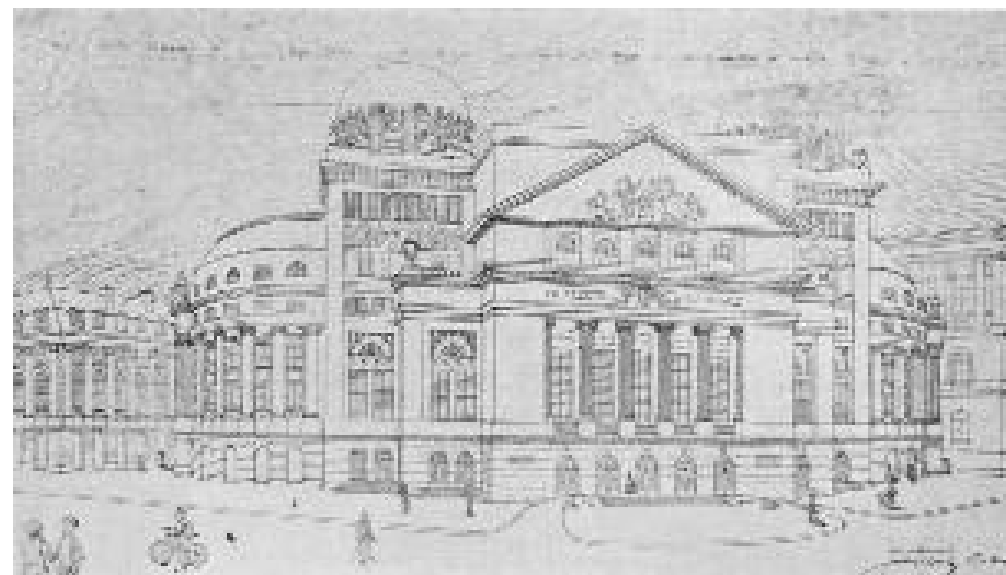
derekán azonban a kritikusokban is felmerült a kérdés: van-e még létjogosultsága a népszínmű reformkori műfajának? Végül a népszínmű szerepét Budapesten is az új műfaj, az 1850-es évek elején Párizsban kialakult operett vette át. A fordulatos cselekményű, elsősorban a népkönyvekből, a commedia dell'artéből, az ókori mitológiából és a francia társadalmi drámából merítő szövegek könyveket az operánál egyszerűbb zenei nyelv, de ugyanakkor fülbemászó muzsika jellemezte. A közvélemény és a kritikusok álláspontja azonban megoszlott az operett megítélésével kapcsolatban, a műfaj támadói elsősorban a közönség erkölcsseit, jó ízlését és nemzeti érzéseit féltették.

Az operett műfaja kozmopolita jellege révén nem volt alkalmas a közönség nemzeti tudatának ápolására, ezért a kritikusok és színházigazgatók – így Rákosi Jenő is – erősen támogatták a magyar szerzők azon kísérleteit, amelyben a nemzeti operett megteremtésén fáradoztak. Magyar írók, költők alkotásainak forrásként történő alkalmazása mellett Gyulai Pál az operett-szerzőknek a magyar népmesék feldolgozására is javaslatot tett.⁶

A Népszínház gondosan kialakított, változatos repertoárjával meghódította Budapest közönségét. 1881-ben a színház bérleti joga Rákosi Jenő sógora, Evva Lajos kezébe került. A színház szakmai sikerei ellenére azonban egyre nehezebb anyagi helyzetbe került; az általános gazdasági válság és a színház körüli botrányok következtében a közönség érdeklődése is csökkent a bemutatók iránt.⁷ A színház irányítását a növekvő konkurencia tovább nehezítette, hiszen 1896-ban a Vígszínház, 1897-ben a Magyar Színház, 1903-ban pedig az operettre specializálódott Király Színház is megnyitotta kapuit a főváros közönsége számára. A színház repertoárját egyre nagyobb arányban az operett alkotta, és az időközben elavulttá váló népszínművek műsoron tartása inkább terhet jelentett az intézménynek.

A Népszínházat végül a főváros 1906. december 1-jén házi kezelésébe vette, modernizálta, villanyvilágítással és forgószínpaddal szerelte fel. Az intézmény 1907. októberében Népszínház-Vígopera néven nyílt meg Máder Rezső, az Operaház igazgatójának vezetése alatt.⁸ Máder Rezső művészeti tervei között elsősorban magyar zeneszerzők művei szerepeltek. A legjelesebb írók felkérése révén a népszínmű új életre keltését tervezte, hogy az akkori nép örömeinek és társadalmi bajainak színpadra vitelével aktualizált művek ismét elnyerjék a közönség elismerését. A színház azonban nem sokáig működhetett, mert az 1908/1909-es évadtól, a színházépület nélkül maradt Nemzeti Színház bérelte ki a Népszínház épületét. A Nemzeti Színház társulata az épület 1964-es lebontásáig játszott a mai Blaha Lujza téren.

A Népszínház válságával kapcsolatosan már 1907-ben, Dr. Angyal Armand cikkében felmerült az eszme, hogy a fővárosban túltengő vaudevillei színházak mellett a Népszínházat ki kell emelni akkori helyzetéből és a vígopera vagy népopera (Volksoper) magaslatára kell emelni.⁹ A századforduló körüli évtizedek zenés, színpadi műveinek sikereit vizsgálva Dr. Angyal Armand megállapította, hogy nagyobb sikert értek el azon darabok, melyek az ő fogalmai szerint a népopera érdekében bemutatott külföldi darabok voltak, (*Bibliás ember, Jancsi és Juliska, Hoffmann meséi, Kornevillei harangok, Kis herceg, Czigánybáró, Denevér*). A magyar művek közül: *Falurossza, János vitéz, A peleskei nótárius, Bob herceg, Katalin, Hajdúk hadnagya, Gül*

1. kép. A budapesti Nemzeti Színház, Komor Marcell, Jakob Dezső.
Magyar Építőművészet, 1913/2.

Baba, valamint Lehár Ferenc darabjait sorolja ebbe a kategóriába. A sikert legnagyobb mértékben (a reklámtól kivéve, amely a századfordulón is nagyban befolyásolta a színházlátogatók arányát) egyszerű, könnyen megjegyezhető dallamaiknak és népies zenéjüknek köszönhetik. A népopera fogalma tehát egy kizárólag a századfordulóra jellemző, összetett műfajt takar, amely a könnyedebb muzsika, az operett zenei struktúrájából merít, témái, zenevilága, harmóniai azonban a népies dallamkincsben gyökereznek. Dr. Angyal Armand a népopera számára új színház megteremtését tartotta szükségesnek, mert szerinte a fővárosban egyedül csak egy teljesen új intézmény képes a magyar népzene, a népies motívumokat az elismert zenei műformák keretébe beilleszteni és népszerűsíteni. A századfordulót követő években a magyar néplélek érzelmvilágát tükröző nemzeti művészet kifejezési formáinak keresése, definiálása, megalkotása minden művészeti ágban egyre fontosabbá vált. Zenében ezt követően bontakozik ki Bartók Béla és Kodály Zoltán népzene gyűjtő- és kutató tevékenysége, amelynek révén tovább differenciálódik a fogalom értelmezése, felismerve a vidéki, „falusi” néphagyomány mélyebb rétegeit, a „városi” népies idilltől való különbözőségét.

A Magyar Királyi Operaház repertoárjában eltökélten a külföldi operák domináltak, amelyekben a Wagnert követő irányzat vált uralkodóvá. A népies elem meghonosítására ebből adódóan sem zenei hagyományait, sem műsorpolitikáját tekintve nem lehetett alkalmas. Ezen felül az állami kezelésben álló intézmény vezetésében nem a népszerűsítési, hanem a pénzügyi szempontokat helyezték előtérbe, ami a vagyonosabb réteg és az előkelőségek találkozóhelyévé tette az Operaházat.¹⁰

Azt, hogy a népoperának Budapesten van jövője, élénk bizonyítékát szolgáltatja

az 1903-ban megnyílt – Márkus Géza által tervezett – Király Színház szép karrierje, amely legfényesebb sikerét az első magyar daljáték, Kacsóh Pongrác *János vitéz*ének 1904-es bemutatójával aratta.¹¹ Az operett-előadásokra specializálódott Király Színház a népopera népszerűsítésének feladatára a kortársi megítélés szerint azonban még nem érett meg, továbbá arra a színház berendezése és szerkezeti hibája mellett nem is lehetett alkalmas.¹²

A zenedráma a legdrágább művészet, hiszen az előadóművészek nagy száma mellett díszletekre, jelmezekre, valamint megfelelő háttérszemélyzetre, és ennek megfelelően nagy színpaddal és hátszínpaddal rendelkező épületre van szükség az előadások lebonyolításához. A fővárosi színházak azonban általában kis nézőtérrel épültek, ami a helyáratat jelentősen megdrágította. Ezért is válhatott szükségessé Budapesten egy olyan, nagy befogadóképességű színház építése, amelyben a társadalom különböző rétegeiből minél többen, és minél olcsóbban vehetnek részt a város zenei életében.¹³ Ilyen körülmények között született meg a főváros legnagyobb befogadóképességű színházának, a Népopera építésének gondolata.

Az 1911-ben megnyílt Népopera koncepciójának kitalálója és megvalósítója Márkus Dezső (1870–1948) karmester, színházigazgató és pedagógus. A Zeneakadémián Liszt Ferenc növendéke volt, később a bécsi konzervatórium zongora és zeneszerzés szakán végzett tanulmányokat. Karmester volt Ischlben és 1893-ban a Népszínházban. 1895 és 1898 között a Magyar Királyi Operaház korrepetitora, ahová – Prága és Amszterdam után – 1903-ban tért vissza mint karmester, 1926-tól főzeneigazgató. Emellett 1914-ig a Népopera igazgatója, majd 1918-tól az akkor már Városi Színház néven működő intézmény főzeneigazgatója és operai karmestere.¹⁴ Az ő elképzelései szerint valósult meg a Népopera épülete, melyet az akkor még a Józsefvárosban külterületnek számító, Tisza Kálmán téren építetett fel.

A Népopera annak, a Bárczy István polgármester által támogatott nagyszabású fejlesztési projektnek a részét képezte, amely a kerület kulturális életének felvirágoztatását tűzte ki céljául. Ennek a programnak a keretében írtak ki tervpályázatot a községi nyilvános könyvtár és közművelődési palota épületére, amely szintén a Tisza Kálmán téren került volna elhelyezésre, valamint itt épült volna fel a zene népszerűsítésének másik kulturális intézménye, a főváros zeneiskolájának új épülete is.¹⁵ Az újabb fővárosi színház szükségességében már a gondolat megszületésekor akadtak kételkedők, mégis a javaslat elfogadása mellett nem csak annak művészeti törekvései, hanem szociális célja, a Tisza Kálmán tér környékének kulturális és egyben közbiztonsági jellegű fejlesztése állt.

Márkus Dezső, az 1911. március 31-én aláírt szerződésben kötelezettséget vállalt, hogy a színházban állandó magyar színtársulatot szervez, és az egész éven át június, július, augusztus és szeptember hónapokat kivéve, hetenként legalább öt napon előadást tart. Jogában állt azonban a hét minden napján, valamint a június 1-től szeptember végéig terjedő időközben is előadásokat tartani. Vasárnap és ünnepnapokon délutáni és esti, ún. kettős előadások is elképzelhetők voltak, valamint hétköznapokon is lehetősége volt valamely meghatározott célra (mint például ifjúsági előadás, népszerű előadás) olcsóbb helyárrakkal délutáni előadásokat tartani. Az előzetes tervek alapján a legolcsóbb hely negyven fillérbe, a legdrágább – amely összesen öt sort

2. kép. Főhomlokzat, Klunzinger Pál, 1920.
Budapest Főváros Levéltára

3. kép. Oldalhomlokzat, Klunzinger Pál, 1920,
Budapest Főváros Levéltára

érint – három koronába került volna. Összehasonlításként a Magyar Királyi Operaházban, 1911-ben a harmadik emelet harmadik és negyedik sorának zártszéke egy koronába, még a földszint első három sorának támlásszéke tizenkét koronába került.

A Népopera-ban Dr. Angyal Armand elképzeléseivel ellentétben Márkus Dezső nem kizárólag a népopera kereteibe illő darabokat kívánt műsorra tűzni, hanem a közönség szerteágazó igényeinek megfelelően különböző műfajú előadásokat szerepeltetett. Így a színházban elsősorban operák, operettek, valamint balettek, drámák,

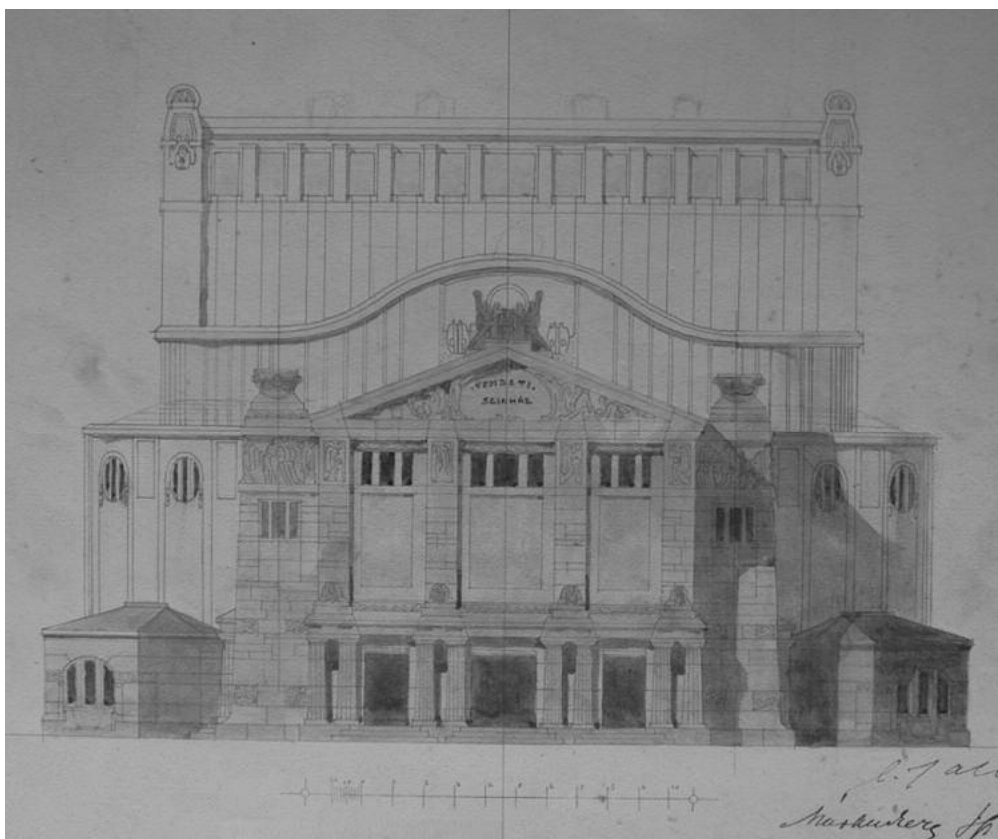

társadalmi színművek, vígjátékok, bohózatok és népszínművek kerültek bemutatásra. Mindezek mellett hangversenyeket rendezett; a darabok megválasztásánál azonban – a szerződésben foglaltak szerint – a magyar szerzők műveit különös figyelemben kellett részesítenie.

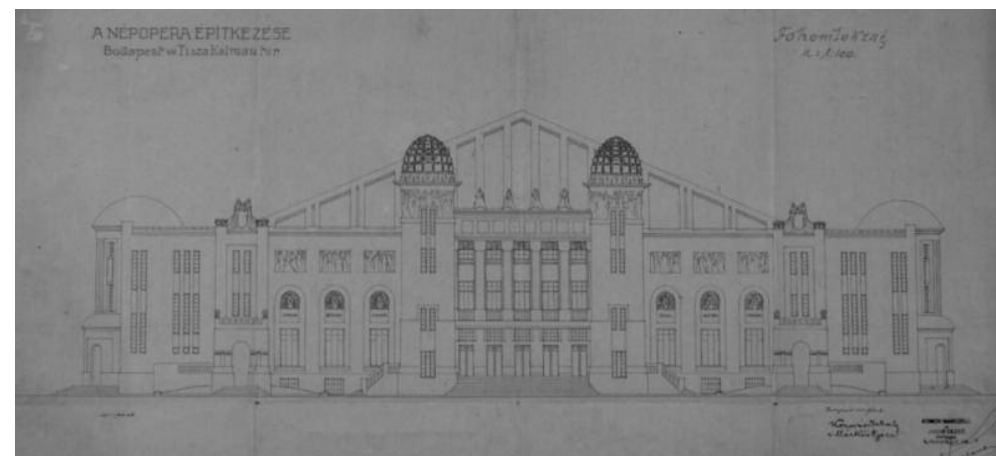
A NÉPOPERA TERVEI

A Budapest Főváros Levéltárában a „Komor és Jakab, valamint Márkus Géza” szignóval ellátott tervek között a Népopera helyrajza, főhomlokzata, oldalhomlokzata, valamint alagsori, földszinti, félemeleti és első emeleti alaprajza található.¹⁶ Metszettek hiányában az épület belső kialakítására csak a fennmaradt alaprajzok egyes részletei alapján következtethetünk.

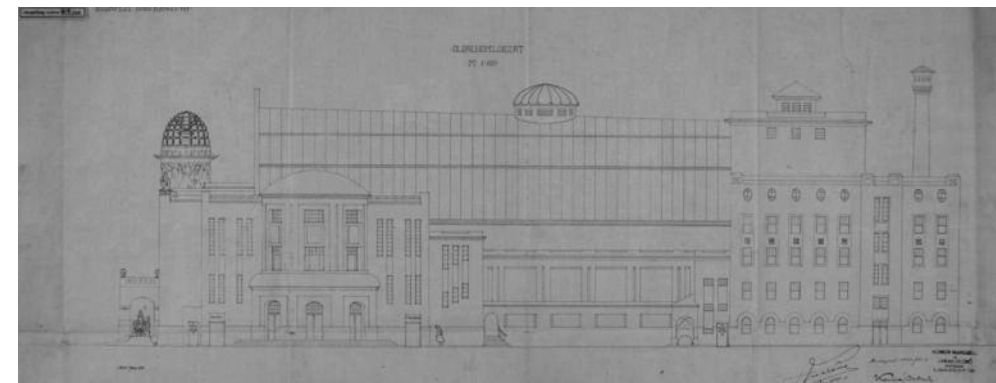
A tervek egy szabadon álló, szimmetrikus elrendezésű, a téglalap alaprajzú színpadi tömbből legyezőszerűen kiszélesedő, és a nézőtér ívét követő, konkáv főhomlokzattal rendelkező épületet mutatnak. A földszinti, dongaboltozatos foyer a nézőtér teljes szélességében húzódik, amelynek két végéhez szimmetrikusan kapcsolódnak az

4. kép. Szombathelyi színház főhomlokzata, Márkus Géza, Spiegel Frigyes.
Vas Megyei Levéltár

5. kép. A Népopera homlokzata, Komor Marcell, Jakab Dezső, Márkus Géza, 1911. febr. 2.
Budapest Főváros Levéltára

6. kép. A Népopera oldalhomlokzata. Komor Marcell, Jakab Dezső, Márkus Géza,
1911. február 2.
Budapest Főváros Levéltára

oldalbejáratok. A Népopera épületéhez nem – a korban általánosan elterjedt – kuliszszahomlokzattal terveztek, hanem az épület főhomlokzata felett láttatni engedték a nézőteret lezáró háromszögű oromfalat, amelynek tagolása megegyezik a homlokzat tengelyeinek elosztásával.

A hosszan elnyúló főhomlokzat öttengelyes, rizalitszerűen előreugró, klasszicizáló pilaszterekkel tagolt bejárati tömbjét kétoldalt egy-egy boglyaíves kupolával fedett torony fogja közre. Két oldalán, a földszinti egyenes záródású ablakok felett hatalmas, félköríves mezőkbe a Népopera ars poeticájaként is értelmezhető zeneszerzőportrék kerültek volna elhelyezésre, az alattuk található felirat szerint balról jobbra Wagner, Beethoven és Mozart, valamint Erkel, Goldmark és Offenbach portréja szerepelne a homlokzaton. A terv szerint az emeleten téglalap alakú figurális

domborművek helyezkednének el, a tematika azonban egyelőre ismeretlen. A főhomlokzat végső lezárását kétoldalt az oldalbejáratok félkörívesen előreugró, kupolával fedett csarnoka adja.

A Népopera tervezésénél a tűzbiztonsági előírásokat, és a nézőtér gyors kiüríthetőségének szempontját maximálisan figyelembe vették, ezért több bejáratot nyitottak az oldalhomlokzatokon is. Az ötszintes színpadi tömb a nézőtér és a foyer arányaihoz képest viszonylag kis alapterületű. A hátsószínpaddal bővített téglalap alapterületű színpad mögött szűk folyosó fut körbe, amelyről a különböző funkciójú kiszolgáló helyiségek nyílnak (öltözők, díszletraktárak, igazgatósági helyiségek).

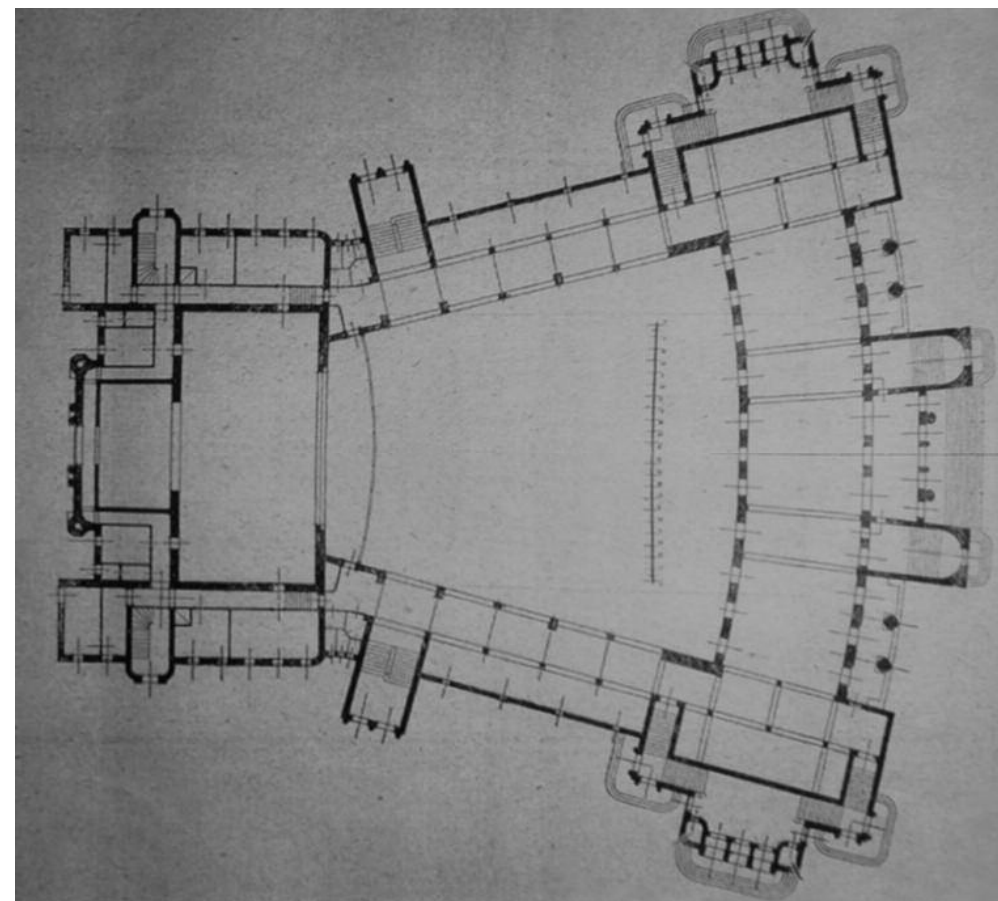
A színház belső kialakítására keresztmetszetek hiányában csak az alaprajzok alapján következtethetünk. A nézőtér két oldalán kisebb és nagyobb pillérek váltakoznak, amelyek a felettük húzódó tíz fülkéből álló páholysort tartják. A pilléreközökbe két, íves kialakítású páholyt terveztek, amelyek enyhén a színpad felé fordulva helyezkednek el. A nézőtérre vezető folyosó mentén a ruhatárak elhelyezésére szolgáló hosszanti tér húzódik. A nézőtér legyező-alakban elhelyezett üléseit egy-egy közlekedő tér nyitásával három részre osztották. Az utolsó sor mögött tizenkét karcsú oszlop helyezkedett el, amely a nézőtér fölé nyúló erkély alátámasztását adta. A nézőtér előtt keskeny, íves előszínpad áll, amelynek két oldalán – a páholysortól pillérrel elválasztott, de hasonlóan íves kialakítású –, a páholyoknál szélesebb proscénium-páholyt helyeztek el.

AZ ÉPÍTKEZÉS

A Népopera terveit az állandó színházvizsgáló bizottság 1911. március 2-án néhány kisebb módosítás, elsősorban a tűzbiztonság és a közönség érdekében hozott kikötések mellett elfogadta.¹⁷ A szerződés megkötése után az építkezést 1911. március 21-én kezdték meg.¹⁸ A munkálatok elkezdése után nem sokkal Márkus Dezső a szerződést a törvényszerűen megalakult Népopera Részvénytársaságra (elnök: Márkus Miksa tanácsos) ruházta át.

Az építkezés rendkívül gyorsan haladt. Ennek egyik bizonyítéka, hogy 1911. augusztus 17-ére a Népopera tervező építészei, Komor Marcell, Jakab Dezső és Márkus Géza meghívták a Mérnök- és Építészegylet, a Magyar Építőművészek Szövetségének és a Magánmérnökök Országos Szövetségének a tagjait az épület vasszerkezetének megtekintésére.¹⁹ A Népopera épületének vasbeton és vasszerkezetét a Nicholson gépgyárban készítették, egyes statikai tervek a Budapest Főváros Levéltárában megtalálhatók.²⁰ A nézőtér befedése kosáriréses rabc-boltozattal készült, amely óriási vasszerkezetre volt felfüggesztve; a vasváz födémje vasbeton és bádofedés. A vasszerkezet – nézőtér végén elhelyezett – utolsó főkötése negyvennégy méter széles, ami a színpad felé keskenyedik és a színpadnál már csak húsz méter széles.²¹ A födém alul donga alakú, és a színpadtól az erkély felé emelkedik.

A Népopera épületén az előzetes tervekhez képest több változtatást hajtott végre, a színház alaprajza, nézőterének kialakítása azonban lényegében nem módosult. Az elsősorban a homlokzat díszítőmotívumait érintő drasztikus leegyszerűsítések az

7. kép. A Népopera alaprajza.
Építő Ipar, 1912. március 24.

építető, Márkus Dezső szűkös anyagi lehetőségei miatt válhattak szükségessé. Az építkezéshez felvett egymillió háromszázezer korona kölcsön a terveken szereplő nagyszabású, reprezentatív színházépület teljes megvalósítására, valamint a színház berendezésére, felszerelésére és folyamatos üzemben tartására nem lett volna elegendő, és így leginkább az építkezések költségein állt módjában takarékoskodni. „Papiroson szépen megoldottuk e grandiózus problémát: elgondoltuk, hogy milyen lesz. A megvalósítás elé már anyagi akadályok tornyosultak, és sok szép gondolat papiroson maradt.”²² Komor Marcell ekként emlékezett vissza a *Vállalkozók Lapja* hasábjain a színházépület terveinek kényeszerű megváltoztatására. A Népopera végleges formájában zömökebb, robosztusabb hatást kelt, amely a terveknél is erősebben érvényesülő klasszicizáló tendenciákat mutat.

A Népopera terveiben még csak a bejárati szakaszra jellemző klasszikus oszloprend, a megvalósult épület esetében már az egész homlokzaton meghatározó szerepet töltött be. Az öttengelyes főbejárat középső három tengelyét két hatalmas,

kanellurás, lábazat nélküli, dór fejezetes háromnegyedoszlop fogta közre. Ez kisebb léptékben megismétlődik a középső ajtó kereteként, ahol szintén kanellurás, ezúttal azonban fejezet nélküli háromnegyedoszlop helyezkedett el. A bejárat két oldalán az eredeti elképzeléshez képest egyszerűbb kivitelben, kupolák nélkül, de megmaradt a toronyszerű lépcsőház tömbje, amelyen keresztül a közönség közvetlen a jobb és a baloldali erkélyre jutott.²³ A bejárat tömböt közrefogó háromtengelyes szakaszt a főbejáratához hasonló, dór fejezetes oszlopok tagolták, amelyek a főbejárat két oszlopát ismételték. Az oldalbejáratok kialakítása is jelentősen egyszerűsödött, amit a főhomlokzathoz hasonlóan háromnegyedoszlopok és pilaszterek tagolnak. A Népopera fő- és oldalhomlokzatának párkányzatát az architráv felett, a klasszikus dór oszloprendhez hasonlóan triglifek és metopék váltakozásából álló fríz alkotta. A metopék görögös, zenélő, táncoló, meztelen alakjait Berán Lajos rajzai alapján sgrafitto technikával jelenítették meg.

Az épület belső kialakítása is az egyszerűség jegyében készült. Az előcsarnok megvilágítása a korabeli fényképfelvételek tanulsága szerint üvegablakokon keresztül történt, amelyeket tervezőjeként Róth Manót nevezik meg.²⁴ A teljes színpad huszonnégy méter hosszú, a zsinórpaddal együtt huszonegy méter magas volt. A nézőtér az oldalsó tíz-tíz páholyt kettesével egy nagy ív fogta össze, ami a – szín-

8. kép. A Népopera oldalhomlokzata.
Vasárnapi Újság, 1911. december 3.

9. kép. A Népopera főhomlokzata.
Vasárnapi Újság, 1911. december 3.

tén kétszintes – proscéniumpáholy különálló, de hasonlóan íves lezárásával különleges ritmust adott a nézőtér oldalfalának. A nézőtér dekorációjában meghatározó szerepe volt Pór Bertalan nagyméretű festményének, amely a színpadnyílás felett, annak teljes hosszában helyezett el. Pór Bertalan *A Család*, a *Hegyibeszéd* és a *Vágyódás a szerelemre* című nagyméretű kompozícióival bizonyította rátermettségét a monumentális alkotások elkészítésére. Ezt felismerve, Márkus Géza rendelte meg a művésztől a Népopera freskóját, amelynek tizenegy méter hosszú pannóját az Iparcsarnokban festette.²⁵ A közönség kényelmét szolgálta az előcsarnok teljes szélessége alatt elhelyezkedő tágas étterem, de az emeletre is helyeztek egy kisebb alapterületű étkezőt.

A Népopera megvalósult épületének eredeti tervei közül csupán két emeleti alaprajz maradt meg, ezért annak külső és belső kialakítása csak a fennmaradt, nagyon kevés számú fotográfia és képeslap, valamint korabeli leírások segítségével rekonstruálható.²⁶ Az épület leírását segíti továbbá az a Budapest Főváros Levéltárában található számos terv, amely a későbbi átalakításokhoz kapcsolódóan készült. A legfontosabb forrás ezek közül Klunzinger Pál felmérése, amelynek tervanyaga 1918-as és 1920-as datálású.²⁷

*A NÉPOPERA ÉPÜLETE
KOMOR MARCELL SZÍNHÁZELMÉLETÉNEK TÜKRÉBEN*

Komor Marcell visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a Népopera megvalósult, amfiteátrális alaprajzi elrendezésének kialakításában az ő és munkatársa, Jakab Dezső szerepe meghatározó volt.²⁸ Ennek az alaprajzi formának a magyarázataként szolgál Komor Marcell színházépítészetről alkotott elméleti munkája, amelyet a Művészet című folyóirat hasábjain 1904-ben – jóval a Népopera gondolatának megszületése előtt – közölt.²⁹ A korabeli színházépületekkel kapcsolatban kifogásolja, hogy a nézőterek, az összes technikai felszerelést magába foglaló, és ezáltal méreteiben jelentősen megnövelt színpadhoz képest kis alapterületű, olykor többszintes páholsorral készülnek. A gazdag szobrászati díszítéssel, kárpitozással és aranyozással ellátott nézőtér elvonja a közönség figyelmét a színpadi eseményektől, és ebből kifolyólag a színház eredeti rendeltetése – a színpadi látvány hatására létrejött katarzis – is háttérbe szorul. Komor Marcell szerint a díszítőmotívumoknak csak az előterekben, folyosókon, csarnokokban van helye a színházépületekben. „A nézőtérből azonban ki kell vonulnia a kicsinyes részletművészetnek; a nagy nézőcsarnok jellegzetes alakítása csak nagy vonásokban alkalmazott díszet tűr meg, lehetőleg az egyszerűség ízléses korlátjainak respektálásával.”³⁰

A Népoperáról csak a nézőtérrel készült felvétel áll rendelkezésünkre, amely Komor Marcell elveinek megfelelően, egy egyszerűségekre törekvő belső kialakítást mutat. Az épület rendeltetéséből következő szociális funkciójához igazodva sem lehetett azonban a Népoperának aranyozással és szobrászati díszítéssel túlsúlyolt színház tervezni. A társadalom alacsonyabb rétegei számára a pompás, páholsoros – a korban rangszínháznak nevezett – kialakítás nem nyújtott volna hiteles keretet.

A nézőtér egyetlen díszeként Pór Bertalan festménye szerepel, amely „mint egy magas, frízszerű freskó húzódik a színpad felett. Színe kevés: világoszöld a föld, liláskék a levegő, melyből kibukkannak az alakok. A kompozíció egyensúlyoz. Szinte kiszámítottan szimmetrikus. Középen, éppen a nézőtér tengelyében, áll a főalak; felhőkből kiemelkedő múzsa: asszony, kinek eleven színű leple lefogja az első pillantásokat. Körülötte, a lábánál, két kicsiny gyermekangyal libeg, kecsesen, finom, gyöngéd mozdulással. Jobbra és balra pedig férfiak és nők csoportja. Éppen csak mozdulnak.”³¹ Pór Bertalan képe ikonográfiailag tökéletesen illeszkedik a Népopera ideájához: a középső, kezében lantot tartó nőalak a zene megszemélyesítőjeként szerepel, a körülötte csoportosuló, természeti környezetben és állatok (szarvas, őz) társaságában ábrázolt meztelen alakok a paradicsomi életet jelentik meg. A Népopera kedvező jegyáraival a társadalom széles rétegei számára kínált szórakozási lehetőséget, amelynek segítségével azok is eljuthattak a zene „paradicsomi” élményéhez, akik eddig ezt nem engedhették meg maguknak.

Új típusú színházépületek létrejöttéhez azonban szükség volt arra az építéstechnikai fejlődésre, ami a 19. század második felében jött létre. A századfordulós nézőtér még egyenes leszármazottja a 16. századbeli olasz színházak rendszerének, ahol a megfelelő szerkezetek hiánya miatt (fával lehetetlen volt nagyobb fesztávolságot át-hidalni) csak a nézőtér magasságának emelésével, így akár hat vagy nyolc páholsor

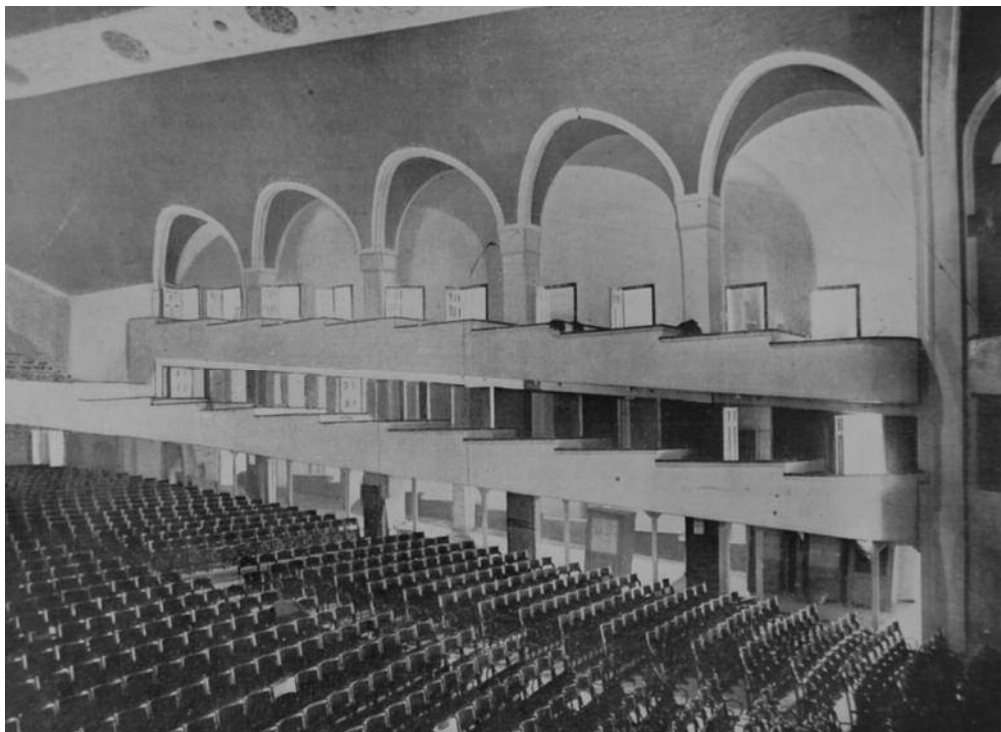
10. kép. A Népopera freskó-karton vázlata, 1911.

Oelmacher Anna: Pór Bertalan emlékkiállítás, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1966

kialakításával lehetett a színház befogadóképességét növelni. A legfelső páholyokban a színpad képe azonban torzul, ami a néző számára kedvezőtlenül hat, mintha nem ugyanazt a darabot látná, mint az alsóbb szinteken ülő közönség. Ez a megoldás azt sem engedi, hogy a földszint padozata olyan arányban növekedjék hátrafelé, hogy a színpadképet az előtte ülők feje ne zavarja.

Az olaszos típusú színházak ekkorra azonban már nemcsak művészi, hanem biztonsági, elsősorban tűzvédelmi szempontból sem feleltek meg teljes mértékben a követelményeknek.³² A magyar színházépítési gyakorlatban bécsi közvetítéssel ez az itáliai színház-típus élt tovább a 19. század utolsó évtizedeiben is, amelynek legszebb példája a Ferdinand Fellner és Hermann Helmer osztrák építészek által emelt számos magyarországi színház. Komor Marcell az épület-típus hátrányai, illetve a hazai építőművészek háttérbe szorulása miatt erősen kifogásolja a bécsi művészek magyarországi tevékenységét, amely írásaiban már-már a magyar szellemiséget elnyomó osztrák kultúra szimbólumává válik.³³

A 19. századi színházépítéset nagy újítója, Richard Wagner szerint a fentebb említett problémák – a közönség figyelmét elvonó apró részletek, valamint a páholsoros kialakításból következő eltérő színpadképek – a korabeli német színházakat

11. kép. A Népopera nézőtere.
Vasárnapi Ujság, 1911. december 3.

12. kép. A dévai Városi Színház nézőtere. Komor Marcell, Jakab Dezső.
Várallyay 2006, 23.

mind alkalmatlanná tették nagyszabású darabjainak előadására, ezért saját színházat alakított ki a bayreuthi domboldalon, amelyben egy későbbi kor modern színházának alapkövét rakta le.³⁴ A bayreuthi fa-konstrukció és annak modern szerkezetekkel megépített müncheni mása a görög színházak módjára épült, azzal a különbséggel, hogy teljes félkört nem alakíthattak ki, mert annak széleiről a fedett és mélyített színpadot nem lehetne látni. Komor Marcell számára pontosan ez az amfiteátrális alaprajzi elrendezés állt követendő példaként. „Bizonyos, hogy a páholyok, karzatok, erkélyszékek elhagyása s egyetlen amfiteátrális emelkedő ülésorozat minden tekintetben megfelel a művészet s a modern technika igényeinek.”³⁵

A századfordulón Magyarországon is elterjedt vasbeton és rabc-szerkezet, terhelhetősége révén alkalmassá vált hatalmas nézőterek lefedésére. Komor Marcell idézett, 1904-es írásában már lefektette azokat az alapelveket, amelyek elsőként Medgyaszay István veszprémi színházán (1906–1908) valósultak meg. Medgyaszay István 1908-ban, a bécsi nemzetközi építéskongresszuson tartotta előadását *A vasbeton m vérsi formájáról* címen, amelyet a veszprémi színháznál (1906–1908) alkalmazott formai megoldásokkal illusztrált.³⁶ A színház alaprajza egyesíti a páholsoros és az amfiteátrális nézőtér elrendezését: a nézőtér két oldalán egyetlen páholsort helyezett el, a színpaddal szemben erkélyülések, felettük karzat húzódik.

Hasonló tervek szerint készült Komor Marcell és Jakab Dezső első megvalósult

színházépülete, a dévai Városi Színház. Az építéspárosnak ekkora azonban már gyakorlata volt a színházépületek tervezésében. Jakab Dezső – még önállóan készített tervével – a Magyar Mérnök és Építész Egylet 1901. évi nagypályázatán első díjat nyert. A neobarokk homlokzattal készült terv még a hagyományos, páholsoros kialakítást követette. Az építéspáros közösen készített szombathelyi és marosvásárhelyi színházterveiről fennmaradt tervek hiányában nem beszélhetünk.

A dévai Városi Színház terveit felkérésre, 1908–1909-ben készítették, a kivitelezésre azonban csak 1910–1911-ben került sor.³⁷ A zárt soros beépítésű vasbeton színházépületet, kétoldalt magas tetőzettel, és fehér mázas cseréppel fedett sarokrízalitok hangsúlyozták. Az épület íves oromzattal koronázott középső szakaszában az első emeleti előcsarnok erkélye kapott helyet. A 300 ülőhelyesre tervezett nézőtér enyhén emelkedik, de táncmultságok alkalmával vízszintessé alakítható. A színház belső architektúrájának kialakítása a veszprémi színházat idézi, hiszen itt is a páholsoros és az amfiteátrális nézőtér egyesítéséről van szó.³⁸ A hullámos vonalú, magyaros ornamentikával díszített egyetlen páholsorban tizennyolc páholyt alakítottak ki, felette karzat húzódik.

Az építéspáros színházépületeinek sorában a Népopera érezhetően kiemelkedő szerepet játszik, hiszen ez az egyetlen nagyszabású színházépületük, amelyben Komor Marcell színházépítésről vallott nézetei a legtisztább formában megnyil-

vánulnak. Azt, hogy az építészek számára milyen jelentőséggel bírt ez a terv, mutatja, hogy az a további munkásságukban is éreztette hatását. A budapesti Nemzeti Színház és a marosvásárhelyi színház épületére benyújtott terveiken a Népoperához hasonló homlokzatalakítást figyelhetünk meg.

Nemzeti Színház építése Budapesten már a 19. század utolsó évtizedeiben felmerült, azonban csak 1893-ban döntöttek az új színház építéséről. 1896-ra el is készültek a tervek, de kellő anyagi fedezet nélkül az építkezés nem kezdődhetett meg. 1907-ben bezárták az elavultnak számító pesti épületet, és a társulat a Népszínház épületébe költözött. Sok huzavona után a Nemzeti Színház helyét a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán álló korábbi színház és két szomszédos bérház lebontásával nyert telken jelölték ki. A pályázati kiírásban az 1100 főt befogadó színház nézőterének ezúttal négyszintes kialakítását javasolták, valamint megkívánták, hogy az épület valamely kor stílusában épüljön. A pályázatra harminc terv érkezett, amelyek közül szinte mindegyik a nemzeti öntudatra ébredés, az első színházak és múzeumok építészeti stílusához igazodva, klasszicizáló stílusban készült. Egyetlen nemzeti szellemű terv sem született. Az első díjat Medgyaszay István terve kapta, aki színházépületét a két út közé diagonálisan helyezte el, így a főbejárat a sarokra került.³⁹

Komor és Jakab terve elhelyezkedését tekintve hasonlít Medgyaszay István tervére, hiszen a rombusz formájú épülettömbben a bejáratot ők is diagonálisan helyezték el. A bejárat klasszikus portikusz két oldalán lépcsőzetesen helyezkednek el a különböző szintekre vezető lépcsőházak tömbjei. A távolabbi lépcsőház külső kialakítása toronyként magasodik az alacsonyabb bejárat tömb két oldalán. Komor Marcell és Jakab Dezső tervét azonban kizárták a pályázatból, mert a tervezők a színház mögött kialakítandó utcák előre meghatározott méretét nem vették figyelembe.⁴⁰

A marosvásárhelyi Nemzeti Színház tervezésének a története – a fentebb már említett – 1900-as pályázattal kezdődött, amit Komor Marcell és Jakab Dezső ugyan megnyert, az épület azonban nem valósult meg. Az építészpáros az ezt követő években állandó kapcsolatban állt a várossal, számos középületet, többek között a Városházát és a Kultúrpalotát tervezték a város számára. A színház tervezése folyamatosan napirenden volt, míg egy 1913. augusztus 2-án kelt levélben – a tizenkét évi eredménytelen munka után – az elkészült terveket a városi tanács számára megküldték.⁴¹

Komor Marcell és Jakab Dezső marosvásárhelyi színházterve a budapesti Nemzeti Színházhoz hasonlóan szintén klasszicista stílusban készült, amely Bernády György polgármester elképzelése lehetett, aki a nagyszabású épülettel a város történelmi gyökereit kívánta hangsúlyozni.⁴² A színház tervezésekor a budapesti tervből indultak ki, ahol az öttengelyesre tervezett portikuszt kétoldalt kupolával fedett torony fogja közre. Ez a forma már a Népopera tervein is megfigyelhető, de ott a színház főhomlokzatának arányaihoz viszonyítva kisebb méretben jelenik meg. Marosvásárhelyen a két szintet összefogó íón fejezetes óriáspilaszterek között, a bejárat ajtó feletti szinten félköríves záródású ablakok helyezkednek el, amely felett figurális domborműfűríz húzódik. A budapesti Nemzeti Színház-tervnel alacsonyabb, kupolával fedett tornyokat háromszögű oromzat köti össze. A tornyokat korinthuszi fejezetes kettős óriáspilaszterek keretezik, míg az oldalhomlokzatot lizénák tagolják.

Az épület reprezentativitását mutatja, hogy a két páholsorral és a meredek karzat-

tal együttesen 750 ember befogadására képes színház alagsorába vendéglőt, a földszintre cukrászdát és kaszinót, azok fölé tágas teraszt, végül a negyedik emeletre díszes kupolacsarnokot terveztek. Az épület külső homlokzata és belső terei is gazdag szobrászati díszítéssel, lépcsőháza és csarnokai különböző színű márványborítással és aranyozással készültek volna. Komor Marcell színházépítésről szóló elképzeléseinek némileg ellentmond, hogy a nézőtér oldalfalait és mennyezetét gazdag ornamentikával és aranyozással tervezték. Mindez azonban a megrendelő, Bernády György kérésére történhetett. Az építkezést végül az első világháború hiúsította meg.

A marosvásárhelyi, illetve a budapesti Nemzeti Színház tervei tehát a Népopera homlokzatán alkalmazott tömegalakításnak továbbfejlesztéseként tekinthetők. Az öttengelyes bejárat portikuszt közrefogó, kupolával fedett tornyok gondolata elsőként a Népoperához készített terveken jelenik meg. A Népopera homlokzata azonban a nézőtér hatalmas méretei és alaprajzi rendszere miatt sokkal szélesebb, mint a két későbbi színházterven, hiszen azok alaprajzi rendszerükben nem az amfiteátrális elrendezést követik, a magas nézőteret mindkét esetben páholsorokra osztják. A Népopera homlokzata fölé magasodó nézőtér háromszögű lezárása a marosvásárhelyi és a budapesti Nemzeti Színházon a portikusz timpanonjára redukálódott.

MÁRKUS GÉZA ÉS A SZÍNHÁZ

Komor Marcell és Jakab Dezső a Népopera tervezése előtt több alkalommal is dolgozott együtt Márkus Gézával, aki velük ellentétben nem egyetemi végzettségű építész. Folyamatosan képezte magát, tizenhét éves korától építészeti rajzolóként Gutwillig József építőmesternél dolgozott, majd Freund Vilmos építészeti irodájában tevékenykedett. Ebben az időben készült munkái között szerepelt a Rákóczi út 38. számú ház homlokzatának díszítései, valamint a lipótvárosi kaszinó tánctermeének belső kiképzése. Az ezekben megmutatkozó rajzbeli tudása és dekorációs tehetsége révén került Hauszmann Alajoshoz, akinél a Kúria épületének tervezésében vett részt. A Hauszmann irodából kikerülve önállósította magát, de sok munkát Spiegel Frigyesel vagy Komor Marcellal és Jakab Dezsővel közösen végzett. Önálló épületei közül kiemelkedik az 1902-ben tervezett kecskeméti kaszinó és városi bérház, ahol a legteljesebben érvényesül Lechner Ödön stílusából kiinduló sajátos, egyéni formavilága.

Márkus Géza a népművészeti motívumokat azonban nemcsak épületein, építészeti tervein, hanem díszlettervein, vázlatain, és számos folyóiratban megjelent grafikájában is alkalmazta. A Művészet folyóirat számára több alkalommal is dolgozott: A bábeli torony címmel 1903-ban jelent meg rajza, és ugyancsak ő készítette a Művészet mellékletét Lotz Károly és gróf Andrássy Tivadar emlékére. Emellett könyvillusztrációkat készített többek között Erdős Renée: Versek (1902) és a Mesés album című novelláskötete számára.

„Egy festő atelierje a Márkus Gézáé. Minden zug tele a színtől szikrázó épületarcokkal, en face és en profil. Színházak vidám arculatai, komor emlékalakok, kecses nyaraló-helyek. Itt terebélyes kőfejek nőnek ki a rideg sziklatalajból. Női testre alkalmazott tarka vászonépületek egy földre dobott thékában. Interiőrök, mesebeli her-

cegnők és komor bankárok számára. Színházi díszletek. Templomi szigorúsággal kitervelt bútorok. Könyvtábla-tervek. Minden vallásbéli templomok, a jó isten minden ízlésének megfelelők.”⁴³ Így jellemezte Bródy Sándor Márkus Géza műtermét, amelyet Kallós Edével közösen tartott.

Márkus Gézát a „dekoratív művészetek terén első sorban az érdekelte, ami a színházhoz kapcsolódott. A színházi díszlet, amelynek tervezésében nálunk Márkus Géza az első újtó, ő az első kísérletezője annak a stílusnak, amit külföldön az angol Gordon Graig, a párizsi Théâtre des Arts, L’oeuvre, a német Reinhardt-színpad, a moszkvai Művészszínház díszletei jelentenek s ami a barokk konvenciókat, a naturalizmus szélső határáig jutott díszleteket akarja kiküszöbölni”.⁴⁴ Márkus Géza díszletterveit a korabeli kritika folyamatosan bemutatta, a legteljesebb méltatást Bródy Sándornak a Művészetben *A színpadi festészetéről* címmel megjelent írásában találjuk.⁴⁵ Márkus Gézát azonban a színháznak azonban nem csak a vizuális oldala érdekelte, hanem a színdarabírás terén is kipróbálta tehetségét. 1901. július 20-án, a Fővárosi Nyári Színházban mutatták be a *Budapest szépét*, Faragó Jenővel közösen írt operettjét, Barna Izsó zenéjével. Egy évvel később, 1902. május 31-én az ugyanezekkel a szerzőkkel írt *Kin-Fu vagy egy kínai ember kalandjai* című látványos színművét mutatták be a Népszínházban, amit Verne *Egy kínai viszontagságai Kínában* című regénye ihletett.⁴⁶

Márkus Géza, Komor Marcell és Jakab Dezső több középület tervezésekor is dolgozott együtt. Közösen pályáztak a budapesti Sáros-fürdő, a kiskunhalasi szálló, a kolozsvári egyetemi könyvtár, a Kultuszminisztérium palotája, és a Munkácsy utcai állami iskola épületére, valamint a Szabadság-szobor tervét is együtt készítették.⁴⁷ Közös munkáik közül kiemelkedik a Magyar Pályázatokban is bemutatott zsinagóga terv, amelynek köze lehet a trieszti zsinagóga épületére benyújtott pályázatukhoz, hiszen azt Komor Marcell a nekrológban együttes munkájukként említi.⁴⁸ Ez a terv azonban sokkal inkább Márkus Géza látomásszerű építészetének formavilágát tükrözi, amely rajzaiban is megjelenik. Építészeti vázlatait Bródy Sándor 1906-ban közölte a Művészet folyóiratban *Egy építész ötletei címen*.⁴⁹ Az általa publikált képek között két fő stílusirányt figyelhetünk meg: az egyik a magyaros motívumokkal gazdagon díszített, és a kecskeméti Cifrapalotára emlékeztető tervek, a másik pedig inkább keleti és középkori építészetet idéző, robosztusabb formákat előnyben részesítő vázlatok csoportja. A rajzok között klasszicizáló középületterv is található. Még ez a kevés számú vázlatrajz is jól mutatja, hogy Márkus Géza mennyire nyitott volt az új formák és tendenciák iránt.

Nem csak grafikáin, építészeti vázlatain, hanem Márkus Géza megvalósult épületein, így az 1905-ben készült Bakáts téri Szanatóriumon is megfigyelhető a lechneri vonalat továbbvivő, markánsabb formálás, egyszerűsítésre hajló tendencia. A szanatóriumon a bejáratot keretező kettős pilaszterekre emlékeztető volutás lezárás már a klasszikus formák előretörését mutatja. Márkus Géza építészetében a klasszikus díszítőelemek felhasználása az általa tervezett színházépületeken tovább erősödik.

A Népopera, a tervekhez képest – mint láthattuk – lényegesen egyszerűbb lett. Már a tervek is a klasszicizmus jegyében fogantak, amely az intézmény kiemelkedő szerepének hangsúlyozása miatt akár megrendelői kívánság is lehetett. A megvalósult épület azonban már nem a historizáló klasszicizmus reprezentatív formavilágát mu-

tatja, hanem egy merőben más gondolkodásmódot feltételez. Mindez kapcsolódik ahhoz a nemzetközi tendenciához, amelyben a klasszicizmus elemei egyre erősebben jelennek meg az épületeken.⁵⁰

A Népopera megvalósult épületével kapcsolatban Komor Marcell *Visszaemlékezéseiben* a következőket írja: „A Népopera (Városi Színház) tervét ugyancsak Márkus Gézával készítettük együtt, de itt családi befolyások érvényesültek, mert az építető a Márkus család volt, nem érvényesíthettük a kialakítására vonatkozó törekvéseinket és jóformán csak az alaprajzi elrendezéshez járultunk hozzá.”⁵¹ Az egyszerűsített tervet ez alapján feltételezhetően az építetőhöz legközelebb álló Márkus Géza készítette.

Az építész akkoriban azonban már súlyos beteg volt. A *Vállalkozók Lapja* hasábjain Komor Marcellnek még bizonygatnia is kellett Márkus Géza tevékeny szerepét mind a Népopera tervezésének, mind az építkezésnek fázisában.⁵² Évekkel később Komor Marcell így emlékezett vissza a Népopera megvalósítására: „...utolsó, nagy tervének fogalmazásakor még egyszer alkotó lázban égett, de már szeme előtt sötét köd táncolt. Nagy színdarabokat adtak kezébe, ez volt a plajbásza, ezzel húzta széles, vastag vonalait, amelyeket végül már csak kitapogatni tudott.”⁵³

13. kép. Szanatórium, Márkus Géza.
Művészet, 1906/5.

Annak lehetőségét, hogy a Népopera megvalósult homlokzati formája mégiscsak elsősorban Márkus Géza tervei alapján készült, alátámasztani látszik egyetlen önálló színházterve, a Király Színház épületének átalakítása, amely szintén puritán, klasszicizáló stílust mutat. A színház tervei nem maradtak fenn, homlokzati részét 1941 nyarán lebontották (és később az egész épület megsemmisült), így ebben az esetben is korabeli fényképekre, képeslapokra és leírásokra kell támaszkodnunk.

A Király Színházat alapító Beöthy László – aki előzőleg a Magyar Színház és a Nemzeti Színház igazgatója volt – 1903 áprilisában vette bérbe a Király utca 71. szám alatt álló épületet, ahol korábban már több zenés szórakozóhely is működött. A zárt-sorú beépítéshez igazodó épület átalakítási tervein Márkus Géza 140 négyzetméter alapterületű színpadot és 1251 néző befogadására alkalmas nézőteret valósított meg. A héttengelyes homlokzat középső három tengelyét ívesen kialakított, háromszögű oromzat koronázta. A bejáratot kétoldalt szfinxekkel díszített óriáspilaszter keretezte, amelynek fejezetét szögletesen vezetett ion voluta alkotta.

A színház belső tereinek pontos kialakítására fényképfelvételek hiányában csak egy 1926-os, helyáratat illusztráló plakát, korabeli leírások, valamint Vágó László átalakítási tervei alapján következtethetünk.⁵⁴ A Király Színház homlokzatának egyszerű, klasszikus motívumaival ellentétben a belső díszítés gazdagságáról, pompájáról számolnak be a korabeli újságok. Rákosi Viktor a Király Színház megnyitásakor a következőket mondta Márkus Gézának: „Öntől hallottam egyszer, kedves barátom, hogy az építészet megfagyott zene és a legtehetségesebb építész egy jéggé vált karmester. Ah, ha az ön épületei egyszer felolvadnak, tele lesz melódiával az ország!”⁵⁵

A Király Színház belső tereinek, háromszintes, reprezentatív páholysorral ékesített nézőterének díszítésektől gazdag kialakítása a Népopera egyszerűségekre törekvő, hatalmas tereivel azonban éles ellentétben állt. A két épület alaprajzi szerkezete is jelentős különbségeket mutat, bár a Király Színház esetében Márkus Gézának az átépítésből fakadóan meg volt kötve a keze.

A Király Színház épülete Márkus Gézának a színházépítés terén nagy hírnevet szerzett. 1906 tavaszán Márkus Géza megbízást kapott a békéscsabai színház kibővítésére és korszerűsítésére⁵⁶, valamint a szombathelyi Nemzeti Színház új terveinek az elkészítésére. Sajnálatos módon a békéscsabai tervek nem maradtak fenn, a korabeli leírások alapján azonban tudjuk, hogy a nézőtér kibővítése és átalakítása jelentette a legfontosabb munkát az épületben. Szombathelyre az elhúzódt engedélyezési eljárás miatt több tervváltozatot is készített Márkus Géza. A legkorábbi tervváltozat – a leírások szerint – patkóalakú alaprajzot mutatott, amelynek főhomlokzata elé egy részben önálló, kör alakú előcsarnokot tervezett, két oldalán üzlethelyiségekkel. A színház nézőterét a Király Színházhoz hasonlóan, többszintesre tervezte. A karzatra a nézőtér többi részétől elkülönítve, oldalfeljárókon keresztül lehetett eljutni, amelyet ablakok sora világított meg. A korabeli leírások alapján indokolt a feltételezés, hogy a Bródy Sándor által 1906-ban publikált színházi látványterv megegyezhet a szombathelyi színház tervével.⁵⁷

A szombathelyi terveken azonban Márkus Gézának változtatnia kellett. A színháznak elsősorban a külső megjelenését érték kritikák, a város vezetői szerint ugyanis a terv „szecessziós mederben túlteng”, pedig a színháznak maradandó stílusban kell

megépülnie.⁵⁸ 1908. márciusában a *Szombathelyi Újság* már az átalakított, klasszicizáló tervekről számol be, amelyek egyszerű, mégis monumentális formát mutatnak, amely immár világosan tükrözi az épület rendeltetését.⁵⁹ A Vas Megyei Levéltárban található főhomlokzati és keresztmetszeti terven Márkus Géza aláírása mellett Spiegel Frigyes neve is szerepel, akivel időközben társult.

A két építész ebben az időszakban több színházépületen is dolgozott együtt. A szombathelyi színház mellett közösen készítették a kolozsvári (1908–1912) és a szolnoki (1909–1912) színház új épületének, valamint a budapesti Jardin de Paris mulató és a Nagy Endre Kabaré átalakítási terveit. Érdekes módon azonban mindhárom színházterv más stílust képvisel, ezért nehéz kapcsolatot feltételezni közös terveik és a Népopera között. A szombathelyi épületre jellemző klasszicizáló vonások a másik két színházon nem, vagy csak részben érvényesülnek.

A későbbi Népopera megvalósult épületéhez tehát a szombathelyi homlokzatterv formavilága áll legközelebb, amely legszembetűnőbben a klasszikus formák használatában nyilvánul meg. A szombathelyi színházon a bejáratú ajtók kereteként szolgáló dór oszlopok a Népoperán már az egész épületet meghatározó elemmé válnak. Az ajtók felett mindkét esetben bátran hagynak sima falfelületet, ami markánsá teszi az épület karakterét. A nyílászkeretezések is sok hasonlóságot mutatnak a két színházon. A Népopera domborműfrízének gondolata már a szombathelyi terven is megjelenik a pilaszterek fejezetein, valamint a tornyokon. A portikusz két oldalán elhelyezett tornyok szintén megegyeznek mindkét épület esetében, azzal a kivétellel, hogy Szombathelyen a portikusz síkja mögé, még a Népopera esetében jóval az elé nyúlnak.

Ezek alapján jogosan feltételeztük, hogy az anyagi problémák miatt átalakításra kényszerült tervek fogalmazóját az építetthez legközelebb álló Márkus Géza személyében határoztuk meg. Mindezt alátámasztják Komor Marcell szavai, aki szerint az épület kialakítására vonatkozó törekvéseiket nem érvényesíthették, és jóformán csak az alaprajzi elrendezéshez járultak hozzá.⁶⁰ A Népopera homlokzata klasszikus oszlopaival, hatalmas arányaival és egyszerűségével tehát Márkus Géza munkásságába integrálható, a Király Színház és a szombathelyi színház formavilágában gyökerező, mégis azoktól teljesen eltérő, a klasszikus kor eszmevilágának szemléletét tükröző épületként jelenik meg. A századfordulós színházépítészet mélyreható vizsgálata és felkutatása ugyan a művészettörténet tudomány hátralévő feladatai közé tartozik, mégis talán nem korai kijelenteni, hogy a Népopera épülete a korabeli színházak között egyedülálló formát mutatott.

14. kép. Király Színház.
Képeslevelezőlap.
Országos Színház-történeti Múzeum
és Intézet

A NÉPOPERA MŰKÖDÉSE

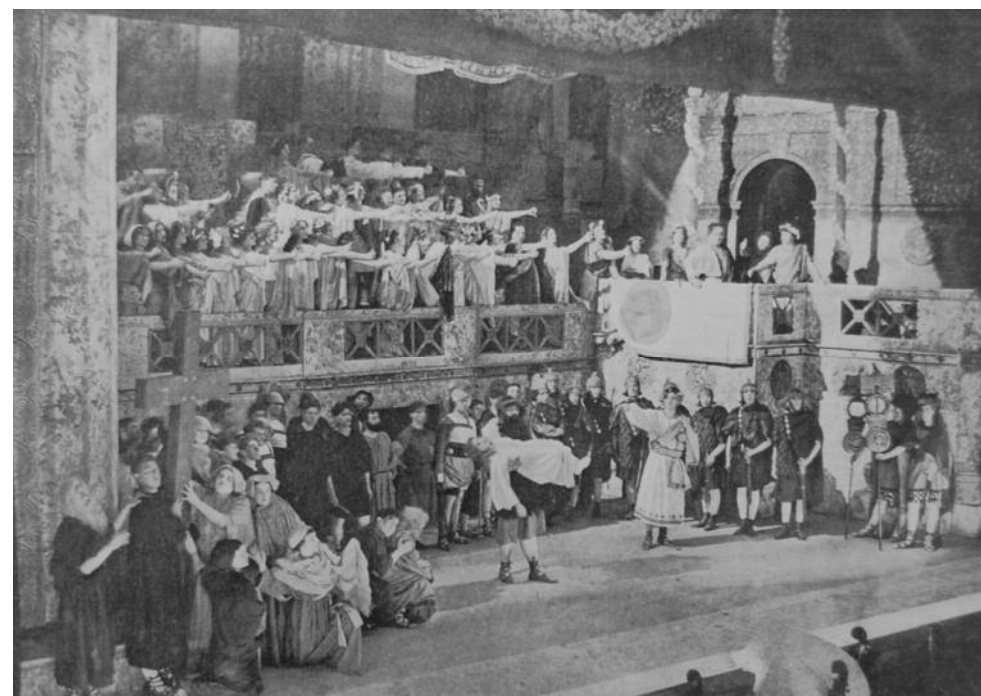
A Budapest rohamosan fejlődő zenei életébe bekapcsolódó Népopera a kezdeti időszakban minden tekintetben megfelelt az elvárásoknak. A nagyközönség teljes mértékben, és a sajtó is többnyire elismeréssel fogadta az új intézmény művészeti teljesítményét. A Népopera művészgárdája a megalakulásakor húsz férfi és tizenhat női magánénekesből, két főrendezőből, négy karmesterből, egy karvezetőből és két korrepetitorból állt, illetve egy hetventagú énekkar és egy hatvontagú zenekar működött még a színházban.⁶¹

A Népopera megnyitó előadására 1911. december 7-én került sor. A koncerten elsőként Erkel Ferenc Hunyadi László nyitánya csendült fel Márkus Dezső vezényletével, amit a kortárs francia zeneszerző, Jean Nougès: *Quo vadis?* című operája követett Mérei Adolf rendezésében.⁶² Az opera szövegét Henrik Sienkiewicz azonos című regénye nyomán Henry Cain írta. A regény Magyarországon közismert volt, több kiadásban is megjelent. A mű külföldön is sikeres volt, a mű nizzai ősbemutatója óta alig két év telt el, és a bécsi Volksoper több mint egy évig le sem vette műsoráról.⁶³

A színház egyre nehezedő anyagi helyzetéből következően azonban egyre nagyobb számban jelentek meg külföldi vendégszereplők, és kevesebb magyar darab került bemutatásra a Népoperában. Márkus Dezső szerződése ugyanis megengedte, hogy a színház építési költségének részben történő fedezésére törlesztéses kölcsönt vehessen fel. Márkus Dezső, illetve jogutóda, a Népopera részvénytársaság a telekre összesen 1 millió 300000 korona jelzálogos kölcsönt vett föl.⁶⁴ Ez az összeg azonban az építkezés költségeinek biztosítására sem volt elegendő, így természetes, hogy az épület fenntartása is nehéz feladatnak bizonyult.

A Népopera – mint vállalkozás – nem felelt meg a hozzáfűzött reményeknek, 1914-es évad végeztével kénytelen volt fizetéseit megszüntetni, és a használati szerződés 18. pontja értelmében a színház minden tartozékával a főváros használatába visszaszállt.⁶⁵

Ekkor kezdődött az intézmény különböző, alacsonyabb színvonalat képviselő produkciókat is befogadni kényszerülő, és számos – korábban sikeres – színházigazgató anyagi csődjével járó kálváriája. Az 1917-es évtől Városi Színház néven működő színház repertoárján opera, dráma, operett és revü egyaránt szerepelt, majd 1932. júniusától egy rövid ideig Bernardo Labriola bérelte ki, és Labriola Varieté néven üzemeltette. 1940. októberétől ismét új néven, Magyar Művelődés Házaként a munkások tervszerű és intézményes művelődésének, szórakoztatásának intézményeként működött, műsorán a hangversenyek mellett az Operaház és a Nemzeti Színház előadásai, matinék, nótastek, filmbemutatók, irodalmi estek, tudományos előadások, gyermekműsorok és sportünnepélyek is helyet kaptak. A háború után az épület visszakarta a Városi Színház nevet, és 1948-tól az Operaház tartott benne előadásokat, de amellől volt hangverseny, műsoros est és filmvetítés is a színházban. 1951 elején az Operaház igazgatósága a Városi Színház államosításáért szállt síkra az operalátogatók társadalmi megoszlásának javítása érdekében, és már ekkor megosztották

15. kép. A *Quo vadis* opera ötödik felvonása: a cirkusz.

Vasárnapi Ujság, 1911. december 3.

repertoárjukat a két épület között. 1951. szeptember 1-jén végül a Népművelődési Minisztérium az Operaház kezelésébe adta az épületet. 1953 óta, az 2006. évi bezárásáig Erkel Színház néven, a Magyar Állami Operaház kamaraszínházaként, újból az eredeti rendeltetésének megfelelően, operaházként működött.

A NÉPOPERA ÉPÜLETÉNEK ÁTÉPÍTÉSEI

A használat során hamar nyilvánosságra kerültek az épület tervezésének és kivitelezésének hiányosságai, ami a szűkös anyagi kerettel és a rendkívül gyors építési munkálatokkal magyarázható. A nézőtérhez képest a közönségforgalmi helyiségek – a folyosók, illemhelyek, ruhatárak – alulméretezettsége állandó problémát okozott. A színpad a hatalmas nézőtérhez viszonyítva túlságosan kicsi volt, és a hátszínpad sem elégítette ki a korabeli zenés-színházi igényeket. A legsúlyosabb problémát azonban a nézőtér rendkívül rossz akusztikája okozta, amit már a kezdetekkor is sok kritika ért.

A főváros az első években gondoskodott a kezelésébe került épület hiányos technikai és biztonsági berendezések helyreállításáról és részbeni pótlásáról, majd az 1916-os évtől egészen 1920-ig tartó, több ütemben zajló átalakítási munkákat Vágó László és Klunzinger Pál, fővárosi mérnök tervei alapján végezték.⁶⁶ Vágó László – a

rossz akusztikai körülmények miatt – a nézőtér átalakításával, míg Klunzinger Pál az épület többi részével és a szerkezettel foglalkozhatott. Az utóbbi feladata lehetett az épület állapotának dokumentálása is, amit a számos fennmaradt terv is igazol.⁶⁷

Vágó László a színpad előtti rövid, egyenes hangvetőt a nézőtér felé megnövelte, magasságát csökkentette, és íves formában alakította át.⁶⁸ A színpadot ezáltal négy méterrel a nézőtér felé toltta, amelynek köszönhetően egy előszínpad keletkezett, a vasfüggöny viszont a régi helyén maradt. Feltehetően ennek az átépítésnek a következtében került megsemmisítésre Pór Bertalan festménye a színpad feletti zónában. A hangvető elé kannelurás dór oszloppárt állított, és átalakította a proscéniumpáholyt is, amihez a régi proscéniumpáholyokat és az oldalerkélyek egy részét le kellett bontani. A proscéniumpáholy többi páholyhoz hasonló, mindkét szinten ívesen hajlított vonalát Vágó László megszüntette. Helyette egyszintes, díszes négyszögletes keretbe foglalt fülkét alakított ki, amelyből felfelé keskenyedő, alacsony erkély nyúlik a fal síkjá elé. Az akusztika javítása érdekében a nézőtér oldalfalait a mennyezethez hasonlóan, parafalemezzel borította. A színpad felé egy páholsorral megnövelte az emeleti erkélyt, amely alátámasztásaként a földszinten zárterkélyeket alakított ki. A nézőtér hátfalát az emeleten három nagy, félköríves nyílással gazdagította, amelyek tengelyében helyezkedtek el az erkélyre vezető ajtók.

Vágó László átépítésének köszönhetően a Népopera belső kialakítása, hangulata nagymértékben megváltozott. Az épület puritán egyszerűségét oldotta a színpad két oldalára helyezett oszloppárral, a proscénium-páholy eltérő kialakításával, és a páholyok feletti, valamint az erkély hátfalára helyezett félköríves nyílások díszítésével. Az ezt követő években több kisebb átalakítás történt az épületben, amelyek elsősorban a díszletraktárt, valamint az új funkciójához igazodó, filmvetítésekhez szükséges gépház kialakítását érintették.

Az épületben további két, nagyszabású átalakítás történt, amely nagymértékben megváltoztatta a színház arculatát. Elsőként a Városi Színház továbbra is rossz akusztikája miatt a nézőtér teljes átalakítását végezték el 1949 és 1951 között, amelyet Tarnóczy Tamás akusztikai vizsgálatára támaszkodva Kaufmann Oszkár tervei alapján kiviteleztek. Tíz évvel később, 1959 és 1962 között a közönségforgalmi helyiségek bővítése érdekében az épület homlokzati tömbjét Kotsis Iván tervei szerint építették át. Bernáth Aurél két falképe, *Az ember tragédiája* és *Szentivánéji álom* az Erkel Színház büféjének két oldalára 1973-ban készült.

Az 1911-ben megvalósított Népopera Budapest művészeti életében száz évig meghatározó szerepet töltött be, ugyanakkor a kezdetektől magában hordozta építészeti, építési és fenntartási problémáit. A színházi vállalkozás nehézségei és az épület kivitelezésének hiányosságai sajnos szükségszerűen vezettek az intézmény 2006-os bezáráshoz és a 2008-as bontási határozathoz.

JEGYZETEK

1. Az akkor már Városi Színház néven működő intézmény helyzetét Szőke Gyula foglalta össze. Fővárosi Közlöny 1934. november 6., 1307.
2. A tanulmány az Eötvös Loránd Tudományegyetem művészettörténet szakán, 2009-ban megvédett szakdolgozatom kivonata.
3. Nagy 2001, 103.
4. Hoffmann, Hans Christoph: Die Theaterbauten von Fellner und Helmer. München, 1966, 86.
5. Verő György: A Népszínház Budapest színi életében, Budapest, 1925, 71.
6. Gyulai Pál: Dramaturgiai dolgozatok, II., Budapest, 1908, 123.
7. Nagy 2001, 133.
8. Zenevilág, 1907. március 21, 84., Zenevilág 1907. szept. 15, 200.
9. Angyal 1907, 77. Az új zenei fogalmak (operett, vígopera, népopera) használata az idézett tanulmányban azonban még tisztázatlan.
10. Járosy Dezső: A Népopera zenekulturális hivatása, Zeneközlöny, 1913. április 15, 549.
11. Koch Lajos: A Király Színház műsora, Színháztudományi és Filmtudományi Intézet Országos Színház-történeti Múzeum, 1958, 4.
12. Angyal 1907, március 21, 78.
13. Járosy 1913, 549.
14. Magyar Színházművészeti Lexikon, Főszerk.: Székely György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, Márkus Dezső címszó, 488.
15. Járosy 1913, 601. 16. Budapest Főváros Levéltára, tsz. XV.17.d.328, K25/6
17. Fővárosi Közlöny 1911. március 7, 584.
18. A budapesti Népopera II, 128.
19. Vállalkozók Lapja 1911. augusztus 15, 12.
20. Budapest Főváros Levéltára, tsz. XV.17.d.328, K25/6
21. A budapesti Népopera II, 128.
22. Komor 1912. december 11, 10.
23. A Népopera, Pesti Hírlap 1911. december 3, 34.
24. Ödönfi László: A Népopera megnyitása, Vállalkozók Lapja, 1911. dec. 13, 50. 5. sz.
25. Oelmacher Anna: Pór Bertalan, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955, 27., Budapest Főváros Levéltára, tsz. XV.17.d.328, K25/6.
26. Második emeleti alaprajz vízvezetékek és a színpadi záporkészülék tervével. Budapest 27. Budapest Főváros Levéltára, tsz. XV.17.d.328., K25/6; Első emeleti alaprajz, OSZMI Topográfiai Gyűjteménye
28. Komor 1933.
29. Komor 1904, 7–15.
30. Komor 1904, 14–15.
31. Bölöni György: Egy szép magyar kép. Világ 1911. december 2, 8.
32. A bécsi Ringtheater 1881. december 8-án bekövetkezett katasztrófája, és sok száz halottjának sokkja még érezhető volt a levegőben, ezért színházépítéskor a tűzbiztonsági szempontokat kiemelt fontosságúnak tekintették. Magyar Bálint: A Magyar Színház története, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 106.

33. *Várallyay* 2006, 23.
34. Az eredeti terv Wagner barátjától, Gottfried Sempertől ered. *Mayer, Hans*: Richard Wagner in Bayreuth 1876–1976, Stuttgart und Zürich, 1976, 31.
35. *Komor* 1904, 11.
36. *Medgyaszay István*: A vasbeton művészi formája, *Művészet*, 1909/1.szám, 30–37.
37. *Várallyay* 2006, 144.
38. *Várallyay* 2006, 35.
39. A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata, *Magyar Építőművészet* 1913, 11.évf., 1. szám, 11–13.
40. A budapesti Nemzeti Színház tervpályázata, *Magyar Építőművészet* 1913, 11. évf., 2. szám, 5–9.
41. *Várallyay* 2006, 187.
42. *Várallyay* 2006, 188.
43. *Bródy* 1906, 304.
44. *Komor* 1913. 11. 45., *Bródy Sándor*: A színpadi festészetéről, *Művészet*, 1904/5. szám, 330–334.
46. *Schöpflin Aladár*: Magyar Színművészeti Lexikon, III. kötet, 206.
47. *Komor* 1912. december 11, 9.
48. *Várallyay* 2006, 86.; A zsinagóga terve: *Magyar Pályázatok* 1904/05. 12. szám, 26.
49. *Bródy* 1906, 303–310.
50. *Moravánszky Ákos*: Versengő látomások, Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867–1918, Vince Kiadó, 1998, 323.
51. *Komor* 1933.
52. *Ödönfi László*: Az épülő Népopera, *Vállalkozók Lapja*, 1911. augusztus 23, 5. Erre reagálva: *Komor Marcell*: Az épülő Népopera, *Vállalkozók Lapja*, 1911. augusztus 30, 5.
53. *Komor* 1913, 13.
54. Vasárnapi Újság 1903. november 8, 752., Király-Színház, *Budapesti Hírlap*, 1903., november 6, 9., Vágó László terveinek fotómásolata: OSZMI Topográfiai Gyűjtemény, 72.6.
55. Főpróban – A Népopera megnyitása, *Az Újság*, 1911. december 7, 11.
56. A békéscsabai színház kibővítése, *Békés* 1906. június 3, 38. évf., 22. szám, 7.
57. *Szilágyi István*: Szombathely városépítés- és építészettörténete a dualizmus korában, Szombathely, 2005, 50., A színházterv: *Bródy* 1906, 305.
58. Az állandó kőszínház ügye, *Szombathelyi Friss Újság*, 1907. április 14, 7. évf., 86. szám, 2–3.
59. *Szombathelyi Újság* 1908. március 22, 14. évf., 12. szám, 4.
60. *Komor* 1933. 61., *A Zene* 1911. november, 249.
62. *Bálint Aladár*: A Népopera első estéje, *Nyugat* 1911. december 16, 1112.
63. *Prikopa, Herbert*: Die Wiener Volksoper. Die Geschichte eines notwendigen Theaters, 1999, 54–55.
64. Fővárosi Közlöny 1913. júl. 21.
65. Budapest Tanács XVI. ügyosztály előterjesztése a Népopera ügyében Budapest Székesfőváros Tanácsához, 3, 1915.
66. Vágó László az 1910-es, 1920-as években számos budapesti színház és kabaré átalakítását tervezte (*Magyar Színház, Vígszínház, Parisiana mulató*) és több színházterve maradt papíron

(*Corvin mozi, Városligeti Varieté, Király kabaré, Hungária fürdő művészsínháza*). Föl nem épült színházak. Vágó László művészi színháztervei, *Művészeti Almanach. A színházi élet évkönyve*, 1922, 88–94.

67. *Déry Attila*: Budapest VIII. kerület Erkel Színház, 2002, 18.

68. Budapest Főváros Levéltára, tsz. XV.17.d.328., K25/6, Vágó László további terveiről fotómásolat: OSZMI Topográfiai Gyűjtemény, Népopera, 72.24, 72.26.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A budapesti Népopera II.

Épít Ipar, 1912. március 31.

Angyal 1907.

Angyal Armand Dr.: A népopera jövője, *Zenevilág* 1907. március 21.

Bródy 1906.

Bródy Sándor: Egy építész ötletei, *Művészet*, 1906, 5.szám

Járosy 1913.

Járosy Dezső: A Népopera zenekulturális hivatása, *Zeneközlöny*, 1913. április 15.

Nagy 2001.

Nagy Ildikó: A Népszínház, In.: *Magyar Színház-történet 1873–1920*, Szerk.: *Gajdó Tamás*, OSZMI, 2001.

Járosy 1913.

Járosy Dezső: A Népopera zenekulturális hivatása, *Zeneközlöny*, 1913. április 15.

Komor 1904.

Komor Marcell: Színházépítés, *Művészet*, 1904/1. szám,

Komor 1912.

Komor Marcell: Márkus Géza, *Vállalkozók Lapja*, 1912. december 11.

Komor 1913.

-r (*Komor Marcell*): Márkus Géza, *Művészet*, 1913/1. szám,

Komor 1933.

Komor Marcell: Visszaemlékezés, 1933. január, kézirat, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Lexikon-gyűjtemény, Jakab Dezső címszó

Várallyay 2006.

Várallyay Réka: *Komor Marcell*, *Jakab Dezső*, 2006

*„THERE IS NO JOY IN ITS PAST, NO HOPE IN ITS FUTURE”
THE ARCHITECTURAL HISTORY OF THE PEOPLE'S OPERA BUDAPEST*

SUMMARY

The essay focuses on the social-cultural significance of the foundation of the Népopera as well as its exceptional role in theatre life in Budapest, also covering the first decade of its architectural history spanning the 20th century. Back in the first years of the century there had already been several attempts to found a new institution open towards social strata in the wider sense. The most successful of these was the Népopera established in 1911 on the initiative of Dezső Márkus, conductor of the Royal Hungarian Opera. Géza Márkus, Marcell Komor and Dezső Jakab made the designs of the building standing in the square named after Kálmán Tisza then.

The largest theatre of Budapest, the Népopera was an amphitheatre-like structure without the typical dress-circle auditorium design. It was a venue of opera, operetta, popular art-music play performances and a wide variety of concerts. The necessity and the successfulness of the institution had already been questioned at the time of its foundation. With a modest budget compared to its dimensions, the building had been constructed with serious defects problems ensuing soon. With a relatively small stage and huge auditorium, it had acoustic shortcomings, which resulted in a series of reconstructions. Despite this, the structure functioned as a venue of performances till its closing in 2006 on and off. From 1953 on it was once again an opera house as it had been originally, named after Ferenc Erkel.

RIGÓ MÁTÉ
„A JÓ PARTI”

HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BUDAPESTEN

A két világháború közötti jogi szakíró sommás megfogalmazása szerint a házassági szerződés segítségével „a felek a házasság vagyoni jogi hatásait a törvénytől eltérő módon szabályozhatják, amennyiben a törvény mást nem rendel”.¹ Mivel azonban a törvény nem rendelkezett arról, hogy a házasságba hozott tőke és vagyon kinek a kezelése alatt álljon a házasság során, illetve kihez kerüljön a házasság felbontását követően, minden olyan esetben, ahol jelentősebb anyagi javak transzferjét jelentette a házasságkötés, a vagyonos fél erősen érdekelt volt abban, hogy szerződésben rögzítsék a hitvesek rendelkezési és követelési jogát. Jelen tanulmány közel kétszáz budapesti, közvetlenül erzsébetvárosi közjegyzők előtt kötött két világháború közötti házassági szerződés, illetve házaspárok közötti vagyoni megállapodás elemzésére épül. Azt vizsgálom, mennyiben a vagyonosság, illetve a vagyontalanság határozta meg a nők hatalmi helyzetét a házasságon belül: milyen esetekben és miért állhatott elő a hitvesek közötti hatalmi-vagyoni egyenrangúság, milyen körülmények között váltak a középosztálybeli feleségek anyagi értelemben kiszolgáltatottá férjeiknek?

Összhangban a Monarchia időszakára összpontosító kutatások eredményeivel,² a két világháború közötti jogfelfogásról és jogalkalmazásról is elmondható, hogy elsősorban a férfi dominanciát segítette elő a házasságon belül: „a férjet illeti a döntő szó a házaseset ügyeiben” – írta a házasságról szóló jogi szakirodalmat összegző Sándor András 1942-ben.³ Az elvált nőt illető tartásjogról szóló munka szerint „azt, hogy a család egységes vezetés és irányítás alatt álljon, a család akcióképessége és szerveze-

Megjelent: Pesti Hírlap,
1929. június 11. 29.

ti 'alkotmánya' követelheti meg..., a [család vezetésére] a teremtő alkotta a férfit".⁴ A jog normatív családképe ellenére a két világháború között a fővárosban egyre inkább a párok elhatározásától függött, hogy mi módon éltek ezzel a jogi eszközzel, az ugyanis önmagában nem döntött a „férfiuralomról”. A tanulmány első felében, a korabeli házasság jogi kereteinek a tisztázása után, a házassági szerződést kötők társadalmi helyzetét, Budapesten belüli lakóhelyi jellemzőit elemzem. A dolgozat második felében egyes szerződések elemzésén keresztül vizsgálom, hogy mennyiben különbözött a hozománnyal és a hozomány nélkül házasodó, illetve a dolgozó és a háztartásbeli feleségek hatalmi helyzete a házasságon belül: milyen esetekben és milyen mértékben állhatott elő a felek között egyenrangú helyzet, mennyiben és milyen körülmények között módosították a törvény általános rendelkezéseit a férj vagy a feleség javára az egyes párok?

Melyek tehát azok az általános jogi keretek és adományozási szokások, amelyek egyaránt jellemezték a városiak és falusiak házasságkötését ez időszakban, melyekhez képest a fővárosi házassági szerződések eltérést mutatnak? A házasságra vonatkozó általános rendelkezések közül törvényen alapul a női szabadvagyon, a közszerzemény és a hitbér intézménye, míg a hozományadásról és a jegyajándékról a párok közötti szerződésnek kellett rendelkeznie. Legnépszerűbb kétségkívül a hozomány volt, amely a középosztálybeli házassági hirdetések és házassági szerződések szinte elengedhetetlen kelléke. A hozományt a feleség „hozta a házasságba” abból a célból, hogy közösen élvezze a házaspár a hasznát.⁵ A hozomány lehetett készpénz, üzlet, részvény vagy bármi más, melyből üzleti haszon származhatott; a feleség által birtokolt vagy harmadik személy által a feleség javára adományozott egyéb ingatlanok és ingóságok, mint például Sygall Alfréd terézvárosi mérnök és Felvidékről származó felesége esetében egy Fiat sportkocsi, a kiházásítási tárgyak körébe tartoztak.⁶

Ahhoz, hogy a hozományadás ténye később bizonyítható legyen, házassági szerződésben, azaz közjegyző által hitelesített megállapodásban kellett dokumentálni az adományozást. Minden más, a párok közötti kevésbé átfogó érvényű vagyoni egyezséget házassági megállapodásnak nevezett a szaknyelv.

A hozomány fölött elviekben közös rendelkezés illette meg a férjet és a feleséget, ez alól a férj, mint egyedüli családfenntartó az esetben bújhatott ki, ha a házassági terhek viselésére fordította a hozományt, illetve ha a hozományi jövedelem menedzselése megkívánta annak csonkítását. Mindkét eset magától értetődően elég széles mozgásteret biztosított a férjnek, ráadásul elszámolási kötelezettséggel is csak válás esetén tartozott, amennyiben a házassági szerződés nem rendelkezett másképp.

A házasodó párok között – kivéve a jogilag nemesnek és honorációnak minősülőket – a törvény értelmében ún. közszerzemény jött létre; ez „az a tiszta vagyonerék, mely mindegyik házastársnak a szerzeményi közösség megszűntekor meglévő vagyonában különvagyonának és adósságoknak levonásával megmarad.”⁷ A közszerzeménynek semmilyen jelentősége nem volt a házasság idején, hiszen nem jelentett egyenrangú beleszólást a két házastársnak az elviekben közös tulajdonú vagyon kezelésében, emiatt mindössze az esetleges válás utáni osztozkodásnál lehetett jelentősége. E lehetőséget kiküszöbölendő számos „közrendű” pár rendelkezett arról, hogy válás esetén a nő semmilyen igényt ne formálhasson a közszerzeményre. Erre legtöbb

esetben akkor került sor, amikor a feleség – férjéhez képest – csekély vagy semmilyen vagyonnal sem rendelkezett.

A korszakban egyre kevésbé létezett a hitbér, amely a Hármaskönyv értelmében „nem egyéb, mint amit a feleségnek szűzessége vesztéséért... a férj javaiból adnak.”⁸ A megvizsgált közel kétszáz házassági szerződés közül mindössze hat esetében szerepel hitbér, elmondható tehát, hogy csekély volt az elterjedtsége a vizsgált időszakban. A hitbérnél jóval gyakoribb a nőtartásdíj kikötése a házassági szerződésekben, amely hűen tükrözte a modernizáció és a hagyományban gyökerező férfi központú társadalomkép közötti feszültséget. A „nőtartás”, melyet a férj fizetett válás alatt és után feleségének, a férfi nő általi eltartását sugallta olyan korban, melyben a nők rendszerint akkor kaptak a válásuk alatt és után nőtartásdíjat a férjüktől, ha azt korábbi hozományukkal már előtte lerótták hitvesüknek.

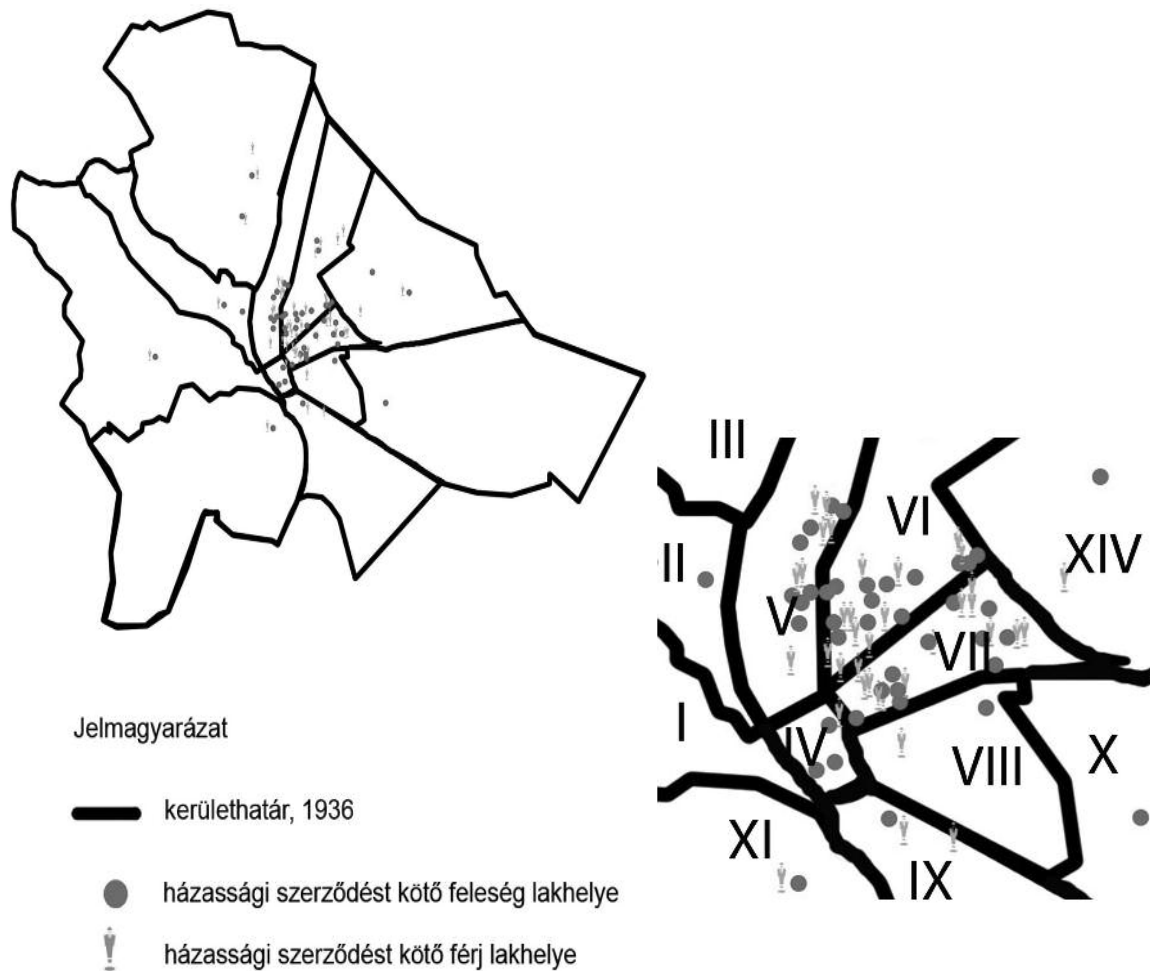
A férj társadalmi állása határozta meg a család és a feleség társadalmi állását, abban az értelemben, hogy a feleség köteles volt igényeit – pl. vásárlási és reprezentációs szokásait – ehhez igazítani. Fordított esetben ez akkor érvényesült, ha a férj rokkantsága esetén a feleség vált családfenntartóvá.

A két háború közötti polgári házasság jogi kereteit egyfelől az 1894. évi XXX I. törvény, másfelől a különböző kúriai – tehát legfelsőbb szinten meghozott bírói – határozatok és más vonatkozó törvények szabályozták. Bár több kísérlet történt az egységes magánjogi kódex kidolgozására (1900, 1913, 1914, 1915, 1928), amely a házassággal kapcsolatos törvényeket és joggyakorlatot kodifikálta volna, – ez mégsem született meg. Emiatt a különböző törvényeket és határozatokat tematikusan, pl. a házasság körébe tartozó törvényeket összegyűjtve adták ki, a „magánjogi kódex javaslatára” címmel; ez utóbbi – nem törvényerejű szöveg – határozta meg a házassággal kapcsolatos bírói gyakorlatot is.⁹ A házassággal kapcsolatban nagyobb módosítások a faji törvényekkel, mindenekelőtt a III. zsidótörvénnyel (1941. évi XV. tc.) következtek be csupán, ez azonban már túlmutat a dolgozat tárgykörén.

A házasság, amely a kor egyetlen jogilag bevett és társadalmilag elfogadott családi együttélési formája, érvényességét tekintve számos feltételhez kötődött, melyek az intézmény feletti társadalmi (családi és nyilvános) kontrollt kívánták érvényre juttatni. Ezt szolgálta az a kötelezettség, hogy a tervezett házasságot az anyakönyvvezető által, vagy újsághirdetés útján ki kellett hirdetni. Míg az érzelmek ellenőrizhetetlen csapongását hozó szerelmi viszony a korabeli társadalom agyonhallgatott liaisonjának maradhatott, addig a házasságot nagy ügyel-bajjal lehetett teljesen eltitkolni.¹⁰ A valamelyik helyi lapban két hétig folyamatosan megjelenő hirdetés mind a házastársak nevét és társadalmi állását, mind vallását, születési helyét és az idejét tartalmazta. A cél az volt, hogy az anyakönyvvezető tudomást szerezhessen a lehetséges házassági akadályokról, a korábbi házasságról, illetve a korábbi házastárs élete elleni bűncselekményről, közeli rokonságról stb. Emiatt, ha a pár mindössze negyedéve lakott adott helységben, akkor korábbi lakóhelyükön is hirdetni kellett, és csak az utolsó kihirdetés utáni „türelmi idő” – kezdetben három hónap, majd négy nap – letele után lehetett törvényesen házasságot kötni.¹¹

További kötöttséget jelentett, ha bármelyik fél elvált vagy özvegy volt, ez esetben ugyanis tíz hónapot kellett várni a volt hitves halálának időpontja, illetve a válás ki-

dést. Mivel az első világháború előtti házassági szerződésekről nem készült átfogó ki-mutatás, nem tudható, hogy Marion A. Kaplan Németországra kidolgozott álláspont-ja – amely szerint az első világháború utáni csőd, illetve a világválság felemésztette a középosztály jelentős részének a hozományra félretett megtakarításait – megállja-e vajon a helyét a magyarországi társadalomtörténet vonatkozásában is. Az elemzett szerződések mindenesetre bizonyítják, hogy különböző társadalmi háttérű családok továbbra is jelentős hozománnyal voltak képesek támogatni a lányok házasságát. És vajon a város mely részeiből kerültek ki a Lukács Izsó közjegyző előtt házassági szer-ződést kötő párok?²¹

A közjegyzőségek kialakításakor területi korlátozás érvényesült: a törvény értel-mében „a közjegyzők számát és székhelyeit az illető közjegyzői kamara meghall-gatása mellett az igazságügyminister határozza meg”.²² Ez azonban nem jelentette azt, hogy egy-egy közjegyző a szűkebb értelemben vett körzetét látta el csupán. Az 1930 és 1934 között Lukács Izsó előtt kötött házassági szerződést kötő férjek és feleségek

lakhelye, ezt tünteti fel a 2. ábra, ugyancsak szórt, vagyis sem Lukács ügyfeleinek a köre, sem a házassági szerződést kötők személyi állománya nem teljesen homogén te-rületi csoport. A kisebb, pl. a budai közjegyzőségekkel ellentétben Lukács Erzsébet körüti irodája olyan nagy hírnévvel rendelkezett, hogy nemcsak más városrészekből, hanem még vidékről is vonzotta az ügyfeleket.

A térkép eredményeit a Lukácsnál és további VII. kerületi közjegyzőknél 1930 és 1943 között felvett házassági szerződések összesített adatai szintén megerősítik. A vőlegények és menyasszonyok házasság előtti lakhelyeinek az összevetése mutatja, hogy a közjegyzői iroda városon belüli elhelyezkedése nincs szoros összefüggésben ügyfélkörével: csak minden hatodik kliens lakott az Erzsébetvárosban, tehát a Lukács irodájával azonos kerületben. Ezzel együtt a házassági szerződések összessége alap-ján elmondható, hogy a szerződéskötők jelentős része a pesti belterületről, a Teréz-Erzsébet- és Lipótvárosból került ki (ezt az első ábra is tükrözi). Ez összhangban áll azzal, hogy az 1941-es népszámlálással való összevetés tanúsága szerint a házassági szerződést kötők körében felülreprezentáltak a zsidó származásúak, ezekben a kerü-letekben figyelhető meg ugyanis a zsidóságnak a városi arányszámához (20%)²³ vi-szonyított magasabb jelenléte.

A házasság előtt megkötött szerződések feltüntetik a menyasszonyok és vőlegé-nyek – ekkor még különböző – lakhelyét, amiből kiderül, milyen szerepe volt a váro-son belül a lakóhelynek az ismerkedésnél, illetve a házasságkötésnél. A házassági szerződést kötők főként a saját szűkebb városrészükből, illetve annak környékéről vá-lasztottak maguknak párt. Különösen igaz ez a teréz- és erzsébetvárosiakra, míg a budaiak esetében éppen fordított tendencia érvényesült: a kisebb lakosságszám miatt nagy arányban választottak maguknak Pestről házastársat. Az egész mintához viszonyítva elenyésző ugyanakkor a pestiek és budaiak, illetve a fővárosiak és a vidékiek közötti házasság

Messzebbre mutató következtetéseket nagyobb elemszámú házassági anyakönyvi vizsgálat után lehetne csupán megfogalmazni; már pusztán azért is, mert a mostani minta főleg a vagyonos és középosztálybeli lakosságra vonatkozik. A nagyfokú térbe-li közelség feltehetően abból következett, hogy a megismerkedés-összeismertetés lokális információs hálózatokon – pl. egy templomon és a hozzá kapcsolódó intéz-ményeken, a munkahelyen vagy a szomszédsági kapcsolatokon – keresztül történt. Az azonos vagy szomszédos kerületből házasulók nagy száma arra utal, hogy a há-zasulandók és családjaik esetében – hiszen legtöbb házasságot családi jóváhagyás előzött meg – akarva-akaratlanul térbeli koncentráció jött létre a városon belül. A tér-beli koncentráció ugyanakkor a hasonló társadalomszerkezetű városrészekből válasz-tott pár megtalálását is jelentette: ritka egy külső munkáskerület és egy belvárosi, túl-nyomóan középosztálybeli környezet „találkozása”. Ez egyben a különböző helyzetű társadalmi csoportok fővároson belüli korabeli elkülönülését mutatja. Ez a szeparáció elsősorban nem kerületi alapú, hanem a belterületet és a külterületet, illetve kisebb mértékben, de a Duna jobb- és balpartján lakókat különíti el egymástól a házasság tekintetében.

Menyasszony lakóhelye	A férj lakóhelye					
	Azonos kerület	Szomsz. kerület	Azonos part	Másik part	Vidékiek	
					Budapestre	Vidékre
Buda	0	1	0	10	0	0
IV.	0	2	0	0	0	0
V.	3	1	6	2	0	3
VI.	3	4	3	3	0	3
VII.	5	1	4	0	0	1
VIII.	0	1	3	0	0	0
IX.	0	1	0	0	0	1
Pest külső	0	0	3	0	0	1
Vidék	0	0	0	0	7	3

3. ábra. Menyasszonyok párválasztása lakóhelyük szerint

Bár a bérházak kialakítása – legalábbis a belterületeken – kedvezett a társadalmi heterogenitásnak, úgy tűnik, a lokális „elitek” elsősorban a lokális „elitekkel” házasodtak, nem pedig a saját városrészük alacsonyabb presztízsű, illetve más, vagy külső városrészek hasonló státuszú rétegeivel. Mindez azt bizonyítja, hogy a nagyvárosiasság és modernizáció nem szakította szét a szomszédsági, illetve a lokális társadalmi hálózatok szövetét, amelyek kiemelten jelen lehettek a fővárosiak házasodásának meghatározásában. További kutatást igényel annak kiderítése, hogy a túlnyomó részt vagyonos párok esetében felvett házassági szerződések alapján kimutathatóan hol laktak a vagyonos rétegek a két háború közötti Budapesten. Az a feltételezés, mely szerint a vagyonos, főként izraelita rétegek az Erzsébet- és Terézvárosból a Lipótváros „elegánsabb” bérleményeibe, vagy a Svábhegyre és a Rózsadombra költöztek ekkoriban, nem empirikus kutatásokon, hanem hipotézisen alapul csupán.²⁴ A vizsgált 210 házassági megállapodás megmutatja, hogy a VI. és VII. kerületben is éltek komoly vagyonnal rendelkező családok a két világháború között.

FOGLALKOZÁSSZERKEZET A HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEKBEN

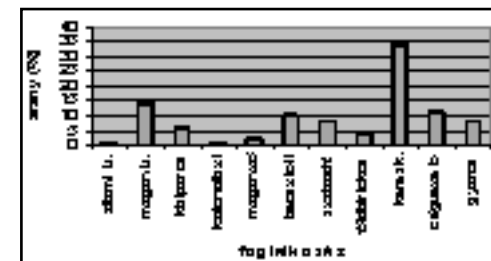
A házassági szerződést kötők foglalkozási csoportjainak elemzéséhez elengedhetetlen a fogalmak rövid körülhatárolása, hiszen a két világháború közötti társadalmat leíró legtöbb fogalom diffúz használata jellemzi a szakirodalmat és a kortárs diskurzust egyaránt. A foglalkozásszerkezeti elemzéshez elengedhetetlen „középosztály” és „polgárság” fogalma és jellege a legvitatottabb, körülük számos történész-vita is kibontakozott már az elmúlt évtizedben, mindenképp Gyáni Gábor és Karády Viktor részvételével.²⁵ Ennek során Gyáni határozottan cáfolta Erdei Ferenc 1940-es években írt esszéjének történetírói kánonná vált tézisét a magyar társadalom,²⁶ így a középosztály és a polgárság „kettős” – történeti és modern – „struktúrájáról”, az ezeket

alkotó foglalkozási csoportok és „élethivatások” heterogenitása, illetve a csoportok közötti átjárhatóság mellett érvelt ennek során.²⁷ Ebből kiindulva jelen dolgozat tágabb értelemben használja a középosztály megjelölést, amelybe a tisztviselő és a kereskedő elemek is beleértendőek.

Már a két világháború közötti szociológiai irodalom is bizonytalan volt a tekintetben, hogy milyen csoportokból áll a középosztály és a polgárság, és milyen életkörülmények jellemzik e társadalmi formációt. Weis István, akire Erdei leginkább támaszkodott Hajnal István mellett, bizonytalanul jegyzi meg, hogy „nálunk a középosztály hívó szóra csaknem kizárólagosan a hivatalnok fogalma jelenik meg előttünk. Középosztályunk lényegileg tisztviselő osztály és az, amit külföldön középosztálynak neveznek, vagy egyáltalában hiányzik, vagy csírájában.... van csak meg”.²⁸ A kortárs társadalom-leírás ezzel szemben középosztályba sorolta az úri-tisztviselői, a polgári és az értelmiségi középosztályt is,²⁹ miközben cáfolatot nyert az egyes csoportok monolitikus elkülönülésének a ténye, illetve az, hogy létezne szilárd kontúrjuk. A konkrét elemzés során a középosztály kevésbé analizálható, túlon túl absztrakt fogalma nem szolgálhat tehát megfelelő kiindulási pontként. Ily megfontolásból elsősorban a korabeli statisztikákban és önmeghatározásokban szereplő foglalkozási csoportokból, mint empirikusan megragadható egységekből indulok majd ki.

A tanulmányban érintett további kérdés a foglalkozási csoport és az életmód összefüggése; az egyes foglalkozási kategóriákon belül is nagy eltérések adódhattak mind a jövedelem, mind a lakásszínvonal és a vagyon tekintetében. A foglalkozás mögött rejlő életszínvonalra – amennyiben ez lehetséges – az 1941-es népszámlálás lakbért, lakásméretet és komfortfokozatot feltüntető rovat aink segítségével, valamint az egyes házak állapotának, korának és státuszának a felmérésével következtetem.

Ez azért is szükséges, mert már a korabeli statisztikai és szociológiai irodalom is megállapította, hogy a „boldog békeidők” Monarchia korabeli társadalmához képest az akkor még szilárd társadalmi státuszt jelölő foglalkozások egyre kevésbé biztosították a hozzájuk kapcsolt vagy csak elvárt életszínvonalat. Ez mindenképp a tisztviselő-probléma kapcsán jelentkezett a korabeli szociológiai irodalomban, amely Weisnél egyet jelentett a „középosztály” problémájával. Weis megjegyzi, „az élvezeti és szórakozási kiadások jóformán megszűntek; az átlag középosztálybeli emberre nézve színház, hangverseny, műcsarnok vagy éppen könyv és képvásárlás lehetlenné, szép múlt emlékévé vált”.³⁰ Weisre is támaszkodva Gyáni Gábor a tágabb ér-

4. ábra. Foglalkozás-szerkezet a házassági szerződésekben .

telemben vett középosztály szegényes – többnyire kétszobás – lakáskörülményeit, és az elterjedt albérlőtartást emeli ki.³¹

Bár Weis nem tér ki a kereskedők elszegényedésére, megteszi ezt helyette a statisztikus Laky Dezső, illetve a zsidótörvények ellen tiltakozó munkák szerzői is utalnak rá az 1930-as évek végén; az utóbbiak a zsidó kereskedők feltételezett gazdagságának az ellenbizonyítékeként hivatkoznak a statisztikákra.³² Az elszegényedés a kereskedők és tisztviselők esetében elsősorban relatíve, a háború előtti időszakhoz viszonyítva értendő csupán. A két világháború között nem jellemző már bizonyos középosztálybeli foglalkozási csoportok egészére a korábban még megvolt biztos egzisztencia. Ennek ellenére – mint ahogy a házassági szerződések is jól mutatják – a középosztály némely szegmensei továbbra is jelentős vagyon felett rendelkeztek.

A kereskedőkre egyharmados arányuk miatt érdemes kitérnünk, amely a saját üzemmel rendelkezőkkel és a cégvezetőkkel kiegészülve a kereskedelemről élők egyértelmű többségét jelzi választott mintánkban. A 4. ábra mutatja, hogy húsz férjből tizenhét nem állami fizetésből, hanem saját üzleti tevékenységéből, piaci alapú jövedelemből élt.

Foglalkozás	Férfi	Nő	Ebből izraelita	
orvos	3732	527	1620	43,4 %
ügyvéd	3608	5	1600	44,4 %
kereskedelmi és hitelélet, önálló	20468	7811	16289	57,6 %

5. ábra. Szabadfoglalkozású értelmiségiek és kereskedelmi foglalkozásúak nem és felekezeti megoszlása Budapesten (1934)³³

A nagyobb üzemmel és gyárral rendelkezők nyolc százalékos hányada, valamint a cégvezetők, részvénytársasági igazgatók tizenkét százalékos képviseltsége szintén magas. A szabadfoglalkozású értelmiségiek – orvosok, ügyvédek, önálló mérnökök – és a magántisztviselők csoportjának közel egyharmados aránya azért figyelemre méltó, mert az állami tisztviselők csoportja úgyszólván jelentéktelen (ld. a 8. ábrát). Hiányzik továbbá a fővárosi alkalmazottak – hivatalnokok, tanárok, tanítók – és a budapesti munkásság a házassági szerződést kötők köréből.

Az 1941-es népszámlálást segítségül hívva a szerződést kötők felekezeti hovatartozása jelzi: az érintettek jelentős része zsidó családból származott – közvetve a statisztikák is erősítik meg. A fenti táblázat szerint azon szakmák képviseltetik magukat – a budapesti és országos átlaghoz képest – kiemelkedő mértékben a házassági szerződésekben melyekben a felekezeti arányszámhoz képest a zsidó koncentráció statisztikailag is kellőképpen érzékelhető. A budapesti kereskedők többsége, az ügyvédek, orvosok és magántisztviselők közel fele izraelita felekezetű, mely arány lényegesen nagyobb a zsidótörvények által érintett kikeresztelkedett lakosság beszámításával. A pusztá számadatokból is látszik, hogy a többszázézes fővárosi munkaerőpiacon ezek a foglalkozások – ideértve a legraszamosabb önálló kereskedőket is – kisebbséget

alkottak, tehát a kétszázézes pesti zsidóságon belül is kivételes értéknek – mondhatni „hiánycikknek” – számíthatott az ilyen foglalkozást űző férj. Mindez különösen a szabad foglalkozású értelmiségiek csoportjára érvényes, akik csupán néhány ezer keresőt jelentettek.

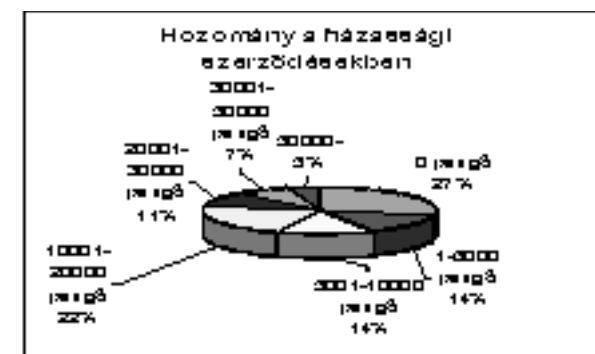
HOZOMÁNY A HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEKBEN

A megvizsgált szerződésekben kitűnik, hogy minden tíz párból nyolc akkor járult közjegyző elé házassági szerződés kötése végett, ha a feleség vagy a családja hozomány, netán egyéb támogatás formájában járult hozzá a családalapítás és fenntartás költségeihez. Ha számításba vesszük, hogy a hozománnyal nem rendelkező feleségek jelentős része második házasságát kötötte, akkor a hozománnyal rendelkezők aránya ennél is magasabbra is tehető az először házasságkötők körében.

S hogyan befolyásolta vajon a nő helyzetét a hozomány vagy annak hiánya a házasság idején és azt követően. Miért volt jó hozománnyal belevágni a házasságba, miként növelte meg e tény a házasság nő presztízsét? Elsőként azzal foglalkozunk, hogy mit érthettek a korabeli Magyarországon a hozományoknak az itt vizsgált dokumentumokban szereplő összegei és mit ért a férjek foglalkozása az akkori házassági piacon.

Az 5. ábrából és táblázatból látszik, hogy az alacsony mintabeli (10 000 pengőig terjedő), továbbá a közepes nagyságú (10 000 és 20 000 pengő közé eső), illetve az ezt meghaladó, már szinte tetemes értékű hozományok közel egyformán képviseltetik magukat a szerződő felek körében; a házassági szerződést kötő férjek túlnyomó többsége ugyanakkor jellegzetesen középosztálybeli foglalkozást űzött. Tovább csökkenne a hozomány nélküli, vagy csak csekély hozománnyal rendelkező feleségek aránya, ha a nem készpénz-értékben kifejezett juttatásokat is be lehetne számítani, ezek értékének a pontos meghatározása azonban lehetetlen. További torzító tényező, hogy számos megállapodás tulajdonképpen házassági pótszerződésnek minősült, melyet a közelgő válóper egyszerűbb lebonyolítása céljából kötöttek a felek. Ezekben az iratokban természetesen egyáltalán nem esik szó a feleség által a férjének adandó hozományról.

A hozományok nemcsak relatív, hanem abszolút összehasonlításához érdemes fi-

6. ábra. Hozományok nagyságrendbeli megoszlása

Megjelent:
Pesti Hírlap,
1929. június 15.,
32.

gyelembe venni, hogy egy kezdő banki tisztviselő ekkoriban évi 1 700 pengőt, a vezérigazgató is csak alig több mint 7 000 pengőt kapott kézhez, legalábbis a statisztikák szerint.³⁴ Egy férfi magántisztviselő ugyanakkor tízéves munkaviszonnyal közel 4 000 pengős évi jövedelmet húzott, míg női kollégája hasonló körülmények között alig 2 500-at. Egy kezdő fővárosi tisztviselőnek – számolva az előreléptetésekkel is – mintegy tíz éves jövedelmét tette ki egy 30 000 pengős hozomány.

A hozományok nagyságrendje a vezető értelmiségiek, politikusok éves jövedelméhez közelített. Ekkoriban Tamási Áron évente 15–20 000 pengőt kapott a Révai Irodalmi Intézettől, míg Kosztolányi Dezső jövedelme 18 000 pengőre rúgott.³⁵ Eközben Lányi Zsigmond lapkiadónak, a százezres példányszámú *Friss Újság* megjelenítőjének egyedül a lapból befolyó jövedelme 110 000 pengő körül mozgott.³⁶

Fontos még megemlíteni, hogy nem állt egyenes arányban a hozomány nagysága a férfiak utólagosan rekonstruálható társadalmi állásával. Nem állítható, hogy egyértelműen a „nagypolgári” férfiak kapták volna a „zsíros” hozományokat. A tizenhárom 30 000 pengőnél nagyobb, átlagosan 53 000 pengőt kitevő hozomány – összesen mintegy háromnegyed millió pengő – egytől-egyig középosztálybeli foglalkozást űző férfiak családalapítását támogatta. Négy kereskedőt és egy kereskedelmi utt, két orvost és mérnököt, valamint egy hírlapíró művészettörténészt találunk soraikban.

A közjegyzői iratok önmagukban nem elegendők a társadalmi helyzet meghatá-

rozására, nélkülözhetetlen ehhez az 1941-es népszámlálással való összevetés. Óvatosságra int a társadalomtörténeti kategóriák kontextualizáció nélküli használatával szemben, hogy a látszólag nagypolgári státuszt jelölő egzisztenciák mögött is a középosztály élet- és lakáskörülményei, illetve üzleti horizontjai tűnnek fel a két világháború között. Török László „résztvénytársasági igazgató”, a „Star” textil és kötöttárugyár többségi tulajdonosa például két szoba-hallos lakásban élt az Attila úton, amely az újonnan kiépült Attila út presztízst tekintve is, nagypolgárinak mégsem mondható.³⁷ Ugyanez áll a Dob utcában lakó Skrek Gyula „résztvénytársasági igazgatóra” is, jóllehet a szülei szintén ugyanezt a foglalkozást jelölték meg a szerződés tanújaként. Az eleganciát és presztízst sugalló foglalkozásnév mögött szegényes lakáskörülmények álltak. Skrek a korabeli Budapest belterületi lakáspiacának legalján elhelyezkedő, előregedett (1863-ban épült), egyemeletes bérházban lakott, ahol a helységek és lakások nagy része sötét belső udvarra nézett.³⁸ Kevésbé valószínű, hogy a Pannónia utcában lakó Dr. Löbl Ödön, egy „könyvnyomdai műintézet tulajdonosa”,³⁹ valamint bérháztulajdonos nagypolgári egzisztencia lett volna, különösen Löbl 125000 pengős jelzálogtartozásának a tükrében.

Abból, hogy a legnagyobb összegű hozományokat a társadalom középrétegeibe tartozó férfiak kapták, számos következtetés adódhat. Módosítandó azon állítás, mely szerint a középosztály teljes egészében elszegényedett volna.⁴⁰ Vállalkozás és megtakarítás révén nem csak néhány kivételes család, hanem minden kilencedik hozománytadó feleség kifejezetten nagy összegű, 30 000 pengőnél nagyobb hozományt vitt be házasságába. Ez a vagyon nem az arisztokrata, de még csak nem is a nagypolgár, hanem a középosztálybeli férfiak tekintélyét gyarapította. Meg kell még említeni, hogy az összes házasuló „középosztálybeli” párnak a jelentős hozománnyal, tehát tőkével rendelkező családok feltételezhetően a töredékét alkották csupán; nagy részük nem dokumentálta vagyoni helyzetét a házasságkötéskor. Nem tudjuk, hogy milyenek voltak e párok anyagi életkörülményei, nem jelenthető ki tehát kategorikusan, hogy milyen arányt képviselnek a komoly hozománnyal rendelkezők magukon a középrétegeken belül.

A házassági szerződések vagyoni rendelkezéseit a férj-feleség viszonyának vagyoni egyenrangúsága, illetve különbsége alapján két nagyobb és négy kisebb csoportra bontjuk. Az első két csoportot a presztízsbeli összhang esetei alkotják. Ez a férj jelentős vagyonából vagy jól fizető állásából adódhat, amihez feleségének a megfelelő hozománya járul végül. A második esetben egyik fél sem rendelkezett vagyonnal; ez azonban nem feltétlenül jelentette a házaspár teljes egyenrangúságát, hiszen a férj szerződésben megjelenő elsőrendű értéke a foglalkozása és nem pedig a vagyona. Az utolsó két esetet egyértelműen a férj és feleség közötti vagyoni egyenlőtlenség jellemzi. Ez alapján eldönthető, hogy milyen más tényezők játszhattak még szerepet a házasságkötéskor az ehhez hasonló esetekben, és hogy mennyiben használták ki vagyoniilag domináns helyzetüket a házaspár.

*HOZOMÁNY NÉLKÜL
HÁZASODÓ FELESÉGEK HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEI*

A vagyoni kérdések rendezése mellett a házassági szerződések részben a feleségek és férjek egymás közötti viszonyainak az alapvonásait is visszatükrözték. Természetesen ezen viszonyok csak az adott időpontról, a házasságkötés időpontjáról tanúskodnak, és ideálisnak képzelt partneri viszonyt sejtetnek; ez sok esetben csak az egyik fél – vagy ügyvédeknek – az álláspontját rögzítette, s nem mindkettőét. Ki lehetett kerülni egyértelmű vesztesként vagy nyertesként a házassági szerződésből.

Hogyan határozta meg vajon a hozomány és a vagyon hiánya „a feleség értékét” a házasságra lépéskor, és milyen más tényezők eshettek latba a hozomány nagysága mellett? Milyen lehetőségek álltak a hozomány nélkül házasodó feleségek előtt az 1930-as évek Budapestjén? Összefoglalva elmondható, néhány szerelmi házasságot dokumentáló szerződés kivételével az a tanulság szűrhető le a dokumentumokból, hogy a házasság – vagy a későbbi válás – a vagyontalan feleség számára rendszerint

nem hozott gazdagodást, mivel a férjek végsőkéig a maguk számára biztosították a vagyont.

„Deutsch Kornélia a házasságba semmilyen néven nevezendő vagyontárgyat nem visz” – ezzel a tömör állítással kezdődik Büchler György kőbányai fakereskedő és józsefvárosi feleségének 1939-es házassági szerződése. Vagyontalansága miatt a továbbiakban mintha el is tűnne a feleség a kurta iratból: a szerződés mindössze a férj ötvenezer pengős cégvagyonának az ismertetéséből áll, a feleség ezzel szemben semmilyen követelést sem támasztott. Különös vagyoni kicsinyesség jellemzi a feltehetően Büchler kezdeményezésére készült szerződést, hiszen sem a közszerzemény, sem a nőtartás lehetőségét nem biztosította a vagyonilag kiszolgáltatott feleség számára.

Hasonló, de a vagyontalan feleség – Kovács Magdolna – javára némileg kedvezőbb szerződést kötött a jóval szerényebb ferencvárosi egzisztencia, Kun Antal fűszerkereskedő (Mester utca 22.) 1935-ben. A cél itt is ugyanaz: az esetleges válás esetén minimálisra csökkenteni a férjet és üzletét közvetlenül érintő anyagi csőd lehetőségét. Kun ezt egyfelől a havi harminc pengős jelképes nőtartásdíj kikötésével éri el. Összehasonlításképpen: ez ekkoriban egy belső-terézvárosi lakásban kivett ágycsészéket fedezett, ugyanakkor az 1935-ös fővárosi statisztika számításai szerint egy női ruha készítésének a felét, egy cipő árának a másfélszeresét tette ki.⁴¹ A férj mindezt tovább szigorította azzal, hogy a teljes nőtartásdíj összegét 400 pengőben maximalizálta, az esetleges válóper végeredményének figyelembevétele nélkül. Bárhogy végződött volna a házasság, a férj alig több mint egy évig fizetett volna csupán nőtartásdíjat. A közszerzemény kielégítésére Kun kétszobás lakásuk bútorainak a felét – 800 pengő értékben – a feleségére íratta, aki viszont ennek fejében lemondott a férj fűszerüzletével szembeni esetleges követeléseiről. Világos, válás esetén a feleség képtelen lett volna eltartani magát, amire csak munka és egy újabb házasságra lépés biztosított volna számára lehetőséget. Egy esetleges válás esetén – még ha az a férj hibájából történt volna is – Kun viszont kisebb anyagi veszteség árán folytathatta volna vállalkozását, és megmaradhatott volna a lakásban is; a feleség így erősen ellenérdekelt volt a frigy felbontásában, hiszen ezzel teljes egzisztenciáját számolta volna föl egyik napról a másikra.

Annak bizonyítására, hogy a férj javát és biztonságát aránytalan mértékben szolgáló szerződés nem a „kispolgári”, a napi megélhetési gondokkal küszködő rétegek megkülönböztető jegye, érdemes lesz szemügyre venni Stern Manó „bőrnagykereskedő” és Haas Edith „úrnő” – Csanády utcai lakosok – házassági szerződéseit. Külön szerencse, ha adott pár egymással kötött megállapodásai végig követhetők; ez a helyzet a Stern–Haas pár esetében. Az 1929-ben Lukács Izsó közjegyző előtt kötött megállapodásuk rögzítette, a feleség csupán kelengyét hozott a házasságba. Ennek ellenére az akkor 42 éves férj nagyvonalú ideiglenes és végleges nőtartásdíjat állapított meg számára, melynek rendelkezései 11 év múlva, a válásuk előtt aktuálissá is váltak volna. Ennek az eredeti, feltehetően a házasság hevében született nagyvonalú megállapodásnak az értelmében Haas Edithet mintegy 500, illetve 600 pengő ideiglenes és végleges nőtartásdíj illette meg, attól függően, hogy melyik fél hibájából bomlik fel házasságuk. A megállapodás kimondta továbbá, hogy a feleséget minimum 40 000

*Megjelent:
Pesti Hírlap, 1929,
június 26. 28.*

pengő közszeremény illeti meg, melyet az elválás után két hónapon belül kell a férjnek kifizetnie.

Bizonyára a szerződés hatályba lépését megakadályozandó, és valószínűsíthetően Stern Manó javaslatára az ekkor már különélő pár 1940-ben újra felkereste Lukács Izsót az Erzsébet körúton.⁴² Míg a házasságkötéskor Stern, most a feleség tett a férje javára némi engedményt. Megegyezésük kimondta, a férj anyagi helyzete rosszabb, mint volt a házasságkötéskor, és semmilyen közszeremény sem keletkezett. Haas mindössze a kelengyéjével, az ékszereivel, a szalonberendezésével, valamint a tulajdonában álló „Márffy és Mannheimer” képekkel, illetve egy „álló galambot” ábrázoló dísztárggyal távozhatott az újlipótvárosi lakásból. Egy évvel később újra felbukkan Stern Manó, ezúttal az 1941-es népszámlálás lakásívei között. Mint elvált, izraelita vallású lakó szerepel egy Galamb utcai lakásban, ahova 1938 augusztusában költözött be, nem tudható azonban, hogy akkor még a feleségével vagy külön lakott-e ott. A lipótvárosi bérlemény mind három szoba-hallos méreténél, mind évi 2500 pengős lakbérénel fogva a fővárosi lakásállomány középső szegmensének a felső részébe tartozott.⁴³ Valószínűtlen tehát, hogy albérlők nélkül, a cselédjével lakó Stern a csőd szélén állt volna egy évvel korábbi válása idején, melyből a nőtartás és a közszeremény fizetésének a kötelezettsége nélkül került ki. Az 1940-es pótmegállapodás feltehetően Stern ügyvédeknek a leleményességét mutatja; az okiratban a feleség szolidáris magatartását hangsúlyozzák a nehéz helyzetbe került férjével szemben, s ily módon felülírják a nagyvonalú házassági szerződés korábbi rendelkezéseit. Arról lehetett szó – amit számos hasonló házassági pótszerződés is megerősít –, hogy az együttélés megromlásával, a válást megelőzően a férj nyomására a felek visszavonták a feleségnek korábban tett engedményeket, ekképp érvénytelenítve a házassági szerződést. Annak ellenére, hogy hozomány nélkül is lehetett „jó partit” kötni, az esetleges válás után legtöbb esetben a feleség ugyanolyan vagyontalan állapotba került, mint amilyen a házassága előtt is volt.

A hozomány nélkül házasodó feleségek esetében a férj nem pusztán a család „feje”, mivel ő kezeli a javakat, hanem – átvitt értelemben – is ő maga a család. Válás esetén nála marad a családi vagyon, halála esetén pedig az özvegyi jog jár csupán a feleségének, hiszen még a gyerekei is többet örökölnek nála. Az említett példák arra is rávilágítanak, hogy lehetséges ugyan a „beházasodás”, illetve a vagyonosabb partnerrel kötött házasság, ez azonban nem automatikusan jelenti a közös családi vagyon létrejöttét; nem, hiszen a vagyonos férj továbbra is maga kezeli a házasság előtti javait és munkája jövedelmét oly esetben, ha a feleség semmilyen hozományt sem visz a házasságba. A feleségnek ahhoz, hogy férje vagyonából még annak életében, vagy leginkább a halála után jelentősen részesedjen, rendszerint magának is be kell fektetnie a hozományt a férj vállalkozásába, vagy a férj egyéb anyagi érdekelttségébe.

HOZOMÁNY NÉLKÜL HÁZASODÓ, DOLGOZÓ FELESÉGEK HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSEI: AZ EGYENRANGÚSÁG ESÉLYEI

A vagyontalan és hozomány nélkül házasodó feleség abban az esetben maradhatott anyagi értelemben független a házasságon belül, ha családon kívüli, formális kereső foglalkozást is folytatott. Nemcsak a törvényekhez képest, hanem a bevett középosztálybeli házas együttélés – dolgozó férjre és otthonteremtő feleségre épülő – modelljéhez viszonyítva is újnak számított a női munkavállalást elismerő család. A középosztálybeli feleség munkába állása készületlenül érte a patriarchális modellben gondolkodó jogi szabályozást, a párok kénytelenek voltak emiatt egyedi módon szabályozni viszonyaikat.

Freund Béla, Elemér utcai⁴⁴ magántisztviselő és Újlipótvárosban lakó kolleginája, Vajda Ilona – Balassa Imre németvölgyi mérnök, illetve egy újlipótvárosi ismerős, bizonyos Szántó Valér jelenlétében megkötött – házassági szerződése kifejezetten ösztönözte a női munkába állást azzal, hogy a pár a nőtartásdíj minden lehetőségét kizárta.⁴⁵ Nem véletlen, hiszen a válóperes bírói joggyakorlat, illetve a törvény értelmében a feleség még akkor is jó eséllyel perelhetne volna nőtartásdíjra a férjet, ha semmilyen hozományt nem hozott a házasságba, és akkor is, ha dolgozott. A rövid szerződés legfőbb célja az lehetett, hogy jogilag körülbástyázza a korban kevésbé elterjedt, két keresőre építő „modern” együttélési formát, hiszen a hatályos törvények ezt nem tették lehetővé.

Legtöbb ilyen megállapodásra magántisztviselő párok között akad példa: a dolgozó, középosztálybeli asszonyok ritkaságát mutatja, hogy a házassági szerződésbe is bele kellett foglalni a feleség önálló keresetének a tényét. Árvai György magántisztviselő (lakik az Erzsébet téren) és Tószegi Margit Anna Mária magántisztviselő nő, Pozsonyi úti lakos 1936-ban megkötött házassági szerződése is ennek ékes bizonyítéka.⁴⁶ Az okirat kimondja, a férj saját jövedelméből viseli a házasság költségeit, míg a feleség – feltehetően alacsonyabb – fizetéséből kizárólag a „saját ruházkodásának költségeit” köteles fedezni. Arra az esetre, ha a férj hibájából bomlana fel az „életközösség”, Árvai havi 100 pengő nőtartásdíjat kötött ki felesége számára. Megállapítja továbbá a szerződés, hogy a négy szobás Erzsébet téri lakás, melyben a férj a szüleivel együtt lakik és amely valószínűsíthetően a pár első otthonaként szolgál, bútorait tekintve kizárólag az ő tulajdonát képezi. A felek nem létesítettek közszereményt, ez által mindkét fél szabadon rendelkezhetett a jövedelmével a házasság idején.

Bár mind a férj, mind a feleség relatív vagyontalansága kizárja az érdekházasságot, és feltételezi az érzelmek elsődlegességét a házasság létrejöttében, mégsem szabad együttélésüket a felek egyenrangúságán alapuló, a '60-as évektől elterjedő házasság-modellel összetéveszteni. Leginkább azért nem, mert a megállapodás továbbra sem egyenrangú partnerviszonyt rögzít; a családfenntartás kötelessége ezúttal is a férfit terheli, míg a feleség anyagi hatásköre és felelősségvállalása csak saját kiadásainak egy részére vonatkozik. Ennek ellenére Tószegi Margit mégiscsak függetlenül rendelkezhetett a jövedelme felett – ezt szolgálta a közszeremény elvetése is: ennek értelmében nem volt ugyanis köteles a felét a háztartásra költeni, a férjének azt át-

adni. Nemcsak az idejével rendelkezhetett szabadabban, hanem a pénzével is, mely összehasonlíthatatlanul függetlenebb helyzetet teremtett részére, mint az ugyancsak hozomány nélkül házasodó, de nem dolgozó feleségeknek.

Árvaiékhoz hasonló értelmű, ám titkos házassági szerződést kötött Balázs Gábor hevesi földbirtokos és újlipótvárosi felesége, Mautner Magdolna (lakik a Felka utcában).⁴⁷ A szerződés kimondta, „Dr. Balázs Gábor személyes és családi körülményei miatt közös otthont fenntartani és ebben vele együtt élni nem tud. Míg ezen gátló körülmények tartanak, férje gazdaságának lakhelyén külön lakását is fenntarthatja, ahova őt felesége nem is követheti, kivéve ha férje erre kifejezetten felszólítja...míg ezen gátló körülmények fennforognak, házasságuk tényét igyekeznek mindenki előtt titokban tartani.”

Bár teljesen elkülönítik a vagyonukat, és közszerzeményt sem állapítanak meg, Balázs kötelességet vállalt arra nézve, hogy két szobás lakást tart fenn Pesten saját jövedelméből felesége részére, jóllehet ahhoz is hozzájárult, „hogy felesége kozmetikai, vagy más polgári tisztességgel összefüggő kereseti tevékenységet folytasson”. Ha a férj hibájából következne be a válás, 10 000 pengőt fizet feleségének, míg nőtartásdíjnak 200 pengőt köt ki a szerződés.

A Balázs – Mautner pár esetében is a hagyományos ideál és a modern, a nagyvárosi, középosztálybeli társadalmi realitás feszül egymásnak. Balázs igyekezett megfelelni a feleségét eltartó, patriarchális férjideálnak, ugyanakkor elismerte a felesége önálló kereseti tevékenységét is. A családon kívül dolgozó középosztálybeli feleség szerepének az újszerűségét mutatja, hogy munkába állását – csakúgy, mint az előző iratban – külön szerződési pontba kellett foglalni.

A „kozmetikai tevékenység” feltételezhetően nem tartozott a középosztálybeli „úrino” megszokott foglalkozási körébe, a társadalmi realitás – mindenekelőtt a fővárosi nők előtt megnyíló harmadik szektorbeli álláslehetőség – azonban felülírta ezt az elvárást. A szerződésbe feltehetően emiatt az ellentmondás miatt került be olyan kitétel, hogy a házasság esetleges felbontásának okaként ne a feleség „polgári tisztességgel” nem összeférő foglalkozása szerepelhessen. Az iratból nem derül ki, a feleség azonban feltehetően már a házasság előtt is dolgozott. Az 1937-es Gazdacímár⁴⁸ szerint Balázs Gábor 145 hold földbirtokkal rendelkezett Heves határában, amely nagy valószínűséggel lehetővé tette volna a pesti lakás fenntartásán kívül felesége távháztartásának a finanszírozását is; a munkájához és részleges anyagi függetlenségéhez azonban a feleség erősen ragaszkodhatott.

Azt, hogy a középosztálybeli nők egyre nagyobb arányban vállaltak otthonon kívüli kereső tevékenységet, kihívást jelentett a férfi-központú polgári családészménynek és konfliktust szült a családon belül. Munkájuk során a feleségek ki voltak ugyanis téve annak, hogy könnyen „hírbe hozzák” őket, és hogy házasságon kívüli nemi viszonyt létesítenek. Az utóbbira példa egy másik kozmetikus feleség, Eisen Linda, és a férje Harmat József „cégvezető” közötti megállapodás.⁴⁹ E szerint 1939 júniusában Harmatnak „olyan körülmény jutott tudomására, amelyekből azt vélelmezte, hogy felesége nem mindig tanúsított olyan magatartást mint amelyet egy férjes asszonynak tanúsítania kell”. Ez okból a férj elköltözött a Károly körúti közös lakásból és a Lipótvárosban vett ki magának bérleményt. A gyanú tárgya „Dr. Tarragh András”, aki-

vel szemben felesége – Harmat szerint – házasság nőhöz méltatlan magatartást tanúsított. Ezért minden társadalmi érintkezést megszakított vele, beleértve „még a beszédes viszonyt is”. A szerződés utolsó kitétele szerint „a felek kölcsönösen megállapodnak abban, ha a jövőben újból bekövetkeznék, hogy Harmat József a különélést megindokoltnak találja, úgy... Eisen Linda férjén sem a különélés alatt, sem esetleges bontóper befejezte után sem ideiglenes sem végleges nőtartásdíjat nem igényel s erről a követelési lehetőségről kifejezetten lemond”.⁵⁰

A Harmat javaslatára készült megállapodásban egyrészt tetten érhető a frusztráció azzal kapcsolatban, hogy a kor Budapestjén, elsősorban a középosztálybeli feleségek egy része számára már rendelkezésre állt azon érzelmi-anyagi szabadság, amely a családok többségében továbbra is férfi privilégium maradt. Nem valószínű azonban, hogy csak a feleségek hírnevének a féltése, illetve a férj féltékenysége állt a közjegyző előtt rögzített megállapodás háttérében. Harmat aligha remélhette, hogy felesége véget vet a közjegyzői okirat hatására a férje által gyanított szerelmi viszonyoknak. A férj célja nem is ez volt, hanem az csupán, hogy saját belátásától függően és nőtartásdíj fizetése nélkül bármikor kiléphessen a házasságából. A megállapodás tehát lényegileg ugyanazt a célt kívánta elérni, mint számos hozomány nélkül házasodó, illetve dolgozó feleséggel felvett irat, melyek próbálták minimalizálni az elvált feleséggel szembeni anyagi felelősség vállalását.

A VAGYONOS FELESÉGEK HELYE A CSALÁDI GAZDASÁGBAN

Attól függően, hogy milyen megállapodást kötött a feleség és a férj az előbbi vagyonnal kapcsolatban, a tehetősebb feleségek között is jelentős különbségek adódhattak az anyagi függetlenség tekintetében. A két háború közötti családi jövedelem és vagyonkezelés két világosan elváló gyakorlata különböztethető meg a házassági szerződések vizsgálata alapján, ezáltal a vagyonos feleségek két eltérő csoportja különböztethető meg. 1.) A pénzügyi irányítás szempontjából ezúttal egypólusú modellnek elkeresztelt változatban, amely a szerződések többségét alkotja, a feleség hozományt visz a házasságba, melyet a férj maga kezel. Ez nem zárja ki a különvagyonok meglétét, a jövedelmek tekintetében azonban a férj szerzési és rendelkezési elsőbbsége érvényesül. Válás esetén a hozomány, vagy annak egy része visszakerül a feleség tulajdonába. Amennyiben nem ez következik be, akkor a feleség nőtartást élvezhet volt férjétől. 2.) A feleség számára nagyobb teret nyújt a „kétpólusú modell”, ez esetben a feleség nem visz a házasságába hozományt, saját maga kezeli jövedelmeit, és ebből járul hozzá házassága költségeihez.

Mint ahogy már utaltunk rá, a férjek többsége saját anyagi érdekeinek a körülbástyázására használja a hitves vagyontalanságát. Abban az esetben azonban, amikor a nő jelentősebb vagyonnal rendelkezik, a házasság vagyoni szeparációja a nő jogait is szolgálja. Az ellenben már az egyes párok és a házasságlandók családjai közötti különbségeken múlik, hogy mennyire sikerül az egyes szerződéseknek megvédeniük a nők jogait.

A hozományi tőkében rejlő hatalmi jogosítványokat Rosenblatt Rózsi terézvárosi,

*Megjelent:
Pesti Hírlap, 1929,
június 27. 28.*

Hegedűs Sándor utca 21 alatti lakos⁵¹ kevésbé tudja kiaknázni Stepper Géza Hernád utcában lakó kereskedővel 1940-ben kötött házassága során. A feleség abszolút értékben csekélynek mondható, egy kiskereskedő számára azonban nem jelentéktelen tízezer pengős hozományából a férj bútorokat és árut vásárolt vállalkozása számára; a fennmaradó – meghatározatlan – összegről közösen rendelkeznek. Amennyiben elválnak, a férj hétezer pengőt szolgáltat csupán vissza feleségének, azt is csak a válás után egy év elteltével. Ez kevésbé kedvez a feleségnek, „de a minimum 200 pengőt”, a férj jövedelmeinek kétötödét kitevő nőtartásdíj is kétélű. Egyfelől nagyvonalú ajánlat, hiszen meghaladja egy kezdő magántisztviselő fizetését, másfelől nem kárpótolja a feleséget közszerzeményéért az esetleges válás esetén, tehát a hozományából és az üzletvitelből keletkező profitot egyedül a férj élvezi. A szerződés szokatlanul részletes rendelkezéseket tartalmaz a még meg sem született gyermekeknek az esetleges válás utáni státuszáról: míg a lányok a feleséghez, addig fiúk 10 éves koruk után az apjukhoz kerülnek. Stepper alaposságát jellemzi, hogy a házassági szerződésbe következő házasságának a kilátását is bele foglalja; akkor ugyanis a fiúgyermek nevelőintézetbe vagy ismét az anyjukhoz kerülnek.

A nagyobb hozomány, illetve az értékes kelengye nagyobb önállóságról tanúskodó szerződés megkötését eredményezte Grósz György – ekkor vagyontalan – magán-

tisztviselő és Szendrői Adrienne, József körüti lakosok esetében.⁵² Szendrői hozományáról az 1928-ban megkötött házassági szerződés is kimondja, „a házastársak közös előzetes megbeszélése alapján fog gyümölcsöztetni”, amely meg is történt a házaspár 1941-es külön költözése után. A terézvárosi villanegyedben lévő otthonból a józsefvárosi Kisfaludy-közbe költöző férj és a jóval elegánsabb környéken maradó feleség megállapodott Lukács Izsó előtt, hogy az 50 000 pengő hozomány feletti rendelkezési jog átkerül a feleséghez. A dokumentumból burkoltan kiviláglik, hogy a tőke egy férjhez közel álló személynél vagy vállalatnál van befektetve; az 1941-es megállapodás egyik célja, hogy a feleség továbbra is ugyanannál az adósnál tartsa a pénzüsszeget. Grósz feltehetően egyből a feleség elköltözése után azonnal kiszolgáltatta neki a hozomány jövedelmeit, hiszen Szendrői ennek fejében lemondott az ideiglenes és végleges nőtartásdíjról: a szerződésben szereplő előirányzott kamatlábakkal számolva a hozomány utáni haszon évi 3000 pengő körül lehetett. A Grósz–Szendrői házaspár mind a kapcsolat viharainak, mind nyugalmasabb időszakainak a vagyoni jogi következményeit tudatosan dokumentálta a közjegyző előtt. Egy év múlva, 1942-ben ismét okiratot készítettek Lukács Izsóval, amely megerősítette az előző okirat rendelkezéseit tekintettel arra, hogy a pár ismét összeköltözött a Benczúr utcai lakásban. Az ekkori megállapodás egyértelműen kimondta, egyedül a feleség jogosult a hozományt kezelni, melynek fejében nem várhat viszont nőtartásdíjat férjétől.

A három megállapodás Grósz György és Szendrői Adrienne között bepillantást nyújt a házassági szerződések időbeli tartósságába és jövőjébe. Ez azért fontos, mert a megállapodásokat számos pár, viszonyuk megváltozott jellegénél fogva, folyamatosan változtatta; az egymást követő szerződések nyomán követése kutatói szerencse kérdése. Az is kitűnik a példából, hogy akár a házasság alatt is meg lehet vonni a férjtől a feleség hozománya fölötti rendelkezés jogát, melynek eredményeként a patriarchális viszony a férj kárára módosul.

A fenti megállapodásokból látszik, amennyiben a feleség rendelkezni kívánt a vagyonával, illetve (mint Szendrői), veszélyben lévőnek érezte a hozományát, minden lehetősége megvolt rá, hogy eredményesen közbelépjen. A vizsgált házassági szerződés tanúsága szerint a kapcsolat krízisének hatására olyan vagyoni-hatalmi helyzet is előállhatott a párok között, ami a hozomány nélküli feleségek és vagyonos férjek esetében keletkezett. Grósz György ugyanis csak az együttélés idején élvezhette felesége vagyonát és jövedelmeit, válás esetén – csakúgy mint számos elvált asszony, semmiben nem részesült volna. A legutolsó megállapodás értelmében a férj ráadásul rosszabbul járt, mint egy hozomány nélküli feleség, akinek tartásdíjat kötöttek ki a szerződésben: ez ugyanis a férfira nem vonatkozott. Szendrői Adrienne tizenhárom évbe telt házasságkötése után, míg egyedül rendelkezhetett végre a hozományával.

A feleségek önérvényesítő magatartása nem volt feltétlenül szabályszerű, inkább a normaszegés körébe tartozott. A Grósz – Szendrői megállapodás ellenpontja a feleség hozományának teljes bekebelezése, amire Fenyves István építész és Weisz Sára, egy Benczúr utcai három szoba-hallos lakásban élő pár házassági szerződése szolgál példaként.⁵³ A közjegyzői okirat megkötése a férj cége szempontjából volt inkább fontos, ezt támasztja alá az egyetlen tanú, Fried Miksa építész, a férj üzlettársának a

jelenléte is. A dokumentum kimondja, a feleség, Weisz Sára 10 000 dolláros hozománya a férj kezelésébe, nagy valószínűséggel a cégébe kerül, melynek ellensúlyozásaként válás esetén a férj havi 400 pengő nőtartásdíj megfizetésére tesz ígéretet. A szerződés burkoltan megfosztja a feleséget hozományától, amikor kimondja, hogy a férj céges érdekeltsége különvagyont képez; ez a kikötés válás esetén megnehezítheti a feleség számára a hozomány visszakövetelését.

Látható, a vagyoni egypólusú, tehát férfi-központú modell sem jelentette feltétlenül a javak és jövedelmek egyedüli kezelését, hiszen a kapcsolatból következően a vagyon feletti rendelkezés állandó harc tárgyát képezte a férj és a feleség között. Ezeket a belső küzdelmeket ritkán dokumentálták olyan alaposan, mint a Grósz-Szendrői megállapodásokban. Azt, hogy mennyiben érvényesült a nők rendelkezési joga a hozomány felett, nemcsak az egyéni leleményesség, hanem a férj és feleség családjának a helyzete, mindenekelőtt a férj státusza határozta meg. A fenti példák kiindulva joggal feltételezhető, hogy Szendrői Adriennnek nagyobb lehetősége nyílt magántisztviselő férjével szemben a hozományi követelést érvényesíteni, mint az utolsó szerződésben szereplő Weisz Sárának cégtulajdonos férjével szemben. Míg a hozományt a saját karrierjükbe fektető kereskedők vagy szabadfoglalkozású értelmiségiek esetében jóval nehezebb volt kivonni az egyszer már befektetett tőkét, melyet a férfiak már az elején igyekeztek bebiztosítani maguknak, ahogyan a Stepper-szerződés is mutatja, addig a tisztviselők esetén a hozományt nagy valószínűséggel könnyebben vissza lehetett követelni.

VAGYONOS BUDAPESTI NŐK HOZOMÁNY NÉLKÜL: A NŐI ÖNÁLLÓSÁG ELŐHÍRNÖKEI?

Amikor a feleségek megtartották korábbi vagyonukat, és nem adták át hozomány formájában a férjüknek, hanem abból járultak hozzá a háztartás költségeihez, anyagi értelemben „kétpólusú modell” jött létre a párok között. Az átnézett szerződések alapján a vagyonos középosztály felső szegmenseiben volt rá példa, ahol a férj vállalkozása és vagyona nem feltétlenül kívánta a hozomány formájában történő tőkeinjekciót. Bár a feleségek vagyona nem került közvetlenül a férfiak tulajdonába, számos esetben részben ellenőrizésük alá vonták azt. A kétpólusú modell a második házasságot kötő, középkorú párok esetében is gyakran előfordul.

A Szent István parkban a szüleivel együtt lakó Lázárovits László építész-mérnök és Káldi Éva (Keleti Károly utca 13.) házassága arra az esetre példa, amikor a feleség tetemes vagyona – egy Szemere utcai bérház és egy balatoni villa –, mégsem kerül a férj kizárólagos rendelkezésébe.⁵⁴ Lázárovits felvehette ugyan a „házasság költségeire” a bérház jövedelmeit, papíron ugyanakkor a Visegrádi utcában bérelt saját üzemének a fejlesztésére, annak megvásárlására nem használhatta felesége ingatlanból eredő jövedelmét. Mind a férj, mind a feleség családi háttere nyomon követhető az 1941-es népszámlás lakásíveiben, amely döntő jövedelmi és vagyoni különbségekről árulkodik. A feleség oldaláról egy biztos egzisztenciájú, tősgyökeres budapesti zsidó család képe bontakozik ki.

Káldi Éva 1876-ban született apja, Káldi Tivadar nyugalmazott részvénytársasági igazgató, aki 1934 óta a Rózsadomb alján lévő négy szoba hallos lakásban lakik, a család pedig élvezi még a bérház jövedelmeinek a kétharmadát is. Lánya elköltözése után a nála tizenkét évvel fiatalabb felesége, Bánó Ella – feltehetően a zsidótörvények miatt nyugdíjazott – tanítónő és annak húga élnek együtt az összkomfortos, telefonnal felszerelt lakásban.

Bár az újonnan épült Szent István park elegáns helynek számít a korban, ez jószerezivel elfedte az ugyancsak izraelita Lázárovits család szerényebb körülményeit, és kisebb mobilizálható emberi és anyagi erőforrásait. A férj idős apja – az 1941-es népszámlálás tanúsága alapján⁵⁵ – a „Feketekőrösi Ármentesítő és Belvízrendező társ. nyugalmazott igazgató főmérnöke” hatvanéves korában, 1932-ben költözik családjával a fővárosba, a Szent István park alacsony presztízsű, földszinti két szoba hallos, 1560 pengő bérű lakásába. Lázárovitsék otthonának épületen belüli alacsonyabb státuszára utal, hogy a fölöttük lakó egyszobás garzonlakásnak is közel ilyen összegű volt a bére.

Nem tudható biztosan, ám valószínűsíthető, hogy a férj és feleség egyaránt együtt lakott házasságra lépésük előtt a szüleivel. Annak ellenére, hogy számos fontos társadalmi jellemző kötötte össze a párt – felekezet, középosztálybeli háttér, műveltség – tévedés lenne Erdei kettős társadalom koncepciója nyomán azt feltételezni, hogy a két család azonos társadalmi miliőt képviselt (a polgári „zsidó” osztályt). Félrevezető lenne, ha a házasság ténye feledtetné velünk a budai és pesti családok társadalmi arculatának a szembeszökő különbségeit, amiket a házassági szerződés is megerősít. Lázárovitsnak – a kor középosztályán belül alacsony presztízszt élvező mérnöki háttérrel⁵⁶ nem versenyezhet Káldi Éva családjának eleganciájával. Ha ugyanis Lázárovits azt a társadalmi közeget, vagy annál magasabbat testesítené meg, amelybe a felesége családja tartozik, akkor feltehetően vagyoni értelemben is „beveszik a társaságba”. Ez esetben részesülne hozományban, illetve részt kapna a bérházvagyon részvényeiből is, mindez azonban nem történik meg. Nem utolsósorban azért nem, mert a feleség családja félti kijátszani vagyoni aduit az „újonnan érkezett”, első generációs budapesti egzisztenciának.

Hasonló bizalmatlanságot látni a kiskorú árvalány, Fried Mária (VI. Vilmos császár út 19/b.)⁵⁷ és Hegedűs Sándor Kossuth téren lakó magántisztviselő házassági szerződésében is a férjjel kapcsolatban. Itt az ügyvéd gyám – árulkodóan a szerződés egyedüli tanúja, feltehetően a kiötlője – ragaszkodik a vagyon megosztásához, mert félti a fiatal feleség tetemes vagyonát, amely többek között egy Dohány utcai Zsinagógára néző bérházból és egy betéti társaság „törzstőkéjéből” áll. A források nem engednek ugyanakkor bepillantást a vagyon további sorsába, feltehető azonban, hogy a feleség árvaságánál fogva az előbb-utóbb átkerült férje tulajdonába vagy kezelésébe.

A vagyonukat külön kezelték és a jövedelmeiből közösen tartották fenn háztartásukat Bartos László gyáros (Hermina út 3.) és Szűcs Ágnes (Istenhegyi út 7/a.), bankárcsaládból származó felesége is. 1942-ben megkötött házassági szerződésük szétválasztja egymástól a felek vagyonát.⁵⁸ A feleségnek 80 000 pengő értékű különvagyona volt ekkor, melyet saját családjának a bankházánál helyezett el; a férj tulajdonát egy zuglói gyár és annak árukészlete tette ki. A pár közszereményt állapított,

a feleség a férj után azonban csak a 20 000 pengőt kitevő hitbért örökölte volna, a férj pedig nem vállalt kötelezettséget a válás esetén fizetendő nőtartásra.

Szerződésük egyik lehetséges olvasata szerint azért nem fektette a feleség a férj gyárába a tőkéjét, mivel saját családi bankjuk nem bírt volna el ilyen magas összegű tőkekivonást. A szerződés ennek ellenére arra is utal, hogy a vagyonos párok, illetve a kellő önérvényesítő képességgel rendelkező feleségek körében nem számít elsődlegesen fontosnak a hozomány, és hogy a férjes asszonyok is hasonlóan szabadon rendelkezhetnek vagyonuk felett.

Utolsó példaként álljon itt egy kevésbé vagyonos pár házassági szerződése, melyet Schwartz Andor „fuvaros” és Grosz Ilona „fuvaros” kötött egymással 1934-ben Lukács Izsó előtt.⁵⁹ A két önálló, feltehetően középkorú „kisvállalkozót” összekötő okirat célja világos: a feleség vállalkozását kívánja megvédeni attól, hogy a férj bekebelezze, illetve attól, hogy a feleség rendelkezési joga elveszzen vállalkozása felett. A szerződés a „kötendő házasságra való tekintettel” kijelenti, a „tíz darab ló és nyolc kocsi”, amely a feleség tulajdonában áll, továbbra is kizárólagos rendelkezésében marad. A két vállalkozás különállását mutatja, hogy a szerződés aláírásakor egy házban, feltételezhetően egy lakásban élő felek nem létesítettek közszerzeményt, hanem mindkét fél a saját vagyonából fedezi a háztartás költségeit.

Az iménti példák jelzik, hogy bár nem igazán elterjedt a vagyoni értelemben két-pólusú család a két világháború közötti Budapesten, ennek ellenére a társadalmilag bevett – szerződés formájában intézményesíthető – gyakorlatok közé tartozott. Mivel a hozomány a feleség családja által gyűjtött tőkének tekinthető, a hozományadás elmaradása mögött is a feleség családjának az érdekei rejlenek. Ez különösen abban az esetben valószínű, amikor – ezt a Lázárovits–Káldi szerződés is tanúsítja – a feleség, illetve családja jelentős vagyonnal és jövedelemmel rendelkezik. A szerződések ez esetben védik a családi vagyont és jövedelmet a férjjel szemben, ennél fogva a feleség is nagyobb döntési szabadságra tesz szert saját vagyona felett, mintha hozományként a férje kezelné azt. Hiba lenne azonban arra következtetni ebből, hogy elsősorban a feleségnek a házasságon belüli nagyobb személyes önállóságát és függetlenségét szolgálták az itt elemzett szerződések.

ÖSSZEGRZÉS

Jelen tanulmány a két háború közötti házassági szerződést kötő párok egymás közötti hatalmi viszonyait elemezte, társadalomtörténeti eszközökkel alkalmazásával. Tágabb értelemben a két háború közötti vagyonos középosztályi család jellegének, a házaspárok közötti vagyoni viszonyoknak és az együttélési modelleknek a rekonstrukciója volt a kitűzött cél. A férfiközpontú jogi keretek normativitásából, jóllehet nem azok mindenhatóságából kiindulva igyekeztem bemutatni, hogy miként használták a férjek és a feleségek önnön érdekeik elősegítésére mindeme jogi eszközöket, hogyan alakították olykor egymástól is gyökeresen eltérő módon családi életüket és vagyoni viszonyaikat.

A léptékváltó megközelítés célja az alapvető tendenciák megragadása volt. A ta-

nulmány főbb állításai a házassági szerződések mikroelemzésén át bontakoznak ki. A kvalitatív elemzésekre támaszkodva biztosan állítható, hogy a budapesti középosztály körében létrejött házasságok többnyire az anyagi tényezők primátusán alapultak; ezek befolyásolták elsősorban a feleségek családon belüli helyét, szerepét és jussát a házasság éveit során, de azon kívül (azután) is. Mindamellett számos más tényező – mint az egyéni leleményesség, a családi érdek és a foglalkozás maga – szintén közrehatott az irányban, hogy milyen szerződések kötöttek, és mennyiben a férj, vagy éppen a feleség érdekei érvényesültek bennük. A kutatás további állomásaként az áttekintett és elemzett házassági szerződések megfelelő kiindulópontul szolgálhatnak a két háború közötti középosztálybeli városi családok életmódjának, családi szerepeinek és a városban belüli kapcsolati hálóinak a megismeréséhez.

JEGYZETEK

1. *Sándor* 1942, 254.
2. *Gyáni* 1995, 12–34., *Nagy* 2007.
3. *Sándor* 1942, 61.
4. *Cziglányi* 1939, 141.
5. *Sándor* 1942, 237.
6. VII. 198. 1935/431.
7. *Sándor* 1942, 245.
8. *Werbőczy* 1990.
9. *Lábady* 1997.
10. *Gyáni* 2008. 152–161. A korabeli házaseslet és szerelmi viszonyok irodalmi ábrázolásához ld. pl. *Déry* 1976.
11. 1894. XXXI. 55. §.
12. *Sándor* 1942, 61., *Gerő* 1935.
13. 1894. XXXI. 24. §.
14. *Sándor* 1942, 219.
15. Vö. *Herczeg* 1896.
16. *Pesti Hírlap*, 1929. június 29., 28.
17. BFL, VII. 2., 1344. doboz.
18. Vö. *Phillips* 2004. A két háború közötti házassági jog elsősorban a dualizmus korban kialakult szabályozáson nyugodott, ehhez ld. *Friedrich* 1907., *Herczeg* 1896., *Vámbéry* 1902.
19. Forrás: *Illyefalvi* 1928., *Illyefalvi* 1934., 70.; *Illyefalvi* 1936, 91., *Illyefalvi* 1940, 75. *Thiring* 1908, 40.
20. Vö. *Révay* 1920.
21. *Kaplan* 1985, 121–163.
22. 1874. XXXV. tc. 5. §.
23. *Illyefalvi* 1936, 48.
24. *Laczkó* 1998.
25. *Gyáni* 1997, 266–276., *Karáczy* 1998., *Gyáni* 1998., *Bódy* 2007, 3–15.
26. *Csiki – Halmos – Tóth* 2006, 226.

27. Gyáni – Kövér 2003. 262. Romsics 2000.
28. Weis 1942, 104.
29. Uo., 258–291.
30. Uo., 119.
31. Gyáni 1999. 117–118.
32. Szabó 1938., Zentay 1939.
33. Illyefalvi 1936, 56., 76.
34. Vö. Illyefalvi 1936, 70.
35. Zentay 1936., Petőcz 2007, 79.
36. Zolnay 1986. 203.
37. BFL VII 198, 180/ 1936.
38. Déry 2006, 181.
39. BFL VII. 198; 1716/1935.
40. Weis 1942. 118–119.
41. Illyefalvi 1936, 36.
42. BFL VII. 198. 338/1940.
43. A két háború közötti budapesti lakás piac változásaihoz ld. Nagy – Rigó 2009.
44. Jelenleg VII. kerület, Marek József utca.
45. BFL VII. 198., 1054/1934.
46. BFL VII. 198., 1043/ 1936.
47. BFL VII. 198., 50/1932.
48. Gazdacímtár 1937. 137.
49. BFL VII. 198., 50/1932.
50. BFL VII. 196., 226/1939.
51. Jelenleg Szófia utca.
52. BFL VII. 198, 1941/137.; 1942/237.
53. BFL VII. 198., 894/1932.
54. BFL VII. 198, 1941/34.
55. BFL IV 1419.j. Az 1941-es népszámlálás lakásívei. Szent István park 35.
56. Kovács 1992, 237–244.
57. Ma Bajcsy-Zsilinszky út 19/b.
58. BFL VII. 198. 1942/ 581.
59. BFL VII. 198., 850/1934.

RÖVIDÍTÉSEK

FORRÁSOK

BFL
Budapest Főváros Levéltára

VII. 198. Lukács Izsó közjegyző iratai: 50/1932.; 894/1932.; 850/1934.; 1054/1934.; 431/1935.; 1043/1936.; 34/1941.; 137/1941.; 237/1942.; 581/1942.

VII. 196. Richter Richárd közjegyző iratai. 226/1939.
BFL IV 1419.j. Az 1941-es népszámlálás lakásívei. Szent István park 35.; Keleti Károly utca 13.; IV. Galamb utca 4.

Ezer év törvényei, 1000; 2003.

Cziglányi 1939.

Cziglányi Andor: A tartásjog rendszere és szociálpolitikája. Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1939.

Déry 2006.

Déry Attila. Terézváros-Erzsébetváros. VI–VII. kerület, Budapest: Terc, 2006.

Friedrich 1907.

Friedrich I.: A nő joga a váláshoz a magyar jog szerint. Budapest, 1907.

Gerő 1935.

Gerő Ernő.: Házasság-felbontó okok. Budapest, 1935.

Herczeg 1896.

Herczeg M.: Magyar házassági jog. Budapest, 1896.

Lábady 1997.

Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része. Budapest–Pécs, 1997.

Illyefalvi 1928., Illyefalvi 1934., Illyefalvi 1936, Illyefalvi 1940,

Illyefalvy I. Lajos: Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. Budapest. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Kiadása.

Gazdacímtár. Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1937.

Pesti Hírlap, 1929. június 29.

Révay 1920.

Révay Bódog: A hűtlen elhagyás. S. l. : s. n., 1920.

Sándor 1942

Sándor András: A házassági jogszabályok egységes szerkezetben. Budapest: Bethlen Rt. 1942.

Szabó 1938.

Szabó H. Mihály: Mit mondanak a számok a zsidókérdésben? [Budapest] Tábor kiadás, 1938.

Thirring 1908.

Thirring Gusztáv: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Kiadása. 1908.

Vámbéry 1902.

Vámbéry Rusztem: A házasság védelme a büntetőjogban. Budapest: Politzer, 1902.

Weis 1942.

Weis István: Hazánk társadalomrajza. Budapest: Franklin, 1942.

Werbőczy 1990.

Werbőczy István: Hármaskönyv. I. rész, 93. cikk. Budapest: Téka, 1990.

Zentay 1939.

Zentay Dezső (Szerk.): Napjaink problémái: népek és népcsoportok: a zsidók megoszlása nálunk és külföldön. Budapest: [Hungária Hírlapnyomda Rt.], 1939.

Zolnay 1986.

Zolnay László: Hírünk és hamvunk. Budapest: Magvető, 1986.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bódy 2007.

Bódy Zsombor: „Polgárság és polgárosodás fogalma. Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban, Rövid historiográfiai áttekintés”. Kommentár, 3. sz.

Csiki – Halmos – Tóth 2006.

Csiki Tamás – Halmos Károly – Tóth Zoltán: „A magyar társadalomtörténet-írás a kezdetektől napjainkig” In: *Bódy Zsombor – Ö. Kovács József* (Szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe, Osiris, Budapest, 2006.

Déry 2006.

Déry Tibor: A befejezetlen mondat. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.

Gyáni 1995.

Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Budapest: Városháza. 1995.

Gyáni 1997.

Gyáni Gábor: „Polgárosodás mint zsidó identitás. Recenzió Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció c. könyvéről”, BUKSZ 1997. ősz.

Gyáni 1998.

Gyáni Gábor: „Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak”, BUKSZ 1998. tavasz.

Gyáni 1999.

Gyáni Gábor: Az utca és a szalon, társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1930. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999.

Gyáni – Kövér 2003.

Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest: Osiris, 2003.

Gyáni 2008.

Gyáni Gábor: „Szerelem és politikai ethosz konfliktusa. Sipőcz Jenő polgármester különös házassága”. In *Parasztok és Polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* (Szerk.: *Czoch et al.*). Budapest, Korall, (2008).

Kaplan 1985.

Kaplan, Marion A: The Marriage Bargain. Women and Dowries in European History. New York: Harrington. 1985.

Karády 1998.

Karády Viktor: „Zsidó és nem zsidó polgárosodás. Válasz Gyáni Gábornak”, BUKSZ 1998. tavasz.

Kovács 1992.

Kovács Mária: „Interwar Antisemitism in the Professions: The Case of the Engineers.” In *Michael Silber* (Szerk.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945.* Jeruzsálem: Magnus Press, 1992.

Laczkó 1998.

Laczkó Miklós: „A két háború között”. In *Budapesti Negyed*, 20–21. (1998/2–3). URL: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/20_21/lacko.html

Nagy – Rigó 2009.

Nagy Ágnes – Rigó Máté: „Nagymező és Klauzál utcai bérházak 1941-ben: az előregedő és a korszerű lakásállomány hatása a bérlőkörökre”. In: *Kemény Mária* (Szerk.): *Broadwaytől innen és túl.* Budapest: Műcsarnok, 2009. (Megjelenés alatt)

Nagy 2007.

Nagy Sándor: „'Elváltak' és 'válások.' Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében Budapest (Pest-Buda) példáján”. *Korall*, 2007/30. URL: <http://www.ceeol.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=64030a53-2f52-4973-b0d8-957f22b4c67d&articleId=e521ebb8-c3f7-4376-8fd0-1c698cb1e57b>. Letöltve: 2009. márc. 3.

Petőcz 2007.

Petőcz András: „A Tamási-élmény”. *Tiszatáj*. LXI. évf. 8. sz., 2007. augusztus.

Phillips 2004.

Phillips, Roderick: Amit Isten összekötött...A válás rövid története. Budapest: Osiris. 2004.

Romsics 2000.

Romsics Gergely: „A kettős társadalom és ami utána következik. Gyáni Gábor 'Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban' c. művéről”. *Korall*, 2000. 1. szám. URL:http://www.korall.org/archivum/korall_1_files/kettos_tarsadalom_01.htm?contentID=1. Letöltve 2009. január 18.

MÁTÉ RIGÓ

*THE PERFECT MATCH: VISIONS OF MARRIAGE,
PROSPERITY AND GENDER ROLES IN INTERWAR BUDAPEST*

ABSTRACT

Gender roles increasingly changed and diversified throughout the first decades of the 20th century in Europe, which transformations were all the more pronounced in urban regions. In the present study, marriage contracts of Budapest couples are put under scrutiny and the ways in which they reflect the changing social roles of men and women in the interwar period. Through the analysis of two hundred marriage contracts, as well as contemporary legal changes, statistics, and sociologically informed literature, it is argued that no matter how sweeping the changes in gender roles were in many respects, these did not get automatically reflected in the financial arrangements between middle class couples. While women holding middle class jobs after marriage – especially private company officials – often institutionalized their financial independence and equal position through these contracts, the majority of couples solidified the man's financial dominance in marriage. Through a qualitative analysis of marriage contracts, I argue that the seeming defense of the wife's dowry and property in many cases served more the wife's family's interests than the freedom and equality of the wife herself.

VALLÓ JUDIT

BELBUDAI MODERN BÉRHAZAK ÉS LAKÓIK AZ 1930-AS ÉVEKBEN*

Budapest lakásépítésének történetében jelentős szerepe volt a modern bérházak megjelenésének. A bérházépítésben látványos formai változásokat hoztak a harmincas évek derekától a negyvenes évek elejéig felépített épületek. A befelé forduló, impozáns bérháztömbök helyett a puritán, világos, „belülről kifelé építkező” modern bérház ideálja terjedt el. A kevésbé praktikus, jóllehet reprezentatív három-ötszobás középosztályi otthonokat náluk kényelmesebb, igaz, sokkal kisebb lakások váltották fel. Újdonságnak számított a társadalmi összetételében heterogén korábbi bérházakhoz képest a modern épületek lakóközösségének a feltűnő homogenitása.²

Tizenhat belbudai modern bérház lakóinak a társadalmi portréját igyekszem megragadni e tanulmányban arra a kérdésre válaszolva, hogy milyen társadalmi jellemzőkkel írható le a 405, zömében középosztályi háztartás adott időben (az 1941-es népszámlálás időpontjában). A bérházak bemutatása előtt azonban áttekintem a fővárosi modern bérházak megjelenésének a történetét.

I. MODERN BÉRHAZAK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BUDAPESTEN

Budapesten a zárt udvaros, függőfolyosós sajátos pesti bérháztípus kialakulásának legfőbb oka a főváros gyors fejlődése, és következménye: a magas telekár. Az utóbbit kompenzáló a befektetők maximálisan igyekeztek beépíteni a megvásárolt területeket. Az így kialakult bérházépítési forma az 1920–30-as évekig meghatározó maradt a fővárosban. A sötét és levegőtlen udvari lakások nagy száma miatt sokszor bíralt bérház típushoz a telek- és háztulajdonosok azonban sokáig mereven ragaszkodtak a magas nyereség okán.³

A fővárosi bérházépítés megreformálásában nagy szerepe volt a CIAM⁴ magyarországi csoportjának, a fiatal modernista építészeket tömörítő CIRPAK-nak.⁵ Elképzeléseikben meghatározó volt, hogy olyan házakat tervezzenek, melyek lakásállományában nincsenek a fekvésből adódó (világos utcai- sötét udvari lakás) radikális minőségi különbségek. Ellenszenvvel viseltettek tehát a régi típusú zártudvaros bérházakkal szemben, és egyúttal hangsúlyozták a modern építészet szociális felelősségét.⁶

*A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért témavezetőmnek, Gyáni Gábornak tartozom köszönettel.

A csoporthoz tartozó építések kezdeti sikertelenségét, elutasítását, a harmincas évek közepétől jó néhány, főleg lakóház (családi ház, nyaraló, villa, bérház) építésére szóló megbízás követte.

A modernista stílusú bérházak gyors elterjedését elősegítette, hogy a főváros, a körülépített-udvaros bérház típus helyett, szellősebb, kevésbé zsúfolt beépítésű lakóházak építését ösztönözte. 1930-tól, a dekonjunktúra után,⁷ ismét megjelentek a magánbefektetők a bérházépítés területén. A kiszámíthatatlan gazdasági környezet, a hazai és külföldi valuta állandó romlása miatt, ekkoriban e területen lehetett a legbiztosabb nyereségre szert tenni. A főváros korábbi házadómentességi rendelete 1933-ban lejárt, ez nagy nyugtalanságot váltott ki a bérháztulajdonosok körében.⁸ Az új, 1934. évi rendkívüli ideiglenes házadómentességről szóló rendelet Budapest egyes kiemelten fejlesztendő területeire biztosított adómentességet.⁹ Idetartozik a most vizsgálandó Attila utca, Krisztina körút, Margit körút is. Fontos újítás ugyanakkor a területileg célzott városfejlesztési támogatás és a rendelet ama része, amely támogatja a regenerációt célzó építést (a rossz minőségű, földszintes épületek bontása utáni építkezést).¹⁰

A harmincas években az érintett területek városképi jellege jelentősen átalakult azáltal, hogy nagyvárosias arculatot öltött magára. A rendeletben szigorúan előírták az épületek egyöntetű magasságát. Ez sok konfliktust okozott, például a modern bérházak jellegzetes tetőteraszos manzárdlakásai esetében.¹¹ Az ekkor épített bérházak műszaki színvonala igen magas volt, ami abból is fakadt, hogy akkor lehetett csupán igénybe venni a maximális adókedvezményt, ha „az illető bérház a hatóság által előírt (általában legfeljebb 14 méter mélységű, keretes, összeépített udvaros) beépítési móddal készül. A rendelet kötelezővé tette konyha, kamra és WC, két szobás lakástól kezdve fürdőszoba létesítését is. A telkek körülépítésének a tilalma majd csak az 1937. évi VI. tc. alapján kidolgozott és 1940-ben hatályba lépő építésügyi szabályzatban válik véglegessé. A modern bérházak kisebb méretű lakásokat (gyakran garzonokat is) tartalmaztak a korábban megszokottakhoz képest; a tervezők másfajta alaprajzi felosztást is használtak a szűkebb terekben. Olyan, korábban ismeretlen fogalmak, mint „hall”, „teakonyha” váltak immár megszokott részeivé a középosztályi otthonoknak.¹² 1941-ben, a Mérnöki Kamara előterjesztése nyomán, Budapest polgármestere 20%-ban maximálta az újonnan épülő házakban kialakítható kislakások mennyiségét – ekkora az új lakások 50%-a 30 m²-es, konyhanélküli (illetve szekrénykonyhás) garzon volt.¹³

II. AZ EGYES ÉPÜLETEK

A 16 belbudai bérház a következő: az Attila utca 63/b–c. (ma Attila út 101.)¹⁴, Attila utca 65/a–b. (ma Attila út 103.), Attila utca 75. (ma Attila út 115.), Attila utca 77–79. (ma Attila út 117.), Attila utca 81. (ma Attila út 119.), Attila utca 83. (ma Attila út 121.), Attila utca 89. (ma Attila út 127.), Krisztina körút 137. (ma Krisztina körút 69.), Margit körút 15–17, Margit körút 29/a, Margit körút 29/b, Margit körút 51–53, Margit körút 55, Margit körút 57, Margit körút 65., Margit körút 67. Zömmel az 1934.

évi házadómentességi rendelet után, tehát 1934 és 1938 között átadott épületekről van szó, a mintába bekerült azonban két 1932-es modern, kislakásos ház is (Margit körút 51–53. és Attila utca 81.). Az Attila utcai bérházak, a Krisztina körüti épület és a Margit körút új épületeinek többsége spekulációs bérház¹⁵, a Margit körút 15–17. és a Margit körút 29/a. illetve 29/b. nagy cégek (Weiss Manfréd Rt. és Trust Rt.) befektetési és reprezentációs céllal épített bérlapoltája.¹⁶

A szóban forgó bérházak hasonló műszaki színvonalon és közel azonos építési technológiával készültek. Gyorsan, könnyen összeszerelhető vasvázás szerkezettel épültek, amelyek az építési idő lecsökkentésével lehetővé tették, hogy a tulajdonosok igénybe vehessék a határidőhöz kötött adókedvezményeket.¹⁷

A bérházak majd mindegyike ekkoriban lapostetővel készült (a mintában kizárólag ilyen épületek találhatóak), a homlokzatok dísztelenek, gyakran meszeltek (főleg az Attila utcában) vagy vékony lemezzé fűrészelt kőlapokkal fedettek (a Margit körút 67. ongroplaszt műanyagburkolatot kapott). A korábbi nyerstégla helyét átvette a tartósabb fagyálló klingertégla. Az erkélyek elválasztására gyakran üvegbeton falakat, párkányokat használtak, korlátként pedig népszerű volt a többsoros csőkorlát.¹⁸ A lakásokban elterjedt a beépített, tolóajtós szekrény, és természetesnek számított a központi fűtés, a központi melegvíz- és a gázszolgáltatás. Egyetlen olyan ház szerepel a mintában, ahová nem vezették be a gázt (Margit körút 55.). Itt zömében egyszobás lakások és kétszoba-hallos bérlemények voltak. A kislakásokért 700–900 pengőt kellett fizetni, ami lényegesen nem tér el a Margit körüti alminta egyszobás lakásainak az átlagbéreitől (853 pengő); a kétszoba-hallos bérlemények ára 1200–1400 pengő között mozgott, ami ellenben alacsonyabb az alminta 1556 pengős átlagos lakbéreinél.

A Margit körút 57. és 65. számú bérházaiban volt gáz, az egymás felett elhelyezett garzonlakásokba azonban nem vezették be. Ezek voltak a ház legolcsóbb, egyben legkisebb lakásai. A Margit körút 57-es számú épületben, amely egyébként kizárólag egyszobás otthonokat rejtett magában 1000 és 1200 pengő közötti lakbérrel, a 18-ból mindössze négy lakásból hiányzott a gáz: ezek konyha nélküli, vagy teakonyhás és 1000 pengős garzonok voltak.

Két épületben, a Margit körút 51–53-ban és az Attila utca 83-ban nem volt központi fűtés és központi melegvízszolgáltatás. Korábban épült bérházak közé tartoztak, a Margit körüti 1932-es, az Attila utcai 1933–34-es építésű; ugyanakkor egyes korábban épült házakban, pl. az Attila utca 81. számúban (1932) létezett mind a központi fűtés, mind pedig a központi melegvízhálózat.

Nem mindenhol voltak azonban elégedettek a lakók a szolgáltatással. A Margit körút 57-es számú épület házmestere rezignáltan meg is jegyezte a népszámlálási íven: „melegvízszolgáltatás van, de nem ér semmit”. E két épületnél nincs lényeges eltérés az alminták átlagbéreihez képest, egyedül a Margit körút 51–53. kétszoba-hallos lakásainak a bére (1400 pengő) marad el a kategória 1645 pengős átlagától.

Az ekkor épült bérházak esetében immár magától értetődő szolgáltatások – a központi fűtés, a központi melegvíz- és gázszolgáltatás – hiánya egyedül a nagyobb alapterületű bérlakások kiadása esetén hatott lakbércsökkentőként; az egyébként is keresettebb garzonoknál, egyszobás lakásoknál azonban nem befolyásolta érdemben a lakások piaci értékét.

Az itt szereplő bérházak építtetői, két kivétellel, magánbefektetők voltak. Cégek mint megrendelők kizárólag a Margit körút 15–17. (itt a Weiss Manfréd Vállalatok Elismert Nyugdíjpénztára volt a befektető) és a Margit körút 29/a és 29/b esetében (ez esetben a Trust Nyugdíjgyesület a befektető) jelenik meg. Formálisan egy házépítő szövetkezet, a Margit körút 55. számú Házépítő Szövetkezet építi a Margit körút 55. számú Átrium-házat. Valójában Dénes Vilmos és Erős Imre kivitelező páros családi vállalkozásaként működik nevezett cég.¹⁹

Az Attila utcai bérházsoron három egymáshoz közeli épület tulajdonosai viselik magukon a Weiss nevet, közülük ketten biztosan báró csepeli Weiss Manfréd gyáros leszármazottai.²⁰ Weiss Manfréd fiának, báró csepeli Weiss Jenőnek a felesége, báró csepeli Weiss Jenőné építteti az Attila utca 63/b. számú bérházat, a szomszédos telken készül Weiss Mária számára az Attila utca 65/a–b. (róla csak feltételezzük, hogy tagja la a családnak); nem sokkal odébb báró csepeli Weiss Alfonz, Weiss Manfréd másik fia birtokolja az Attila utca 77–79.-es számú bérházat.

A modern bérházépítészlet jó néhány kiemelkedő alkotása megtalálható a vizsgált épületek között. Az építészek zöme a magyar CIAM-csoport köréből kerül ki. Túlzás nélkül állítható, hogy a korabeli modernista építész elit kapta ez esetben a megbízásokat. A 16 épület közül nyolcraól közöl cikket a kor mérvadó építészeti folyóirata, a *Tér és Forma*. (Az Átrium-házzal például külön számban foglalkozik a lap). Két ismert, később is jelentős épületeket tervező építészpáros (Detre Pál és Major Máté, illetve Preisich Gábor és Vadász Mihály), valamint egy kiemelkedő építész, Kozma Lajos bérházairól írok alább bővebben.

Detre Pál és Major Máté készítette elő²¹ Hatvany Lajos lánya, Fenyő Györgyné (Hatvany Viola) számára az Attila utca 89. számú épület tervrajzait. Preisich Gábor és Vadász Mihály tervezték 1936–37-ben, a Krisztina körút 137. számú bérházat. Preisich korábban ugyanennek (a megosztott 7220/1, illetve 7220/2 helyrajzi számú) teleknek a másik, a Gellérthegy utcai oldalán 1932-ben már tervezett modern bérházat. Mindkét épületnél Engel Ármin bankigazgató, Preisich Gábor anyai ágon rokona a megrendelő.

A négy évvel később Vadász Mihállyal közösen tervezett Krisztina körüti épületnél is jellemző a lakások tervezés közbeni folytonos aprózódása. Az első, 1936. novemberi tervdokumentáción szintenként még kétszoba-hallos és háromszoba-hallos lakásokat látunk, amiket 1937 elején átterveztek. Összesen négy háromszoba hallos, és két kétszoba hallos lakás maradt végül az épületben, a többi bérleményt egyszoba-hallossá, illetve garzonlakássá alakították át.

A tervezőpáros által készített másik, szintén 1937-ben épített és a mintában szereplő bérház, a Margit körút 65. számú ugyancsak „családi megrendelésre” készült. Az építtető Preisich Gábor apja, dr. Preisich Kornél gyermekorvos, egyetemi tanár.

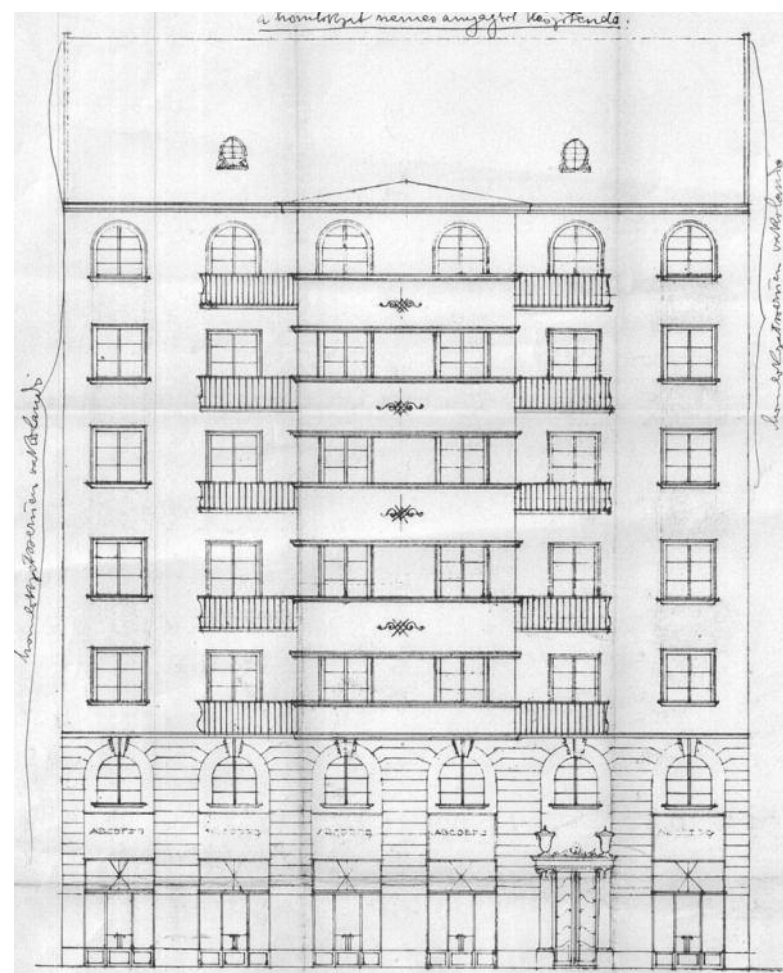
Kozma Lajos, 1935–36-ban megvalósult bérháza a Margit körút 55. számú Átrium ház, amely azóta komoly hírnévre tett szert. A bérházban egy (ma már nem működő) filmszínház is helyet kapott.²² Az épület II. és VI. emeletei között szintenként egy-egy kétszoba-hallos, köztük egy garzonlaká, helyezkedett el. Kozma Lajos nem csak a lakások alaprajzát, hanem gyakran azok berendezését, belsőépítészeti paramétereit is megtervezte.²³ A 7. emeleti, nehezen engedélyezett mansardszintre nagy teraszos

műteremlakást és egy udvari garzont gondolt ki a tervező. Az utóbbi eredetileg segédházmesteri lakásnak készülhetett, 1941-ben, azonban már egy középkorú, egyedülálló magántisztviselő bérelte 720 pengőért.²⁴

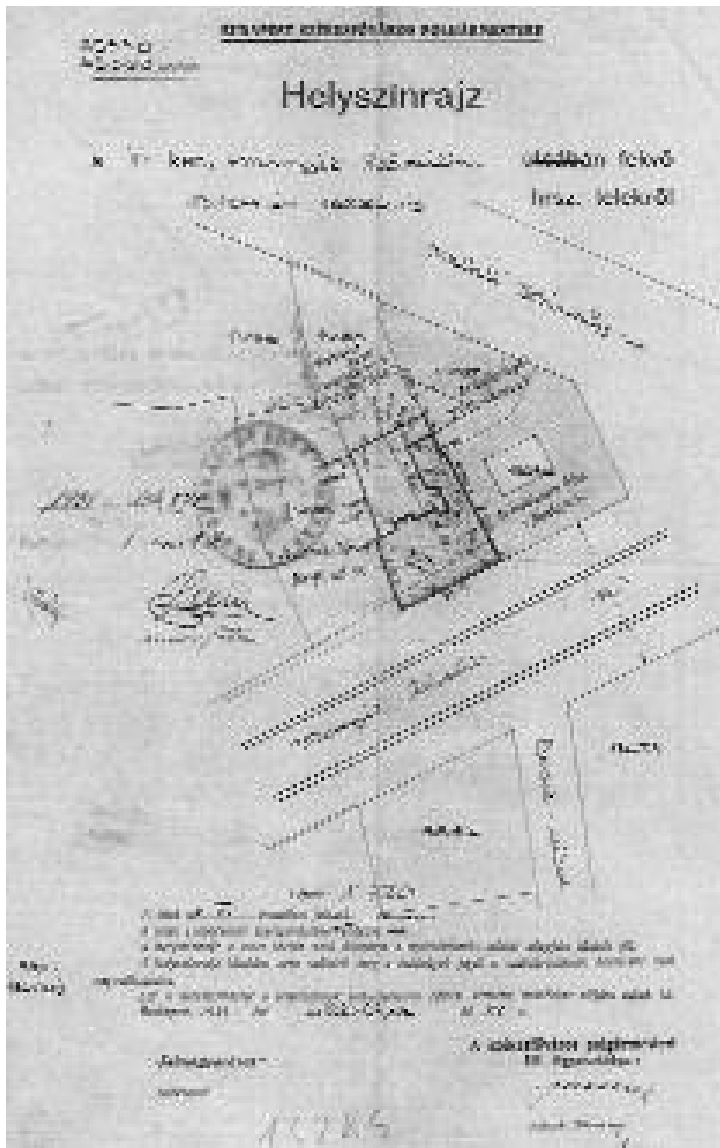
EGY MARGIT KÖRÜTI BÉRHÁZ ALAKVÁLTOZÁSAI

Szerencsés véletlen, hogy a vizsgált belbudai bérházak között olyan is akad, melynek tervdokumentációjában egy historizáló stílusú, zártudvaros épületrajz és egy modern bérházas, egyetlen rövid udvari szárnyat tartalmazó, de alapvetően utcai lakásokban gondolkozó házterv (ez utóbbi valósult meg) szerepel. Így szemügyre vehetjük, hogy elrendezésében milyen sokféle bérházat és mennyre eltérő lakásállományt lehetett ugyanabból a telekből kihozni a kétféle bérházépítési szemlélet eredményeként.

A Margit körút 51–53-as számú ház első terveit Weisz Sándor építőmester irodá-

Margit körút
51–53.
homlokzati terve
1929-ből

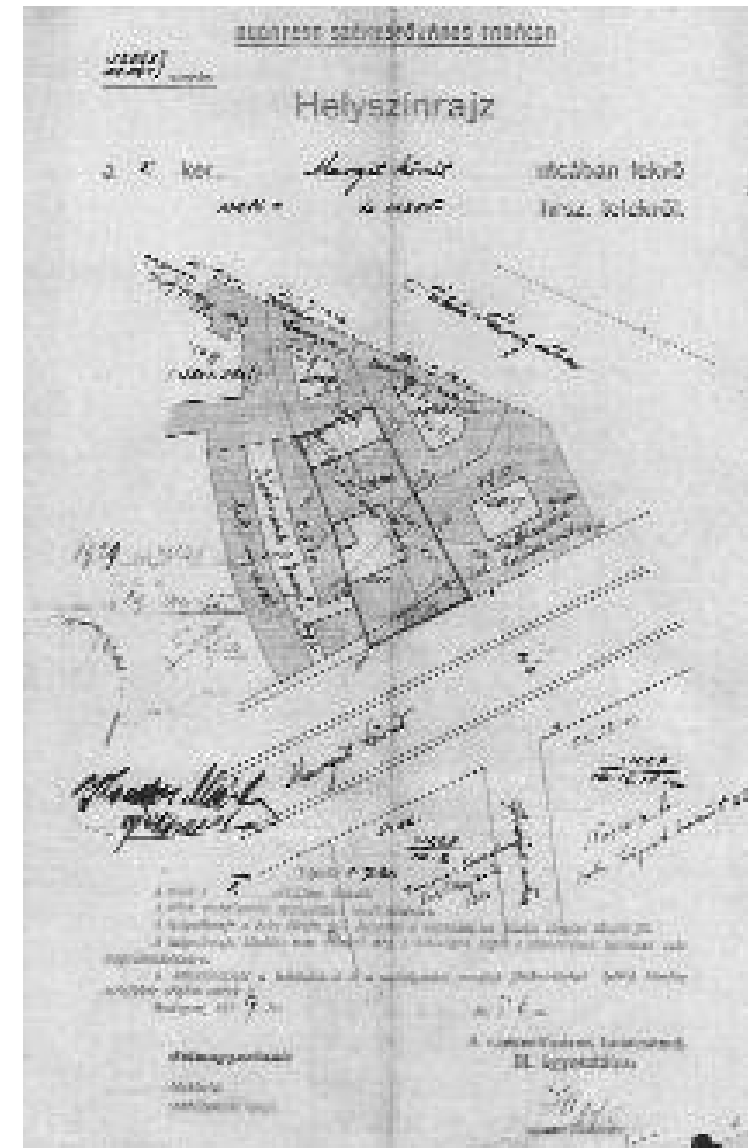

Margit körút 51–53.
helyszínrajza
1929-ből

ja készítette 1929. májusában. A második tervdokumentáció tervezője ifj. Paulheim Ferenc műépítész, aki egyben az építető is. Az épület 1932-ben készült el, Weninger Ferenc kivitelezésében. Minkét terven hatszintes épületet látunk, az utcafronton üzletsorral. Az első elképzelés szerint szintenként három kétszoba-hallos (kb. 90 m²-es) utcai lakás, és három udvari lakás: egy egyszobás (35 m²-es) és két kétszoba-hallos (100 m²-es) lakás készült volna. A földszinten, az utcai üzletsor mellett, az udvaron (ugyanazokkal a méretekkkel, mint feljebb) négy lakást és egy 29 m²-es házmesteri lakást is elképzelték. Az alaprajzokon megadott méretek alapján összesen mintegy 3330 m² bérelhető lakóterületet, plusz 100 m²-en öt üzlethelyiséget alakíthattak volna ki.

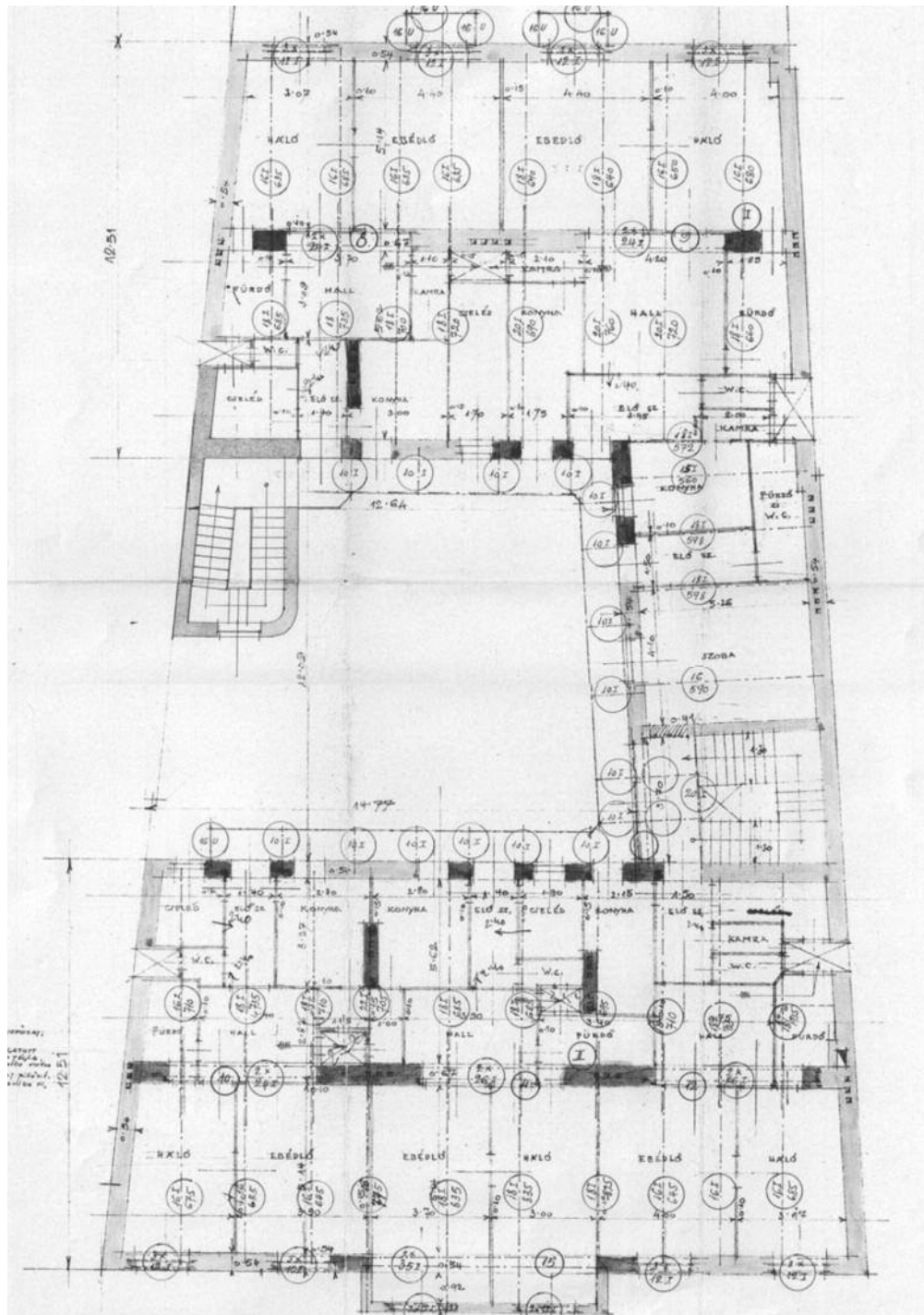
A második tervrajz szerint a telek kisebb területét építették volna be. Itt az utcai

Margitkr. 51–53.
helyszínrajza
1931-ből

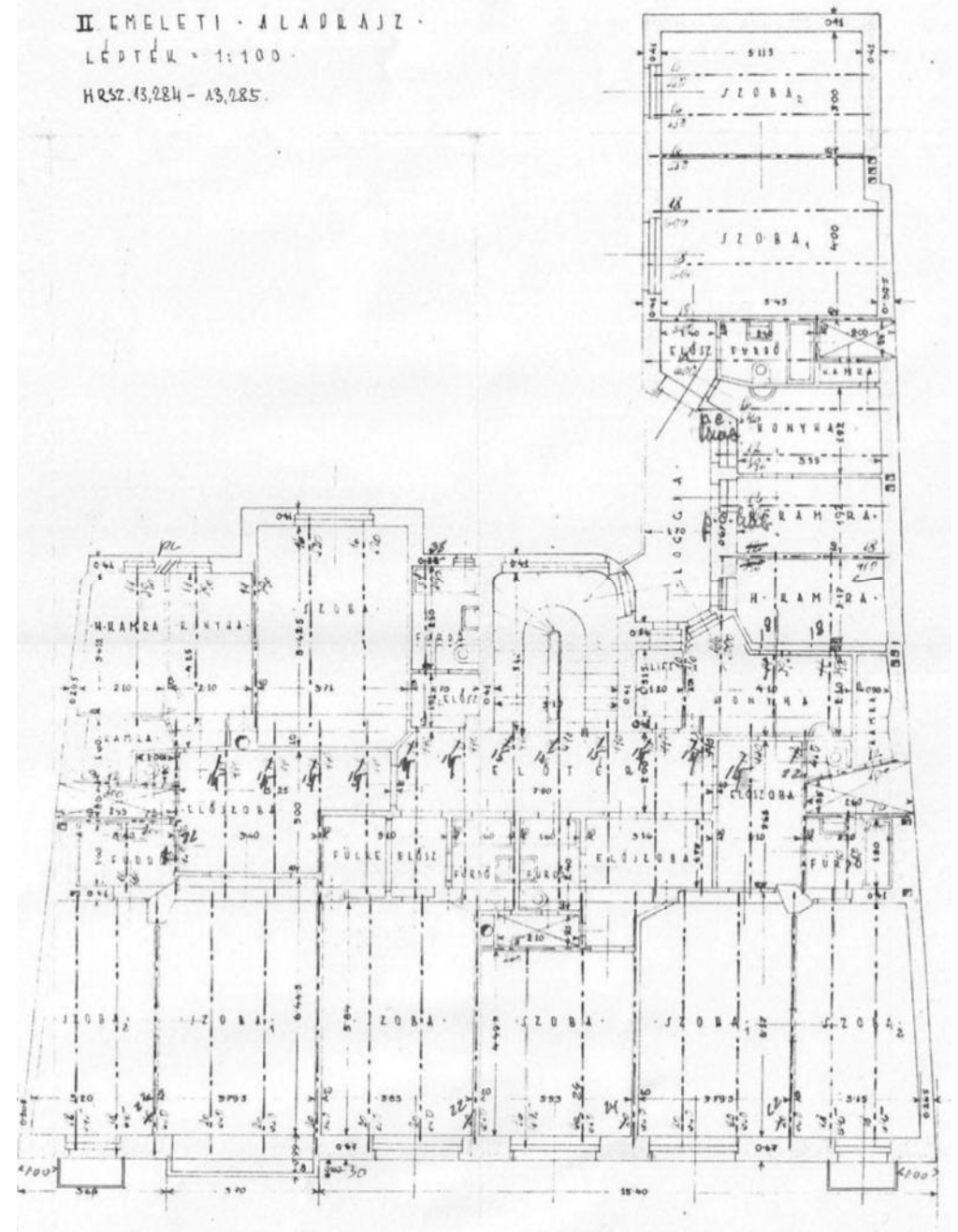

fronton már nem három, hanem négy lakás kapott helyet, két egyszobás (50 m²-es), egy kétszoba-hallos (100 m²-es) és egy kétszobás (75 m²-es); az udvaron a korábbi három helyett mindössze két lakás, egy kétszobás (55 m²-es) és egy egyszobás (35 m²-es) került kialakításra. A földszinten hasonló méretben találunk utcai üzlethelyiséget, az udvar irányában pedig négy kislakást: két garzont (25 m²-es), egy kétszobás lakást (55 m²-es), majd a második terven is egy 29 m²-es házmesteri lakást. A modern bérház tervrajzain rendre áthúzott, végül megvalósult hetedik emeleti manzárd rész további két kétszobás, tetőteraszos (80 m²-es) lakást és egy udvari garzont (25 m²) tartalmazott. A megvalósult bérházban nagyjából 2560 m² lakóterület volt bérebe adható és mint az első terveken, 100 m² üzlethelyiség volt.

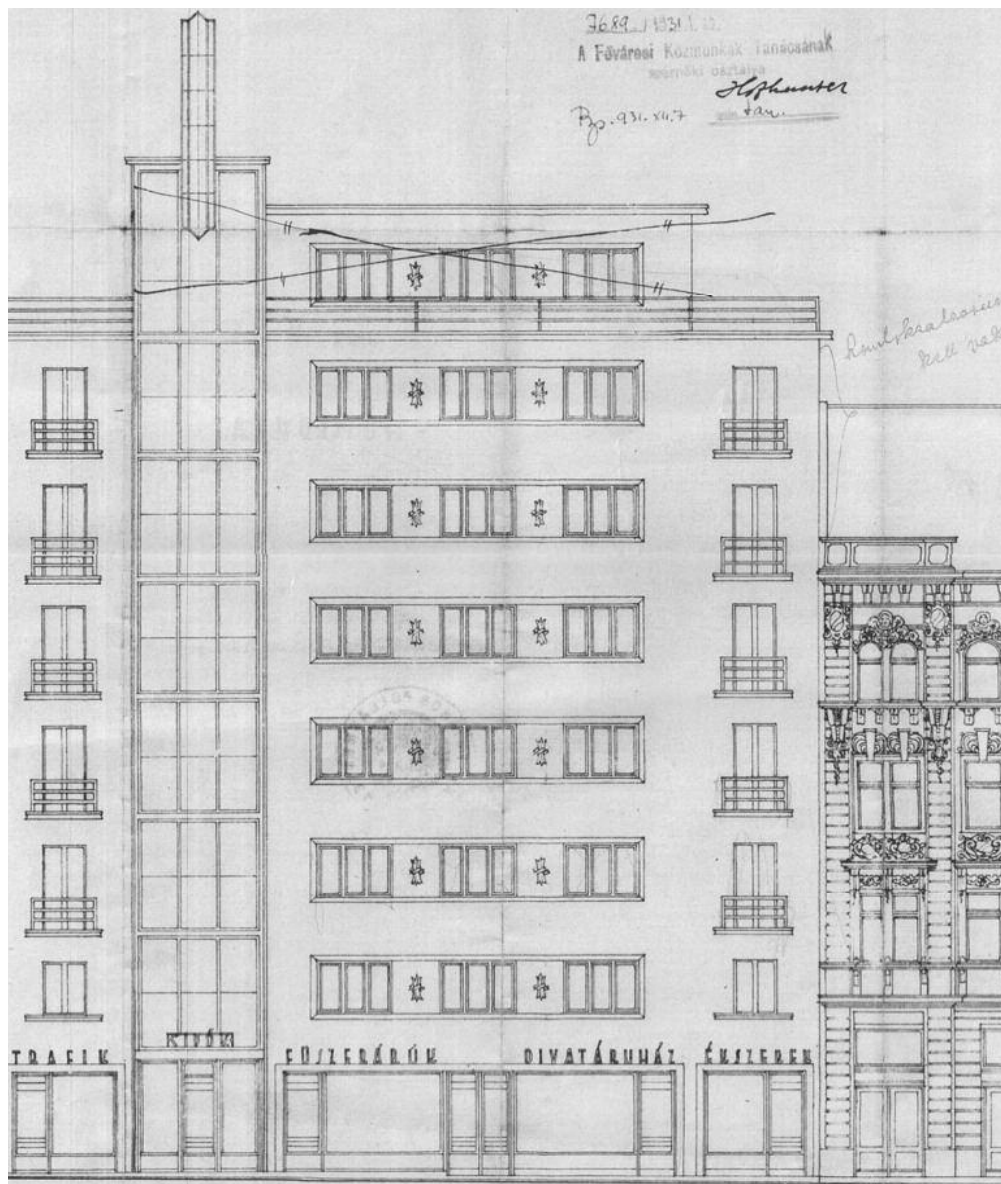

Margit körút 51-53. II. emelet alaprajza 1929-ből

Margit körút 51-53. helyszínrajza 1931-ből

Margit körút 51–53. homlokzati terve 1931-ből

Vessünk egy pillantást az utcai és az udvari lakásoknak a két épülettervben előirányzott arányára. A korábbi elképzelés szerint közel 1710 m², azaz a bérlakások területének 48%-a lett volna udvari tájolású, a megvalósult épületben ez az arány azonban 26%-ot tett ki csupán (674 m²). Nehéz megmondani, hogy behozta-e az elveszített m²-ek értékét a kisebb, nagyrészt azonban világosabb lakások tényleges bére; az viszont biztos, hogy az 1930-as évek elején a kisebb, ám jó minőségű lakásokra volt inkább fizetőképesebb kereslet, szemben a sötét, 90–100 m²-es az udvari otthonokkal.

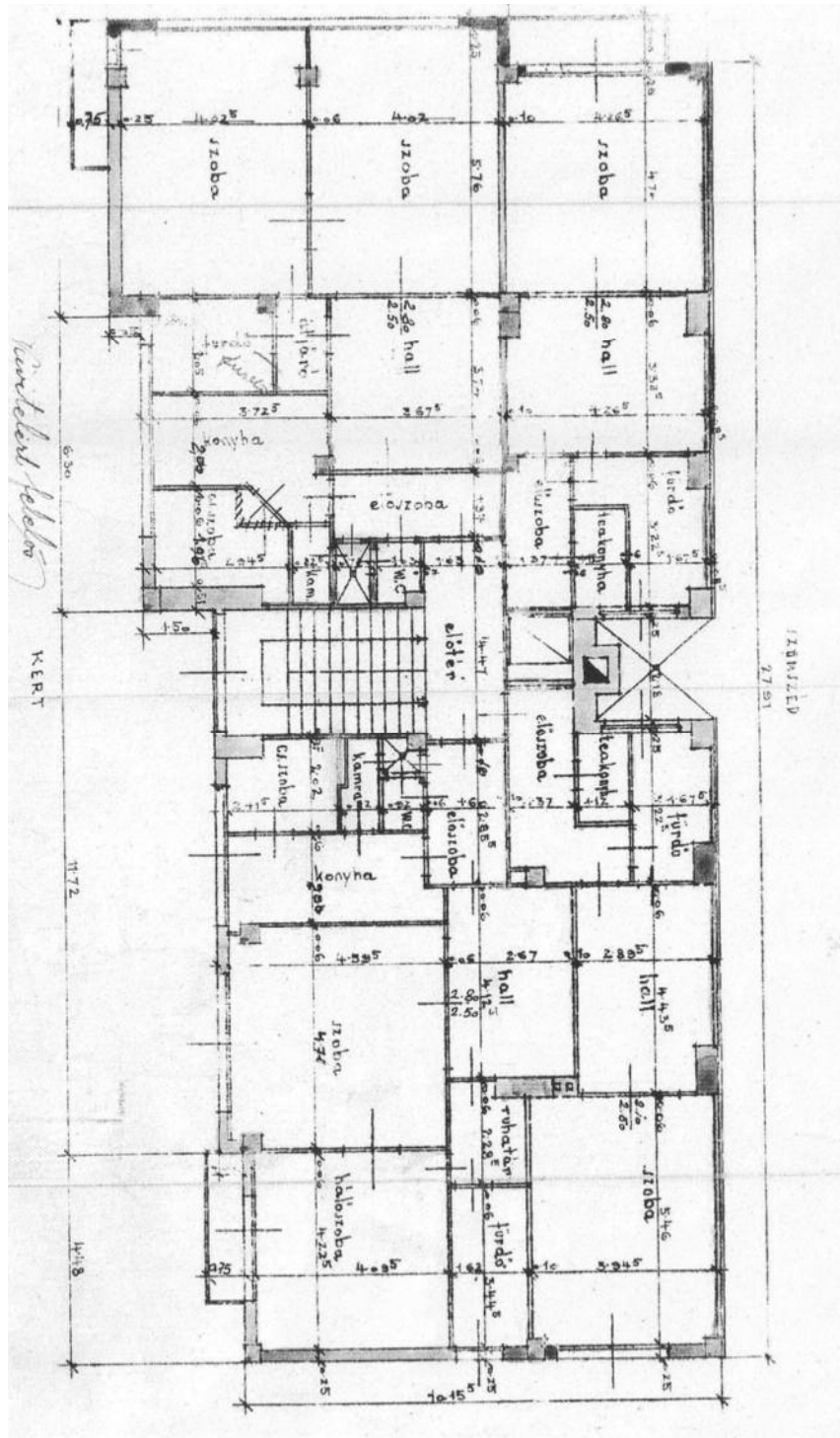
A Margit körút 51–53. utcai frontján található nagy alapterületű lakásokat egyedi megoldással tették még vonzóbbá. Egy, az első emelettől induló acélszerkezetű üveg-tornyot illesztettek a homlokzatba, amely „eredetileg a hetedik emelet fölé nyúlt egy szinttel, és a nagy lakások télikertjeként szolgált. Legfelső szintjét merőleges síkban világító üveghasáb szelte át.”²⁵ A tetőtornyot, miután megsérült a háborúban, utóbb nem állították helyre.

A lakásívek alapján rekonstruálhatók a lakbérek.²⁶ A ház legjobb minőségű kétszoba-hallos utcai lakásaiért 1400 pengőt kellett fizetni minden szinten, az utcai kétszobás lakásokért 1250 pengőt kértek, az ugyanerre néző egyszobás otthonok pedig 800–830 pengőbe kerültek; az egyszobás udvari lakások ára 700–800 pengő, a kétszobásaké 1000–1100 pengő. A földszinten 420 pengőt kértek a legrosszabb fekvésű kis garzonért, de 1050-et a kétszobás lakásért. A házmesterlakás 600 pengőt kostált (ez a mintában szereplő 22 házmesteri lakás közül, kifejezetten magas bérűnek számított, hiszen e foglalkozási kategóriában 379 pengő volt a lakások átlagbére).

ZSUGORODÓ LAKÁSMÉRET AZ ATTILA UTCÁBAN

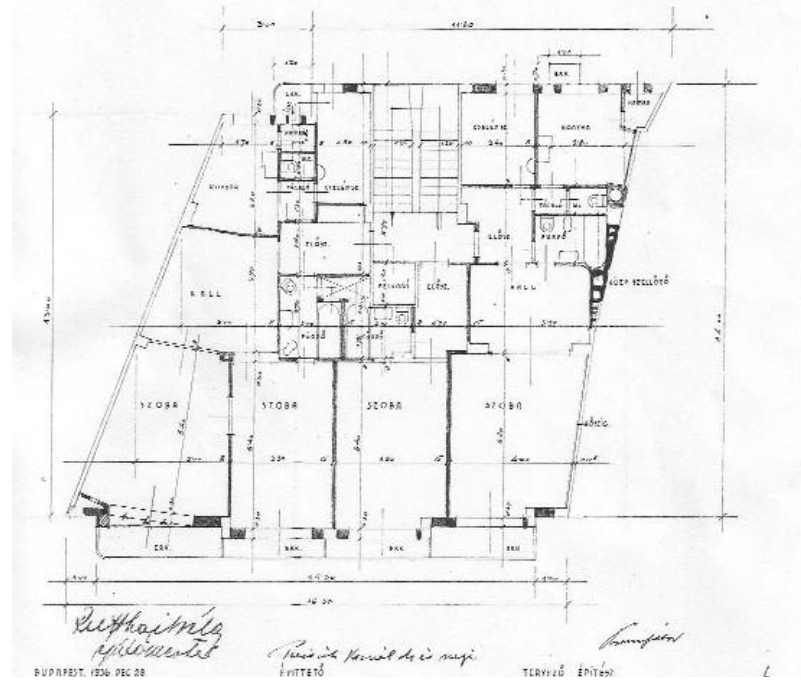
Az építési tervekől,²⁷ időben egymás után két, néha három variáció is készült szinte minden egyes ház esetében. Nyomon követhető rajzuk az eredeti két- és háromszobás lakások aprózódása és az egyszoba-hallos otthonok, illetve a garzonlakások szaporodása. A második/harmadik tervezésnél előszeretettel csíptek le az egyébként is apró cselédszobák méretéből (kicentizve a törvény szerint előírt 6 m²-es alapterületet), és vettek el a házfelügyelői/segédházfelügyelői lakásokból (gyakran áldozatul esett továbbá a lakáshoz tervezett saját wc és maradt helyette a közös illemhely), illetve felosztották, vagy szűkebbre szabták a néhány megmaradt két-háromszobás lakást. A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy cselédszobák esetén néha a minimálisan megkövetelt méretnél kisebb cellákra is meg lehetett az engedélyt szerezni.

Példa rá a következő eset is. Az Attila utca 89. számú épület építési engedélyeztetése során Székesfőváros Polgármestere 1934 elején nem hagyta jóvá az épület módosított tervrajzait „...mert a cselédszobák, melyekre a módosítás vonatkozik, a bemutatott módosítási tervben ismét nem érik el a szabályzat szerinti legkisebb 6 m²-nyi méretet.” Az építetető, Fenyő Györgyné Hatvany Viola, 1934. március 21-én fellebbezést nyújtott be a Fővárosi Közmunkák Tanácsához, ebben írja: „Szabadjon rámutatnom arra, hogy ezek a helységek kivétel nélkül déli fekvésűek, nem udvarra, vagy világító-udvarra, hanem kertre nyílnak, szellőztetésük és világítottságuk tehát kifogástalan. A szükséges bútorok elhelyezésére pedig a helységek méretei kényelmes lehetőséget nyújtanak, mert ezek elhelyezése után is marad elegendő hely, hogy ezeket a tárgyakat kényelmesen használni is lehessen.” A meggyőzőnek ható érvelés hatására a Közmunkák Tanácsa másodfokon rábólintott a módosított építési tervekre. Részlet az engedélyezés indoklásából: „Az ügyet vizsgálat tárgyává téve megállapítottuk, hogy a szóban forgó cselédszobák délfelé utcára nyíló ablakokon át bőszeges, közvetlen világítást és szellőzést nyernek. Alapterületük ugyan a megengedett alatt marad, azonban a konyhával közös légtér teremtése a közfálnak 2,6 m magasságig

Attila utca 89., II. emelet alaprajza

NAGYS Dr PREISICH KORNÉL ÉS NEJE BÉRHÁZÉPÍTKEZÉSE, BR. II. MARGIT KÖR. 65.
 Fővárosi Önkormányzat
 MÉRNÖKI IRODA
 TERVTERÁRÁNAK példánya
 M. T. MELET 1:100. 132/78 UJ IRSZ.

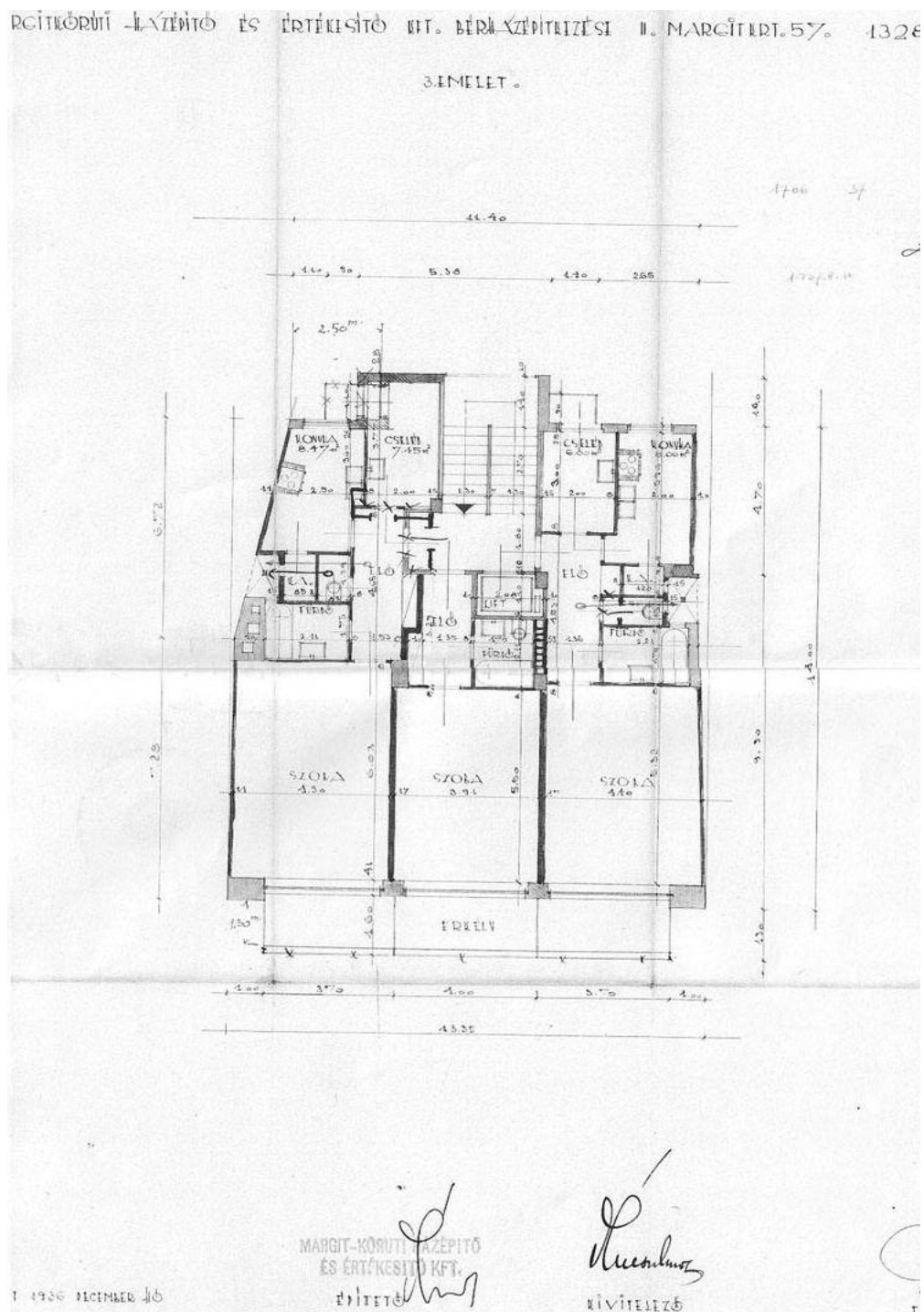

Margit körút 65., III. emelet alaprajza

való lebontása árán életbiztonsági szempontból nem bizonyulnak célszerűnek, a konyhában alkalmazott gáztűzhelyek miatt. Lévé az épületben központi fűtés és melegvíz-szolgáltatás, a cselédszobák és a fürdőszobák kicsiny volta nem akadályozza meg azok fűthetését és veszélytelen használatát.”²⁸

III. A FŐBÉRLŐK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

A népszámlálás lakásívei a bérlakások felszereltsége, műszaki színvonala mellett a lakásban tartózkodó összes lakó részletes személyes adatait is felölelték.²⁹ Az adatok bősége megengedi, hogy összehasonlított végezzek az I. és II. kerület főbérőire vonatkozó 1930-as népszámlálás statisztikai adataival,³⁰ továbbá és az 1941-es teljes kerületi népességre vonatkozó néhány adattal. Az 1930-as népszámlálás felhasználásakor figyelembe kell venni, hogy Budapest kerülethatárai 1930-ban megváltoztak. A Statisztikai Hivatal az új és a régi közigazgatási határok szerinti adatokat egyaránt közölte, az előbbieket veszem át, mivel a szűken vett I. kerületi adatok relevánsabbak ez esetben. A II. kerület esetében – hasonló megfontolásból – a belterületekre vonatkozó számokat használjuk.

Margit körút 57., III. emelet alaprajza

A lakásívek feldolgozása során kiderül, hogy az Attila úti és a Margit körüti népesség társadalm szerkezeti mutatói hasonlóak egymáshoz, emiatt érdemes az adatokat két almintára osztva értelmezni. Egyik almintába hét Attila utcai ház és a Krisztina körüti épület a másikba nyolc Margit körüti bérház kerül. Fontos különbség közöttük, hogy az Attila utcai mintában (kivéve a Krisztina körüti házat) magukban álló épületeket találunk, a Margit körúton azonban egymáshoz épített bérházak szerepelnek. Összesen 405 lakás kérdőíveit dolgoztuk fel (191-et az Attila utcából/ Krisztina körütről, 214-et a Margit körütről).

A kérdőívek a lakásokban tartózkodó összes lakó adatait tartalmazzák, közülük legrészletesebben a főbérlők, és némely vonatkozásban a cselédek, albérlők/ ágybérlők válaszait értékeltük ki. Egyrészt az anyag gazdagsága miatt, másrészt azért nem foglalkoztam a családtagok társadalomtörténeti feldolgozásával, mert az összehasonlító forrásokban (az 1930-as népszámlálásban) is kizárólag a főbérlőkre vonatkozó adatok állnak rendelkezésre. Kivételt képeznek azok az alcsoportok (például az elváltak), amelyek elembeli száma csekély, valamint azoknak a főbérlőkkel együtt élők, akik fontos plusz információkat jelentenek számunkra.

A főbérlők társadalmi státuszát döntően meghatározó tényezőknek tekintem a lakás nagyságot (szobaszám), a foglalkozási szerkezetet, a laktörténet, a cselédtartást, és az albérlő- és ágybérlet tartást. E mellett vizsgáltam még a bérlet felekezeti összetételét, családi állapotát, illetve, hogy milyen arányban voltak jelen közöttük budapesti és nem budapesti születésűek.

A lakások mérete (szobaszám). A lakásíveken tételesen felsorolták a „bérlemény részeit”, majd külön rovatban megadták a „szobák számát”, valamint a „lakóhelyiségek számát” is. A szobák számánál gyanúsán sok a három-négy-öt szobás bérlemény, amit az magyaráz, hogy a lekérdezések során a cselédszobákat és a hallokat a szobákhoz számolták. Szádeczky-Kardoss Tibor az 1930-as lakásstatistikájában ugyanakkor szigorúan csak a lakószobákat tekinti szobának (a cselédszobákat a mellékhelyiségekhez sorolja). Az összehasonlíthatóság miatt az 1930-as értelmezés mellett maradok, bár külön rögzíttem a hallokat is.

Szádeczky elválasztja egymástól az 1921 és 1930 között, illetve a korábban épült házakat. Számunkra az 1921 utáni új épületek adatai mérvadóbbak, mint a teljes budapesti lakásállomány arányszámai. A szobaszám általános vizsgálatánál mintámat ezekkel a számokkal vetem tehát össze. Nem tüntetem fel a táblázatokban a „konyhából álló lakásokat”, mert az 1941-es népszámlálási íveken ilyen lakás nem található, az 1921 és 1930 között épült bérlakások esetében pedig 0,01% volt csupán az arányuk.

Az 1920-as években és az 1930-as években épült házak két különböző lakástípust nehéz összevetni egymással a modern bérházakban kedvelt, korábban ismeretlen hallok miatt. Így is kiderül, hogy a harmincas években is megmaradt a kis szobaszámú lakások népszerűsége. Ha a korábbi épületek egyszobás (50%) és a későbbi bérházak teljes mintájának egyszoba/egyszoba-hallos (együtt 44,4%), illetve kétszobás (29,7%) és kétszoba/kétszoba-hallos (együtt 36,8%), háromszobás (14,2%) és háromszoba, háromszoba/hallos (együtt 17,3%) lakásainak az összesített adatait egymás mellé helyezzük, nem tapasztalunk nagy eltérést.

1. táblázat.

Lakásnagyság (szobaszám) az 1921 és 1930 között épült budapesti házakban (1930)

1 szoba	2 szoba	3 szoba	4 szoba	5 szoba	6-7-8 szoba	egyéb	összesen
51%	29,7%	14,2%	3,9%	0,1%	0,02%	0,015%	100%
10914	6365	3045	831	202	53	32	21442

2. táblázat.

Lakásnagyság (szobaszám) a két alminta és a teljes minta (az 1932 és 1937 között épült házaiban (1941)

	Margit körút	Attila utca	Teljes minta
1 szoba	40%	27,7%	34%
1 szoba-hall	7,9%	13,1%	10,4%
2 szoba	9,8%	6,8%	8,4%
2-szoba-hall	28,5%	28,3%	28,4%
3 szoba	2,8%	5,75%	4,2%
3 szoba-hall	9,81%	16,75%	13,1%
4 szoba-hall	0,09%	0,05%	0,7%
4 szoba-2 hall	—	0,05%	0,25%
5 szoba	—	0,05%	0,25%
7 szoba	0,05%	—	0,25%
összesen, 100%	214	191	405

A harmincas évekbeli mintán belül, az egyszobás kategóriában a hall nélküli kisebb otthonok (főként garzonok) az elterjedtebbek, a két- és háromszobás kategóriáknál azonban a hallos, tehát nagyobb bérlemények a gyakoribbak. Amíg a húszas években épült házak közel 4%-a állt négy- vagy annál több szobából, addig a mintánkban szereplő épületek között egy kivétellel³¹ háromszoba-hall a legnagyobb eredeti lakásméret; a táblázatban szereplő nagyobb lakásokat, jellemzően, két bérlemény későbbi egybenyitásával alakítják majd ki.

A garzonlakás újdonságnak számít a korban, melynek a megítélése is felemás, hiszen a középosztályi elszegényedés biztos jele. A 30 m²-re visszaszoruló házaspárok gyermekvállalásának akadályaként mint afféle „nemzetgyilkos”³² lakástípus bukkan fel a korabeli közbeszédben. Ugyanakkor Granasztói Pál is mint a modern puritán életvitel megtestesítőjét említi a garzont visszaemlékezésében.³³

Összefoglalva, a Margit körút jellemző lakástípusai az egyszobás és a kétszoba-hallos otthonok, az Attila utcában mellettük hangsúlyos szerepet kapnak még a háromszoba-hallos (16,75% az arányuk) bérlemények is.

A főbérleti foglalkozási megoszlása. Az egyik legnagyobb nehézséget a foglalkozási kategóriák meghatározása jelenti. Az 1941-es népszámlálási ívek előlapján „foglalkozásának megjelölése”, illetve „foglalkozási viszonya” címszavak alatt kellett megadni a főbérleti foglalkozását. Első esetben mindenki részletesen beszámolt hivatásáról, például ilyen módon: „székesfővárosi polgári iskolai rendes tanár”, vagy

„magyar királyi hadiüzemi megbízott, üzemi titkár”. A másik kockában a megadott néhány általános kategóriában kellett az illetőnek elhelyezni magát, mint „önálló”, „alkalmazott”, vagy „tisztviselő”.

A túl részletes, vagy a túlzottan leegyszerűsített foglalkozási meghatározások egyike sem teszi lehetővé a mintabeli foglalkozások helyes társadalomszerkezeti megragadását. Segít azonban ebben a helyzetben az íveken fellelt utólagos kézi kódolás, amely az 1942-es *Statistikai Évkönyv*ben publikált,³⁴ 1941-ben felvett népszámlálási adatok 16-os kategóriarendszerének felel meg.³⁵ A kódolást iránymutatónak tekintem, még ha nem veszem át teljes egészében, mert számos gyenge pontja is van, továbbá azért sem, mert mintám társadalmi főleg középosztályi jellegű, és nem fog át olyan széles társadalmi spektrumot, mint maga a népszámlálás. Ugyanez áll az 1930-as népszámlálás során használt 20-as kategorizálásra is.

Az 1930-as és az 1941-es népszámlálás főbérletre vonatkozó statisztikai adatainak a kerületi számsorait hasonlítom össze a mintámban szereplő (szintén az 1941-es népszámlálásból származó) főbérleti adatokkal. Alább felsorolom mind az 1930-ban, mind pedig az 1941-ben használt foglalkozásszerkezeteket, majd a saját mintámra elkészített 13 foglalkozási kategóriát is bemutatom.

Az 1930-as népszámlálás során négy alrendszerbe csoportosították a húsz kategóriát: Munkások és egyéb segédszemélyzet (a.), önálló gazdasági foglalkozást űzők (b.), értelmiség (c.), illetve egyéb és ismeretlen (d.).

a.) – Munkások – Házfelügyelők, segédházfelügyelők, – Közszolgálati altisztek – Katonai és csendőraltisztok – Kereskedelmi alkalmazottak

b.) – Földbirtokosok – Kertészek, földművesek – Iparosok – Kereskedők – Piaci és utcai árusok – Közlekedési vállalkozók

c.) – Magántisztviselők – Köztisztviselők – Katonatisztok – Szabadfoglalkozásúak – Nyugdíjasok, Vagyonukból élők

d.) – Háztartásbeliek, magánzók – Gyámoltásból élők – Egyéb foglalkozásúak – Ismeretlen

1941-es mintára használt, Statisztikai Hivatal kategóriái: – Földbirtokos és bérlő – Önálló iparos – Önálló kereskedő – Kofa, piaci és utcai árus – Önálló közlekedési vállalkozó – Szabadfoglalkozású (értelmiségi) – Tőkepénzes, háztulajdonos – Magántisztviselő – Köztisztviselő – Nyugdíjas (özvegyi nyugdíjas) tisztviselő – Mezőgazdasági munkás – Bánya- és iparforgalmi munkás – Kereskedői üzleti (elárúsító) személyzet – Közszolgálati, rendőri, közlekedési, pénzügyi és vállalati altiszt – Nyugdíjas (nyugbérés) segédszemélyzet (özvegyi nyugdíjas és nyugbérés is) – Egyéb és ismeretlen foglalkozású

Mindkét osztályozási rendszerben szerepelnek munkások és altisztek: 1930-ban úgy nevezik őket, mint „munkások”, illetve „közszolgálati altisztek”, „katonai és csendőraltisztok”; 1941-ben pedig „mezőgazdasági munkás”, „bánya- és iparforgalmi munkás”, illetve „közszolgálati, rendőri, közlekedési, pénzügyi és vállalati altiszt” címkékkel látják el őket. Ezt a két foglalkozási kategóriát nem használtam végül, mert mintám ide tartozó főbérleti teljes egészében lefedik az (1930-ban még külön jegyzett) házmesteri/segédházmesteri népességet.

A nyugdíjasok, háztartásbeliek/eltartottak, és magánzók csoportjaira is több különféle, egyúttal homályos címkét aggatnak a két osztályozási rendszerben. 1930-ban „nyugdíjasok, vagyonukból élők”, „háztartásbeliek, magánzók”, és „gyámolításból élők”, 1941-ben „tőkepénzes, háztulajdonos”, „nyugdíjas tisztviselő”, „nyugdíjas segédszemélyzet” meghatározások szerepelnek. Számomra a nyugdíjas, háztartásbeli/eltartott, magánzó kategóriák a legértelmezhetőbbek.

Az utólagos kódolást végző hivatalnokok számára is gyakran gondot okozott a szabadfoglalkozásúak pontos elhelyezése, akik sok esetben, az „egyéb és ismeretlen foglalkozási” kategóriában kötöttek ki mint pl. a „magán nyelvtanárok”, a „műfordítók”. Nehézséget jelentett időnként a magántisztviselő és a szabadfoglalkozású közti különbségtétel is, így az orvosoknál is felmerült ez a probléma.

Az egyéb/ismeretlen kategóriát, a hivatali kódolás esetén azért is használhatták oly sűrűn, mert a főbérelő nem talált testére szabott kategóriát. Mintám főbérelői kapcsán a szabadfoglalkozásúak mellett, jelentős számú háztartásbelit, eltartottat horgásztam ki ebből a meghatározatlan társaságból. Árukkodó adat, hogy amíg az 1930-as népszámlálás Budapest teljes népességéből a főbérelőknél csak 1,47%-át sorolta az egyéb és ismeretlen kategóriába, addig 1941-ben már közel a tizedét (9,92%) (Bp) és mind az I., mind a II. kerületben hasonlóan magas ez az arány.³⁶

1941-es mintára kialakított foglalkozási kategóriák: – Házfelügyelő, segédházfelügyelő – Kereskedelmi alkalmazott – Földbirtokos – Önálló kisiparos – Önálló kereskedő – Magántisztviselő – Köztisztviselő – Szabadfoglalkozású – Nyugdíjas – Magánzó – Háztartásbeli/eltartott – Egyéb – Ismeretlen

Mintám legmeghatározóbb csoportjai ezek szerint: a magántisztviselők, a köztisztviselők, a szabadfoglalkozásúak és a nyugdíjasok.

3. táblázat. Főbérők foglalkozása 1930

	Magántisztviselő	Köztisztviselő	Szabadfoglalkozású	Nyugdíjas/vagyonából él.
I. ker.	12,68%	15,15%	15,15%	21,97%
II. ker. b.	15,62%	15,55%	4,15%	19,7%

4. táblázat. Főbérők foglalkozása 1941 (Statistikai Évkönyv, 1942 alapján)

	Magántisztviselő	Köztisztviselő	Szabadfoglalkozású	Nyugdíjas/vagyonából él.
I. ker.	14,23%	21%	3,82%	19,7%
II. ker. b.	14,8%	19,88%	4,55%	17,82%

A mintában szereplő főbérők a magántisztviselők és a szabadfoglalkozásúak jelenléti arányában tér el érdemben a kerületi főbérők társadalmi összetételétől. A Margit körút házaiban például nem ritka a 30% fölötti magántisztviselői és a 15–20% közötti szabadfoglalkozású főbérői arány. Az Attila utcai bérházakban viszont magasabb a köztisztviselői jelenlét.

5. táblázat. Főbérők foglalkozása 1941

	Magántisztviselő	Köztisztviselő	Szabadfoglalkozású	Nyugdíjas
Teljes minta	23,46%	20%	10,86%	19,37%
Attila utca	19,37%	22,51%	8,9%	23,04%
Margit körút	27,1%	17,76%	12,62%	15,42%

A vizsgált bérházak „új népességében” továbbra is markáns a köztisztviselői és nyugdíjas jelenlét, ugyanakkor feltűnően megszaporodott itt a magántisztviselői réteg és a szabadpályás értelmiség. Rajtuk kívül a házfelügyelők (a főbérők 5,43%-a), a magánzók (4,69%), valamint a háztartásbeliek és eltartottak (3,95%) említhetők még.

A lakbérek. A főbérők társadalmi állását a lakbérek foglalkozási osztályonként

6. táblázat.

Főbérők lakbérkategóriák és a foglalkozás szerint a teljes mintában. (1941 saját minta)

Lakbér ka.	földbirtkos	házfelügyelő	háztartásbeli/eltartott	ismeretlen	kereskedelmi személyzet	köztisztviselő	magán-tisztviselő	magánzó	nyugdíjas	önálló iparos	önálló kereskedő	szabad-foglalkozású	végösszeg
- 200	0,0%	0,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
201-300	0,0%	40,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	2,3%
301-400	0,0%	14,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,7%
401-500	0,0%	18,2%	0,0%	0,0%	0,0%	1,2%	0,0%	0,0%	0,0%	10,0%	0,0%	0,0%	1,0%
501-600	0,0%	0,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	2,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,0%
601-800	0,0%	4,5%	0,7%	0,0%	12,5%	10,3%	5,2%	5,4%	4,0%	10,0%	11,5%	4,7%	0,0%
801-1000	0,0%	0,0%	20,7%	0,0%	0,0%	10,0%	15,0%	10,5%	14,4%	10,0%	7,7%	10,4%	14,3%
1001-1200	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	17,5%	10,3%	10,7%	10,5%	15,0%	10,0%	15,4%	11,0%	14,4%
1201-1400	0,0%	0,0%	14,4%	0,0%	25,0%	18,1%	15,0%	5,4%	10,0%	10,0%	10,2%	14,0%	10,0%
1401-1600	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	12,5%	18,1%	12,5%	10,5%	18,2%	20,0%	4,8%	20,0%	14,1%
1601-1800	0,0%	0,0%	20,7%	0,0%	12,5%	0,0%	0,4%	10,3%	18,2%	0,0%	20,0%	11,0%	14,0%
1801-2000	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	4,8%	4,2%	15,3%	0,5%	0,0%	7,7%	7,0%	5,4%
2001-2400	0,0%	0,0%	0,7%	0,0%	0,0%	7,2%	14,5%	5,4%	0,5%	0,0%	4,8%	0,4%	7,7%
2401-3000	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,2%	1,0%	0,0%	0,0%	10,0%	0,0%	2,4%	1,0%
3001- ismeretlen	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	2,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,7%
végösszeg	30,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

vizsgálva tovább pontosíthatjuk. A kérdőíveken szereplő lakbéreknel két összeget, a lakásért szedett alacsonyabb, illetve a központi fűtésért/melegvízért kért (a lakbér általában 25–30%-át kitevő) plusz díjat találjuk. A lakbérkategóriák tekintetében Szádeczky-Kardoss Tibor osztályozását vettem.³⁷

A köztisztviselők háromnegyede a 600 és 1600 pengő között lakbért fizetett, jól lehet 1930-ban a fővárosi köztisztviselők 57,2%-a³⁸ lakott ilyen bérű otthonban. A Margit körúton és az Attila úton jellemzően nem éltek tehát kistisztviselők. Hasonló a helyzet a magántisztviselőkkel is, akik 60%-a 800 és 1600 pengő közötti lakbért fizetett, sőt 13,5%-uk ennél is többet, ami felülmúlta a foglalkozási csoport egészére jellemző mértéket. 1941-ben is ugyanez volt a helyzet. Hasonló megállapítást tehetünk a nyugdíjasokra vonatkozóan is, a szabadfoglalkozású bérők ellenben valamivel alacsonyabb bérű lakásokat tartottak fenn itt, mint Budapesten általában.

Az Attila utcai főbérletek lakbéréi (800 és 2400 pengő között mozogtak) jóval ma-

gasabbak a Margit körútiaknál (600 és 1800 pengő közöttiek), ami újfent arra utal, hogy az Attila utcának markánsabban köztisztviselői volt a társadalmi arculata a Margit körútihoz képest.

Cselédtartás, al- és ágybérlek. A minta 405 lakásában 159 cseléd szolgált, vagyis a főbérlek 39%-a tartott háztartási alkalmazottat. Négy háztartásban volt csupán két cseléd, és egyben, három, a többiben minden cseléd volt foglalkoztatva. A köztisztviselő főbérlek háztartásainak 43,3%-ában tartottak cselédet, a Margit körúton azonban csak 35%-ukban, az Attila utcán ellenben 51,16%-ukban. A magántisztviselő főbérlek otthonok valamivel több mint a harmada volt cselédes, végül a szabadfoglalkozásúak közel 40%-a, a nyugdíjasok 36,3%-a tartottat alkalmazottat.

1930-hoz képest, amikor 60,5%-os volt a cselédtartás aránya a teljes itt érintett népességben, 1941-re jelentősen visszaesett ez az arány. Az Attila utcai köztisztviselők körében gyakoribb cselédtartás és a már szerényebb lakbért fizető Attila úti magántisztviselők cselédes háztartásainak a sűrűbb volta is jelzi, hogy az itt élők számára jóval fontosabb a középosztályi életmód látszatának a megőrzése, mint a Margit körútiaknak.³⁹

„Az 1925. évi részleges statisztikai felmérés értelmében a lakások 11,5 százalékában, az 1930. évi immár teljes körű felvétel szerint a lakások 13,8 százalékában voltak al- és ágybérlek. Tegyük hozzá rögtön, hogy idegeneket a köztisztviselők, az értelmiség és a magántisztviselők (ebben a sorrendben) csak ritkán fogadtak lakásukba...”⁴⁰ A megállapítást jól igazolja, hogy vizsgált mintám mindössze 16 háztartásában éltek albérlek, a számuk 22. Nem jellemző tehát a város e részében az albérletartás és ha elő is fordul helyel-közel, akkor az inkább a magántisztviselő bérleményeket, valamint a Margit körúton lakókat jellemzi inkább.

Felekezeti tagoltság. Belbuda hagyományosan a keresztény középosztály lakóhelyének számít a korban, ahol elhanyagolható a zsidó népesség. A minta népességében ellenben több a zsidó, mint 1930-ban a teljes I. és II. kerületben.⁴¹

„A második világháború küszöbére érve, már a zsidótörvények által sújtva egyre kikapinthatóbb az összehúzóódás. Budáról mindenhol, a Ferencvárosból és nagyrészt a Józsefvárosból is eltűntek a 20%-nyi zsidó lakosságot fölülmúló alkerületek, hasonlóképpen a Belvárosból.”⁴² Zeke Gyula kijelentése nehezen cáfolható, mivel teljes adatbázissal egy-egy alkerületnél kisebb területre nézve rendelkezem csupán. A kutató Margit körúti házak főbérlek népességére nem áll ugyanakkor ezen állítólagos 20%-os határérték.

Családi állapot. További érdekes jelenség az elvált főbérlek szokatlanul magas aránya az itt élők körében.

7. táblázat. Főbérlek felekezete 1930

	Róm.kat.	Ág.evang.	Reform.	izraelita	egyéb
Budapest	57,1%	5,4%	11,7%	23,6%	2,2%
I.ker.	70,9%	7,5%	11,2%	7,7%	2,7%
II.ker.b.	65,2%	7,1%	11,5%	14%	2,2%

8. táblázat. Főbérlek felekezete 1941

	Róm.kat.	Evang.	Reform.	izraelita	egyéb
Attila u. (I.ker.)	61,3%	12%	13,1%	11%	2,6%
Margit krt. (II.ker.)	54,7%	6,5%	14,5%	20,6%	3,7%

9. táblázat. Izraelita főbérlek 1941

	Izraelita (önbevallás)	Izraelita (önbevallás+hatósági minősítés)
Attila u. (I.ker.)	10,99%	15,71%
Margit krt. (II.ker.)	20,56%	29,91%

10. táblázat. Főbérlek családi állapota (1930-as népszámlálás⁴³)

	Nőtlen/hajadon	házas	özvegy	elvált
I.ker.	12,2%	64,47%	20,36%	2,69%
II.ker.b.	10,36%	66,78%	19,93%	2,88%
Budapest	9,17%	70,25%	17,83%	2,66%

11. táblázat. Főbérlek családi állapota (1941-es népszámlálás)

	Nőtlen/hajadon	házas	özvegy	elvált
Attila utca (I.ker.)	13,61%	56,54%	19,37%	9,95%
Margit körút (II.ker.)	17,29%	57,94%	14,95%	7,94%

12. táblázat.

Főbérlek családi állapota-szobaszám (1941-es saját minta)

szobák	elvált	h/n	házas	Ismeretlen	özvegy	Végösszeg
1	39,5%	59,4%	25,9%	66,7%	33,8%	34,1%
1–hall	21,1%	9,4%	8,2%	0,0%	13,2%	10,4%
2	7,9%	4,7%	10,8%	0,0%	4,4%	8,4%
2–hall	26,3%	21,9%	29,7%	33,3%	30,9%	28,4%
3	5,3%	1,6%	5,2%	0,0%	2,9%	4,2%
3–hall	0,0%	3,1%	18,5%	0,0%	11,8%	13,1%
4–hall	0,0%	0,0%	0,9%	0,0%	1,5%	0,7%
4–2 hall	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,5%	0,2%
5	0,0%	0,0%	0,4%	0,0%	0,0%	0,2%
7	0,0%	0,0%	0,4%	0,0%	0,0%	0,2%
Végösszeg	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Az Attila utcai főbérlek között több mint háromszor annyi volt az elváltak számaránya (9,95%), mint az 1930-ban volt a teljes I. kerületben (2,69%); a Margit körútiak esetében két és félszeres ezen eltérés: 2,88% 1930-ban a II. kerületben, viszont 7,94%-1941-ben a Margit körúton.

A mintában oly gyakori egyszoba, egyszoba-hallos otthonokat, az elváltak 60%-a választotta lakhelyül, mely arány a hajadon/nőtlen főbérlekénél ennél is magasabb:

70%. Viszont, a másik gyakori lakásméret, a kétszoba-hall esetében sem kifejezetten alacsony az az arány: az elváltak 26,3% élt ekkora lakásokban (a házaspárok 29,7%-a, az egyedülállók 21,9%-a).

Az elváltak között nagyjából egymással egyező arányban voltak nők és férfiak, a Margit körúton azonban az elvált főbérleti között 15 a nő és csak 5 a férfi. Ezúttal is beigazolódik tehát, hogy az Attila utcai lakótársadalom hagyományosabb képet mutat, a Margit körúti viszont nagyvárosiasabb jellegű.

Fővárosban született, bevándorolt népesség. „Az 1930. évi statisztika világosan mutatja, hogy a friss bevándorlók közül átlagon felüli azok aránya, akik kislakásokat vettek bérbe; azok viszont, akik már hosszabb ideje vagy a születésüktől fogva a városban éltek, többnyire nagyobb szobaszámú lakásokban laktak.”⁴⁴

Az idézett megállapítás részben igaz a vizsgált lakóközösségekre nézve is: a legalább két éve és legfeljebb tíz éve Budapesten élő főbérleti fele egyszobás lakásban, a negyede kétszoba-hallosban élt a városnak ezen a részén. A tíz évnél régebb idő óta fővárosiaknak ugyanakkor 29%-a él egyszobás, 30%-a kétszoba-hallos bérlésben, és 15%-uk háromszoba-hallos lakást tart fenn. A budapesti születésűek ugyanakkor ennél kedvezőtlenebb lakásviszonyok között éltek ez időben: a többségük, 39%-uk egyszobás, 22%-uk 2 szoba-hallos lakást bérelt magának.

A házmesterek. A legolcsóbb és legrosszabb minőségű (udvari tájolású és földszinti) házmesterlakások lakói a hierarchia legalján helyezkedtek el. A 22 házmester (segédházmester) sem mondható ugyanakkor teljesen egyöntetűnek társadalmi téren. A munkás alkalmazású (segéd, marós, lemezlakatos) segédházmesterek 200–250 pengő lakásokban húzták meg magukat, az altszti rétegbe sorolhatók (gépkocsivezető, villamossági műszerész, autóbusszvezető) pedig 300–500 pengő lakásokban éltek.⁴⁵ Akadt ugyanakkor egy kiemelkedően magas, 750 pengő házmesteri lakás is a Margit körút 29/a.-ban, amely kétszobás (fürdőszobás) volt.

13. táblázat.

Főbérleti eloszlása szobák száma/hány éve él Budapesten (1941, saját minta)

Szobák/év	0–1 év	2–10 év	10 év felett	Bp születésű.	Végösszeg
1	2	41	63	32	138
1–hall	–	8	22	12	42
2	–	6	18	10	34
2–hall	5	22	66	22	115
3	1	1	8	7	17
3–hall	–	8	32	13	53
4–hall	–	–	2	1	3
4–2 hall	–	–	1	–	1
5	–	–	1	–	1
7	–	–	–	1	1
Végösszeg db	8	86	213	98	405
%	1,97%	21,23%	52,59%	24,19%	100,00%

IV. ÖSSZEGLÉZÉS

Az áttekintett források bizonyítják, hogy a vizsgált népesség mind foglalkozásszerkezeti, mind pedig felekezeti téren kevertebb és kevésbé homogén ahhoz képest, amit az I. és II. kerületi lakosságról egyébként tudunk. Amíg azonban a Margit körúti főbérleti társadalmi összetétele valóban élesen elüt kerületi környezetétől, addig az Attila utcai új lakók inkább illeszkednek a megszokott budai középosztályhoz. Tény ugyanakkor, hogy az új középosztályi lakásideál mind a két helyen a népesség több mint egynegyedét befogadó kétszoba-hall.

A Margit körúti lakónépességben nagyobb ez idő tájt a magántisztviselői és a szabadfoglalkozású főbérleti aránya, az Attila utcaiban ellenben hangsúlyosabb a közisztviselők jelenléte. A középosztályi identitás másik sarokköve, nevezetesen a cseleltartás tekintetében is jelentős eltérések fedezhetők fel a két reprezentatív belbudai utca társadalmi között. Míg egy Attila utcai magántisztviselőnek 1000 pengő lakbértől, Margit körúti társának 1400 pengőtől volt csupán háztartási alkalmazottja. Zsidó főbérleti mindkét helyen előfordulnak, ám kétszer annyian laknak a Margit körúton, mint az Attila utcában.

A két utca lakóközösségének a társadalmi karaktere között észlelt különbségeket magyarázhatja, hogy az Attila utcai bérlőházak „szabadabban”, különálló telkekre épültek. Ennek megfelelően „középosztályibb”, ugyanakkor divatos modern bérlakásokat lehetett itt kialakítani, szemben a zárt soros, kötöttebb telekméreteken felépített és több kislakást tartalmazó Margit körúti házakkal. Az utóbbi ugyanakkor a pesti Nagykörút budai folytatása is egyúttal, mely tény erősen rányomhatta a bélyegét lakói társadalmi és felekezeti összetételére. Az Attila utca viszont a jóval hagyományosabb közeli Várnegyed társadalmi és mentális vonzáskörébe esik.

JEGYZETEK

1. „A modern építész „belülről kifelé” tervez, a rendeltetésnek, a funkcionak leginkább megfelelő alaprajzi és térbeli elrendezést keresi, és ehhez igazítja az épület tömegformáját és homlokzatait.” *Ferkai* 2001, 64.
2. Az új bérlőház típus elősegítette a társadalom magasabb státuszú rétegeinek térbeli elkülönülését, „az így épült bérlőházakban gyakorlatilag megszűnt a lakók ugyanazon épületen belüli szegregációjának leglényegesebb kiváltó oka, a körfolyosós bérlőház utcai és udvari lakásainak hatalmas különbsége... A pesti bérlőházakban ebben a típusában már viszonylag homogén társadalmi összetételű népesség lakik.” *Csanádi – Ladányi* 1992, 49.–50.
3. *Ferkai* 2003. 103–104.
4. 1928-ban a svájci La Sarraz-ban alakult modern építészek nemzetközi szervezete. *Gábor* 1972, 5.
5. A magyar csoport Ligeti Pál és Molnár Farkas, Fischer József köré tömörült. *Gábor* 1972, 8.
6. Első kidolgozott ötletük, a kollektív együttélés eszményét megvalósítani kívánó (800 lakónak otthont biztosító) „Kolház” tervük volt. Itt a magánlakások a legszigorúbb funkcionális egyszerűség jegyében készültek, míg a közösségi lét biztosítására impozáns méretű tereket álmodtak meg (például könyvtárral, színházzal, mosodával, étkezőkkel, közös konyhakkal).

Tekinthető ez az ötlet, akár, a második világháború utáni időkben Európa-szerte nagy karriert befutott lakótelepi típusházak eszmei előfutárának is. *Gábor* 1972, 9.–14.

7. *Tóth* 2006, 204.

8. Az első világháború gazdasági következményei miatt a magántőke visszavonult a bérház-építésből, előtérbe került a családiházépítés a külterületeken. *Tóth* 2006, 204.

9. „Gyakorlatilag az adómentességi rendelet hatására kezdődött meg az addig meglehetősen foghíjas főútvonalak átépítése: Budán a Margit körút páratlan oldalán a földszintes vincellérházak bontásával, a Fő utcában és a mai Bem rakparton, a Batthyány utcában, a Krisztina körúton, az Endresz György téren (ma Jakobinusok tere), az Attila úton, a Horthy Miklós (ma Móríc Zsigmond körtéren), valamint az óbudai Pacsirtamező utcában”. *Ferkai* 2001, 14.

10. *Ferkai* 2003, 13.

11. A Margit körút 55. szám alatti Átrium-háznál is, a kötelezően előírt 24,28 m-es főpárkány-magasság felett, hátrátolt homlokzati falsíkkal egy manzárdemelet építését is tervezték, amelyet csak többszöri kérvényezés után engedélyezett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. *Tóth* 2006, 211.

12. „...a körülépített udvarok megszüntetése szükségszerűen vonta maga után az utcai menet jobb kihasználása érdekében a „hall”-t, ennek megvilágítási követelményei a nagyobb ablakokat. A „modern” lakásért a bérlők kisebb alapterülete ellenére többet fizettek, mint a régi-módiért.” *Preisich* 1999, 356.

13. *Parmer* 2001, 120.

14. Az eredetileg Attila utcában fekvő épületeket később átszámolták, rövid időre magát az utcát is átnevezték. 1943 és 1945/46 között Béla király út volt a megnevezés, 1946-tól lett Attila út az Attila utcából, új számozással, amit a hatvanas években ismét átszámoltak. Továbbiakban, az épületek eredeti (harmincas években használt) címével dolgozom.

15. „Spekulációs bérháznak azt a lakóházat nevezzük, amit tőkebefektetési céllal, profit érdekében a magántőke épít.” *Ferkai* 2003, 19.

16. „Ezeknél az épületeknél a tervező szabad kezet kapott és lehetősége volt a korabeli technika és építőipar legfejlettebb termékeit, megoldásait alkalmazni. Nem csak a lakások, hanem a közös területek (előcsarnok, lépcsőházak) is a legjobb minőségben készültek...” *Ferkai* 2001, 21.

17. *Ferkai* 2003, 21.

18. *Ferkai* 2003, 20.

19. *Tóth* 2006, 209–210.

20. Weiss Manfréd 1922 decemberében halt meg, „végintézkedés nélkül”. Hagyatéki irataiban hat gyermeke (Jánoshegyi Mauthner Alfrédné sz: báró csepeli Weiss Elza; báró csepeli Weiss Jenő; dr. báró Kornfeld Mórincné sz: báró csepeli Weiss Marianne; báró csepeli Weiss Alfonz; dr. Chorin Ferencné sz: báró csepeli Weiss Daisy; és báró csepeli Weiss Edit) „egymásközt egyenlő részbeni törvényes örökösül bíróilag elismertettek”. (Főv. Lt. – Weiss Manfréd hagyaték)

21. Major Máté, némi keserőséggel, így emlékezett a munkára: „Hatvány Viola bérházat építtetett az Attila utcában, a Vérmezőnél. A tervezéssel kettőnk, Detre Pált és engem bízott meg. Érdekes feladat volt, egy tűzfalhoz kellett három szabad oldallal, hátrafelé keskenyedő telken az épületfeladatot megoldani. A tervezés lényegi részét én végeztem, a koncepciót emeletenként egy lépcsőházhoz kapcsolt négy lakással, és a homlokzatokat én csináltam meg, az egyéb részletterveket maga a vállalkozó Koch Károly és fia cége. Detre Pál csupán bele-beleszólt és adminisztrált, például felvette és megosztotta a megfelelő honoráriumrészleteket. Mindez nem akadályozta meg, hogy amikor egy belga folyóirat közölte az épületet, egyedül csak Detre Pál neve szerepeljen szerzőként a képek alatt. Lehet, hogy véletlenül történt ez,

mindenesetre a nekem juttatott lappéldányon tussal gondosan ki volt húzva Detre neve is a képek alól. Ez volt az első nagy tervem, ami megvalósult, 1935-ben, amikor már a magyar CIAM (CIRPAC) szekció tagja voltam, ezt az épületet publikálták először a *Tér és Formá*-ban, a lap szokásos évi CIRPAC-számában.” *Major* 1978, 237.

22. Buda másik, moziival együtt épített modern bérháza a Simplon mozi, 1934-ben, a mai Bartók Béla úton készült el, Preisich Gábor – Vadász Mihály tervezésében

23. „A garzonlakásokban beépített ruhásszekrény, szekrény-konyha, fürdőszoba csatlakozott a szobákhoz. [Kozma] a lakószoba berendezésére is közölt tervet, alacsony bútorokkal, amelyek helyes elrendezésével megfelelően nagy, összefüggő tér maradt. A kétszoba-hallos lakások konyhája beépített konyha- és jégszekrényvel, kétmedencés mosogatóval és elektromos tűzhelylyel volt felszerelve. A kétszámú ablak alatt bukóablak könnyítette meg a szellőztetést, a rossz levegő elvezetése az ablak feletti rácson történt. A hall használati értékét növelte, hogy csupán egy ajtó nyílt ide az előszobából, így elég falfelület maradt a bútorok számára. A hall már nem is különült el szerkezetileg a lakószobától, egybeolvadt vele, a két térrészt csak függöny választotta el egymástól... A túl erős napfény ellen a szalagablakosor elé szerelt, velencei vörös színű indanthem ponyvából készült, automatikus húzószervezetű napellenzős redőny védett.” *Tóth* 2006, 215.

24. BFL IV 1419 j 183/a szj.

25. *Ferkai* 2001, 118.

26. BFL I 1419 j 183/a szj.

27. A vizsgált 16 házból három Attila úti háznál nem találtam tervrajzokat (Attila út 65. a.–b., Attila út 63. b.–c. és Attila út 77.–79.), a többi épület esetében megmaradtak az eredeti tervdokumentációk. Ezek alapján rekonstruálni tudtam a lakások nagyságát, elhelyezkedését.

28. BFL IV 1409 c 3784/933. III. uo.

29. „...a korábbi népszámlálásoktól eltérően...éppen az 1941. évi népszámlálás tett első ízben kísérletet teljes körű család- és háztartás-statisztikai adatfelvételre.” *Nagy* 2004–2005, 185.

30. Az I. kerület lényegesen kisebb lett, korábban egész Dél-Budát lefedte, 1930-tól három részre: I., XI., és XII. kerületekre osztották. Ekkortól a Vár, Tabán, Krisztinaváros tartozott az I. kerülethez. A II. kerület határai változatlanok maradtak (azokat csak 1950-ben bolygatták meg). *Gergely* 2002, 337–350.

31. A Margit körút 15–17. Hatodik emelet 3. számú lakása eredetileg is négyszoba-hallosnak épült.

32. Bierbauer Virgil, 1940-ben, a mintámban meghatározó, és a '30-as évek bérházépítésében is elterjedt lakástípusok (garzon, két szoba-hall) ellen, azok valóban kis méretei miatt, mint „nemzetgyilkos” és „nemzetellenes visszaélés” kelt ki. *Tóth* 2006, 204.

33. „Albérleti szobáját hamarosan otthagya, és Budára költözött, erkélyes garzonlakásba, ahonnan gyönyörű kilátás nyílt a Szabadság (akkor még Sváb-) hegyre... Lakása, berendezése, új életmódja nagy hatással volt rám. Bútorait részben Veronika tervezte, részben a legegyszerűbb tucatbútorok voltak, ezenkívül egy-két biedermeier darab, amit hazulról kapott. Ezek jól összefértek, ugyanúgy, mint a falusi holmik, cserepek, modern festmények és szobrok is. A falakat bemeszeltette, egész lakását és életmódját általában puritán egyszerűség jellemezte.” *Granasztói* 2007, 26.

34. Statisztikai Évkönyv 1942, 12. tábla 9.

35. A lakásstatisztika feldolgozási terveiben eleinte egy 46 tételes, majd 31-es, végül 41 kategóriás társadalmi foglalkozási rendszer szerepelt. *Thirring* 1981, 77.

36. Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten II. rész Lakásviszonyok, 52. tábla; Statisztikai Évkönyv, 1942 12. tábla 9.

37. „A lakbérstatisztika tárgya: a lakás ára. Kérdés azonban, hogy mi szolgáljon e statisztikai

megfigyelések alapjául. Csupán a lakásért fizetett árat, vagy pedig a lakónak a lakás használatával kapcsolatos egyéb költségeit, például a lakásban és a mosókonyhában fogyasztott víz díját, a lépcsőház és a folyosók világításáért, a külső helyiségek tisztogatásáért, a mosókonyha, a padlás, a felvonó, a központi fűtés használatáért fizetett összegeket is figyelembe vegyüke?”... „, Magyarországon a főbérleti lakás bére rendszerint magába foglalja a lakás vízdíjának, a lépcsőház és a folyosók világításának költségeit is; viszont a főbérlet a központi fűtésért előre meghatározott összeget, a külső helyiségek takarításáért a lakás helyiségeinek száma szerint változó úgynevezett szemétpénzt, a padlás és a mosókonyha használatáért különféle módon megszabott összegeket fizetett. *Szádeczky-Kardoss* 1933, 4.

38. *Szádeczky-Kardoss* 1933, 51.

39. *Gyáni* 1999, 161.

40. *Gyáni* 1999, 160.

41. Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten 55. tábla 148.

42. *Zeke* 177.

43. Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten 53. tábla 146.

44. *Gyáni* 1999, 156.

45. A házmesterek szolgálati lakást kaptak, nem fizettek lakhatásukért. A lakásíveken azonban fel kellett tüntetni a lakbér „eszmei értékét”.

FORRÁSOK

1. Levéltári források:

Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) IV. 1419.j. 183/a szj.

BFL IV. 1419.j. 180/a II. szj.

BFL IV. 1419.j. 26 szj.

BFL IV. 1419.j. 8/a szj.

BFL IV. 1419.j. 8/b szj.

BFL IV. 1419.j. 8/c szj.

BFL IV. 1419.j. 14 szj.

BFL IV. 1409.c. 3784/933 III.üo.

BFL VII. 12.b. 409952/1929 Weiss Manfréd hagyaték

BFL XV.17.d. Magasépítési Tervtár

2. Statisztikai kiadványok:

Az 1930. évi népszámlálás eredményei Budapesten

I. Épületviszonyok, II. Lakásviszonyok

Statisztikai Közlemények

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest 1932

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 30. évf. 1942.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala Budapest, 1942

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

Preisich Gábor: Architektúra–Vallomások sorozat, Szerk.. *Bojár Iván András* Kijarat Kiadó, 1999.

Csanádi – Ladányi 1992.

Csanádi Gábor – Ladányi János: Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.

Ferkai 1995.

Ferkai András: Buda építésze a két világháború között. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest 1995.

Ferkai 2003.

Ferkai András: Úr vagy megélt tér – Építészettörténeti írások. Terc Kft, 2003.

Gábor 1972.

Gábor Eszter: A CIAM magyar csoportja (1928–1938). Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.

Gergely 2002.

Gergely Gábor: Budapest kerületeinek közigazgatási változásai.

Tanulmányok Budapest múltjából. Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás 337–350. Budapesti Történeti Múzeum-Budapest Főváros Levéltára, Budapest 2002.

Granasztói 2007.

Granasztói Pál: Vallomás és búcsú. Balassi Kiadó Budapest, 2007

Gyáni 1999.

Gyáni Gábor: Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest, 1999.

Kovács 1944.

Dr. Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népszerűség a népszámlálás szerint. Magyar Statisztikai Szemle 1944. 4.–5. szám, 95.–108.

Major 1978.

Major Máté: Férfikor Budapesten. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1978

Nagy 2004-2005.

Nagy Ágnes: Városnegyedek életciklusa – lakáelosztás – társadalmi átrétegződés Lipótváros társadalmi 1930–1960 között. Tanulmányok Budapest Múltjából 32. 179.–214.

Németh 1943.

Németh László: A Medve-utcai polgári. Magyar Élet Kiadása, Budapest 1943.

Parmer 2001.

Parmer Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Terc Budapest, 2001

Preisich Gábor: Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a II. világháború végéig. Terc Budapest, 2004

Szádeczky-Kardoss 1933.

Dr. Szádeczky-Kardoss Tibor: A lakbérviszonyok alakulása Budapesten. Statisztikai Közlemények. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest 1933.

Szél 1935.

Dr. Szél Tivadar: A budapesti házasságok. Statisztikai Közlemények. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest 1935.

Thirring 1981.

Dr. Thirring Lajos: Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzése. Történeti Statisztikai Kötetek. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Magyar Országos Levéltár, Budapest 1981.

Tóth 2006.

Tóth Tímea: Kozma Lajos a bérházépítő. In: *Horányi Éva* (szerk.): Kozma Lajos modern épületei 202.–226. Terc, Budapest 2006

Zeke é.n.

Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1871–1941). In: *Lendvai L. Ferenc* (szerk.) Hét évtized a hazai zsidóság életében I. rész.

JUDIT VALLÓ

TENEMENT HOUSES AND THEIR INHABITANTS IN INNER-BUDA IN THE 1930S

ABSTRACT

The appearance of modern tenement houses had an important role in the history of house-building in Budapest. From the thirties the ideal of the austere modern tenement house was gaining ground against stately tenement houses. The representative middle-class homes with 3 to 5 rooms were replaced by comfortable but much smaller apartments. It was a new phenomenon that contrary to the former tenement houses which had heterogeneous inhabitants the tenantry of the modern buildings was socially homogeneous.

In my essay I studied the social background of the inhabitants of such new buildings. I analysed 405 tenants of 16 modern tenement houses situated in Buda relying on the census-papers concerning apartments taken in 1941. During my work the most important data were the following: size of the rented apartments, measure of the rent, profession of the tenants, whether they employed domestic servants or not, took in lodgers or not, denomination and family status of the tenants as well as how long they were living in the capital. I compared my results with the statistics concerning the tenants of the 1st and 2nd districts based on the census taken in 1930 and on some data about the whole population of the mentioned districts collected in 1941. I analysed the 16 tenement houses in Buda in two sub-samples based on territorial distinction (Attila utca, Margit körút).

It was proved by the studied sources that the analysed population, in comparison with the tenantry in the 1st and 2nd districts, was more mixed and less homogeneous from the point of view of their profession and denomination. Nevertheless the social background of the tenants at Margit körút was very different from its surroundings within the district while the new inhabitants at Attila utca were much similar to the typical middle-class of Buda. On the other hand it's true that the new ideal of the middle-class concerning the apartments was – at both places – the two-room-hall flat, in which more than one quarter of the population lived.

Among the tenantry at Margit körút the proportion of tenants who were private servants or free-lance was higher while at Attila utca there were more civil servants. There were considerable differences between the society of the two representative streets in Buda from the point of view of employment of domestic servants, too, which was the other corner-stone of middle-class identity. A private servant at Attila utca employed a domestic servant if he or she paid at least 1000 pengő for the rent while his or her fellow employed such staff if he or she gave at least 1400 pengő for the apartment. There were tenants of Jewish origin at both places but their number was twice as much at Margit körút than at Attila utca. The differences in the social characteristics of the inhabitants of the two streets can be explained by the fact that the tenement houses at Attila utca were built “more freely” on detached sites. Thus it was possible to build here “more middle-classist” and fashionable modern apartments contrary to the houses at Margit körút which were built on more crowded sites end to end and contained more small apartments.

*A FŐVÁROSI KÉPTÁR
RAJZ ÉS AKVARELLGYŰJTEMÉNYE
PORTRÉK I.*

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: *BASICS BEATRIX*

A ma már több mint százestendős Fővárosi Múzeum megalapításának ötletét az 1885. évi Országos Kiállítás adta. Budapest itt önálló pavilonnal szerepelt, s a később Gerlóczy Károly alpolgármester által benyújtott múzeumalapítási javaslatban éppen az Országos Kiállítás műcsarnoka szerepelt a múzeum leendő épületeként (a mai városligeti Palme ház). A múzeumépítési határozatot 1887-ben hozták, de a tényleges berendezés csak a millenniumi kiállítás után történt meg. Kuzsinszky Bálint, az első igazgató elsősorban a nagyvárosi fejlődés által veszélyeztetett, pusztulófélben lévő, vagy már eltűnt tárgyi emlékek megmentésére, illetve rekonstruálására törekedett. A képzőművészetet is e célból tartotta elsődlegesen fontosnak – a megőrkítés, a dokumentáció eszközei voltak számára, és az első kiállítás régiségtár jellegét is ez a koncepció határozta meg. Bárczy István polgármestersége idején az ő elnökségével múzeumi bizottságot hoztak létre. Ekkor merült föl először az a máig sem megvalósult, de a mindenkori városvezetés által időről időre felelevenített elképzelés, hogy egy budapesti „kulturpalotában” képzőművészeti kiállítást mutassanak be a közönségnek. A tervezett modern képtár anyagának összegyűjtését a polgármester Márffy Ödön festőművészre bízta. Már akkor is kérdés volt, hogy ez a képtár a Fővárosi Múzeum része legyen, vagy önálló intézményként működjék.

A Fővárosi Múzeum átalakításának elméleteiben a gyűjtés és bemutatás esztétikai, illetve történeti elvei váltakoztak egymással. Ez a koncepcionális vita lényegében azóta is tart, pontosabban ma sem dőlt el – sőt, még inkább aktuális a mai múzeumi működésben, rendszerben. Meghatározták a képzőművészeti gyűjtés céljait is.

1933-ban a Károlyi-palotában megnyílt a Fővárosi Képtár, a korábbi várostörténeti gyűjtemény képzőművészeti anyagából, gróf Zichy Jenő gyűjteményéből és a Lotz Károly hagyatékából, majd 1936-ban bezárt a városligeti épület kiállítása. A „polgári arcképcsarnok” és az 1884-es városlátkép pályázat egyaránt jellemzi a gyűjtés körét: a képzőművészeti műfajok mindegyikében *minden*, ami a város múltjához, történetéhez kapcsolódik. Ez kezdetben meglehetősen kevés műtárgyat jelentett. A tartalmi, illetve az esztétikai gyűjtési szempont közül érdekes módon általában csak az egyiket tartották képviselhetőnek, követendőnek. Nem kis mértékben tükrözi, illetve követi ez a 19. század utolsó évtizedeiben bekövetkező átrendeződést, amely a mai intézményi struktúra létrejöttét eredményezte. Pulszky Ferenc és fia Károly törekvése az első magyar képzőművészeti gyűjtemény, a Nemzeti Múzeum Képtárának szétválasztására, esztétikai és történeti szempontból (inkább) jelentős művek csoportját kialakítva.

Az előbbiek kerültek a későbbi Szépművészeti Múzeumba, míg az utóbbiak maradtak az anyaintézményben 1884-ben létrehozott Történelmi Képcsarnokban. Hogy miért nem lehetett megvalósítani a két elv együttes alkalmazását? Valószínűleg a gyűjtemény, illetve intézménytípusokban való gondolkodás olyan erős keretet adott, amely meghatározta, sőt körülhatárolta a gyűjtés irányát, lehetőségeit. Előtérbe került azonban egy újabb szempont, a műpártolás. Az 1892-ben alapított önálló fővárosi művészeti díjat, a „Ferencz József koronázási jubileumi-díj”-at már ezzel a szándékkal alapították. Ekkor már úgy vélték, a „helyi és a városra vonatkozó művészet ápolása mellett a modern művészet gondozása kiválóan városi föladat.” Mindez folyamatos vásárlást jelentett a kortárs művészek munkáiból, de szükségesnek vélték a történeti anyag gyarapítását is.

A Fővárosi Képtár első igazgatója Csánky Dénes volt, akit 1935-ben Kopp Jenő követett. A két világháború között a Fővárosi Képtár fontos szerepet játszott a 19. és a 20. századi magyar művészet közkinccsá tételében. Kopp Jenő 1943-ban megjelent könyve, „A Fővárosi Képtár képei” jól érzékelteti, milyen jelentős művek tartoztak ekkor a gyűjteménybe.

A II. világháború után, 1946-ban újra megnyílt a Fővárosi Képtár, amelyet 1949-ben a következőképpen jellemeztek: „A Fővárosi Képtár az utolsó másfél évszázad képzőművészetének legjobb darabjait gyűjtötte össze, ami lehetővé teszi a továbbiak folyamán egy nemzeti galéria kialakítását”. Ekkor a jeles művészettörténész, Pogány Ö. Gábor vette át Kopp Jenőtől az intézmény igazgatását, s megisméltődött a jó fél évszázaddal korábbi történet: előbb kivált a Székesfővárosi Múzeumok köréből, mint „nem történeti” gyűjtemény. 1951-ben megkezdődött a várostörténeti vonatkozású műtárgyak (városképek, arcképek), összesen 1059 darab, át- vagy visszaadása a főváros várostörténeti múzeumának, majd 1953-ban a „tisza esztétikai szempontok” alapján vásárolt anyag beolvadt a Szépművészeti Múzeumhoz tartozó Országos Képtárba, 1957-ben pedig az újonnan alapított Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményébe. A „maradék” jutott a Kiscelli Múzeumba.

1959-ben ismét elkezdődött a képzőművészeti anyag gyűjtése Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának határozata alapján. Ez elrendelte egy „fővárosi vonatkozású, mai tárgyú” gyűjtemény, az úgynevezett Fővárosi Képzőművészeti Gyűjtemény megalapítását. 1961-ben a Tanács átadta a Budapesti Történeti Múzeumnak a kialakuló gyűjtemény nyilvántartását, és meghatározott feltételek mellett a gyarapítási és kiállítási hatáskörét, de fenntartotta tulajdonjogát.

1960 és 1973 között a gyűjteménygyarapítást dr. Bertalan Vilmos irányította, dr. Tőkei Ferencné Egrý Margit, és Cifka Péterné voltak ebben a munkatársai. 1961 tavaszán kérésére az eredeti tanácsi programot módosították, a II. világháború előtt készült művek vásárlását is lehetővé téve, s a Fővárosi Képzőművészeti Gyűjtemény múzeumi állományba kerülését is kérelmezte. A főváros elfogadta, s lehetőséget biztosított a „történeti” képzőművészeti anyag vásárlására, illetve a gyűjtemény arra érdemes darabjainak múzeumi tulajdonba vételére is. A múzeum önálló képzőművészeti leltárkönyve 1963-ban indult. Dr. Bertalan Vilmos a képtár újjászervezésekor az új gyűjteményt a Budapesti Történeti Múzeum részeként képzelte el, kiállítási térként ehhez a főváros tulajdonában lévő egykori budai Városháza épületét, a Szenthárom-

ság u. 2. számú házat tervezte megszerezni. A Magyar Nemzeti Galéria létrejöttével azonban ismét a budapesti gyűjtőkör került előtérbe. Kevésnek tűnt ekkor az esély jelentős, 19. századi műtárgyak szerzeményezésére, előtérbe került egy minél teljesebb 20. századi gyűjtemény kialakítása. A hatvanas évek gyűjteménygyarapítása jelentős 20. századi művekkel gazdagította a Képtárat. Ezekben az években kerültek a múzeum gyűjteményébe a nagybányai művészek képei, a Rippl-Rónai festmények, a századelő, és a két világháború közötti évtizedek anyagának túlnyomó része. Sajátságos módon – a körülmények ellenére – a kortárs művészeketől vásárolt anyag is minőségi művek sorát tartalmazza – mint például Schaár Erzsébet és Vilt Tibor szobrai, avagy Barcsay Jenő, Kokas Ignác és Kondor Béla képeit, ez utóbbi életében például csak ez az egy közgyűjtemény vásárolt.

Az 1960-ban elkezdett gyűjteménygyarapítás eredményét elsőként „A felszabadult Budapest művészete” című kiállításon ismerhette meg a közönség. Ez 1961. október 1-én a Kiscelli Múzeum épületében nyílt meg. Az 1966-os kiállítás 1860-tól mutatta be a gyűjtemény legszebb darabjait. 1969-ben a kiscelli barokk épület északi és nyugati szárnyában megnyílt az állandó képzőművészeti kiállítás – közben a budai királyi palota épületében több képzőművészeti tárlat is látható volt: Hincz Gyula és Somogyi József (1971), Domanovszky Endre és Kerényi Jenő (1971), Bernáth Aurél (1972), Beck Ö. Fülöp (1973). 1973-ban lényeges szervezeti változás történt: az Újkori Osztály gyűjteményeit kettéválasztották, s megalakult a Várostarténeti és a Képzőművészeti Osztály. A metszettár, az éremtár, a rajz- és akvarellgyűjtemény, a festészeti és a szobrászati gyűjtemény került a Képzőművészeti Osztályhoz.

1977-ben a „Képek, szobrok a 30 év magyar művészetéből” című kiállítás az 1945 utáni magyar képzőművészet bemutatására vállalkozott. Itt szerepeltek már az Európai Iskola képviselői is, s a 60-as évek művészetét illusztrálva Kokas Ignác, Kondor Béla képei mellett Bálint Endre, Ország Lili, Deim Pál, Csernus Tibor, Lakner László művei is láthatók voltak. A kiállítás újabb alkalom volt a gyűjteménygyarapításra, amelynek célja ezt követően elsősorban az 1945 után készült művek megvétele lett.

1983-ban, az épületrekonstrukció befejeztével, megnyílt a gyűjtemény egészét bemutatni kívánó képzőművészeti állandó kiállítás. A gyűjtés ekkor már a hatvanas évek művészetére is kiterjedt.

1988-ban nyílt meg a „Temp-rom-tér” című kiállítás, ezt követően használhatta ismét a Képzőművészeti Osztály 1989-től a Fővárosi Képtár elnevezést. A Fővárosi Képtár első állandó kiállítása 1992. március 24-én nyílt meg a kiscelli kolostor-kastély épület első emeletén, a romtemplomtér pedig a Fővárosi Képtár időszakos kiállításainak színhelye lett. Az elmúlt csaknem két évtized Fővárosi Képtárát a minőségre való törekvés jellemzi, mind tárlataiban, mind a gyűjteménygyarapítás terén. Ezt a megállapítást azonban az utókor ítélete még bizonyára árnyalni fogja.

A képzőművészeti állandó kiállítás ma is a gyűjtemény történetiségét illusztrálja, de jól érzékelteti annak kiemelkedő minőségét is. (Természetesen az állandó kiállítás történeti része is „használja” a képzőművészeti gyűjtemény sok művét, végre sikeresen összehangolva a történeti és esztétikai értéket.) De a mai állandó kiállítás e két része és a Fővárosi Képtár kilencvenes évekbeli gyűjtőtevékenysége, valamint időszakos kiállításai ismeretében továbbra is érvényesek az alapítás korának kérdései: milyen módon lehetséges egy várostörténeti múzeum működése, kaphat-e ebben he-

lyet – s ha igen, milyen – egy képzőművészeti gyűjtemény, esetünkben a mintegy 30000 műtárgyat őrző Fővárosi Képtár.

A kezdeti idők „történeti vagy kortárs” kérdésfeltevése lényegében értelmetlen: az alapítás korának „kortárs”-a mára történeti lett, s az lesz a mai „kortárs”-ból is egykor. A főváros múzeuma és képtára azonban – ahogy ezt a neve is jelzi – egy adott helyhez kötődő, az által egységesített gyűjteményrendszert feltételez. Nem mindegy azonban, hogy ebbe a ma mintegy 30 000 műtárgyat őrző Fővárosi Képtár miként kapcsolódik – Budapest talán legszebb, legizgalmasabb időszak kiállítóterével és gyűjteménygyarapítási-, valamint kiállítási stratégiájával.

A rövid történeti összefoglaló is érzékelteti, hogy a rajzok, akvarellek gyűjtése mintegy a festmények „kiegészítéseként”, azok árnyékában, de a fő gyűjtési koncepciót követve folyt. A tematikus egységek a hagyományos gyűjtemény-struktúrát követték: portrék, városlátképek, eseményábrázolások. Néhány magángyűjtemény nagyobb csoportja is bekerült, így Enea Lanfranconié például, de folyamatosan vásároltak a gyűjtemény számára a művészek családtagjaitól, leszármazottaitól, vagy egy-egy főúri hagyaték árverésén. Viszonylag ritka az ajándékozás, ez is inkább a művészek körében fordult elő. A második világháború után a gyűjteménygyarapítás nagy vonalakban követte a festményekét, s egyre gyakoribb a BÁV fióközleteiben, illetve aukcióin történő vásárlás. A művészletművek összefoglaló bemutatóit követően pedig már a hatvanas évektől vásároltak a festmények mellett rajzokat, akvarelleket, majd különböző technikájú műveket is.

A gyűjtemény különleges jelentőségű abból a szempontból, hogy a 19. századi sokszorosított grafika – főként litográfiák, acélmetszetek – eredetijét őrzi, így megkerülhetetlen egy-egy művész-életmű teljes bemutatásához. A 19. és 20. század művészetének szinte minden kiemelkedő jelentőségű alakjától került a gyűjteménybe anyag – nem ritkán önmagában is jelentős. A feldolgozás legfőbb és legsürgetőbb oka a gyűjtemény ismeretlensége: fontos és szükséges, hogy a hazai művészettörténeti kutatás elérhető területévé váljon a remek és különleges műtárgyanyag.

SUMMARY

The idea of founding the museum of the Capital more than hundred years ago was based on the purpose of protecting the material objects of urban memory. The Metropolitan Gallery was opened in 1933 in the building of the Károlyi Palace. The collection was built upon landscapes and paintings in connection with the history of the capital. Between the two world wars it had an important role in collecting 19th and 20th century Hungarian painting. Following World War II it reopened in 1946, although collecting was continued only at the beginning of the fifties. It was given over to Budapest History Museum in 1961. In the sixties and early seventies a series of exhibitions showing this new structure of the collection started in the seventies. The permanent exhibition showing the most precious pieces of the collections was organized in 1983. At that time even the works of the sixties were collected. In 1988 the interior of the ruined church was used for the purposes of exhibitions and still today it is one of the most interesting and impressive exhibition spaces of Budapest. Collecting graphic works followed the principle of collecting paintings. The thematic groups also remained similar and valuable private collections also got into the Gallery. The collection is of outstanding importance for Hungarian art history in the 19th and 20th centuries.

Cím: William Clark arcképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 22,8 x 16 cm
Leltári szám: 579
Jelzés: j.k. Barabás
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Maszák Hugónétól 1900-ban
Irodalom: Szendrei – Szentiványi 1915. 117.

Cím: Clark Ádám arcképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 22,2 x 16,8 cm
Leltári szám: 580
Jelzés: j.k. Barabás
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Maszák Hugónétól 1900-ban
Irodalom: Szendrei – Szentiványi 1915. 117.

Cím: Báró Vay Dánielné arcképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: 1846
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 21,5 x 17 cm
Leltári szám: 8049
Jelzés: b.l. Barabás M.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Faber Simontól 1913-ban

Cím: Férfiarckép
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: 1841
Anyag: elefántcsont
Technika: miniatűr
Méret: 10,5 x 8,5 cm
Leltári szám: 12.159
Jelzés: j.k. Barabás M. 1841
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Pick Mórtól 1915-ben

Cím: Clark Ádám térképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: 1842
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 26,5 x 19,8 cm
Leltári szám: 17.458
Jelzés: b.k. N.v. Barabás 1842.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Donáth Sándortól 1937-ben
Irodalom: Hoffman Edit: Barabás Miklós. Budapest, 1950. U. tábla

Cím: Prielle Kornélia arcképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: 1846
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 30,7 x 26,5 cm
Leltári szám: 18.243
Jelzés: j.k. Barabás 846
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban

Cím: Arany János arcképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: 1865
Anyag: papír
Technika: szén
Méret: 56 x 44 cm
Leltári szám: 18.245
Jelzés: j.l. rajz. Barabás Miklós 1865 Arany János
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban

Cím: Petőfi Sándor arcképe
Művész: Barabás Miklós (1810–1898)
Készítés éve: 1860
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 16 x 10,2 cm
Leltári szám: 18.249
Jelzés: j.l. Barabás 860
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban

Cím: Czuczor Gergely arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1858 Anyag: papír Technika: tus Méret: 16,5 x 13 cm Leltári szám: 18.251 Jelzés: b.l. Barabás 858 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban	Technika: akvarell Méret: 39,5 x 30,8 cm Leltári szám: 18.403 Jelzés: j.k. Barabás 840 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Walzel Kelementől 1938-ban	Leltári szám: 59.65.1 Jelzés: Barabás 850 Állapot: ép Szerzés: vásárlás BÁV Szt. István körüti fióküzletéből 1959-ben	Állapot: ép Szerzés: vásárlás a BÁV Kossuth Lajos utcai fióküzletéből
Cím: Tompa Mihály arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1857 Anyag: papír Technika: tus Méret: 12 x 11,5 cm Leltári szám: 18.252 Jelzés: b.l. Barabás 857 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban	Cím: Katonatiszt arcképe (Gróf Károlyi István?) Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1846 Anyag: papír, Technika: akvarell Méret: 15 x 12,2 cm Leltári szám: 19.467 Jelzés: j.l. Barabás 846 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Barcsay Amant Zoltántól 1941-ben	Cím: Férfiarckép Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1845 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 30 x 24 cm Leltári szám: 59.67.1 Jelzés: j.k. Barabás Miklós Pesten 1845 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Hegyi Imrétől 1959-ben	Cím: Bárány Eötvös Józsefné Rosty Ágnes arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1851 Anyag: papír (bőr tokban) Technika: Méret: akvarell Leltári szám: KM.73.26 Jelzés: b.l. Barabás 851 Állapot: ép Szerzés: vásárlás a BÁV Kossuth Lajos utcai fióküzletéből
Cím: Vörösmarty Mihály arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1857 Anyag: papír Technika: tus Méret: 17 x 13,5 cm Leltári szám: 18.253 Jelzés: j.l. Barabás 857 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban	Cím: V. Ferdinánd arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1838 Anyag: papír, technika: ceruza Méret: 21 x 15,8 cm Leltári szám: 23.124 Jelzés: b.k. Barabás 838 Állapot: ép Szerzés: vásárlás gróf Almásy Teleki Éva gyűjteményéből XI. aukció 1934-ben Irodalom: Batthyány katalógus 2007	Cím: Női arckép Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1847 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 26 x 20 cm Leltári szám: 59.68.1 Jelzés: Barabás 847 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Hegyi Imrétől 1959-ben	Cím: Schönaich Ferenc (1844–1916) arcképe Művész: Barys Adolf (1872–1913) Készítés éve: 1897 Anyag: papír Technika: kréta Méret: 63 x 44,8 Leltári szám: 24402 Jelzés: b.l. Barys Adolf 1897 2/II Bpesr Állapot: ép Szerzés: Höllrigl József ajándéka 1944-ben
Cím: Arany János arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1856 Anyag: papír Technika: tus Méret: 15 x 11,3 cm Leltári szám: 18.254 Jelzés: bl. Barabás 856 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól 1938-ban	Cím: Női arckép Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1840 Anyag: elefántcsont, technika: miniatűr Méret: 12,5 x 10 cm Leltári szám: 58.80 Jelzés: j.k. Barabás 1840 Állapot: ép Szerzés: vásárlás BÁV Szt. István körüti fióküzletéből	Cím: Báró Eötvös Józsefné Rosty Ágnes arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1847 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 31 x 27 cm Leltári szám: KM.72.103 Jelzés: j.k. Barabás M. 847 Állapot: ép Szerzés: vásárlás a BÁV 29. aukcióján	Cím: István nádor arcképe Művész: Joseph Bekel (1806–1865) Készítés éve: 1847 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 34,5 x 27 cm Leltári szám: 18.312 Jelzés: b.l. J. Bekel nach der Natur 847 Állapot: ép Szerzés: 1939-ben hagyatéki árverésen
Cím: Walzel Ágost arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1840 Anyag: papír	Cím: Huber Károly arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1850 Anyag: ? Technika: akvarell miniatűr Méret: 31,2 x 23,2 cm	Cím: Báró Eötvös József arcképe Művész: Barabás Miklós (1810–1898) Készítés éve: 1845 körül Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 26,3 x 20,8 cm Leltári szám: KM.73.25 Jelzés: –	Cím: Ferdinánd bolgár cár arcképe Művész: Benczur Gyula (1844–1920) Készítés éve: 1886 Anyag: papír Technika: toll Méret: 35,7 x 23,7 cm Leltári szám: 9025 Jelzés: Benczur Gy 1886 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Erdélyi Mórtól

Cím: Blaháné Ponti Alojzia (Blaha Lujza édesanyja)
Művész: Benedek Lajos (1858–1890)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 52,4 x 41,7 cm
Leltári szám: 7229
Jelzés: Benedek Lajos
Állapot: ép
Szerzés: Blaha Lujza hagyatékából került a múzeumba

Cím: Deák Ferenc arcképe
Művész: Benesch Pál
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 39,5 x 31,7 cm
Leltári szám: 10492
Jelzés: Benesch Pál
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Donáth Sándortól

Cím: Nikolaus Lenau arcképe
Művész: Bernwallner József, (1811–?)
Készítés éve: 1838
Anyag: papír
Technika: tempera
Méret: 11 x 8,7 cm
Leltári szám: 17.302
Jelzés: J. Bernwallner pinx. 1838
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás H. Rosenstingl régiségkereskedőtől 1936-ban

Cím: Férfiarckép
Művész: Bernwallner József (1811–?)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 9,8 x 7,8 cm
Leltári szám: KM.71.2
Jelzés: -
Állapot: ép
Szerzés: -
Irodalom:

Cím: Önarckép
Művész: Bihari Sándor (1855–1906)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: karton
Technika: pasztell
Méret: 35 x 32 cm
Leltári szám: 22.675
Jelzés: j.l. Bihari S.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Gróf Almásy Teleki Éva gyűjteményéből

Cím: Gyulai Pál arcképe
Művész: Boruth Andor (1873–1955)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: szén
Méret: 44,3 x 31,5 cm
Leltári szám: 19701
Jelzés: Bor...(elmosódottan)
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Gróf Almásy Teleki Éva gyűjteményéből

Cím: Ráth Károly arcképe
Művész: Canzi Ágost (1808–1866)
Készítés éve: 1848
Anyag: karton
Technika: akvarell
Méret: 36 x 27,8 cm
Leltári szám: 51.219.1
Jelzés: b.l.: Aug. Canzi 1848
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése 171/199/1950

Cím: Női arckép
Művész: Canzi Ágost (1808–1866)
Készítés éve: 1850
Anyag: vegyes (?)
Technika: akvarell
Méret: 34,6 x 25,5 cm
Leltári szám: 59.2.1
Jelzés: b.l. August Canzi 1850
Állapot: ép
Szerzés: BÁV vásárlás

Cím: Fehérruhás leány arcképe
Művész: Canzi Ágost (1808–1866)
Készítés éve: 1850
Anyag: papír, Technika: akvarell
Méret: 30 x 22 cm
Leltári szám: KM. 72.104
Jelzés: j.l. Aug. Canzi 1850
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a BÁV. 29. aukcióján

Cím: Gróf Sándor Móric arcképe
Művész: Alexander Clarot (1796–1842)
Készítés éve: 1834
Anyag: elefántcsont
Technika: miniatűr
Méret: 9,8 x 8 cm
Leltári szám: 16.299
Jelzés: b.k. A. Clarot 834
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szilárd Vilmostól 1933-ban

Cím: Gyermekarckép
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1849
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 28,5 x 22 cm
Leltári szám: 9869
Jelzés: j.l. J. Clarot 1849 a Pesth
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Pick Mórtól 1915-ben

Cím: Férfi arckép (Ruszwurm Vilmos, vagy Müller Antal budai cukrász ?)
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1850
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 19,4 x 16 cm
Leltári szám: 13.475
Jelzés: b.l. J. Clarot 1850
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás az Ernst Múzeum XIX. aukcióján 1922

Cím: Müller Antalné Szirovi Mária
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1853

Anyag: papír
Technika: gouache, akvarell
Méret: 19 x 15,6 cm
Leltári szám: 13476
Jelzés: j. J Clarot 1853
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás az Ernst Múzeum XIX. aukcióján, 1922.

Cím: Tomola Ferdinándné arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1846
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 14,6 x 10,9 cm
Leltári szám: 13.477
Jelzés: b.l. a szék karfáján J. Clarot 1846
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Réthy Zsigmondtól 1922. 8. 12.

Cím: Arckép
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 14,7 x 11 cm
Leltári szám: 13.478
Jelzés: nem látszik (a leltárkönyv szerint a széktámla mögött J. Clarot)
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Réthy Zsigmondtól 1922. 8. 12.

Cím: Fiala leány arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1850
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 22,5 x 17 cm
Leltári szám: 13.877
Jelzés: j.l. J. Clarot 1850
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Pick Mórtól 1924-ben

Cím: Medgyaszay pesti gyáros arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847

Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 24,5 x 19,2 cm
Leltári szám: 17.754
Jelzés: j.l. J. Calrot 1847 a Pesth
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Berger Károlynétől 1937-ben

Cím: Idős férfi arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 23 x 18,5 cm
Leltári szám: 18.238/1
Jelzés: b.l. J. Clarot 1847
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szabó Endrétől 1939-ben

Cím: Férfiarckép
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 23 x 18,5 cm
Leltári szám: 18.238/2
Jelzés: j.l. J. Clarot 1847
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szabó Endrétől 1939-ben

Cím: Női arckép
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 23 x 18,5 cm
Leltári szám: 18.238/3
Jelzés: j.l. J. Clarot
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szabó Endrétől 1939-ben

Cím: Hintalovon ülő kisfiú
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 23,5 x 18 cm
Leltári szám: 18.238/4
Jelzés: j.l. J. Clarot

Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szabó Endrétől 1939-ben

Cím: Gróf Fáy István arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1844
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 27,5 x 23,4 cm
Leltári szám: 18.315
Jelzés: j.l. J. Clarot 1844 Pest
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Ernst Lajos hagyatékának árverésén 1939.

Cím: Müller Jakabné arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 24 x 18,5 cm
Leltári szám: KM.73.1.2
Jelzés: j.l. J. Clarot
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Molnár Olgától

Cím: Müller Jakab arcképe
Művész: Johann Baptist Clarot (1797–1854)
Készítés éve: 1847
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 24 x 18,5 cm
Leltári szám: 73.1.1.
Jelzés: b.l. J. Clarot 1847 in Pesth
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Molnár Olgától

Cím: Gundel Fanny
Művész: Claude Pierre
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: miniatűr
Méret: 5,4 x 6,5 cm
Leltári szám: 18.397
Jelzés: j.k. Claude Pierre
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Einstadter Ödöntől, 1939.

Cím: Magyar tiszt arcképe
Művész: Claude Pierre
Készítés éve: 1837
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 12 x 9 cm
Leltári szám: 19.231
Jelzés: j.l. Claude Pierre 1837
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás gróf Almásy-Teleki Éva aukcióján, 1940.

Cím: Szőgyényi László arcképe
Művész: Claude Pierre
Készítés éve: 1833
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 15 x 14,3 cm
Leltári szám: 19.230
Jelzés: j.l. Claude Pierre
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás gróf Almásy-Teleki Éva aukcióján, 1940.

Cím: Ürményi József arcképe
Művész: Czetter Sámuel (1765–1819)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: miniatűr
Méret: 6,5 x 5,3 cm
Leltári szám: 18.316
Jelzés: j.l. Czetter S. pinx.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Ernst Lajos hagyatékának árverésén, 1939.

Cím: „Karikás bácsi a Kispipa tulajdonosa”
Művész: Cserna Károly ( )
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 35,3 x 24,5 cm
Leltári szám: ?
Jelzés: Cserna K.
Állapot: ép
Szerzés:

Cím: Férfi arckép
Művész: Csillagi Lajos (1829–1903)

Készítés éve: 1854
Anyag: fa
Technika: olaj
Méret: 13 x 9,8 cm
Leltári szám: 23.740
Jelzés: b.l. Csillagi 1854
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Tiltscher Andrásról 1943-ban
I
Cím: Férfiarckép
Művész: Georg Decker (1819–1894)
Készítés éve: 1839
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 28,5 x 22,2 cm
Leltári szám: 10054
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Pick Mórtól, 1915.

Cím: Westphalen gróf arcképe
Művész: Georg Decker (1819–1894)
Készítés éve: 1839
Anyag: karton
Technika: akvarell
Méret: 27 x 20,7 cm
Leltári szám: 12163
Jelzés: Georg Decker 1839.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás

Cím: Eisler Ferenc nemzetőr arcképe
Művész: Karl Teibler
Készítés éve: 1848
Anyag: papír, Technika: akvarell
Méret: 40,7 x 26,8 cm
Leltári szám: 3940, 3147
Jelzés: 1848 Teibler
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Weiszberger Miklósnétól, 1910.
Irodalom: Batthyány katalógus 2007.

Cím: Két Batthyány grófkisasszony
Művész: Johann Ender (1793–1854)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír, Technika: akvarell
Méret: 20,4 x 24,5 cm

Leltári szám: 19.203
Jelzés: j.l. Joh. Ender
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, 1940.

Cím: Osztrák tiszt arcképe
Művész: Theodor Engerth
Készítés éve: 1849
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 19,5 x 15,4 cm
Leltári szám: 12160
Jelzés: Theodor Engert – Pesth den 2 Januar 849
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Pick Mórtól, 1916.

Cím: Férfiarckép
Művész: Theodor Engerth
Készítés éve: 1848
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 25 x 28,6 cm
Leltári szám: 51.118.1
Jelzés: b.l. Engert Tódor 848
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése, 1950.

Cím: Jókai Mór arcképe
Művész: Faragó Géza (1877–1928)
Készítés éve: 1903
Anyag: papír
Technika: szénrajz
Méret: 52,5 x 39,5 cm
Leltári szám: 18744
Jelzés: Faragó Siófok 903
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Donáth Sándortól, 1939.

Cím: Házmán Ferenc arcképe
Művész: L. Fischer
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 14,5 x 11,6 cm
Leltári szám: 16600
Jelzés: L. Fischer
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Újváry Jánosnéétől, 1934.

Cím: Megyeri Károly arcképe
Művész: Gabányi Árpád (1855–1915)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 13,5 x 12 cm
Leltári szám: 17.649
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szarvassy Györgytől, 1937.

Cím: Egressy Gábor arcképe
Művész: Gabányi Árpád (1855–1915)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 13,5 x 12 cm
Leltári szám: 17.650
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szarvassy Györgytől, 1937.

Cím: Bulyovszky Lilla arcképe
Művész: Rudolf Gauszmann
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 14,5 x 13 cm
Leltári szám: 16.677
Jelzés: j.l. Rudolf Gauszmann
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Strausz Ernőtől

Cím: Gyulai Pál arcképe
Művész: Glatz Oszkár (1872–1958)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: szénrajz
Méret: 53,3 x 44 cm
Leltári szám: 18.318
Jelzés: j.l. Gyulai Pál rajz. Glatz O.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Ernst Lajos hagyatékának árverésén, 1939.

Cím: Lechner Ödön arcképe
Művész: Glatz Oszkár (1872–1958)

Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: szénrajz
Méret: 52 x 46 cm
Leltári szám: 18.737
Jelzés: j.l. Lechner Ödön rajz. Glatz O.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Gárdonyi Sándortól, 1939.

Cím: Schulek Frigyes arcképe
Művész: Glatz Oszkár (1872–1958)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: kréta
Méret: 51,8 x 41,5 cm
Leltári szám: 18.738
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Gárdonyi Sándortól, 1939.

Cím: A Wodianer család férfi tagja (?)
Művész: Glatz Oszkár (1872–1958)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: kréta
Méret: 63 x 42 cm
Leltári szám: KM.72.80
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás dr. Völgyessy Ferenctől

Cím: Palmay Ilka arcképe
Művész: Arthur Jules Goodman (?–1926)
Készítés éve: 1895
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 40,5 x 28 cm
Leltári szám: 16065
Jelzés: Arthur Jules Goodman London 1895
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Steiner Lajostól, 1932.

Cím: Bayer Márton pesti vendéglős arcképe
Művész: Gyurkovits Károly (1810–1872)
Készítés éve: 1836
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 25 x 19 cm

Leltári szám: 57.416.1
Jelzés: Gyurkovits 1836
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Padányi Klárától

Cím: Bayer Mártonné Krantz Mária arcképe
Művész: Gyurkovits Károly (1810–1872)
Készítés éve: 1836
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 25 x 19 cm
Leltári szám: 57.416.2
Jelzés: Gyurkovits 1836
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Padányi Klárától

Cím: Szerenád
Művész: Habsburg István főherceg (1817–1867)
Készítés éve: 1839
Anyag: papír, technika: akvarell
Méret: 14,8 x 10,1 cm
Leltári szám: 21686
Jelzés: St 1839
Állapot: ép
Szerzés: Jankovich Ilona ajándéka, 1942

Cím: Kiss József arcképe
Művész: Halmi Artúr (1866–1939)
Készítés éve: 1907
Anyag: papír, technika: ceruza
Méret: 11,4 x 7,3 cm
Leltári szám: 22416
Jelzés: Halmi Fészek 1907
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Wertheimer (Fáy) Károlytól, 1942.

I

Cím: Erzsébet királyné lóhátón
Művész: Emil von Hartitzsch (1800–?)
Készítés éve: 1850-es évek
Anyag: papír, technika: akvarell
Méret: 14 cm (átmérő)
Leltári szám: 23.847
Jelzés: b.l. HE
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Ranschburg Gusztávtól, 1943

Cím: A Gundel család női tagjának női tagjának arcképe
Művész: Hasslinger (?)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 39 x 44 cm
Leltári szám: 18.405
Jelzés: –
Állapot: kopott
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől

Cím: A Gundel család férfi tagjának női tagjának arcképe
Művész: Hasslinger (?)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont,
Technika: akvarell
Méret: 39 x 44 cm
Leltári szám: 18.406
Jelzés: –
Állapot: kopott
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől

Cím: A Gundel család férfi tagjának női tagjának arcképe
Művész: Hasslinger (?)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 36 x 46 cm
Leltári szám: 18.407
Jelzés: –
Állapot: kopott
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől

Cím: Sándor Móric gróf arcképe
Művész: Joseph Heicke (1811–1861)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: pasztell
Méret: 21 x 36,5 cm
Leltári szám: 17.036
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Rauschberg Gusztávtól, 1935.

Cím: Friedrich István és Szőke Gyula
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 14,9 x 19, 1 cm
Leltári szám: 20342/1.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Fábrián Béla arcképe
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 9 x 11,2 cm
Leltári szám: 20342/2
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Eckhardt Tibor, Szilágyi Lajos, Platthy György
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 11,3 x 14 cm
Leltári szám: 20342/3.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Vámbéry Rusztem arcképe
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 10,8 x 10,2 cm
Leltári szám: 20342/5.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Peyer Károly arcképe
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert

Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 12,6 x 10,8 cm
Leltári szám: 20342/6.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Pakots József író arcképe
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 21,5 x 11,9 cm
Leltári szám: 20342/7.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Gál Jenő és Bedő Mór
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 21,8 x 20,5 cm
Leltári szám: 20342/8.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Harrer Ferenc és Némethy Béla
Művész: Herman Lipót (1884–1972)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruzarajz
Méret: 22 x 19, 4 cm
Leltári szám: 20342/9.
Jelzés: Herman
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1941

Cím: Liszt Ferenc arcképe
Művész: Carl Hoffman
Készítés éve: 1858
Anyag: papír
Technika: tus és ceruzarajz
Méret: 20,6 x 14,3 cm
Leltári szám: 18.404

Jelzés: j.l. Carl Hoffman fec. in Pesth 1858
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Gárdonyi Sándortól, 1939.

Cím: Férfiarckép
Művész: Johann Ignaz Hofrichter
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: olaj (?)
Méret: 5,5 x 4,2 cm
Leltári szám: 12.142
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Glück Frigyes ajándéka, 1916

Cím: Női arckép
Művész: Johann Ignaz Hofrichter
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 6,5 x 5,5 cm
Leltári szám: 12.143
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Glück Frigyes ajándéka, 1916

Cím: Tisza Kálmán arcképe
Művész: Horovitz Lipót (1838–1917)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 37 x 26,6 cm
Leltári szám: 18.751
Jelzés: b.l.: HL
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Gárdonyi Sándortól, 1939

Cím: I. Ferenc arcképe
Művész: Jean Baptiste Isabey (1767–1855)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 4,8 x 3 cm
Leltári szám: 23.848
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szilárd Vilmostól, 1943

Cím: Kossuth Lajos arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: átmérő 2,5 cm
Leltári szám: –
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: ?

Cím: Prottmann József arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 37,7 x 27,5 cm
Leltári szám: 496
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Bellony Lászlótól, 1900

Cím: Gerlóczy Károly polgármester arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tollrajz
Méret: 31,7 x 23,8 cm
Leltári szám: 936.11
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Kun Sándor antikváriustól, 1903

Cím: Brezanóczy Ádám arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 17 x 11,6 cm
Leltári szám: 4240
Jelzés: D/ominus/ Adamus Brezanoczy
J/uris/ U/triusque/ Doctor In Celeberrima
Universitate Pesthienſi Juris Canonici
Professor R. P. O/rdinarius?/ & Facultatis
Juridicae Senior
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Wachtel Gyukától, 1910

Cím: Férfiarckép
Művész: ismeretlen
Készítés éve: 1840-es évek
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 12,3 x 10,2 cm
Leltári szám: 9068
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Pick Mórtól, 1915

Cím: József nádor fiatalkori arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 6,8 x 6 cm
Leltári szám: 13271
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: ?

Cím: Aul József nemzetőr arcképe (Újházy
Ferenc?)
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 12 x 9,7 cm
Leltári szám: 14.259
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Újházy Irmától, 1925

Cím: Zitterbarth Mátyás építész arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 16,6 x 13,1 cm
Leltári szám: 15.750
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Stemmer Ödöntől, 1931

Cím: Petőfi Sándor arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert

Anyag: vászon
Technika: olaj
Méret: 12,8 x 11 cm
Leltári szám: 16.485
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Fejér Józseftől, 1934

Cím: Aulich Lajos tábornok arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 9,5 x 6,3 cm
Leltári szám: 16557
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Tóth Lászlótól, 1933

Cím: Jókai Mór a dolgozószobájában
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 19 x 24,5 cm
Leltári szám: 17237
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Langer Mórtól, 1936

Cím: Férfiarckép
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 6 x 3,5 cm
Leltári szám: 17.919
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől, 1938

Cím: Martinovics Ignác arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: ?
Leltári szám: 18.215

Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől, 1938

Cím: Kisfaludy Sándor arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: vászon
Technika: gouache
Méret: 27 x 23,3 cm
Leltári szám: 18248
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól, 1938

Cím: Kölcsey Ferenc arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: vászon
Technika: gouache
Méret: 29 x 24,5 cm
Leltári szám: 18250
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól, 1938

Cím: Petőfi Sándor arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 4,5 x 4 cm
Leltári szám: 18.265
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől, 1936

Cím: Férfiarckép
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 3,9 x 3,2 cm
Leltári szám: 18.272
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Eisenstadter Ödöntől, 1936

Cím: Báró Jósika Miklós arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír, technika: akvarell
Méret: 27,4 x 20 cm
Leltári szám: 18234
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás az Árverési Csarnok aukcióján Sztankovits Szilárd hagyatékából, 1939

Cím: Gundy György színigazgató arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 28,7 x 22,6 cm
Leltári szám: 18325
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás az Árverési Csarnok aukcióján Sztankovits Szilárd hagyatékából, 1939

Cím: József nádor arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 7 x 5,2 cm
Leltári szám: 18.326
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás az Árverési Csarnok aukcióján Sztankovits Szilárd hagyatékából, 1939

Cím: István főherceg
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: porcelán
Technika: akvarell
Méret: 3,1 x 2,2 cm
Leltári szám: 18.364
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Ernst Lajos gyűjteményének aukcióján, 1937

Cím: Eötvös József arcképe
Művész: ismeretlen

Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 5 x 4,5 cm
Leltári szám: 18.698
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: ?

Cím: Gróf Nyáry Kálmán arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: ?
Leltári szám: 18.831
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: ?

Cím: Károlyi Mihályné arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: 1910-es évek
Anyag: papír
Technika: szénrajz
Méret: 56 x 68 cm
Leltári szám: 20964
Jelzés: olvashatatlan
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Krucsay Józseftől, 1941

Cím: Katona József arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tempera
Méret: 15,5 x 10 cm
Leltári szám: 22.677
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás gróf Almásy-Teleki Éva hagyatékának árverésén

Cím: Winkler Mihályné Juchó Teréz
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: árnykép

Méret: 14,2 x 10,5 cm
Leltári szám: 23.012
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Schauschek Jánostól, 1943

Cím: Martinovics Ignác
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 14,6 x 11,4 cm
Leltári szám: 24.008
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Rauschburg Gusztávtól, 1844

Cím: Fadrusz János arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: kréta
Méret: 26,6 x 18,8 cm
Leltári szám: 24450
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a Postatakarékpénztár Árverési csarnok 112. aukcióján

Cím: Erzsébet királyné
Művész: ismeretlen
Készítés éve: 1898
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 18,7 x 27,5 cm
Leltári szám: 24599
Jelzés: 1898
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Tikáts Adolftól, 1944

Cím: Görgei Artúr
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 4,8 x 3,8 cm
Leltári szám: 26.857

Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Donáth Páétól, 1946

Cím: I. Ferenc József
Művész: ismeretlen
Készítés éve: :
Anyag: porcelán
Technika: akvarell
Méret: 9,6 x 7,8 cm
Leltári szám: 27.261
Jelzés: altwien
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás dr. Horányszky Sándortól

Cím: Leány árnyképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 20,8 x 13 cm
Leltári szám: 27832/1
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Jankovich Ilona ajándéka, 1947

Cím: Férfi árnyképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: rézkarc és tus
Méret: 21 x 13 cm
Leltári szám: 27832/2
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Jankovich Ilona ajándéka, 1947

Cím: Kopácsy József hercegprímás arcképe
Művész: papír
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 22,8 x 18 cm
Leltári szám: 27885
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Ernst Lajos gyűjteményéből

Cím: Férfiarckép
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 37 x 24 cm
Leltári szám: 27.895
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: átvétel a Fővárosi Képtárból

Cím: Csányi László arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 38,3 x 26,8 cm
Leltári szám: 27896
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Ernst Lajos gyűjteményéből, a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Bem József arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 55 x 43,5 cm
Leltári szám: 27900
Jelzés: –
Állapot: sérült
Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Haynald Lajos, Bartakovics Béla tanulmányfejei
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 24,7 x 17,5 cm
Leltári szám: 27903
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Ruttkayné Kossuth Lujza arcképe
Művész: ismeretlen

Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30,2 x 20,1 cm
Leltári szám: 27904
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Ernst Lajos gyűjteményéből, a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Ruttkayné Kossuth Lujza
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 23,8 x 16,3 cm
Leltári szám: 27905
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Ernst Lajos gyűjteményéből, a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Perczel Mór tábornok arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 22,9 x 16,7 cm
Leltári szám: 27906
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Nagy Ignác arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 16 x 11 cm
Leltári szám: 27908
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése, 1947

Cím: Férfiarckép
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont

Technika: akvarell
Méret: 4,5 cm átmérő
Leltári szám: 29.600
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a Deák hagyatékból

Cím: Kammermayer Károly arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 17,5 x 14 cm
Leltári szám: KM.72.27.1
Jelzés: –
Állapot: kopott
Szerzés: vásárlás dr. Rácz Dezsőtől

Cím: Kammermayer Károlyné arcképe
Művész: ismeretlen
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 17,5 x 14 cm
Leltári szám: KM.72.27.2
Jelzés: –
Állapot: kopott
Szerzés: vásárlás Rácz Dezsőtől

Cím: Széchényi Ferenc arcképe
Művész: Jakobey Károly (1825–1891)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 9 x 12 cm
Leltári szám: KM.68.78
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a Szt. István körüti BÁV fióküzletben

Cím: Petőfi Sándor
Művész: Jankó János (1833–1896)
Készítés éve: 1864
Anyag: papír, technika: ceruza
Méret: 9,8 x 6,5 cm
Leltári szám: 19.183
Jelzés: k.l. Jankó J. Pesten 1864

Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szabó Endrétől, 1940

Cím: Széll Kálmán arcképe
Művész: Jantyik Mátyás (1864–1903)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 17,5 x 12,7 cm
Leltári szám: 64.498.93
Jelzés: j.l. Jantyik Mátyás
Állapot: ép
Szerzés: a Meczner hagyatékból

Cím: Kammermayer Károly, Ráth Károly és Gerlóczy Károly arcképei
Művész: Jauernik Nándor
Készítés éve: nem ismert
Anyag: karton
Technika: tus
Méret: 10 x 8 cm
Leltári szám: 391
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a középítési igazgatóságtól, 1899

Cím: Hatvany Lajos arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 7,3 x 5,9 cm
Leltári szám: 12962/1
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Károlyi Mihály arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 7,5 x 6,8 cm
Leltári szám: 12962/2
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Nagy György arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 6,2 x 4,6 cm
Leltári szám: 12962/3
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Hock János arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 7,3 x 5,9 cm
Leltári szám: 12962/4
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Peterdy Andor arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 6,8 x 5,3 cm
Leltári szám: 12962/5
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Migray József arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 7,1 x 4,9 cm
Leltári szám: 12962/6
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Szász Zoltán arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír

Technika: ceruza
Méret: 7,8 x 5,2 cm
Leltári szám: 12962/8
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Hock János arcképe
Művész: Jávor Pál
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 14,8 x 13,8 cm
Leltári szám: 12964
Jelzés: Jávor
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Károlyi Mihály arcképe
Művész: Jávor Pál (1902–1959)
Készítés éve: 1918
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 15,4 x 11,7 cm
Leltári szám: 12965
Jelzés: Jávor, 1918. november 16.
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka

Cím: Női arckép
Művész: Kaergling Tóbiás (1780–1845)
Készítés éve: 1827
Anyag: elefántcsont
Technika: gouache
Méret: 8 x 6 cm
Leltári szám: 20.392
Jelzés: j.k. Kaergling 1827
Állapot: jobb szélén hasadás
Szerzés: vásárlás Almásy-Teleki Éva hagyatékának árverésén

Cím: Férfiarckép
Művész: Kaergling Tóbiás (1780–1845)
Készítés éve: 1827
Anyag: elefántcsont
Technika: gouache
Méret: 8 x 6 cm
Leltári szám: 20.393

Jelzés: j.k. Kaergling pinx 827
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Almásy-Teleki Éva hagyatékának árverésén

Cím: Gabler Franciska arcképe
Művész: Kaergling Tóbiás (1780–1845)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 10,5 x 9,5 cm
Leltári szám: 26.252
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás dr. Mály Jánostól, 1944

Cím: Semmelweis Fülöp arcképe
Művész: Kaiser Eduard (1820-1895)
Készítés éve: 1861
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 6,5 x 5 cm
Leltári szám: 16.471
Jelzés: b.l. Kaiser 1861
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Újváry Jánosnéól, 1933

Cím: József nádor arcképe
Művész: Matthaeus Kern (1801–1852)
Készítés éve: 1840
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 22,2 x 18,3 cm
Leltári szám: 13271
Jelzés: M. Kern pinx 1840
Állapot: ép
Szerzés: ?

Cím: I. Ferenc József gyermekkori arcképe
Művész: Kiep Frigyes
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 49 x 35,2 cm
Leltári szám: –
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Ernst Lajos gyűjteményéből

Cím: Dörre Tivadar arcképe
Művész: Kimnach László (1857–1906)
Készítés éve: 1879
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 20,5 x 13,6 cm
Leltári szám: 58.58
Jelzés: j.l.: 1879. VI. 25.
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Dörre Endrétől

Cím: Önarckép
Művész: Vinzenz Georg Kininger (1767–1851)
Készítés éve: 1802
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 20,8 x 16,8 cm
Leltári szám: 18247
Jelzés: I. Kininger seinem Freunde Batsányi. A kartonon hátul gezeichnet im Marz 1802
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól, 1938

Cím: Blaha Lujza arcképe
Művész: Kis Bíró J.
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 31,5 x 24 cm
Leltári szám: 5943
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: Blaha Lujza ajándéka, 1913

Cím: Lendvay Márton arcképe
Művész: Kiss Péter
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 6,8 x 5 cm
Leltári szám: 17.141
Jelzés: b.k. Kiss Péter
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Fényes Győzőtől, 1935

Cím: Windisch-Gratz arcképe
Művész: Knoll

Készítés éve:nem ismert Anyag: papír, technika: tus Méret: 28 x 19,5 cm Leltári szám: 17182 Jelzés: Knoll fecit Állapot: ép Szerzés: vásárlás Schmideg Adolftól, 1935 Irodalom: Batthyány katalógus 2007 Cím: Edward walesi herceg arcképe Művész: Kornitzer Béla Készítés éve: 1935 Anyag: karton Technika: ceruza Méret: 30 x 21,6 cm Leltári szám: 17241 Jelzés: Kornitzer Béla 1935 II. 24. Állapot: ép Szerzés: vásárlás a művésztől, 1936	Leltári szám: 19.268 Jelzés: j.l.Fr. Lieder pinxit 1844 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Almásy Teleki Éva művészeti aukcióján Cím: Báró Orczy Lőrinc arcképe Művész: Lieder Frigyes (1786–1859) Készítés éve: 1830 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 24,6 x 19,5 cm Leltári szám: 23077 Jelzés: – Állapot: ép Szerzés: vásárlás Ranschburg Gusztávtól, 1943 Cím: II. Szulejmán szultán arcképe Művész: L. W. Készítés éve: nem ismert Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 20,8 x 17,3 cm Leltári szám: 14783 Jelzés: LW Állapot: ép Szerzés: vásárlás Horánszky Lajostól, 1927	Állapot: ép Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése Cím: Szmrecsányi Miklós arcképe Művész: Lühnsdorf Károly (1893–1958) Készítés éve: 1929 Anyag: papír Technika: ceruza Méret: 42 x 31,5 cm Leltári szám: 51.262.1 Jelzés: j.l. Lühnsdorf Károly 1929 Állapot: ép Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése Cím: Férfiarckép Művész: Lühnsdorf Károly (1893–1958) Készítés éve: nem ismert Anyag: papír Technika: ceruza Méret: 41 x 31 cm Leltári szám: 51.263.1 Jelzés: j.l. Lühnsdorf Károly Állapot: ép Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése Cím: Laszlovszky József arcképe Művész: Ferdinand Lütgendorf (1785–1858) Készítés éve: 1826 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 10,2 x 8,3 cm Leltári szám: 53.127.1 Jelzés: – Állapot: ép Szerzés: vásárlás Farkas Jenőtől, 1953 Cím: Sipőcz Jenő polgármester arcképe Művész: Makoldy József (?–1901) Készítés éve: 1927 Anyag: papír Technika: ceruza Méret: 36,3 x 29 cm Leltári szám: 14907 Jelzés: MJ1927 Állapot: ép Szerzés: vásárlás a képzőművészeti dotáció terhére, 1928	Cím: Fiatal férfi arcképe Művész: Marastoni József (1834–1895) Készítés éve: 1855 Anyag: papír Technika: ceruza Méret: 23 x 17,5 cm Leltári szám: KM:68.58 Jelzés: j.l. Baráti emlékül Marastoni Józsi 1855 Állapot: ép Szerzés: vásárlás a BÁV Szt. István körüti fióküzletéből Cím: Szinyei Merse Pál arcképe Művész: Márk Lajos (1867–1940) Készítés éve: nem ismert Anyag: papír Technika: szén Méret: 22,7 x 19,6 cm Leltári szám: 10426 Jelzés: MÁRK Állapot: ép Szerzés: vásárlás Kormos Henriktől, 1915 Cím: Batthyány Lajos arcképe Művész: Joseph Martignoni (1803–1873) Készítés éve: 1849 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 20 x 16 cm Leltári szám: Jelzés: b.l. J. Martignoni 1849 Állapot: ép Szerzés: vásárlás Einstadter Ödöntől, 1939 Irodalom: Batthyány katalógus 2007 Cím: Csemy József Művész: Márton Ferenc (1884–1941) Készítés éve: nem ismert Anyag: papír, technika: ceruza Méret: 27,3 x 19,8 cm Leltári szám: 27281 Jelzés: Márton Ferenc Állapot: ép Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946
Cím: Ipolyi Arnold fiatalkori arcképe Művész: Kozics Emő (1890 körül–?) Készítés éve: nem ismert Anyag: papír, technika: akvarell Méret: 13,5 x 10,3 cm Leltári szám: 51.625.1. Jelzés: j.l. E. Kozics Pesten Állapot: ép Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése Cím: Andrásy Gyula arcképe Művész: Josef Kriehuber (1800–1876) Készítés éve: nem ismert Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 18 x 13,2 cm Leltári szám: 19.702 Jelzés: j.l. Kriehuber Állapot: ép Szerzés: vásárlás Almásy Teleki Éva művészeti aukcióján Irodalom: Batthyány katalógus 2007 Cím: Katonatiszt arcképe Művész: Lieder Frigyes (1786–1859) Készítés éve: 1844 Anyag: papír Technika: akvarell Méret: 28,8 x 21,7 cm	Cím: Wlassics Gyula arcképe Művész: Lühnsdorf Károly (1893–1958) Készítés éve: 1930 Anyag: papír Technika: ceruza Méret: 37,7 x 27,5 cm Leltári szám: 51.215.1 Jelzés: j.l.: Lühnsdorf Károly 1930 Állapot: ép Szerzés: a Fővárosi Képtár átengedése Cím: Bethlen István arcképe Művész: Lühnsdorf Károly (1893–1958) Készítés éve: 1931 Anyag: papír Technika: ceruza Méret: 36 x 25 cm Leltári szám: 51.218.1. Jelzés: j.l. Lühnsdorf Károly 1931		

Cím: Serédy Jusztinián arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1924
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 34,8 x 24,5 cm
Leltári szám: 27285
Jelzés: Márton Fer Róma 924 V/29
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Sipőcz Jenő főpolgármester arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 29 x 22 cm
Leltári szám: 27286
Jelzés: Márton Ferenc
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Blaha Lujza időskori arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1924
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 34,5 x 25 cm
Leltári szám: 22287
Jelzés: Márton Fer 924
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Hauszmann Alajos arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1926
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 29 x 21,8 cm
Leltári szám: 22289
Jelzés: Márton Fer 926
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Glück Frigyes arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1926
Anyag: papír

Technika: ceruza
Méret: 34,6 x 24,7 cm
Leltári szám: 27291
Jelzés: Márton Fer 926
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Ripka Ferenc polgármester arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1924
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 34,8 x 24,8 cm
Leltári szám: 27292
Jelzés: Márton Fer 924
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Karafiáth Jenő arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1922
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 29,8 x 22 cm
Leltári szám: 27293
Jelzés: Márton Fer 922
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Dr. Csilléry András arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1921
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30 x 22 cm
Leltári szám: 27294
Jelzés: Márton Fer 921
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Szendy Károly polgármester arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1934
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 36,2 x 25,6 cm
Leltári szám: 27295
Jelzés: Márton Fer 934 XII

Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Zala György arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1923
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 34,8 x 25,2 cm
Leltári szám: 27296
Jelzés: Márton Fer 923 V/25
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Hubay Jenő arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1929
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 33,5 x 25,7 cm
Leltári szám: 27568
Jelzés: Márton Fer 929 III/8
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Márkus Emília arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1923
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30,4 x 23 cm
Leltári szám: 27569
Jelzés: Márton Fer 923
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Rózsahegyi Kálmán arcképe
Művész: Márton Ferenc (1884–1941)
Készítés éve: 1916
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 40 x 27,4 cm
Leltári szám: 27575
Jelzés: Márton Fer 916
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás, Herquet és Társa 1946

Cím: Férfiarckép
Művész: P. Mayer
Készítés éve: 1849
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 15,7 x 12,5 cm
Leltári szám: ?
Jelzés: P. Mayer Pesth 849
Állapot: ép
Szerzés: ?

Cím: Medgyessy Ferenc arcképe
Művész: Rippl Rónai József (1861–1927)
Készítés éve: 1913
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30 x 23,5 cm
Leltári szám: 61.219
Jelzés: j.l. R.R.J. Kaposvár 1913
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művész özvegyétől

Cím: Móricz Zsigmond arcképe
Művész: Medgyessy Ferenc (1881–1958)
Készítés éve: 1927
Anyag: papír
Technika: toll
Méret: 22,8 x 20 cm
Leltári szám: 61.220
Jelzés: j.l. Medgyessy F. 1927
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művész özvegyétől

Cím: Anyám, Medgyessyné
Művész: Medgyessy Ferenc (1881–1958)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: toll
Méret: 33,5 x 24,5 cm
Leltári szám: 61.221
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művész özvegyétől

Cím: Köves Hermann altábornagy arcképe
Művész: Mednyánszky László (1852–1919)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír

Technika: tempera
Méret: 23,2 x 16,5 cm
Leltári szám: 20792
Jelzés: Mednyánszky
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a Postatakarékpénztár 100. árverésén, 1941

Cím: Batthyány Lajos arcképe
Művész: Medvey Ágoston (1814–1870)
Készítés éve: 1848
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 6,5 x 5 cm
Leltári szám: 16.431
Jelzés: b. Medvey
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Strausz Endrétől, 1834

Cím: Férfiarckép
Művész: Medvey Ágoston (1814–1870)
Készítés éve: 1841
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 27,5 x 22,5 cm
Leltári szám: 10.056
Jelzés: j.l. A.v.Medvey 841
Állapot: ép
Szerzés: ?

Irodalom:
Cím: Liszt Ferenc arcképe
Művész: Munkácsy Mihály (1844–1900)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 27,3 x 21 cm
Leltári szám: 18244
Jelzés: Munkácsy
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Lantos Adolftól, 1938

Cím: Férfiarckép
Művész: Paczka Ferencné (1864–?)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 37 x 27,7 cm
Leltári szám: 64.498.98

Jelzés: Paczka Ferencné
Állapot: ép
Szerzés: Meczner Lajos hagyatékából

Cím: Fiath báró arcképe
Művész: Pataky
Készítés éve: 1831
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 18 x 23 cm
Leltári szám: 12.177
Jelzés: b.l. Pataky 1831
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Donáth Sándortól, 1916

Cím: Németh Sámuel arcképe
Művész: Pataky
Készítés éve: 1851
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 25,3 x 18,3 cm
Leltári szám: 15.026
Jelzés: j.l. Pataky 1851
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Palla Ödöntől, 1928

Cím: Vörösmarty Mihály arcképe
Művész: Pecz Henrik (1812–1868)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: tus
Méret: 15 x 11,8 cm
Leltári szám: 21041
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Almásy Teleki Éva aukcióján, 1942

Cím: Borszék Frigyes arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1921
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30 x 21,6 cm
Leltári szám: 13572
Jelzés: Pérely 921
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1923

Cím: Hugonnai Vilma arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30,5 x 24 cm
Leltári szám: 13573
Jelzés: Pérely Imre
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás a művésztől, 1923

Cím: Hugonnai Vilma arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30,5 x 24 cm
Leltári szám: 13573
Jelzés: Pérely Imre
Állapot: ép
Szerzés: ajándék a művésztől, 1923
Irodalom:

Cím: Honfi Dóra István arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1917
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 28,5 x 20 cm
Leltári szám: 13574.1.
Jelzés: Pérely I. 917
Állapot: ép
Szerzés: ajándék a művésztől, 1923

Cím: Szegedy Maszák Hugóné Barabás Ilona arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1921
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 25 x 18,5 cm
Leltári szám: 13575
Jelzés: Pérely 921
Állapot: ép
Szerzés: ajándék a művésztől, 1923

Cím: Pasteiner Gyula arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)

Készítés éve: 1921
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 27,4 x 20, 6 cm
Leltári szám: 13576
Jelzés: Pérely 921
Állapot: ép
Szerzés: ajándék a művésztől, 1923

Cím: Wrabetz Teofil arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1924
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 25,5 x 21,7 cm
Leltári szám: 13825
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: ajándék a művésztől, 1924

Cím: Váczy András arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 31 x 20,7 cm
Leltári szám: 14243
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: ajándék a művésztől, 1925

Cím: Ostenburg Gyula százados arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1921
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 33,5 x 21 cm
Leltári szám: 26553
Jelzés: Pérely 921
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Wessely Norberttől, 1945

Cím: Sokorópátkai Szabó István arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 26,3 x 21 cm

Leltári szám: 26554
Jelzés: Pérely
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Wessely Norberttől, 1945

Cím: Ambrus Zoltán arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30 x 22,2 cm
Leltári szám: 27887
Jelzés: Pérely
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból, 1947

Cím: Krúdy Gyula arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 21 x 31 cm
Leltári szám: 27888
Jelzés: Pérely
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból, 1951

Cím: Voinovich Géza arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1923
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 31 x 21 cm
Leltári szám: 27889
Jelzés: Pérely Imre 923
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból, 1947

Cím: Rubinstein Erna arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1923
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 18,8 x 21,5 cm
Leltári szám: 27890
Jelzés: Pérely Imre 923 X.
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból, 1947

Cím: Rózsahegy Kálmán színész arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 28,3 x 19,7 cm
Leltári szám: 27891
Jelzés: Pérely Imre
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból. 1947

Cím: Beöthy László arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 30,2 x 22 cm
Leltári szám: 27892
Jelzés: Pérely I
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból. 1947

Cím: Krecsányi Ignác arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1923
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 21,7 x 29,8 cm
Leltári szám: 27893
Jelzés: Pérely Imre 1923 május 11 Bp.
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból. 1951

Cím: Lukachich Géza arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1925
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 41,8 x 30,5 cm
Leltári szám: 27897
Jelzés: Pérely Imre 1925
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból. 1937

Cím: Fraknói Vilmos arcképe
Művész: Pérely Imre (1898–1986)
Készítés éve: 1922
Anyag: papír

Technika: ceruza
Méret: 40,5 x 30,5 cm
Leltári szám: 51.264.1
Jelzés: Pérely Imre 922 aug. 30.
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból. 1950

Cím: Széchenyi István arcképe
Művész: Amelie von Peter
Készítés éve: nem ismert
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 10,5 x 8,5 cm
Leltári szám: 5033
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Müller Mórtól, 1911

Cím: Lieber Endre arcképe
Művész: Pólya Tibor (1886–1937)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 26,5 x 22,5 cm
Leltári szám: 51.268.1
Jelzés: j.l. Pólya Tibor
Állapot: ép
Szerzés: a Fővárosi Képtárból. 1950

Cím: Károlyi Mihály arcképe
Művész: Pór Bertalan (1880–1964)
Készítés éve: 1946
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 55 x 45 cm
Leltári szám: 29111
Jelzés: PÓR PARIS 25 VIII 46
Állapot: ép
Szerzés: a művész ajándéka, 1948

Cím: Női arcképe
Művész: August Prinzhofner (1817–1885)
Készítés éve: 1848
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 14 x 12 cm
Leltári szám: 16715
Jelzés: b.l. Prinzhofner 1848

Állapot: ép
Szerzés: nincs adat

Cím: I. Ferenc József arcképe
Művész: Georg Raab (1821–1885)
Készítés éve: 1853
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 10 x 8 cm
Leltári szám: 24.044
Jelzés: j.k. Raab 1853
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Szilárd Vilmostól, 1944

Cím: Férfiarckép
Művész: Franz Rauscher
Készítés éve: 1840
Anyag: papír, technika: ceruza
Méret: 32,6 x 27,5 cm
Leltári szám: -
Jelzés: von Franz Rauscher gezeichnet 1840 in Wien
Állapot: ép
Szerzés: nincs adat

Cím: I. Ferenc József arcképe
Művész: Rippl Rónai József (1861–1927)
Készítés éve: 1914
Anyag: papír, technika: tus
Méret: 28,7 x 22,8 cm
Leltári szám: 18332
Jelzés: Rónai 1914
Állapot: ép
Szerzés: az Árverési Csarnok aukcióján, 1938

Cím: Vajda János arcképe
Művész: Rippl Rónai József (1861–1927)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: szénrajz
Méret: 35,8 x 27,5 cm
Leltári szám: 18334
Jelzés: –
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás az Ernst Múzeum aukcióján, 1938

Cím: Márton Miksa arcképe
Művész: Rippl Rónai József (1861–1927)
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: ceruza
Méret: 19 x 24 cm
Leltári szám: 60.28
Jelzés: Rónai
Állapot: ép
Szerzés: BÁV vásárlás

Cím: Magyar testőr
Művész: Johann Ruprecht
Készítés éve: 1837
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 25,8 x 20,9 cm
Leltári szám: 23.387
Jelzés: b.l. Ruprecht 837
Állapot: ép
Szerzés: vásárlás Réthi Zsigmondtól, 1943

Cím: Wesselényi Miklós
Művész: Johann Ruprecht
Készítés éve: 1839
Anyag: elefántcsont
Technika: akvarell
Méret: 11,7 x 9,3 cm
Leltári szám: 29641
Jelzés: j.k. Ruprecht, 839
Állapot: ép
Szerzés: a Deák hagyatékából

Cím: Férfiarckép
Művész: A Schild
Készítés éve: nem ismert
Anyag: papír
Technika: akvarell
Méret: 16 x 13 cm
Leltári szám: –
Jelzés: A Schild pinx
Állapot: ép
Szerzés: nincs adat

KIADVÁNYOK ISMERTETÉSE

PEST VÁROS ÉPÍTŐ BIZOTTMÁNYA 1861–1873.

Szerkesztette *Hidvégi Violetta*

Kiadja Budapest Főváros Levéltára az Arcanum Kft közreműködésével.

Budapest, 2006. (Budapest Régi Tervei I.)

DVD ismertetés, elhangzott 2006. 09. 22.

Hölgyeim és uraim!

Hidvégi Violetta talán nem járt el helyesen, amikor engem választott ki egy DVD ismertetésére, mert akik ismernek tudják, hogy nem vagyok a számítógépes adatkezelés bajnoka, sőt meglehetősen idegenkedem tőle, használatával is vannak nehézségeim. De talán mégem választott rosszul, mert a fentiekből következően, hitelesnek tekinthető, amit mondok, mert bizonyosan nem a műfaj iránti elragadtatás mondatja velem.

Mint művészettörténész, építésztörténész évek, sőt évtizedek óta az Andrássy út körüli villanegyed történetét és előtörténetét kutatom, ezért sokat dolgoztam az Építési Bizottmány anyagában, mondhatni többé-kevésbé ki is ismerem már benne magamat, több publikációm épült részben ebben a gyűjteményben őrzött tervekre és iratokra. 2004 előtt a kutatás megszokott menete az volt, hogy a telekkönyvekből szerzett információk alapján az Építési Bizottmány mutatókönyveiben, több kötetet átböngészve kerestem az építkezés jeleit a feltételezett építtető, a vélt építész, netán az építőmester neve szerint. Ez a munka sok napot, hetet igényelt és a találati arány, ha jól céloztam – ebben viszonylag szerencsés vagyok – 50–60% körül lehetett. Ezután következett a finomabb becserkészés.

2004-ben megjelent nyomtatva Hidvégi Violetta szerkesztésében Pest város Építő Bizottmányának iratai 3 kötetes repertórium Budapest Főváros Levéltára kiadásában. Két kötet a tervekre és iratokra vonatkozó adatokat tartalmazta, a 270 oldalas harmadik kötet a mutatókat. Aki dolgozott már repertóriumokkal az tudja, hogy a mutatókon múlik a használhatóság. Az Építési Bizottmány repertórium is azért lett remek, mert a mutatói – mondhatni – tökéletesek. (Bardoly István szakbibliográfus szerint „zseniálisak”.) Kereshető benne építtetők, építészek, mai címek és a tárgy rovatban előforduló nevek szerint is. Az időrendet a felsorolás rendje adja, hiszen az az eredeti iktatószámok sorrendjét követi. A megkapott sorszámok szerint azután az első két kötetben lehet tovább keresni pár perc, vagy egy-két óra alatt, az illető tárgyszó előfordulásának gyakoriságától függően.

Én magam a megjelenés másnapja óta használom a Repertóriumot, és a Sugárút parcellázás előtti állapotának feltérképezésében – szokásos munkatempómhoz viszonyítva – hihetetlen sebességgel haladtam előre, annak ellenére hogy az eredeti és a mai címek azonosításában adódott néhány probléma.

Engedjék meg, hogy közbevetőleg röviden kitérjek erre a kérdésre. A 19. század közepén a következetes nyelvhasználat még nem volt általános. Ez nem csak abból eredt, hogy a pesti polgárok jó, ha kétnyelvűek, de leginkább német nyelvűek voltak. 1860 után a hivatali nyelv a magyar lett ugyan, de ezt a beadványt író építetők, vagy a tervet rajzoló építészek, építőmesterek alig használták, alig értették – sok volt az ebből adódó félreírás, elírás. Ennél zavarbaejtőbb, hogy bizonyos dolgokat, amiről az utókornak fogalma is alig lehet, közismertnek tekintettek. Egy példa az érthetőség kedvéért: az Aréna (ma Dózsa György) út menti, a Nagy János (ma Benczúr) utcába a mai Munkácsy Mihály utcáig benyúló városliget 120-as számú telket az ötvenes évek végén 10 részre osztották; a hatvanas évek során a telkeket beépítették, és az építetők a beadványokon a telek számát nemes egyszerűséggel János utca – ritkább esetben Nagy János utca – 1–10. sorszámval jelölték. – Nagyjából ezzel egyidőben osztották fel a mai Felsőerdősor és Bajza utca közötti, Városligeti 189A–190. 191. 192. 193. 194 számú hatalmas, sokezer négyszögöles Wurm telekegyüttest 18 részre. Az így keletkezett telkeket is beépítették és a helyszínt leginkább János utca 1–18. számmal jelölték a beadványokon. – A Nagy János utca túloldalán fekvő telkek eredetileg ugyan fasorinak számítottak, de mivel mindkét utcára volt frontjuk, időnként János utcaiként jelölték őket, és nem a hivatalos számukon, hanem az utca elejétől megszámozták, hogy hányadik telek. (Vagy egyesével, vagy a kettős telkeket is egynek számítva.) És hogy a dolog egyszerűbb legyen a nagy János utca folytatásában volt a kis János utca (ma Szalmás Piroska utca), amit leggyakrabban szintén János utcának neveztek. Hát tessék itt kiigazodni!, eldönteni, hogy ma melyik az egykor János utca 5-tel jelölt telek.

Pesten sok ilyen utca volt, elsősorban a belterületté váló külterületeken. A címek azonosításában a szerkesztő segítségére voltak a Bácskai Vera által szerkesztett, 1975 óta sorra megjelent kiváló topográfiai mutatók, amelyek eddig utolsó, Ferencváros-kötetének szerkesztésében Hidvégi Violetta is közreműködött, de – érthető módon – a nagyon zavaros helyzeteket az időközben felmerülő adatok felhasználásával folyamatosan korrigálni kell.

Tehát nagy haszonnal és nagy élvezettel használtam a Repertóriumot. Nem tudtam elképzelni, hogy mit tud ehhez hozzáadni a digitális változat.

Örömmel mondhatom, sokat. Először is egy-két kattintással meg tudom találni azokat az információkat, amelyeket lassabban találtam meg a nyomtatott változatban. Ezen túl a régi címekre, az épülettípusokra is rá lehet kérdezni, azokat is sorbarendezve kínálja a DVD. De mindezen túl tartalmazza a fellelhető tervlapok digitális másolatát, a dolog lényegéből adódóan kinagyítható formában. Külön ajándékként Halácsy Sándor 1872-es kataszteri térképét kapjuk, amelyen egy kattintással meg lehet találni a keresett épület helyét és környezetét is.

A több órás, nem több napos, kipróbálás során a következő új ismeretekhez jutottam: az 1860-as évtizedben Pest belterületén, a Teréz-, a József- és a Ferencvárosban

kedvelt és elterjedt épülettípus volt a kerti lak. Az utcafrontra zárt sorban épült házak mögötti nagyobb udvarokon nemcsak istállók, kocsiszínek, raktárak épültek szép számmal, hanem szabályos kis kerti lakok is. Azt, hogy szakmám egyik alapító atyja, Henszlmann Imre 1870-ben a Mária utca egyik házában udvarába építtetett egy csinos villát magának Frey Lajossal és Kauser Lipóttal, már korábban tudtam a mutatókönyvből, de arról fogalmam sem volt, hogy ez nem valami egyedi megoldás, hanem több tucatnyi társa volt a Józsefvárosban.

Hasonló örömteli felfedezés volt, hogy Wechselmann Ignác, akiről azt tudjuk, hogy a Dohány utcai zsinagóga építésénél pallérként tűnt fel Pesten, és később Ybl Miklós épületeinek gyakori kivitelezője volt, a hatvanas évtizedben pedig 44 ipari építkezés építészé. A Józsefvárosi pályaudvar, a Pannónia Gőzmalom, a Concordia gőzmalom, az első Budapesti Gőzmalom RT Lipótvárosi malma, az Árpád gőzmalom, az Únió gőzmalom, az Első magyar fűszárfonógyár, a Licht-féle csontszéngyár, az Ébner-féle szeszfinomító, a Friedenthal-féle ecetgyár és Rózsa Lajos vegyigyárának építkezései fűződtek nevéhez. Bár őt a józsefvárosi főúri paloták, a Várkert bazár és a Fővámház (a mai Közgazdasági Egyetem) építőmestereként ismerjük, talán hasonló jelentős volt a részvétele Pest terményfeldolgozó iparának kiépítésében.

Az Építőbizottmányi DVD olyan tényre hívta fel a figyelmet, amelyre később építészettörténeti és ipartörténeti kutatást lehet alapozni.

A DVD-vel, mint segédlettel kapcsolatban volt egy nagy személyes félelmem. Attól féltem, hogy teljesen elgépiesíti a kutatást, nem lesz több váratlan, kellemes meglepetés, ami közismerten a kutató legnagyobb örömforrása. Ez a félelmem is elszállt, mert volt váratlan meglepetés. A *Nyári lakok* címszóban keresve, rátaláltam a Just Kálmán által Benkó Károly építésszel végeztetett átalakítás tervére. A mutatókönyvben találkozhattam volna ezzel a tétellel, de Just Kálmán nem volt tulajdonos a Városligeti fasorban, amelyre a kutatásaim vonatkoztak, a János utca 14. szám talán nem hívta fel eléggé a figyelmemet, ha egyáltalán láttam valaha. A nyomtatott Repertóriumban bóklászva sem támadt semmi gyanúm. Ámde a DVD-n nem csak a szöveg, hanem a tervtárban található terv képe is megjelent, és a szóbanforgó épület egyedi alapformájáról könnyű volt azonosítani, hogy a János utca 14. azonos a Városligeti 45–46. számmal, a mai Benczúr utca 25–27-tel. (A 14. szám úgy adódott, hogy a Városároktól, a Városligeti 59. számú telektől egyenként – az eredeti telekszámozás szerint, az összevonásokat figyelmen kívül hagyva – visszafelé haladva ez a kettős telek volt a 14–15.) Most már tudom, hogy azt a harmincas években épült rejtélyes funkciójú épületet, amely 10 évig Széchenyi István tulajdona volt, 1869-ben a bejegyzett tulajdonos férje, figyelemreméltó elrendezésű nyári lakássá, mondhatni városi kastélyvá alakíttatta. Csak sajnálni tudom, hogy mindez a területről írott tanulmányom megjelenése után derült ki.

Azt is megtudtam a DVD-ről, hogy Rottenbiller Lipót (1806–1870), többszöri pesti polgármester, a dúsgazdag örökös, Almay Wurm Klára férje 1868-ban, amikor felesége éppen a Wurm-féle hatalmas ingatlanvagyonon osztozott testvéreivel, Kőbánya Óhegyen kis kétszobás lakot építtetett magának Frey Lajossal. Talán megelégette az osztozkodó testvéreket? És a lehető legtávolabbra menekült előlük? Persze az is lehet, hogy csak a kertészének építtetett.

Elnézésüket kérem, hogy túl szubjektív vagyok; a digitális megoldásokról, és egyéb szakmai erényekről nem tudok beszélni. Mint mondtam nem ehhez értek, csak mint használó mondhattam el eddigi szerény, de annál örömtelibb tapasztalataimat.

Mindezt összevéve nyugodt szívvel mondhatom, hogy a ma megjelenő DVD nemcsak szakmailag kiváló, hanem még szórakozásnak is elsőrendű. Köszönet érte a lelkes és kiváló szerkesztő Hidvégi Violetának.

Végezetül, ünneprontásként, szeretném megjegyezni, hogy a Levéltár vezetői, akiknek köszönet jár a Repertórium és a DVD megjelentetéséért, ne reménykedjenek abban, hogy ezután megelégszünk a digitalizált tervekkel. A valódi kutatáshoz sajnos szükségünk lesz ezután is az eredeti tervek kézbevitelére, mert azokon a papír anyagától kezdve, a kivart javításokig számos olyan információ rejtőzik, amelyet csak az autopszia alapján lehet értékelni. A művészettörténészek a tárgyak ismeretéből élnek és ez alól nem kivételek az építésztörténészek sem.

Gábor Eszter

ZSOMBÉKOK.

KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS ISKOLÁZTATÁS MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELEJÉTŐL

A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG.

Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Kövér György.

Budapest, Századvég, 2006. 852.

A hazai társadalomtörténet-írás (újabb) jelentős produktumával ismerkedhet meg az érdeklődő olvasó, ha kezébe veszi a Kövér György által szerkesztett vaskos kötetet. A címkezet – *Zsombékok* – elsőre talán rejtélyesnek hat, különösen a kötet tematikáját időben és térben részletesen kibontó alcímhez képest, de vélhetően nem a történészek (és nem „csupán” a társadalomtörténészek) számára. Hiszen amint azt a kevésbé tájékozottakra való tekintettel a hátlapon és az Előszóban (8.) is közzéteszi a szerkesztő, Szekfű Gyula 1920-ban, a *Három nemzedékben*¹ papírra vetett metaforáját „vette kölcsön” a tanulmánykötet: „A liberális törvényhozás hiába mondta ki a szabad connubiumot és commerciumot, egy-egy vidéki társadalom nemesi, nyárspolgári, értelmiségi és zsidó rétegei mégis külön foltokban, egymástól elkülönült zsombékokon ültek.” Határozott és tudatos ez a címválasztás, amit egyébiránt jelez, hogy Kövér Györgyöt már jóval e kötet megjelenése előtt erőteljesen foglalkoztatta a szekfűi „zsombékok” gondolata.²

Az idézet tehát rögvest magyarázatot ad arra, hogy mi indokolja az alcímbe a többes számot, miért középosztályokról és nem középosztályról esik szó. A kötet ugyanis a magyar társadalomtörténet, sőt mondhatni az egész magyar történetírás egyik alapvető problematikáját boncolgatja: a magyar középosztály(ok) létének/nem létének kérdését, ennek okait, hátterét, alapjait, továbbá a megteremtésére tett kísérleteket. Közismert, hogy kielégítő választ még soha nem nyert, bonyolult, összetett kérdéskörrel van szó, amely igen régóta foglalkoztatja a honi történetírást. Hogy milyen régen és milyen mélységben, azzal kapcsolatosan elegendő érintőlegesen utalni Szekfű Gyula fent idézett munkájára, de még inkább a nem sokkal később, 1927-ben meg-

jelent Concha Győző-írásra, amely címében is hordozva (és így reflektorfénybe állítva) a kételyt, nemhogy a középosztály létét, de – ezzel szoros összefüggésben persze – egyenesen a civil magyar társadalom létezését kérdőjelezte meg.³

A kérdéskör óhatatlanul összefügg a modern magyar polgárság mint az ugyancsak modern társadalom (hiányzó?) alapja témájával, amely szintén évtizedek óta afféle vörös fonalként húzódik végig történetírásunkon. E helyt elegendő csupán Erdei Ferencnek⁴ a második világháború éveit alatt papírra vetett, de nyomtatásban csupán 1976-ban megjelent, a szociológiát is megtermékenyítő, ám a történész szakmát azóta is újabb és újabb vitákra készítető, a kettős társadalom elméletét felvető írására utalnunk,⁵ illetve az ún. „tízkettesben” megjelent Hanák Péter-tanulmányra,⁶ Hanáknak a középosztály kérdését önállóan taglaló – a megfelelő helyen kitett idézőjelek révén címében ugyancsak sokatmondó – írására,⁷ legújabbban pedig Gyáni Gábor – fenti két írás lényegét, továbbá (utó)hatásait is mélyrehatóan elemző – munkáira,⁸ Gyurgyák János⁹ és Kövér György egy-egy újabb keletű tanulmányára.¹⁰

Ez utóbbi, a *Századok* hasábjain pár éve napvilágot látott írás különös figyelmet érdemel a most megjelent kötet kapcsán, hiszen címe – igaz, még zárójeliesen – „megelőlegezte” a középosztályok fogalmának többes számú értelmezését. Nem véletlenül, mert aki összeveti a *Zsombékok* írásait ezzel, kis túlzással akár programadó tanulmányként is értékelheti azt. A szerkesztő az *Előszóban* is határozottan foglal állást a tudatos szóhasználat mellett, utalva az angolszász történetírásban már régebben meggyökeresedett (és újabban a magyar társadalomtörténet-írás által is átvett) gyakorlatra, illetve konkrétan az ottani terminus technicusra (middle classes) is (10.). Ez természetesen egyáltalán nem hat a meglepetés erejével, hiszen a legvisszafogottabb megfogalmazásban is bátran elmondható, hogy a magyar társadalomtörténet-írástól sosem volt idegen a nyugati – angolszász, francia, német – kutatási irányzatok receptiója, amint azt ez a kötet is tükrözi.

Középosztály, polgárság, polgárosodás, társadalom... Tehát a helyenként egymással is keveredő vagy egymást kiegészítő, máskor pedig egymásra épülő alapfogalmak is tisztázásra várnak még. E kötet elsődlegesen ehhez kíván hozzájárulni írásaival, döntően, amint címe is ígéri, az iskoláztatás (mint a 19–20. század során mind nagyobb jelentőségre szert tevő középosztály-formáló tényező) társadalomtörténetére fókuszálva, ám nem „csak” arra. Az *Előszót* követően a kötet írásai három nagyobb fejezetet alkotnak: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet, Elitképzés és csoport hierarchia, Iskolatörténet és szocializáció*. Vagyis a kötet egészében valójában az alcímnél jóval szélesebb horizonton feszülő tartalom húzódik meg – ami azonban két-séggkívül a kiadvány javára válik.

Az első tematikus blokk (*Fogalomtörténet és társadalomtörténet*) írásai közül fentebb néhány gondolat erejéig már érintettem Kövér György írását (A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai). Ha a fent ugyancsak megemlített, a *Századokban* 2003-ban megjelent Kövér-írásra igaz, hogy mintegy előzetes programadója e kötetnek, ez az állítás erre a tanulmányra (amely jelentős mértékben alapul a másikon) ez még inkább áll. Ezt egyébiránt tekintélyes terjedelme is tükrözi: az írás hossza túlmutat a nyolcvan oldalon, amivel – és erre ezen kívül csupán még egy tanulmány hozható példának, (1. lentebb) – azonnal kiugrik a többi közül. A bőséges,

gazdagon adatolt, kikristályosodott tudást tükröző historiográfiai áttekintést követően ráadásul határozottan értékeli is a szerző. A további négy tanulmány többsége a polgárságra koncentrálna (a kivétel Hudi Józsefé, amely a táblabírák reformkori vármegyei szerepét vonja részletes vizsgálat alá a szerző több évtizedes, elsősorban Veszprém megyei kutatásaira alapozva), leginkább a fogalmak (újra)értelmezésének szükségességére irányítva a figyelmet. Bácskai Vera nagy ívű tanulmánya a történetírás által gyakorta „korholt” régi (ha úgy tetszik: rendi) polgárság „örökségét” térképezi fel; azt, amit mentalitásában átvett és továbbélített a modern polgárság, a burzsoázia. Ez pedig, ti. a mentális kontinuitás bizonyos, nem is súlytalan léte, ugyancsak magával hozza a régi és modern polgárság fogalmának újragondolását, egyszersmind rávilágítva arra, hogy a makroszintű megközelítések helyett a helyi szintű mikrovizsgálatok árnyalhatják tovább az egyelőre még nem elég erőteljes kontúrral megrajzolható társadalomképet. Halmos Károly a polgárosulást kutató német történetírás egyik alapfogalmát, a Besitzbürgertumot választotta írása tárgyául, a magyarországi viszonyokhoz „idomítottan” alkalmazva azt, a virilizmust esetlegesen annak hazai megjelenéseként közelítve meg (úgy azonban – s ezt erényként kell kiemelniünk –, hogy a szerző nem spórolta meg a német terminus technicus pontos meghatározását, evidenciának tekintve azt, hogy valamennyi olvasója kellőképp járatos a német társadalomtörténetben). Klement Judit a két világháború közötti nagypolgárság meghatározására tesz értelmezési kísérletet mint a középosztály egyik, sajátos jegyeket viselő rétegére, részben áttekintést adva az addig különféle értelmezésekről, részben pedig egyik megközelítési módként az 1930. évi budapesti lakásviszonyokat véve alapul: már-már meglepő, hogy mennyire sokrétű (és helyeként milyen jelentős mértékben bizonytalan) az értelmezése még egy olyan gyakran hangoztatott fogalomnak (is), mint a nagypolgárság. Mindezekből összességében meglehetősen egyértelműséggel tűnik ki, hogy korántsem indokolatlan az annyiszor bejárt ösvény(ek) újabb kacskarin-góinak feltérképezése, a fentebb többször citált fogalmak újraértelmezése, át-gondolása, árnyalása (vö. angol rethinking).

A második fejezet (*Elitképződés és csoporthierarchia*) akár a középosztály – illetve, mivel úgy illik, hogy a recenzens se legyen hűtlen a bíráló alá vont szellemiségéhez – a középosztályok önértelmezési kísérleteinek feltérképezéseként is felfogható. Valamennyi írás egy-egy szűkebb „csoportot” tárgyal: tudatos szerveződé-eket (egyesület, kaszinó) éppúgy, mint a hivatalviselők sajátos körét, vagy a közép-osztály(ok)on belül elkülönülő, ekképp sajátos jegyeket hordozó, mind karakterisztikusabb jegyekkel rendelkező rétegeket, leginkább, ahogy azt a szerkesztő az *Elő-szóban* hangsúlyosan ki is emeli (11.), az elithez való viszony összefüggéseiben. Benedek Gábor a neoabszolutista önkényuralom hivatali karára vonatkozó definitív hatósági rendezés hatásait (az 1853-tól erőteljesen átfarmálódó hivatali kar nemzetiségi összetétele, mobilizációja stb.) feltáró kutatását tette közzé egy konkrét idősi-kra, 1853–1854-re fordítva figyelmét. Két írás is gazdasági egyesületre koncentrált: Kiss Zsuzsanna a Zala Megyei Gazdasági Egyesület (ami voltaképpen az OMGE zala-i fiókjaként jött létre, illeszkedve az országos trendbe, amelynek keretében sorra alakultak meg a megyei szervezetek), Vári András pedig az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egészének működését, pontosabban sokkal inkább tagsá-

gának összetételét vizsgálta. Külön erénye mindkét írásnak, hogy nem a századfordulóra, a 20. század elejére (azaz az ún. virágkorra) fókuszál, hanem a 19. század második felére, illetve annak egy szűk évtizedére, az 1860-as évekre. Eöry Gabriella az Országos Kaszinót választotta írása tárgyául. Ahogy az OMGE, úgy az Országos Kaszinó esetében is a tagság különböző (életkor, földbirtok stb.) szempontok szerinti összetétele volt a hangsúlyos tényező a szerző számára, összevetve az így leszűrt következtetéseket az öndefiníciókkal is. A további három tanulmány – más-más időha-tárok közé szorítva – egy-egy értelmiségi réteg képviselőinek további, ugyancsak különböző szempontok szerinti árnyalt tagolódását közelíti meg: Sipos Balázs az újság-írókét, Szívós Erika a képzőművészekét (itt kiemelni a képzőművészek gyermekeinek, vagyis a következő generációnak házasságait vizsgáló fejezetet),¹¹ Kovács I. Gábor – Kende Gábor hathatós segítségével – pedig az értelmiségi elitét, az egyetemi tanárokat. Az első két írásban „közös nevező”, hogy némiképp átvezet a harmadik fejezet tematikájához: megkülönböztető jegyeiben mindinkább kitapintható, professzionalizálódó rétegekről esik szó bennük. A professzionalizáció kulcsszöként is értelmezhető, sőt értelmezendő: a mind bürokratikusabb rendszerűvé váló modern társadalmakban a 19. és 20. században egyre fokozott jelentősége lett a végzettség-nek, azaz az iskoláztatás révén elnyerhető, dokumentumokkal igazolható szaktudás-nak. Kovács I. Gábor munkájából e helyt az apákkal (tehát a megelőző generációval) kapcsolatos, rendkívül részletes áttekintésre hívnám fel különösen a figyelmet. Ez az írás egyébiránt terjedelmében is kiemelkedő, nyugodt szívvel mondhatom, hogy módszertani példatárnak is kiváló munka

A harmadik tematikus blokk kifejezetten az iskoláztatásra koncentrálna, így tehát ez az, ami leginkább igazodik a kötet alcíméhez. Ennek megfelelően ez a legterjedel-mesebb fejezet (összesen kilenc írást foglal magába): *Iskolatörténet és szocializáció*. Természetesen nem – a társadalomtörténetesek többsége körében hűvös borzongást keltő – klasszikus értelemben vett iskolatörténeti/intézménytörténeti tanulmányokra kell e helyt gondolni, hanem az oktatás múltjának leginkább a diákság társadalmi összetételét elemző társadalomtörténeti vizsgálata hozott felszínre új eredményeket. Rendkívül fontos témáról van szó, hiszen a középosztály-képződésben egyre jelentősebb szerepet kapott az iskoláztatás a modern, mind erőteljesebben bürokratizálódó társadalmakban, ami messze túlmutatott az iskolai neveltetés hagyományos jelen-tőségén. (Azon ti., hogy a végzettség, amit az érettségi, diploma stb. bizonyítvány igazol, és az ezzel járó műveltség révén egyfajta társadalmi presztízst nyerhettek el az alacsonyabb sorból származók is, ezáltal esetlegesen szabaddá téve a komolyabb mértékű felemelkedés útját is.) Az Eötvös József-féle iskolatörvényt követően – lényegében az 1870-es évektől – gyors léptekkel modernizálódó magyar iskolarend-szer határozott kereteket tudott adni ahhoz, hogy sajátos jegyekkel rendelkező közép-osztály formálódjon (középosztályt formáljon).

A két másik fejezettel ellentétben ennek, a legtöbb írást magába foglalónak, meg-ítélésem szerint nincs irányadónak nevezhető tanulmánya. Ugyanakkor a leginkább általános, alapvető dolgokat tisztázó áttekintést Sasfi Csaba dolgozata – *Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata* – nyújtja, amelyben a szerző először historiográfiai összefoglalást ad, majd elemzési/ ku-

tatási szempontjait tekinti át, tisztázva az általa használatos fogalmakat, döntően a 19. századra tekintve (az írás a szerző PhD-dolgozatának egyik fejezetén alapul). Az ezt követő nyolc tanulmány közül három általánosabb témát ölel fel, a többi viszont sokkalta inkább esettanulmány. Az előbbi csoportból az első (Keszei András írása, amely a középfokú oktatás felekezeti változásait elemzi a 19. század első felében) azonban maga sem nélkülözi a konkrétabb megközelítést a pesti piarista, illetve evangélikus gimnázium révén. Watanabe Akiko – a kötet egyetlen nem magyar szerzője – az állam szerepvállalásának és ellenőrző/gondoskodó szerepének tényleges mértékét teszi mérlegre az állami elemi iskolák működésében a dualizmus elején, helyenként erős kritikával illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, arra a következtetésre jutva, hogy e szerep jelentős mértékben hagyott kívánnivalót maga után. Papp Barbara már a gender history vizeire evezett, amikor a nőoktatás két háború közötti helyzetét választotta tanulmánya témájául, elsősorban a diplomás nők helyzetére, lassan javuló társadalmi megítélésére, elfogadottságára hívva fel a figyelmet. Az esettanulmányoknak nevezhető stúdiumok sorában az első Horváth J. András munkája, amely Budapest közoktatás-politikáját tárgyalja 1873 és 1890 között igen sokrétű szempontrendszer alapján, így pl. a neveléspolitikai célkitűzéseit tantárgyanként is megközelítve az elemi iskolák esetében. Keller Márkus írása bizonyos mértékig átfedést mutat az előző fejezet írásaival, hiszen egy egyesület, az Országos Középtanodai Tanáregylet megalakulásának első éveiről értekezik, azt a civil társadalom szerveződésének jeleként értékelve. Kitér a megalakulást előmozdító tényezőkre, az alapítókra, majd az Egyletnek a valláshoz (egyház) és az államhoz (VKM) fűződő viszonyára, levonva azt a következtetést, hogy valódi igény hívta létre az egyletet. Ugyanakkor a helyét kereső egyesület mind az egyházzal (a döntően katolikus többségű tagság szigorúan szembeállt a felekezeti megkülönböztetésekkel), mind az állammal szembeni viszonyában kezdetektől törekedett autonómiájának megtartására, és ennek kifejezésére.

Müller Ildikó szintén a nőoktatásra fordította figyelmét: a Budapesti Állami és Felsőbb Leányiskola és Leánygimnáziumot választotta írása tárgyául. Először a nőnevelés ügyének mind fontosabbá válását elemzi, majd áttér magára a leánygimnáziumra, elsősorban a diákság összetételére, amiből kiviláglik, hogy főképp a „jó módú és művelt középosztály” képviselői járatták oda leánygyermeküket. Némiképp eltérő szemlélet jellemzi Bódy Zsombor írását: ő *Mobilitás és iskolarendszer* című tanulmányában a Budapesti Kereskedelmi Akadémia (továbbá a felső kereskedelmi iskolák) diákságának rekrutációját és mobilitását elemzi. A szerző azonban nem „csak” a diákság összetételét boncolgatja, de feltérképezi az iskolák végzett tanulóinak későbbi pályáját is, ily módon határozva meg az iskola szerepét a mobilitási folyamatban. A kötetet Bolgár Dániel újszerű módszertani kísérletként is értelmezhető írása zárja, amelyben a szerző Gyöngyös 1938–1948 közötti gimnáziumi tanulóinak lakhelyét vizsgálja – a városon belül, tehát a gyöngyösi illetőségűek esetében. Azaz teljes mértékig mikroszintre helyezi az egy iskola diákságának térbeli elhelyezkedésére fókuszáló kutatásokat (és nem települések vagy más közigazgatási egységek szintjére). Az időhatárt pedig az teszi igazán érdekessé, hogy a háború előtti és utáni első évekről van szó: a közbeeső időszakban pedig – gondoljunk a zsidóságra – a get-

tósítás és a holocaust következtében sajnos gyökeresen átalakult Gyöngyös polgársága.

A könyvet személynévmutató zárja, eligazítást nyújtva az olvasónak a kötet lapjain említett személyekről. A szerkesztők aprólékosságokra is kiterjedő figyelmességét jelzi, hogy az álnevek esetében nem mulasztották el feltüntetni azt, hogy kit is rejt az írói név, így pl. Timoleon = Beksics Gusztáv (848.). Mindamellet úgy érzem, hogy hasznára szolgált volna az olvasóknak az, ha a hivatkozott szerzők nem azonos mutatóba kerülnek azokkal a személyekkel, akikről a tanulmányok szólnak (az elválasztásra nyilván a sürgető időhiány miatt nem került sor).

Összességében példás gondossággal szerkesztett, egységes, alaposan átgondolt, kiérlelt – egy 2001–2004. évi NKFP-pályázaton alapuló (11.) – koncepció szülte kötet a *Zsombékok*, aminek legfontosabb konklúzióit talán két dologban jelölném meg. 1. Az ún. alapfogalmak, amelyekkel oly hálás dolog „dobálózni”, újabb és újabb újragondolást/újraértelmezést kívánnak. Másrészt pedig – anélkül hogy az idealizálás hibájába esnénk – azt a gondolatot idézném, amelyet Keller Márkus fogalmazott meg tanulmányában, akár az egész kötetre is vonatkoztathatóan: „Anélkül, hogy túl akar-nánk értékelni elemzésünk eredményét, úgy érezzük, hogy a magyarországi polgárosodás – minden nehézségével és korlátozottságával együtt – mégsem volt annyira gyenge, mint ahogy általában a történeti irodalomban az megfogalmazódik. A civil társadalom – esetünkben az egyesületalakítási igény formájában – amint azt a politikai klíma minimálisan lehetővé tette, igyekezett megszerveződni, és ha már ezt megtette, a civilek érdekeit képviselni.” (669–670.)

A kötet értékét csupán néhány kritikai megjegyzés kérdőjelezi meg. Az egyik technikai jellegű: a Papp Barbara *N oktatás és „képzett nők” a két világháború között* című írását elmélyülten böngésző olvasó a tanulmányhoz tartozó első két táblázat megtekintése után színes térképre bukkan, majd utána még több másikra is, ujjai eközben finomabb tapintású, műnyomó papírt érintenek. Ez még nem okoz meglepetést, az azonban feltétlenül, hogy a térképek Gyöngyöst ábrázolják, illetve a gyöngyösi gimnázium tanulóinak költözését mutatják be a városon belül. Az olvasó kellő elmélyüléssel viszonylag gyorsan juthat el a felismerésig, hogy e térképek Bolgár Dániel tanulmányához tartoznak, de talán mégis szerencsésebb lett volna, ha nem kárhozzatják őt erre a kis logikai játékra. Itt illik azonban azt is kiemelni, hogy a tanulmányok majd mindegyikét milyen alapos mértékben segíti az a számos táblázat, amelyek segítségével a szerzők igen hathatós érvekkel támasztják alá mondandójukat.

A másik dolog, amit szükségesnek látok szóvá tenni, hogy érzésem szerint kevés a kötetben a hivatkozott levéltári forrás. Meglehet, igaz a mondás, hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze, emellett pedig kellő tisztelettel és elismeréssel viseltetek a társadalomtörténet azon törekvése iránt, amelyek – joggal – a fokozott forráskritikát, a más jellegű források kiaknázását, a történeti forrás mint elbeszélés használatát, a korábbiaktól eltérő olvasatát célozzák. Azonban komoly történeti kutatásnál egy idő után aligha mellőzhető az eredeti dokumentumok adatainak megtekintése, függetlenül attól, hogy azokat a történész miként értékeli, ti., hogy ezek hivatalos vagy magániratok-e, ekképp valamiféle koncepciót (diskurzust) tükröznek-e – mindez megítélés kérdése, l. fentebb a forráskritika szükségességének hangsúlyozását.

Mindez azonban meglehetősen szubjektív és így, e formában kétségkívül általánosító észrevétel részéről. Az azonban nem, hogy az egyes tanulmányok végén megtalálható, pontos és jól áttekinthető irodalomjegyzék mellett nem találhatók meg a levéltári források külön feltüntetve, csupán a jegyzetekből derül ki ezek ismerete. Nem csökkentené a kötet értékét, ha a vitán felül imponáló szakirodalmi listák mellett megkapták a kellő tiszteletet a kortársak által keletkeztetett, a kutatók által felhasznált iratanyag is. Vaskosabban fogalmazva: ez alapvető szakmai elvárás egy ilyen kiadványnál. Kár volt mellőzni.

Végezetül engedtessek meg egy, a könyvismertetésben tán szokatlannak ható, ám talán nem teljes egészében hiábavaló gondolat. A recenzens megengedte magának azt a „szemteleniséget”, hogy a névmutató alapján (amely, mint említettem, tartalmazza a hivatkozott irodalmak szerzőinek neveit is) megvizsgálja, kik a legtöbbször említett/ idézett szerzők, függetlenül attól, hogy kortársak-e vagy a múlt jelesei. Mindezt azért tartottam szükségesnek, mert a karakteres jegyeket felmutató társadalomtörténeti iskola Magyarországon meglehetősen jól behatárolható (hadd ne mondjam: szűk) táborot alkot, illetve hasonlóképp jól „mérhető”, hogy a múlt történései közül kiket tekintenek mérvadónak. Arra voltam kíváncsi, hogy a névmutató alapján a hivatkozott irodalom vajon mennyire tükrözi mindezt a tételt? Az alábbiakban azokat a szerzőket sorolom fel, akiknek a névmutató szerint a kiadvány több mint tíz oldalán bukkant fel a neve: Bácskai Vera (19), Beksics Gusztáv (21 + 4 [álnéven történő említések] = 25), Benda Gyula (12), Bódy Zsombor (13), Concha Győző (18), Erdei Ferenc (14), Gergely Jenő (12), Gyáni Gábor (51), Halmos Károly (13), Hanák Péter (12), Illyefalvi I. Lajos (14), Karády Viktor (18), Kornis Gyula (17), Kövér György (56), Láng Lajos (14), Lengyel György (17), Fritz K. Ringer (11), Sasfi Csaba (19), Schvarcz Gyula (14), Szekfű Gyula (15), Szuppán Vilmos (17), Tóth Zoltán (29), Trefort Ágoston (15), Vörös Károly (29), Weis István (18). Nos, a névsor beszédes. Nem szerencsés, ha egy történetírói irányzat közel áll ahhoz, hogy klubjelleggel öltözzön, így tán megér egy gondolatot, hogy szélesíteni lehetne azt az irodalmi és – horribile dictu – forrásbázist, amiből merít a társadalomtörténet; ellenkező esetben mind nehezebb lesz kivédeni a szektásodásnak a „maintstream” részéről időről időre felmerülő vádját.

Egyebek mellett éppen a fenti tételt (legalábbis részben) cáfolandó a szerzők körére sem árt egy pillantást vetni. A szerkesztő leszögezi, hogy a kötet „szerzőgárdáját a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület hajdani alapítójától az ELTE Társadalomtudományi Doktori programjának mai tagjaiig sokfelől verbuválta” (11–12.). A kör valóban széles spektrumot fed le: 22 szerző 21 tanulmánya található meg a kötetben. Ezek több mint a fele, 13 az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez kötődik, annak oktatója vagy PhD-hallgatója (egy szerző, Watanabe Akiko japán, ő az oszakai Kyoiku Egyetem oktatója). Hiba – avagy méltatlan kicsinyesség – lenne nem rámutatni, hogy a hat PhD-hallgató jelenléte egy eredményes műhelymunka létét látszik igazolni.

A homogenitás üdvös hiányát tükrözi a tanulmányok eltérő terjedelme is, ám a sokszínűség, amely fentebb erényként jelentkezett, e helyt nem feltétlen válik a kötet javára. Általánosságban 20–40 oldal közötti terjedelmet átfogó írások sorjáznak egymás után, de – amint fentebb más aspektusban szó esett róla – két stúdium hosszát

tekintve szembeszökően kiugrik a többi közül, ily módon némiképp csorbul a kötet egységes szerkezete. Ugyanakkor vétek lenne szem elől téveszteni, hogy témájukat, szemléletüket illetően szervesen illeszkednek a kiadvány egészébe. Nem szabad nem hangsúlyozni, hogy ez éppenséggel sokkal fontosabb tényező – így aztán könnyű szívvvel megbocsátható ez az apró aránytalanság.

A tanulmányok egységes szerkezete, a pontos, szinte hibátlan jegyzetelés egyebek mellett vélhetően a háttérben szerényen meghúzódó (l. az apró betűkkel gondosan elrejtett hátsó kolofónt) Sasfi Csaba szerkesztői rutinját dicséri, de hasonló méltánytalanság lenne említés nélkül hagyni Dévényi Andrea olvasószervező pontos munkáját, továbbá Varga Júlia műszaki szerkesztő igényességét.

S hogy végezetül a kötet belbecséhez minden elemében méltó köntöséről se feledkezzünk meg, érdemes felhívni a figyelmet a borítóra is. A *Zsombékok* egyik tanulmánya a 19–20. század fordulójának képzőművészeit vizsgálja – nos, aki valamelyest jártas a száz évvel későbbi (azaz kortárs) képzőművészetben is, az tudja, hogy Molnár István révén igazi „nagyágyút” sikerült megnyerni a borító tervezéséhez, Icsu ugyanis nem akarja a budapesti művészvilágban. Igényes, a címhez igazodó, finom kézzel és értő elméről tanúskodó címlapterve azt látszik igazolni, hogy nem érdemtelenül.

JEGYZETEK

1. *Szekfű* 1920.
2. *Kövér* 2002. 36–37.
3. *Concha* 1927.
4. Az *Erdi*-féle írást megelőző középosztály-programokról szól *Kövér György*nek a kötetben olvasható írása.
5. *Erdi* 1980.
6. *Hanák* 1978.
7. *Hanák* 1962.
8. *Gyáni* 1997., *Gyáni* 2001.
9. *Gyurgyák* 2003.
10. *Kövér* 2003.
11. Sajátos párhuzamot kínál *Szívós Erika* tanulmányának címe (*Az újságíró társadalom 1890 és 1945 között*), ha összevetjük *Concha Győző* 1927-ben papírra vetett gondolataival, amikor a szerző a nyelvhasználatot a társadalom önképének jeleként értékelve, elítélően szólt arról, hogy a köznyelv különféle társadalmakat (pl. gazdátársadalom, nőtársadalom stb.) tart számon, mivel ezt a társadalmi bomlás jeleként értékelte...

Katona Csaba

RÖVIDÍTÉSEK

Concha 1927.

Concha Győző: Van-e magyar társadalom? Nincs. *Társadalomtudomány*, 7. (1927) 3–5, 145–162.

Erdei 1980.

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. A magyar társadalomról. Szerk.: *Kulcsár Kálmán*, Budapest, 1980.

Gyáni 1997.

Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 2. (1997) 7, 30–45.

Gyáni 2001.

Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 1. (2001) 3–4: 221–231.

Gyurgyák 2003.

Gyurgyák János: Szekfű Gyula és a magyar középosztály problémája. Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk.: *K. Horváth Zsolt* – *Lugosi András* – *Sohajda Ferenc*. Budapest, 2003. 54–65.

Hanák 1962.

Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 5. (1962) 3: 23–39. 1978.

Hanák 1978.

Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. Magyarország története, 1890–1918. Főszerk.: *Hanák Péter*. Budapest, 1978. (Magyarország története tíz kötetben, VII/1.) 403–516.

Kövér 2002.

Kövér György: Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Szerk.: *Vonyó József*. Pécs, 2002. 35–44.

Kövér 2003

Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok*, 137. (2003) 5: 1119–1168.

Szekfű 1920.

Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Budapest, 1920.